ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

"ЛИБІДЬ"

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ВИДАННЯ
ІВАНА ТИКТОРА

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

У трьох книгах

книга 1

СТАРОДАВНІ ЧАСИ

Київ
"ЛИБІДЬ"
1995

ББК 63.3(0)
К82

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва
заборонено

Упорядкування *Романа Крип'якевича*

Головна редакція літератури з духовного відродження України
та історично-філософських наук

Головний редактор *Світлана Головко*

Редактори *Сергій Васильченко, Світлана Каверіна*

*Рекомендовано Міністерством освіти України
для використання у навчальному процесі
студентами вищих навчальних закладів*

К $\frac{0503010000-091}{224-95}$ Без оголошення

ISBN 5-325-00472-7 (кн. 1)
ISBN 5-325-00567-7

© Роман Крип'якевич,
упорядкування, 1995

СТАРОДАВНІЙ СХІД

1. ПОЧАТКИ КУЛЬТУРИ[1]

Первісна людина. Початки історії людства закриті для нас непроглядною темрявою. Вчені-дослідники вже від давніх літ стараються проникнути в це темне минуле і вияснити, коли й де з'явилася вперше людина й як постала її культура. Але ці досліди провадяться поволі, з великими труднощами, й багато питань залишаються нерозгаданими або спірними.

Геологія стверджує, що слідів людини немає зовсім в найстарших добах розвитку землі — архейській, протерозойській, палеозойській і мезозойській. Умови, сприятливі для людського існування, постали тільки у кайнозойській добі, а саме в т. зв. третьорядній[2] формації. Підсоння було вже лагідніше, ніж у попередніх епохах. В Середній Європі панувала спочатку підзворотникова[3] температура, потім — середземноморська, врешті почали зазначатися чотири пори року. Звіриний світ репрезентували різні ссавці: грубошкірі

---

[1] Текст подається без будь-яких скорочень, доповнень, радикальних втручань в авторську стилістику тощо. Разом із тим орфографія, пунктуація та ін. максимально наближені до вимог сучасного українського правопису. Виправлені очевидні друкарські помилки оригіналу, а також відкоректовані русизми, полонізми, деякі застарілі слова, не вживані сьогодні граматичні звороти, словосполучення. Уніфіковано подання дат. Назви широко відомих історичних подій, імена історичних осіб, назви населених пунктів та інші географічні (а також адміністративні) терміни тощо за можливості наводяться за нормами написання, визнаними у сучасній науково-літературній традиції.

Особливо наголосимо: всі дати, авторські трактування різних подій чи діяльності тієї або іншої особи подаються за оригіналом без усяких змін і коментарів. Однак при цьому слід пам'ятати, що від часу опублікування цієї праці чимало датувань, наукових концепцій тощо зазнали у світовій історіографії численних змін і уточнень, іноді досить істотних. Тож у ряді випадків ті чи інші дати або трактування, що ними оперує автор, не збігаються із нині прийнятими. — *Ред.*

[2] Третинній.

[3] Субтропічна.

водяні коні, носороги, мастодонти, дикі кабани, леви, ведмеді, зебри, гіппаріони (праконі), антилопи, мавпи. Чи існувала вже тоді людина — це справа спірна. У верствах[1] олігоцену й міоцену (другої й третьої ер третьорядної доби) у Франції відкрито відлупки каміння, що мали вигляд гостроконечних знарядь, — шкребачок, долот, свердел і т. п. Деякі археологи проголосили ці знахідки виробами людської руки й назвали їх е о л і т а м и, тобто кам'яними знаряддями з часу «ранішньої зорі людства» (еос — зоря, літос — камінь). Інші дослідники ставляться до них відкрито критично й доводять, що ці відлупки скель постали самі з себе — чи то силою пливучої води, чи під натиском льодовиків. Так само непевними є сліди ударів і порізів, що їх можна помітити на деяких кістках третьорядних звірів. Одні вважають їх за відпадки кухні первісної людини або й за знаряддя, інші тлумачать ці знаки випадковою деформацією кісток. Дотепер у третьорядних верствах не знайдено ніяких останків людських кістяків, а це був би єдиний певний доказ [того], що «третьорядна людина» справді існувала.

Зате багаті й різнорідні сліди полишила по собі людина т. зв. четверторядної[2], або льодовикової, формації. У той час Північна півкуля частинно була зледоватіла. В Європі льодовик займав Скандинавію, Англійські острови, Північну Німеччину й Польщу, а на українських землях сягав десь по самий Київ. Зледоватіння не займало все того [ж] самого простору: три чи чотири рази льодовик уступав і знову посувався на полудне[3]. Підсоння відзначалося тоді холодом: Середня Європа мала підбігунову[4] температуру, й тільки коло Середземного моря було тепліше. У Середній Європі панувала тоді арктично-альпійська рістня: скупі трави й порості, рідкі невеликі березові і вільхові гаї, як тепер у північній тундрі. Тільки на південних півостровах починалися великі ліси. Пограниччя між тундрою і степом заповняла густа фауна, що складалася з різнорідних звірячих порід. Найбільші з цих звірів були мамут і носоріг — їхні кості знаходять по всій Європі і Північній Азії, а в Старуні Надвірнянського повіту в Галичині відкрите ціле тіло носорога, законсервоване в ропі[5]. Жили тоді також печерний лев, пантера, ведмідь, тур, зубр, олень, лось і велика сила інших звірів. У цій холодній, але багатій на звірню добі з'явилася людина.

---

[1] Шарах.
[2] Четвертинної.
[3] Південь.
[4] Субарктичну.
[5] Нафті.

З Полудневої Європи вона посувалася на північ й у моменти, коли льодовик уступав, займала вигідні для себе терени.

Останки кістяків людей четвертoрядної доби знайдено в різних місцях. До найдавнішого часу (т. зв. передшельської доби) відносять знахідку з села Мауер недалеко від Гейдельберга в Середній Німеччині. В 1907 р. у пісках давнього ложища Неккару на глибині 24 м відкрито долішню щоку[1] людини поруч із кістками слона, носорога, печерного лева та ін. Ця щока вражає своєю шириною, великими, сильно осадженими зубами, а передусім недостачею підборіддя, що й тепер є характерним для нижчих рас. Цей Homo heidelbergensis, як його назвали, являє [собою] тип первісної людини на низькому ступені розвитку. В 1911—1915 рр. у Пільтдауні, в Південній Англії, знайшли частини трьох черепів людини з пізнішого часу (шельської доби), що відзначаються тупим чолом і грубими кістьми.

З пізнішої доби (мустьєрської) є цілий ряд знахідок у Середній і Полудневій Європі. Тодішню людину називають неандертальською. Homo neandertalensis — від найстаршої знахідки (1856 р.) у Неандерталі коло Дюссельдорфа в Німеччині. Людина тої доби мала зріст 160 см, ноги короткі й сильні, тулуб важкий, руки дещо довші, ніж у теперішніх людей; на короткій шиї була осаджена велика видовжена голова зі сплощеним чолом, сильно висуненими наперед брівними кістками, дуже широким носом і сильною долішньою щокою. Цікава була загальна постава цеї людини: вона тримала голову дещо вперед, а ноги у колінах не цілком випростовувала.

В який час жили ці первісні люди — визначити докладно річ неможлива. Льодова доба тривала до 600 000 років; кінець останнього зледоватіння приходить на 30 000 років перед нашою ерою. У межах тих дат мусимо припускати появу первісної людини. Пізніше людський тип удосконалюється; коло 25 000 років до Хр. зустрічаємо вже постаті, що майже нічим не відрізняються від пересічного типу теперішнього європейця.

Культура старшого[2] палеоліту. Людина льодової доби залишила доволі багато знарядь, вироблених своїми руками, які дозволяють уявити нам, як виглядали початки людської культури. Це первісне знаряддя було зроблене майже все з каміння, тому говоримо про к а м ' я н у к у л ь т у р у. Можемо поділити її на дві великі епохи: п а л е о л і т, або культуру лупаного каміння, та н е о л і т — культуру гладженого каміння.

---

[1] Щелепу.
[2] Раннього.

Палеоліт припадає на найдавнішу добу людства й сягає приблизно до 5000 років до Хр. Але в одних країнах він закінчився скоріше, в інших тривав довше. Палеолітичну культуру ділимо на старшу — до 25 000 років до Хр. — і молодшу — від 25 000 до 5000 років.

Людина старшої палеолітичної доби вела кочове життя, переходила з місця на місце. Головним її заняттям було ловецтво. Вона ще не знала ні хліборобства, ані годівлі худоби. Невеликі ватаги людей пересувалися вздовж рік і потоків, шукаючи місця на лови. Тому тимчасові помешкання цих номадів знаходимо найчастіше в надрічкових печерах, де легко було заховатися від дощу й негоди. Але табори кочовиків затримувалися також на півостровах між річками, бо там легше було боронитися, або в місцях, де лежали відлупки скель, пригожих на виріб знаряддя.

Лови відбувалися різними способами. Найчастіше були це лови з нагінкою: звірину заганяли у вузькі яри, між багна або між скелі, і там її вбивали. Великих звірів, як мамутів і носорогів, заганяли в ями, закриті зверху ріщам і травою. Ймовірно, вміли також зручно й непомітно підкрадатися до полохливих звірят і вбивали їх зблизька. На яку велику міру відбувалися такі лови, про це свідчать останки костей на деяких палеолітичних стоянках. Наприклад, в Ля Мікоку у Франції відкрито останки кількох тисяч коней, нагромаджених в одному місці.

М'ясо в ті часи було головною поживою людини, а доповнювали його такі лакоминки, як черепахи, слимаки, жаби, комахи — взагалі все, що можна було спожити. Далеко менше було рослинних харчів: тільки дикі овочі, гриби та різні корінці. В деяких околицях панувало також людоїдство. Так, у печері в Крапіні у Хорватії відкрито кості 21 чоловіка, порозбивані і припалені, — останок бенкету людоїдів. Тодішня людина вміла вже користуватися вогнем — про це свідчать вогнища при палеолітичних знахідках. Вогонь добували, треба думати, тертям куснів сухого дерева — так, як це роблять і тепер племена низької культури. Але не знали ще тоді гончарства — за посуд уживали черепи звірів, мушлі, висохлу шкіру тощо.

Кам'яне знаряддя епохи старшого палеоліту археологи ділять на чотири ступені розвитку. Перший — це т. зв. п р е ш е л ь с ь к а (передшельська) культура, яку відкрито в околицях Ам'єна у Франції. Тодішні вироби — це природні відлупки каміння, тільки згрубша пооббивані, але знати вже, що людина старалася їх удосконалити. Найчастіше трапляються відлупки з одним вужчим кінцем, що могли слугувати

за ручну зброю, у вигляді довбні. Друга ера, шельська (названа від місцини Шель коло Парижа), дає також вироби у вигляді булав, але старанніше оброблені, у формах більш правильних, найчастіше овальних. Подибуються вже й дрібніші вироби у вигляді шкребачок і ножиків. Третя культура, ашельська (від Сен-Ашеля коло Ам'єна), показує найкраще вироблені булави чи довбні та гарні вістря до списів у вигляді листків. Четверта культура, мустьєрська (від Ле Мустьє в департаменті Дордонь), дає й велике, й багато дрібнішого знаряддя, старанно обтесаного (ретушованого), часто овально-трикутних форм.

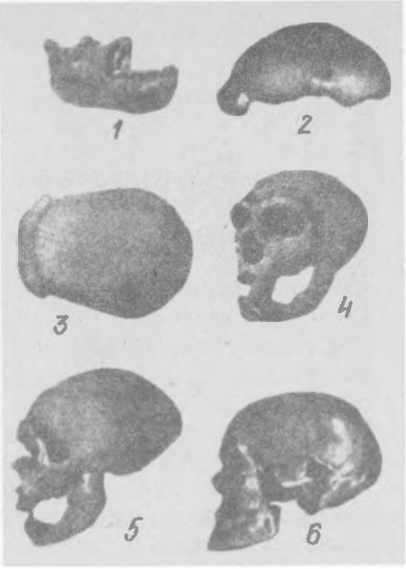

Черепи первісної людини:
1 — долішня щока з Мауера біля Гейдельберга;
2—3 — череп із Неандерталя;
4—5 — череп із Ля Шапель-о-Сент у Франції;
6 — череп із Кро-Маньйона

Людина епохи старшого палеоліту стояла на такому ступені культури, як тепер племена найнижчого розвитку: австралійці або африканські бушмени чи пігмеї. Але її заслуги для людства великі. Вона вміла утриматися серед суворого підсоння, вела важку боротьбу з природою, навчилася добувати прожиток із ловів, винайшла перше знаряддя й безупинно його вдосконалювала. Ці давні покоління уторували шлях для пізнішого розвитку культури.

Про їхні звичаї та світогляд не можемо багато знати, але маємо вже натяки, що ці люди мали свої мистецькі потреби й духовні вимоги. На деяких знахідках відкрито залишки мінеральних фарб — жовтої та червоної. Вони слугували, треба думати, для фарбування чи татуювання тіла. Це — перші естетичні вимоги давньої людини. Про похоронні звичаї цих людей свідчать їхні могили. В різних місцях відкриті кістяки, укладені навзнак або боком, деколи з підкладеними під голову кам'яними плитами, а при них — кам'яні знаряддя, кістки звірят і фарби. Отже, бачимо тут якийсь похоронний обряд, який вказує на те, що тодішня людина мала пошану до померлих і своїми пожертвами старалася забезпечити їм посмертне життя. Це вже перші проблиски релігійних почувань.

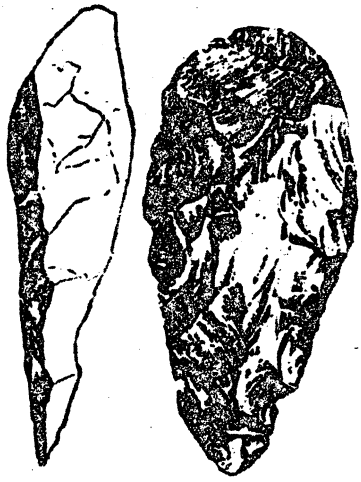

Крем'яні знаряддя з палеолітичної доби

Молодший[1] **палеоліт.** Коло 25 000 років перед нашою ерою в доісторичній культурі настали значні зміни. Тодішні люди належали вже до вище розвинених племен — про це свідчать їхні кістяки. Зустрічаємо між ними вже різні раси. Вони були й надалі номадами й ловцями, але значно поступили[2] у техніці, поряд із камінням обробляли кість, знали вже лук зі стрілами та гарпуни на рибу. В їхніх кам'яних виробах характеристичне те, що зникають великі, грубі знаряддя, а з'являються натомість вузькі тонкі вістря. Ця доба — т. зв. молодший палеоліт. Ділимо її на три періоди.

Найдавніша культура, о р и н ь я к с ь к а, має свою назву від печери в Ориньяку над Гаронною. В цій добі вперше з'явилися гостро закінчені вістря, ретушовані по всіх краях, що могли правити за шкребачки для чищення шкіри, ножі для різання м'яса й на інші подібні потреби. Цю культуру відкрито також на українських землях.

Друга, с о л ю т р е й с ь к а, культура (від Солютре в області Саоні у Франції) займає часи [з] 20 000 до 15 000 років до Хр. Вона вийшла, здається, з Угорщини, де має багаті знахідки, і перейшла звідти на захід. Кам'яні вироби того часу відзначаються особливо тонким викінченням, так що можна вважати їх за вершину палеолітичної техніки. Найпримітнішими є вістря до списів у формі лаврового листка.

Третя культура, м а д л е н с ь к а (від печери Ля Мадлен у департаменті Дордонь), походить із 15 000 до 10 000 років до Хр. Вона витворювала довгі тонкі вістря з делікатною ретушшю, малі ножики, що їх археологи прозвали «сцизориками», свердлики та ін. Дуже поширені були вироби з рогу й кості, по-мистецькому орнаментовані. Культура цієї доби багато в чому нагадує побут сучасних ескімосів і, як видно, поставала в подібних обставинах. Вона найбільше розвинулася на Заході Європи, але впливи її дійшли аж до України.

---

[1] Пізній.
[2] Досягли прогресу.

У молодшому палеоліті розвивається своєрідне мистецтво. Хоч тодішня людина не мала ще іншого мистецького знаряддя, крім гостро закінченого кременю, вона залюбки різьбила і гравірувала та дала цікаві мистецькі твори. Перші такі спроби зустрічаємо в Ориньяку. Це передусім численні статуетки, що зображують людей, найчастіше жінок.

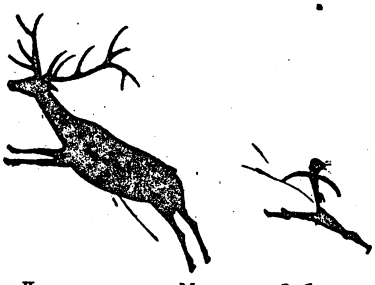

Лови на оленя. *Малюнок доби молодшого палеоліту з печери Кастильйо в Іспанії*

У них ще нема індивідуальних рис, а постать позначена невміло, без пропорцій цілості. Можливо, це були ідоли чи фетиші. Далеко краще виконані плоскорізьби звірів. Зустрічаємо тут весь тодішній звіриний світ: зубра, оленя, дикого цапа, коня, мамута, носорога й багато інших.

У печерах Франції та Іспанії відкриті також мальовила з доби палеоліту. Найкраще заховалася[1] печера Альтаміра в околиці Сантандера. Головна комора, т. зв. картинна галерея, має біля 18 м завдовжки, 8 м завширшки і до 2 м заввишки. У ній міститься до 100 образів — це в більшості малюнки, але є також зарисовані плоскорізьби. Вони походять з різних епох — одні мальовані тільки червоною й чорною фарбою, інші дають цілу поліхромію. Найбільше тут рисунків звірів — одні в стоячій поставі, інші лежать розтягнені. Передісторичний пластик уміло використав виступи скель і на них розмістив рисунки звірів, через що вони виграли пластично.

Надзвичайне враження роблять рисунки з інших іспанських печер, на яких зображені лови на звірів. На одному рисунку бачимо стадо оленів, що втікає, на другому — лучників, які обступають звірину, на іншому — ловця, що наздоганяє оленя. Всі постаті позначені простими лініями, але рух схоплено майстерно й передано з великою експресією.

З тих рисунків пізнаємо ближче побут тодішньої людини. Чоловіки ходили голими, тільки в коротких штанях; жінки носили широкі спідниці. На головах у всіх бачимо шапки, завої або пера. На раменах і на ногах видно деколи прикраси у вигляді бранзолет[2]. Із могильних знахідок знаємо, що такі прикраси складалися з мушель, кісточок, остей тощо. Деякі постаті одягнені дивовижно — не знати, чи зображують вони старшин, чи чарівників, чи, може, смішаків-танцюристів.

Похоронні обряди в цій добі були досить різнорідними.

---

[1] Збереглася.
[2] Браслетів.

Типи одягу із доби молодшого палеоліту.
З печер Східної Іспанії

Померлих захоронено в землі в різних позиціях, деколи в зігнутій, так що коліна торкалися ліктів. Часом посипали тіло жовтою або червоною мінеральною фарбою. При кістяках є різнорідні предмети щоденного вжитку, зброя, прикраси, фігурки, на грудях — амулети. Це свідчить про зростання пошани до померлих. У деяких околицях мали звичай переховувати[1] окремо черепи померлих — дотепер такий звичай зберігся в австралійців. Інколи черепи використовували як посуд для напоїв.

Неоліт. Вищий ступінь розвитку людської культури приходить із добою н е о л і т у, або гладженого каміння. Назва цеї доби походить від того, що кремінне знаряддя того часу не було вже лупане, як у палеолітичній культурі, а старанно вигладжуване. Неоліт обіймає час приблизно від 5000 до 2000 років до Хр., але треба мати на увазі, що в одних землях він скоріше почався і скінчився, а в інших тривав довше.

Природа в ту епоху мала вже характер такий самий, як і в наших часах, тільки що давня рістня і звіриний світ були ще в первісному стані. Давні письменники залюбки описують густі непрохідні ліси, що простягалися, здавалося, без кінця, а також багна та мокровини, що серед них займали широкі простори. Навіть полудневі півострови Європи, тепер у значній частині безлісні, тоді мали великі пущі. Звіриний світ був дуже багатий. Винищені в наших часах зубри, тури, олені, лосі належали до найзвичайніших тоді звірів. На Балканському півострові жила навіть одна порода лева. Її згадують іще під час перських походів на Грецію, а в давній грецькій різьбі постать лева не належить до рідкості.

Життя людини змінилося основно в одному: вона покинула мандрівний побут й осіла на місці. Тільки в степових просторах жили кочовики.

Неолітична людина використовувала ще на прожиток природні печери, але поруч із тим творила собі штучні помешкання. Найдавніша хата — це яма в землі, покрита

[1] Зберігати.

зверху ріщам. Така яма давала користь взимку, бо легше було її нагріти.

Мешкальні ями в неоліті бували круглі або чотирикутні, долівку деколи викладали камінням, а посередині було місце для вогнища. Стіни зміцнювали пруттям, обкидали глиною і деколи навіть вимащували природними фарбами. Більші оселі, котрі складалися з кільканадцятьох ям, мали довкола оборонний вал і рови. Деколи на горбках викопували більші ями, які слугували для оборони під час ворожого нападу.

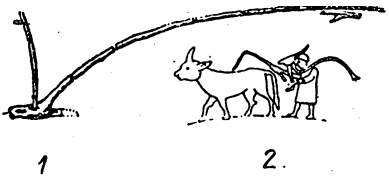

Передісторичне рало:
1 — дерев'яне рало із знахідок у Георгефельді у Східній Фрізії;
2 — хлібороб повертається з роботи з плугом на плечах
(з італійської різьби V ст. до Хр.)
Рисунок Г. Обермайєра

Над водою або на багнистих місцях поставали т. зв. палеві оселі, побудовані на палях серед озера чи в інших місцях. Найбільше решток таких будов залишилося на альпійських озерах, а також у Нідерландах, Північній Німеччині, Скандинавії і т. п. Ці оселі будували так: насамперед вбивали грубі палі у дно ріки чи озера, потім на них укладали поміст, а на помості ставили хату. До берега діставалися по кладці або первісним човном, т. зв. однодеревнем, випаленим із суцільної колоди. Палеві оселі протривали до епохи бронзи. На їхніх місцях археологи знаходять багато предметів щоденного життя, дерев'яні вироби, останки тканин і навіть овочі та іншу їжу, що переховалася у воді, забезпечена від атмосферного знищення.

Осіле життя дало людям можливість змінити способи добування прожитку. Осілі племена жили вже не самим тільки ловецтвом, як людина палеоліту, а перейшли до скотарства й хліборобства.

Європейські народи у значній частині самі освоїли собі худобу із звірів, що жили в дикому стані. У доісторичних оселях насамперед зустрічаємо собаку — це освоєна порода вовка. Найбільш поширений був пес породи шпіца, а під кінець неоліту було вже кілька видів собак. Домашній віл виводиться від дикого тура. У Полудневій та Східній Європі поширилися вже тоді довгорогі воли, відомі також у степовій Україні. Середньоєвропейська худоба була менша, з короткими рогами, червоної масті. Дуже важко було освоїти дикого коня — тарпана. У неолітичних знахідках Європи зустрічаємо коней дуже рідко. Здається, насамперед їх освоїли азійські номади. Дикі тарпани в українських степах прожили до середини XIX ст. З домашніх звірят у неоліті

освоєно також козу, вівцю і свиню. Натомість освоєний кіт з'явився значно пізніше (насамперед в Єгипті) — коло 2000 років до Хр.

Здобутком тої епохи було також х л і б о р о б с т в о. Головні види збіжжя ростуть у дикому стані на просторах від Волги до Малої Азії, Сирії та Вірменії, — отже, в тих околицях людина могла найскоріше стати хліборобом. Яким способом це сталося, можна тільки здогадуватися. Люди зрозуміли, що корисніше мати при оселі хлібні рослини одразу у більшій кількості, ніж шукати їх по далеких околицях, і почали їх засівати, управляти й ублагороднювати. У неолітичних знахідках зустрічаємо пшеницю, ячмінь, просо; жито й овес прийшли дещо пізніше. З ярини управляли горох, сочевицю та мак.

Ріллю управляли спочатку мотикою з кремінним вістрям, потім поширилося дерев'яне рало, в яке запрягали вола чи коня. Зразки таких примітивних плугів відкриті в палевих оселях; вони вироблені з одноцільного дерева, звичайно з дубової гілляки довжиною до 3 м.

Муку виробляли на примітивних жорнах: зерно сипали на видовбаний камінь і розтирали його іншим каменем просто рукою. Такі жорна знаходять часто у неолітичних оселях на українських землях. З муки пекли паляниці на розпаленому камінні, а деколи в печах, випалених із глини. За напої правили варений мед і пиво з ячменю.

У неоліті з'явилися нові види промисловості. Головним матеріалом для знарядь все ще був камінь, найчастіше кремінь; його добували з глибоких покладів за допомогою мотик з оленячих рогів. Так почалося перше гірництво. Знаряддя вигладжували дуже старанно, використовуючи для цього пісковик і вогкий пісок. Тогочасні вироби дивують нас своїм прегарним викінченням, а вся та доба має назву епохи гладженого каміння. Вироби були дуже різнорідні: ножі, топірці, сокири, свердлики, пилки, вістря до стріл, гачки до вудок і багато інших. Сокири часто мали видовбану діру для ручки.

Із кості виробляли вістря, голки, шпильки, гребені, гудзики, різні прикраси. В надводних оселях заховався дерев'яний посуд: миски, черпаки, ложки.

Новим винаходом неоліту є г о н ч а р с т в о. Горщики та інший посуд виліплювали з глини руками; неолітичні вироби ще дуже грубі й незугарні, рідко коли орнаментовані.

У цій добі вперше зустрічаємо вироблення тканини. Льон уже всюди поширився, і прядиво уживали на шнури та сіті; врешті почали робити просте грубе полотно. Уживали також вовну і вже вміли її фарбувати.

У неолітичній добі ховали померлих у землі, в різних позиціях — лежачій, скорченій, сидячій. У могилу давали різний посуд, зброю й щоденні ужиткові предмети, деколи глиняні фігурки, що, мабуть, зображували божества. На похоронах деколи вбивали домашніх звірят, часом навіть жінок померлого, й їхні останки ховали в одній могилі. Досить часто зустрічаються кістяки з трепанованими черепами — це мало якесь обрядове значення.

У Західній Європі під кінець неоліту з'явилися загадкові пам'ятки, що мають вигляд кам'яних стовпів, іноді покритих плитами. Назву менгірів (від бретонського «мен» — камінь і «гір» — довгий) мають окремі стовпи, що особливо часто зустрічаються у Бретані. Вони високі — від 2 до 7 м, один — навіть 21 м заввишки, деколи прикрашені схематичними різьбленнями людських постатей. Ці стовпи поставлені по рівнобіжних лініях. У місцевості Карнак заховалося їх 2730 — вони творять лінію, довгу на 13 км. Це, ймовірно, пам'ятники в пошану предків. Під ними відбувалися святочні поминки. Але цікаво те, що ніде не знайдено слідів могил. Дольмени (від бретонського «доль» — стіл і «мен» — камінь) мають вигляд великих столів: на кількох стоячих каменях лежить велика кам'яна плита. Це — штучні гробові комори, в яких ховали небіжчиків. Інколи вони мають вигляд довгих переходів, часом навіть заховані в землі. Ці пам'ятки особливо поширені на Піренейському півострові, у Франції, Англії, Скандинавії, але також сягають на схід по Кавказ і на полудне до Африки. На них зустрічаємо схематичні різьби й мальовила. Племена, що будували ці пам'ятки, мали вже вироблену організацію. Це видно з того, що вони вміли на велику відстань перевозити величезні кам'яні блоки вагою кільканадцять тонн.

Початки металів. Людська культура піднялася на вищий рівень тоді, коли замість кам'яного знаряддя почали вживати металеве. Першим із металів, яким людина користувалася, була мідь. Вона з'являється вже коло 4000 років до Хр., спочатку разом із кам'яними виробами, через що археологи вирізняють навіть окрему мідно-кам'яну добу — е н е о л і т. Мідь, найм'якший із металів, дається легко кувати, й тому людина найскоріше звернула на неї увагу. Початки мідної культури прийшли до Європи із Західної Азії та Єгипту. Це перший момент, коли Схід своїм розвитком перевищує європейські народи. Але в Європі знайшлася також мідна руда у різних місцях — в Іспанії, Франції, Англії, в альпійських країнах, Семигороді[1], й мідна промисловість розвивалася з успіхом.

---

[1] Частина нинішньої Румунії.

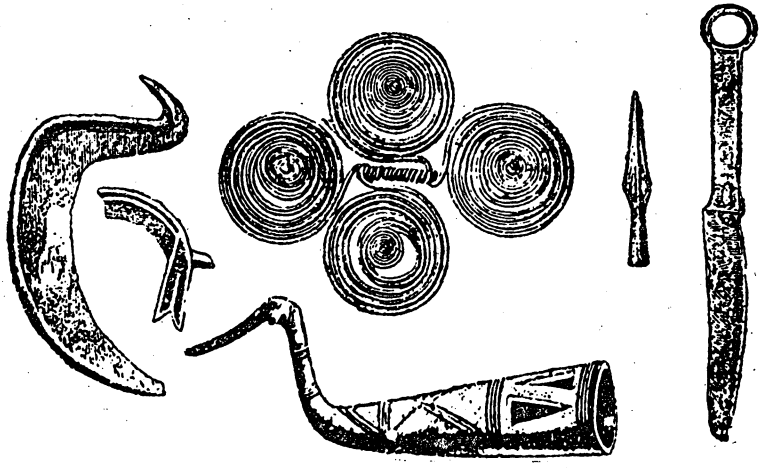

Пам'ятки гальштадтської доби із Закарпаття
(з «Археології» д-ра Я. Пастернака)

Досліди над доісторичними копальнями в Альпах виявили давні способи, якими добували руду. Коли вичерпувалася руда на поверхні, копали штольні в землі й розпалювали у них вогонь, щоб нагріти поклади скель; потім заливали їх зимною водою, аж скелі тріскалися, у прогалини вбивали коли й так розбивали скелю. Каміння, в якому була мідь, добували на поверхню, розбивали на дрібні частини й за допомогою пливучої води виполоскували чисту руду; пізніше у спеціальних печах витоплювали чистий метал. З міді виробляли сокири, топірці, зброю, всякі прикраси. Спочатку ці вироби наслідували кам'яне знаряддя, потім прийняли власні форми.

Але сама мідь для вироблення знарядь показалася зам'ягкою. Коло 2000 років до Хр. мідь почали мішати з циною[1] — так постала бронза. Доба бронзової культури тривала приблизно від 2000 до 1000 років до Хр. Цину добували насамперед у Вірменії та країнах над Євфратом — тут також наперед[2] з'явилися бронзові вироби. Але згодом і Європа навчилася нової техніки й почала використовувати свої копальні цини в Тоскані, Іспанії, Англії та Чехії. Головний шлях, на якому відбувався обмін бронзових виробів у Середній Європі, йшов з Італії на Бреннер[3], попри чеські

[1] Оловом.
[2] Найраніше.
[3] Перевал у Східних Альпах між Німеччиною та Італією.

Рудави[1], та Ельбою до Німецького моря. Східна Європа добувала бронзові предмети із Семигороду та наддунайських країн.

Бронзову культуру ділимо на старшу (2000—1500 років до Хр.) і молодшу (1500—1000 років до Хр.). У першій добі поруч із бронзою зустрічаємо ще кам'яне знаряддя, пізніше техніка безнастанно розвивається й дає дуже різнорідні вироби, не раз справді помислові й мистецькі. Мечі, сокири, топірці, ножі, бритви, стилети, вістря до списів, шпильки, запонки, персні, нараменники виступають у найрізнорідніших формах. Дуже поширені фібули — запонки зі шпилькою. Багато предметів відзначається артистичними прикрасами, часто виступає орнамент у вигляді спіралі.

Коло 1200 років до Хр. вперше з'явилися вироби із з а л і з а. Залізну руду важко було добувати й топити, тому залізо спочатку належало до рідких і дуже цінних металів. В Єгипті та на грецьких островах залізні персні та прикраси знаходять серед дорогоцінних золотих і срібних виробів.

Старша доба заліза носить назву г а л ь ш т а д т с ь к о ї, від оселі Гальштадт у Зальцбурзі. Там із давніх часів існували великі копальні солі. Археологічні досліди показали, що гірництво велося тоді на дуже широку міру — підземні коридори, викопані в солі, простягалися на кількасот метрів. Віднайдені там різні рештки давніх знарядь, як джагани[2] й коли, смолоскипи, якими освітлювали копальні, лопати, цебра, різні частини одягу та всякі дрібні предмети. В XVI—XVII ст. знаходили там навіть муміфіковані тіла гірників, але їх знищили як трупи «поганських мужів». Копальні вели широку торгівлю. Тодішні підприємці дуже розбагатіли і почали експлуатувати також залізну руду та на своїх верстатах виробляти залізне знаряддя. У цій добі найбільше поширена [була] зброя, особливо великі важкі мечі, списи, військові сокири, ножі, стилети та ін. Поряд із залізом уживали багато бронзових виробів.

Друга залізна доба, л а т е н с ь к а, дістала назву від оселі Ля Тен над Ноєнбурзьким озером у Швейцарії. Вона починається коло 500 років до Хр. В ті часи жили тут кельти — галли. Вироби цієї доби стоять на високому рівні: галлійські мечі з металургійного боку кращі за римські. Дуже поширилися господарські й ремісничі знаряддя — залізні сокири, молоти, долота, серпи, коси, пили тощо.

Латенська доба, а також дальші доби у розвитку залізної

---

[1] Гори на північно-західних кордонах Чехії.
[2] Кайла.

культури — римська (від I до IV ст. по Хр.) і мандрівок народів[1] — входять уже в історичні часи Європи.

2. ПОЧАТКИ І МОГУТНІСТЬ ЄГИПТУ

Початки Єгипту. Доісторична доба, що тривала цілі тисячоліття, дала людині основи цивілізованого життя. З цих починів на вищий рівень першими піднялися країни Стародавнього Сходу, до яких зараховуємо Єгипет, Месопотамію, Сирію, Іран, а з дальших східних земель — Індію та Китай. Ці вищі культури постали переважно над великими ріками у хліборобських країнах, де населення найскоріше дійшло до достатнього й вибагливого життя. Культури Стародавнього Сходу названо потамічними, тобто надрічковими. Тільки значно пізніше осередки людського життя пересунулися над моря й океани.

Найдавніші початки вищої культури поверх[2] 4000 років до Хр. знаходимо в Єгипті. Це — невелика країна, покладена над Долішнім Нілом від першої катаракти[3] до дельти над Середземним морем. Нільська долина сягає тут понад 1200 км уздовж і ледве 15—50 км у ширину. З обох боків замикають її гори, що підносяться над рівнем ріки пересічно на 30—60 м, у деяких місцях — до 300 м. За горами простягаються пустелі — Лівійська на заході, Сирійсько-Арабська на сході. І сам Єгипет, покладений у сухій смузі, був би також пустелею, коли б не те, що Ніл щорічно виливає і своїми водами наводнює всю долину. Родючий намул, що його залишає ріка, забезпечив розвиток хліборобства, а з поступом хліборобської культури розвинулися високо всі ділянки життя.

Початки єгипетської історії сягають до чотирьох тисяч років перед Христом. Один із найвизначніших знавців історії Стародавнього Сходу — Едуард Майєр — виказав[4], що вже коло 4241 р. до Хр. в околиці Мемфіса вживали точно обчислений сонячний календар, — отже, цю дату можна вважати за найдавнішу в історії Єгипту.

Поділ єгипетської історії встановив жрець Мането, що жив за часів Птолемея I (305—285 рр. до Хр.), у своїй хроніці, писаній грецькою мовою. Довгий ряд відомих йому фараонів він поділив на 30 династій, або королівських родів. Хоча

---

[1] Великого переселення народів.
[2] Понад.
[3] Порогу.
[4] Довів.

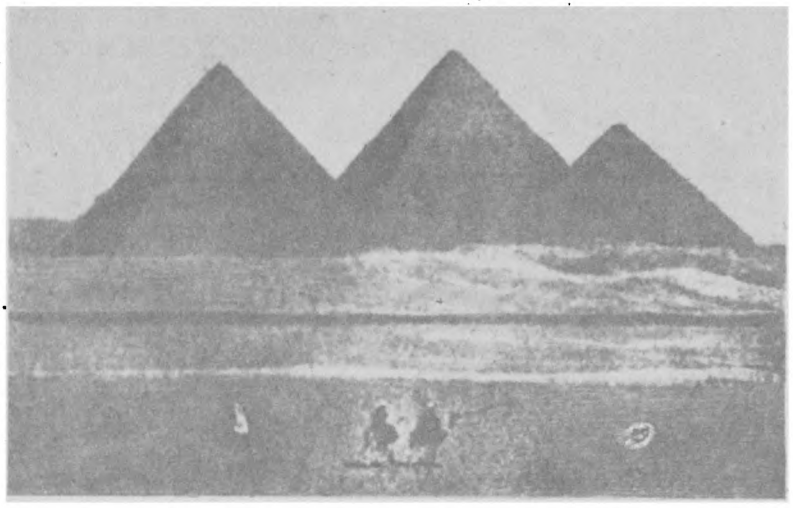

Піраміди фараонів Менкаури *(ліворуч)*,Хефрена *(посередині)* та Хеопса *(праворуч)*

його поділ не цілком точний, але він утримався в науці. У новіші часи поділено ще історію Єгипту на епоху держав Стародавньої, Середньої, Нової і т. зв. Реставрації, з добами чужих завоювань між поодинокими[1] епохами.

У найдавніші часи Єгипет ділився на кільканадцять дрібних держав, що їх греки називали просто округами (номами). На чолі кожної такої держави стояв князь, що мав своє столичне місто і збирав данину від довколишнього населення. З цих малих князівств постали дві більші держави — Долішня, над Нільською дельтою, та Горішня — в горішній частині долини. Столиця Долішньої держави була спочатку в Саїсі, пізніше — в Буто. За відзнаку королів вважали цвіт папірусу, а державний колір був червоний, тому королівська скарбниця звалася «червоний дім». На Долішню державу часто нападали дикі племена Лівії, і чимало лівійців осіло в дельті, але завдяки корисному положенню та буйній землі ця країна дійшла скоро до добробуту й вищої цивілізації. Горішній Єгипет мав більш однорідне населення, але розвивався повільніше. Королі перебували в місті Бехдет і за герб обрали собі лілею, а за державний колір — білий. Вони мали свій «білий дім».

Могутність Єгипту починається від часу, коли Долішня

[1] Окремими.

Фараон Хефрен, засновник піраміди і Великого сфінкса

й Горішня держави злучилися в одну цілість. Це сталося в дуже давні часи, перед 4200 р. до Хр., під проводом королів Долішнього Єгипту, що резидували в Геліополі. Але об'єднання тривало недовго, і тільки близько 3400 р. до Хр. постала знову одна держава. Її творцем мав бути король М е н е с. Історики довгий час вважали його за міфічну постать, але новітні досліди виказали, що він справді має заслугу засновника Єгипетської держави. Менес походив із Горішнього Єгипту, з міста Тіс. Звідти він завоював Долішню державу в Нільській дельті. Це був хоробрий войовник і добрий організатор, що вмів широкою рукою тримати у своїй владі все населення. Геродот оповідає, що Менес побудував на Нілі велику греблю, так що повернув ріку в іншому напрямі. На цьому місці постало місто Мемфіс — пізніша столиця Єгипту, з великим замком, який звали «білим муром» — від білого кольору Горішнього Єгипту. Менес володарював довгі роки, й завдяки тому його ім'я не пропало у сутінках давнини.

Наслідники Менеса з двох перших династій (коло 3400—2900 рр. до Хр.) вважали за найважливішу державну справу тісніше об'єднання Долішнього Єгипту з Горішнім. Спочатку обидві держави були злучені тільки персональною унією, маючи поза тим кожна свою окрему управу. Коли новий володар сідав на престол, він святкував особливо святочно день «об'єднання обох країн», щоб відзначити вагу тісної злуки всієї держави. Але незважаючи на це Долішній Єгипет не раз повставав проти своїх завойовників. Один із фараонів, Нармер, під час однієї такої ворохобні взяв у полон 120 000 лівійців із дельти і перевів їх на інше місце. Інший, Хасехемуї, покарав 47 209 бунтівників. У цій внутрішній боротьбі немало потерпів добробут дельти. Але вся держава розвивалася успішно й навіть почала вже поширюватися поза природні межі країни. Фараон Семерхет уладив копальні міді на Синайському півострові, і єгипетському війську довелося проводити тут боротьбу з бедуїнськими племенами, що замешкували ці околиці. Єгипет мав також зв'язки з острова-

Сфінкс і піраміда Хефрена

ми Середземного моря, про що свідчать знахідки грецьких передмікенських посудин у гробницях фараонів біля Абідоса.

Стародавня держава. На початку III тис. перед Христом столицю Єгипту [було] перенесено до Мемфіса. Так почалася Стародавня держава, якою володіли фараони від III до VI династії упродовж понад п'ятисот років (2895—2360 рр. до Хр.). Це — часи найбільшого розвитку Давнього Єгипту.

Першою могутньою постаттю III династії був фараон Д ж о с е р. Своїми успіхами він завдячував значною мірою мудрому дорадникові, яким був жрець І м х о т е п — славний учений, будівничий, лікар і чародій. Слава Імхотепа жила в Єгипті довгі віки. Писарі вважали його за свого особливого патрона, і хто був дуже побожний, [той] складав йому жертву з води, якою розпускав писарську фарбу. Лікарі зробили з нього бога лікарського мистецтва. Його знали навіть греки під іменем Імутеса і порівнювали його зі своїм Асклепієм. Довгі століття народ повторював мудрі приповідки Імхотепа. Фараон Джосер уперше мав увести в Єгипті будівлі з каміння, бо в давніших часах будівлі були з самої цегли. У пустелі недалеко [від] Мемфіса залишилася гробниця цього фараона, збудована з каміння, — т. зв. ступнева[1] піраміда.

[1] Ступінчаста.

Джосер дбав про те, щоб побільшити межі держави, утримував під владою Єгипту Синай, а на полудне поширив свої володіння поза першу катаракту.

Ще більш могутнім був фараон С н о ф р у з кінця III династії. Він побудував нові дороги у Нільській дельті й сильними твердинями забезпечив Синай та Суецький перехід. Снофру поширив владу Єгипту на деякі лівійські оази. Але головним його ділом була побудова великого торговельного флоту. Єгипетські кораблі розмірами своїми доходили вже до 50 м довжини. Снофру зав'язав зв'язки з Фінікією й вислав флот, що складався із 40 кораблів, до фінікійських міст, щоб привезти звідти ліванський кедр, потрібний йому для будов. Він уладив похід на Нубію і привів звідти 7000 бранців і 200 000 штук худоби. Займався пильно будівництвом, і його гробниця мала вже вигляд правильної піраміди.

Фараони IV династії уславилися як засновники найбільших пірамід. Перший із них — Х у ф у (докладніше Хнум-хуфу — «бог Хнум опікується мною»), по-грецькому Хеопс — побудував найбільшу піраміду — високу на 146 м. Геродот оповідає, що на цій будові працювало впродовж 20 років 100 000 робітників, і новочасні розсліди виказали, що це цілком можливо. Скільки праці треба було докласти на таку будівлю, видно хоч би з того, що вона складається з 2 300 000 кам'яних блоків, з яких кожний важить понад дві тонни! Камінь добували на східному березі Нілу, на південь від Каїра, і перевозили кораблями під час повені. При горбі, на якому мала стати піраміда, фараон побудував велику греблю, по якій втягали камінь догори. Будівництво цієї греблі тривало десять років. В якій [же] могутності і в якому добробуті була держава, яка могла дозволити собі таке величезне підприємство!

Другий великий фараон-будівничий, Х е ф р е н («Ре — моя слава»), залишив другу велику піраміду і правдоподібно був засновником найбільшого сфінкса. Третя величава піраміда була твором М е н к а у р и, якого греки звали Мікерін. Але ця піраміда найменша, — мабуть, вже вичерпалися сили держави й фараон не зміг докінчити на велику міру задуману будову.

Про життя й державну працю великих засновників пірамід не знаємо нічого певного. «Три перші століття найбільшого розквіту Єгипту ми пізнаємо майже виключно на основі монументальних пам'яток. Треба собі уявити, що це значить. Це є те, коли б ми хотіли писати історію Афін часів Перікла й не мали інших джерел, крім святинь, різьби, ваз та інших залишків того часу. Не треба забувати, що пам'ятки Стародавньої держави, що справляють на нас таке могутнє вражен-

ня, — це не що більше, як кістяк, якому бракує тіла, крові і всього буйного життя, бо найважливіші літературні пам'ятки того часу запропастилися. Важко нам поза тими титанічними пам'ятками уявити собі рухливий світ торгівлі, промислів, управління, громадянства, мистецтва й літератури, з якого вони виросли. Про півстоліття мінливих політичних відносин, про поразки й узурпації, про зріст і занепад державних уладжень, про намісників, що безпомічно стояли під сильною рукою фараонів, про обставини, що допровадили до розбиття держави, — про все те маємо тільки слабкі й випадкові натяки, а про не одне скоріше здогадуємося, ніж маємо певні відомості» (Брестед).

Кінець старих часів. Про кінець могутньої IV династії не знаємо нічого певного. Здається, її усунули насильно єгипетські жерці. При святині бога Ре (Ра) в Геліополі здавна існувала сильна організація жерців, що були рівночасно ученими. Вони доходили до все більшого впливу у публічному житті і врешті захопили державу у свої руки. Нова, V династія виводила свій рід від бога Ре і в усьому керувалася вказівками жерців з Геліополя. Кожний новий фараон мав обов'язок побудувати нову святиню для опікунчого божества. Намісники фараонів походили знову з жерців бога Птаха — у такий спосіб і тут духовенство мало свій вплив.

Із фараонів цієї династії найвизначніше місце займає Сахура, котрий так само, як і Снофру, опікувався єгипетським флотом. Він вів війну з Фінікією, єгипетський флот ходив у морський похід і привіз здобич та бранців. Сахура висилав свій флот також на Червоне море й до країни Пунт, тобто Сомалі. Його експедиція привезла звідти 80 000 мір мірри та інших пахощів, дорогоцінне дерево, золото та срібло. Від того часу єгипетська торгівля сягала все далі на південь.

Коло 2540 р. до Хр. управа Єгипту перейшла до рук VI династії. Як це сталося, не знаємо. Можливо, це була революція князів, чи начальників провінцій, котрі усунули впливи жерців. Ці князі мали дідичну владу і з часом стали майже цілком незалежними від фараонів. Вони титулувалися «великими панами» і відважувалися навіть вміщувати свої імена при імені «сина Сонця», що колись вважалося за богохульство. Фараони VI династії присвятили найбільшу увагу південній границі. Там простягалася країна негрів — Нубія. Це були варварські племена, які жили у брудних селах, у хатах, збудованих із глини, випасали худобу й управляли скупі ріллі вздовж ріки. Єгиптяни старалися опанувати всю довжину Нілу, щоб дійти до Судану, що славився золотом, слоновою кісткою, страусами та різними видами дорогоцінного дерева.

Африканський пігмей із часів Стародавньої держави. *Ці карлики слугували в Єгипті за танцюристів і смішаків*

Фараони підбили[1] пограничні муринські[2] племена та присилували їх доставляти собі людей до війська. Ці муринські відділи[3] утворили свого роду жандармерію, яку фараон висилав на карні експедиції, найбільше на бедуїнів, що непокоїли синайські копальні Єгипту. Фараон Меренра опанував першу Нільську катаракту, або «південні ворота», й на ній побудував п'ять каналів для плавби. Це надзвичайно полегшило транспортування нубійських гранітів, які єгиптяни спроваджували на будову саркофагів. Меренра особисто відвідав першу катаракту — це зробило надзвичайне враження в Єгипті. Тут фараон прийняв чолобитну нумідійських старшин. Меренра став фараоном у молодечих роках і володарював усього чотири роки. Його гробниця заховалася, і його мумія була першою з фараонських мумій, яку археологам пощастило віднайти (1881 р.).

Пізніше одна єгипетська експедиція дійшла до країни пігмеїв у Середній Африці. Ці малі, кривоногі, з поганим лицем люди дуже цінувалися в Єгипті: вважали їх за подібних до веселого бога Беса і привчали до танців. Тодішній фараон Фіопс утішився надзвичайно вісткою, що привезуть йому таке чудище, і вислав до голови експедиції докладну інструкцію, як перевозити пігмеїв, як їх берегти, щоб не зустріло їх яке нещастя, особливо щоб не потонули в Нілі; сторожі [було] обіцяно велику нагороду.

Стародавня держава тривала п'ять століть і дала основи під могутність і культуру Єгипту. Вся країна з'єдналася під одною владою, і хоч виявлялися відцентрові змагання,

---

[1] Підкорили.
[2] Негритянські.
[3] Загони.

все-таки єдність не зломилася. Державу утримувала своїм авторитетом влада фараонів, яким допомагав стан жерців. У ці часи Єгипет став хліборобською країною, почав порядкувати систему каналів, побудував вигідні дороги. Розвивалися також промисли, а єгипетська торгівля шукала собі доріг на півночі й на полудні. Держава осягнула свої природні границі і пробувала здобутків[1] поза ними. Величні міста, святині, піраміди і гробниці свідчили про високий рівень культури. Це були часи свіжої енергії й молодечої творчості єгипетського народу.

Статуї фараона Аменемхета I з його піраміди коло 1970 р. до Хр. *Фараон залишив синові поучення, як правити державою*

Середньовічна[2] держава. З яких причин занепала Стародавня [Єгипетська] держава, про це не знаємо нічого певного. Це був якийсь великий кривавий переворот. Знищено тоді [було] багато святинь, побито статуй фараонів, через Єгипет пройшла страшна руїна. Довго ще потім життя не могло прийти до ладу й миру. Це — темна епоха VII та VIII династій, про які не залишилося докладних відомостей. Тільки по трьох десятках літ порядок у Єгипті повернули володарі з Гераклеополя, що утворили IX і X династії (2445—2160 рр. до Хр.). Грізну пам'ять залишив [по собі] перший із нової черги фараонів — Ахтой, якого єгипетські літописці називали найгіршим із королів усіх часів. Під кінець він нарешті впав у божевілля і став жертвою крокодила. Єгипет розпався тоді на окремі князівства, й різні князі, кожен у своїй окрузі, старалися відбудувати нормальне життя й добробут. Могутній князь із Сіута оповідає про свою провінцію: «Кожен урядовець був на своєму становищі[3], ніхто не воював, ані не стріляв із лука; не вбивали дітей при їхніх матерях, ані горожан при жінках; не було нікого, що робив би зло або припускався насильства над чужим домом».

Коло 2160 р. до Хр. влада над усією країною перейшла до

---

[1] Тобто намагалася розширити ці границі.
[2] Тут — Середня.
[3] Тут — місці.

володарів міста Фіви в Горішньому Єгипті. Полудневі провінції знов одержали провід над Північчю. Починається т. зв. Середньовічна держава, що розвивалася під XI і XII династіями (2160—1788 рр. до Хр.). Добре ім'я полишили по собі фараони з роду Ментухотепів, що пильно займалися господарством країни і старалися підняти значення Єгипту супроти сусідніх держав. Наново було відкрито шлях до Червоного моря, а для торгових караванів побудовано в пустелі колодязі й цистерни та при них осаджено нові колонії.

Новий ряд могутніх володарів розпочав фараон Аменемхет I (2000—1970 рр. до Хр.), що усунув попередню династію й увів на престол власний рід. Це був зручний політик та організатор. Своїх суперників поконав зброєю, інших князів приєднав до себе ласкою й дарунками. Хоч залишалися й надалі окремі князівства, проте всі вони визнавали владу фараона й піддавалися його контролю. Особу володаря стерегло наймане військо з чорних нубійців.

Аменемхет перед смертю залишив своєму синові поуку, як [той] має правити державою: «Слухай, що я тобі кажу, щоб ти був володарем на землі, щоб володів країнами і помножував добро. Показуй тверде серце усім підданцям: народ поважає того, хто тримає його в страху. Не наближайся до них сам. Не дозволяй своєму серцю любити брата, не приєднуй до себе ніякого приятеля, не довіряйся нікому, бо нема в людей добра. Коли спиш, бережи сам своє серце, бо в дні нещастя людина не має нікого певного. Я обдаровував старців, піклувався сиротами, допускав до себе нижчих так само, як і значніших, але ті, що їли мій хліб, повстали проти мене, а ті, кому я подавав руку, наповнили мене жахом...» Як видно, фараон у своєму житті зазнав багато прикрого від своїх улюбленців, коли з таким недовір'ям ставився до всіх людей.

Із наслідників Аменемхета найвизначнішим був Сесостріс, чи Сенусерт III (1887—1819 рр. до Хр.) Він успішно проводив підбій Нубії та приєднав до Єгипту країну Куш — між першою та другою катарактою. На границях своїх володінь він поставив стовпи з написом: «Південний кордон, який визначив його величність володар Горішнього й Долішнього Єгипту, що втішається вічним життям. Нехай негр не переходить його ніколи, ні водою, ні суходолом, ні кораблем, ні з чередами. Може перейти його тільки негр, що йде на торг в Екен, або посол. Ці останні будуть прийняті приязно. Але не вільно жодному негрові їхати кораблем уздовж ріки». Сесостріс побудував наново канал на першій катаракті завдовжки 80, завширшки 40 і завглибшки 8 м. Канал цей дістав назву «Гарні є дороги Хекуре» (це друге ім'я Сесостріса). Твердині, що боронили границі, звалися «Хекуре

є могутній». Але завзяті нубійські племена ще не раз своїми нападами непокоїли Єгипет.

Сесостріс старався також поширити впливи Єгипетської держави на найближчі азіатські краї. Торгові зв'язки з Сирією були вже доволі живі. Єгипетські купці відвідували Фінікію, знали шляхи до Єгипту також фінікійці. Аби полегшити комунікацію з Азією, недалеко [від] Суеца викопали канал від Нілу до Червоного моря.

Фараон Аменемхет III, засновник озера Меріс, *коло 1800 р. до Хр.*

Подорожні, що приїздили з Азії, не потребували мандрувати пустелею, а могли тут сідати на кораблі і пливти ними до столиці. Сесостріс спробував накинути свою владу також Сирії й вислав своє військо на країну Секмен. Похід закінчився щасливо, й фараон щедро обдарував вождя, що поконав азіатів. «Він дав до моїх рук палицю золотосрібну, лук і кинджал, оздоблені золотом і сріблом, до того ще зброю бранців», — оповідає про це відзначений вождь. Багаті синайські копальні від того часу були знову в руках фараонів. На пустельному суецькому шляху [були] побудовані постійні криниці та цистерни, доми для робітників і урядників, а також укріплення на випадок нападу бедуїнів.

Син і наслідник Сесостріса III, А м е н е м х е т III (1849—1801 рр. до Хр.), уславився мирним володінням[1]. Головну увагу він присвятив Нілові, що давав основу для розвитку єгипетського господарства. Він перший зайнявся вимірами виливів ріки. На скелях другої катаракти єгипетські інженери рік-річно зазначали, як високо сягає рівень ріки під час повені. Цікаво, що Ніл виливав тоді на 7—9 м вище, як у наші часи. Щоб зужиткувати надмір води в особливо вогкі літа, Аменемхет уладив у Долішньому Єгипті великий басейн-збірник, який греки називали озером Меріс. З лівого боку ріки, в Лівійській пустелі, простягалася велика улоговина, широка й довга на 60 км. Під час повені Ніл заливав її водою. Фараон використав цей природний збірник, обвів його довкола мурами завдовжки 40 км і збудував канал, яким можна було регулювати доплив води. В роки великої повені воду Нілу збирали в басейн — коли ж приходив сухий рік, то

[1] Владарюванням, правлінням.

Сирійські бедуїни в Єгипті. *Мальовило з гробівниці. Так, мабуть, виглядали гіксоси — завойовники Єгипту*

вода басейну збільшувала Нільську повінь. Обчислення новочасних інженерів показали, що озеро Меріс було таке велике, що води його могли стан води у дельті навіть подвоїти. При перебудові озера [було] осушено коло 11 000 кв. км родючої землі, й там за допомогою штучного наводнення засновано фараонські поля та городи з хліборобськими оселями й містами, як, наприклад, «місто крокодилів». Аменемхет при каналі поставив величезну споруду, що її греки назвали Лабіринтом. Тут містилися бюро урядовців, великі зали для нарад, каплиці, присвячені богам різних округ Єгипту, тощо.

Гіксоси і початки Нової держави. По трьох століттях добробуту Єгипетська держава попала знову в стан безладдя. Почалася боротьба між князями-претендентами, й Єгипет розбився на незалежні провінції й округи. Ця незгода дуже зруйнувала багату країну: підупала каналізаційна[1] система, бо не було влади, що пильнувала б життєдайний Ніл, занепали хліборобство і промисли, населення збідніло. Остаточну руїну Єгипту спричинив напад войовничих азіатських племен, що звалися г і к с о с а м и. Цю назву тлумачать як «королі пастухів» або «королі країн». Правдоподібно, це були семіти — сирійці або бедуїни. Є здогад, що вони мали свою велику державу в Західній Азії і до неї прилучили Єгипет. Про їхній прихід (коло 1675 р. до Хр.) один з пізніших істориків писав: «Ми мали фараона іменем Тімайос. За його володіння сталося — не знаю з якої причини — [так], що Бог був нами невдоволений. Несподівано з'явилися люди низького роду із східних країв, відважилися піти походом на наш край і зайняли його легко, без бою. А коли підбили наших володарів, то, як дикуни, попалили наші міста, поруйнували святині

[1] Тобто канальна.

богів і всіх мешканців переслідували, як ворогів: одних убили, а дітей і жінок інших забрали в неволю». Пізніше ці гіксоси заснували собі столицю Ауаріс у східному краю Нільської дельти, обрали собі короля, розіслали залоги по всьому Єгипту й тримали край у неволі. Часи занепаду Єгипту і гіксоської влади давні історики відносять до часів володіння XIII—XVII династій, разом коло двох століть (1788—1580 рр. до Хр.).

Із чужинецького завоювання визволив Єгипет фараон Я х м е с I (1580—1558 рр. до Хр.), з XVIII династії. Він походив із Фів, із місцевої княжої родини. За допомогою інших князів почав він боротьбу з наїзниками[1], здобув їхню столицю Ауаріс і прогнав їх з Єгипту. Аби не допустити нового нападу ворога, він виправився до Сирії й там розгромив останки гіксоської держави. Потім фараон узявся відбудовувати авторитет влади. Князів і вельмож, що допомагали йому у визвольній боротьбі, він нагороджував землями й урядами, а до тих, що в'язалися з ворогами й не хотіли визнати його владу, він не знав милосердя, нещадно нищив їх, а їхні посілості прилучав до фараонських земель. Провідне місце в країні зайняла тепер нова верства войовників. У довгій боротьбі з наїздниками єгиптяни, за природою мирні та невойовничі, перетворилися на хоробрих жовнірів. Представники середніх станів охоче вступали до війська, де їх чекали почесті й нагороди. Після війни в їхніх руках залишився адміністративний провід. Єгипет став мілітарною державою. Поруч із лицарським станом великий голос мали також фіванські жерці, а опікуном держави став фіванський бог Амон.

Оновлена держава взялася за нові підбої. Фараон Т у т м о с (Тутмес) I знову підбив Нубію й сягнув аж до четвертої катаракти — на 600 км далі, як Середня держава. Сам фараон цілий рік перебував у здобутій країні, особисто доглядаючи її організацію, а на чолі місцевої влади поставив свого намісника, який мав титул «королівського сина Нубії». Після цього Тутмос звернув свою зброю на північ, а саме проти Сирії. Семітські народи, котрі замешкували ці околиці, дійшли вже в ті часи до великого культурного розвитку. Надморські фінікійські міста вели торгівлю в усій Західній Азії й довкола Середземного моря, а також утримували живі торговельні зносини з Єгиптом. Але на ці багаті землі почала простягати свої впливи Вавилонська держава, що також дійшла тоді до розвитку. Тутмос пішов походом проти Сирії й десь над Середнім Євфратом розгромив азійські війська. На

[1] Загарбниками.

Королева Хатшепсут у вигляді сфінкса — перша у світі жінка-володар. *Коло 1500 р. до Хр.*

цьому місці фараон побудував пам'ятник із написом, як далеко сягали границі Єгипетської держави.

Хатшепсут і Тутмос III. Тутмос I хоч [і] мав такі великі заслуги перед Єгиптом, не втримався довго на престолі. Невідомо з якої причини могутні фіванські жерці детронізували його. Можливо, що він утратив право на корону, коли вмерла його жінка з давньої фараонської родини. На його місце королевою Єгипту стала княгиня Хатшепсут (1505—1484 рр. до Хр.) — перша відома в історії жінка-володар. Жерці обрали їй за чоловіка молодого князя Тутмоса III, що був посвячений на «божого слугу» і перебував при святині Амона в Карнаку. Цей вибір відбувся дуже урочисто під час щорічного свята на честь Амона. Жерці у святочній процесії обносили статую божества по колонадах святині, немовби бог когось розшукував; коли побожний Тутмос упав лицем до землі перед святощами, сам Амон підняв його й завів до вівтаря — на місце, де міг стояти тільки фараон. Священики проголосили зібраному народові божу волю, і Тутмос III став фараоном (1501 р. до Хр.).

Але новий фараон упродовж двадцятьох літ був тільки співрегентом королеви. Амбітна Хатшепсут не хотіла випустити владу з рук і сама керувала всіма державними справами. Це була талановита володариня. Першим її ділом була побудова великої святині опікуна династії — Амона. При святині вона заклала великий парк на терасах і прикрасила його невідомими до того часу в Єгипті деревами мірри. Ці дерева росли далеко на полудні, в країні Пунт (Сомалі). За наказом Амонової пророчиці Хатшепсут вислала туди експедицію на п'ятьох великих кораблях і цим відновила єгипетську плавбу на Червоному морі. Її висланники привезли не тільки щепи мірри, але й великі скарби в золоті, слоновій кості, пахучому дереві, а також мавп і пантер. Серед великого натовпу населення купецький караван привіз усі ці здобутки до фараонської палати у Фівах. Хатшепсут посадила дерева коло Амонової святині та в написі, поміщеному на стіні,

зазначила: «Завела я йому Пунт в його саді так, як він мені наказав. Сад доволі великий, щоб він міг по ньому проходжатися». Святиню Амона королева прикрасила новими обелісками, найбільшими з усіх, які знаємо, — вони мають 29 м висоти. На захід від Фів Хатшепсут побудувала величаву похоронну святиню на терасах скелястого узгір'я — природа і мистецтво злучилися тут, щоб дали пам'ятку незвичайної краси й величі.

Святиня померлих, яку побудувала королева Хатшепсут коло 1480 р. до Хр., поблизу Фів

За володіння Хатшепсут панував мир, і добробут Єгипту піднісся високо. Але коли королева померла, її чоловік і співрегент з помсти за те, що вона не допускала його до управи, почав нищити сліди її пам'яті: на всіх пам'ятниках і написах ім'я Хатшепсут [було] витерто й загладжено. Тільки новітні історики відкрили світові ім'я і значення цієї визначної володарині.

Тутмос III двадцять років прожив у бездіяльному житті як жрець Амона, займаючись тільки релігійними справами. Спочатку він хотів взяти у свої руки всю владу, але партія Хатшепсут не допустила його до широкої діяльності. Він заховав у собі надмір енергії й виявив її аж тоді, коли вже, не зв'язаний ніким, міг здійснювати свої давно задумані плани. Відразу він кинувся до великих завойовницьких замірів. У 1479 р. до Хр. з 30 000 війська виправився на Сирію, щоб підкорити тамтешніх князів, що не хотіли визнавати влади Єгипту. До головних боїв прийшло на сточищах гір Кармелу. Азіати засіли у твердині Меджиддо, яка стояла над вузькою долиною, якою йшла головна дорога від моря до багатої країни Ездраельон. Тутмос сам став на чолі передового відділу своєї армії, щасливо перевів військо через гори й обступив довкола ворожу твердиню. Місто боронилося завзято, але голод присилував його до капітуляції. Єгиптяни здобули ще кілька інших міст і сильно осіли в Ездраельоні. Це був ключ до панування над усією країною. На цьому місці й пізніше відбувалися бої за Сирію, аж до славного походу

Наполеона. Тутмос привіз із війни велику здобич — самих військових возів [було] здобуто 924. Серед здобутих скарбів були також скіпетри сирійських князів. Фараон уладив у Фівах величні «свята перемоги», а до святині Амона віддав найцінніші дари в золоті, сріблі й дорогоцінному камінні.

Таким чином, Тутмос відновив знову владарювання Єгипту над Сирією. Але це був тільки початок підбоїв. За першим походом пішли дальші. Фараон не вдоволився Південною Сирією й намагався здобути всю країну аж до Малої Азії. Із сухопутним військом співдіяв єгипетський флот, що з Нільської дельти поплив уздовж фінікійського узбережжя. Ніколи ще ніхто не непокоїв Сирію з цього боку. Всі фінікійські торгові міста, не підготовлені до оборони, визнали протекторат Єгипту. Переможці святкували свій тріумф: «Військо його світлості зо'дня на день було п'яне й намащене єлеєм, наче на якому святі в Єгипті». З побережжя Тутмос перейшов до середини краю. Тут завзятий опір поставило йому місто Кадеш — могутня твердиня в недоступному місці над Оронтом, між двома пасмами Лівану. Облога тривала пару місяців, від весни до літа, — врешті Кадеш [було] здобуто. Тутмос приборкав бунт фінікійців, які пробували скинути єгипетську владу, й далі провадив підбій Сирії. Тепер метою його стала Нагарина — «країна рік» над Горішнім Євфратом. У кількох битвах він зайняв тамтешні твердині. Під Каркемишем він звів бій із володарем держави Мітанні, іранського походження. «Жодний не дивився за себе, а всі втікали, як отара овець», — читаємо про перемогу фараона. Тутмос перейшов ріку Євфрат і на східному березі ріки поставив пам'ятну таблицю.

На тому походи Тутмоса не скінчилися. Рухливі сирійські племена все ворохобилися проти єгипетської влади, й тому треба було знову висилати проти них війська. Єгипетські літописці підрахували, що сам фараон с і м н а д ц я т ь разів виправлявся до Азії. Врешті він остаточно приборкав усі повстання й на довгі часи приєднав Сирію до єгипетських володінь.

Завоювання Тутмоса зробили велике враження в усій Західній Азії. З усіх сторін до могутнього фараона поспішали посольства з дарунками. Так, зав'язала з ним зв'язки Ассирійська держава, що тоді вже стояла досить високо. Ассирійський король прислав Тутмосові всякі дорогоцінності та славетних ассирійських коней. Із далекого Вавилону прийшли посли з оздобними предметами, виробленими з ляпіс-лазурі. Держава хеттів із Малої Азії також виявила свою приязнь. Король Кіпру погодився стати васалом Єгипту.

Для Єгипетської держави настали знову часи добробуту й величі. Надзвичайно розвинулася закордонна торгівля, в якій посередниками стали фінікіяни. З Азії рік-річно напливала данина від підбитих племен — найбільше в золоті й сріблі. Так само Нубія постачала дорогоцінні метали, слонову кість, гебан[1], худобу, збіжжя. Після кожного походу приводили до столиці тисячами бранців, котрі ставали невільниками єгипетських вельмож. Скарбниця фараона була переповнена всякими коштовностями, так само багаті були [й] святині богів, особливо Амона у Фівах. Фараон відбував безнастанно інспекційні подорожі по всій країні, контролював намісників, стежив за справедливістю, поліпшував комунікації, доглядав будови святинь.

Історики вважають Тутмоса III за найвизначнішого з володарів Давнього Єгипту. Жодний інший фараон не виявляв стільки невтомної енергії, як він. Це був політик із широким поглядом, мудрий організатор державного життя і передусім великий полководець — перший полководець-завойовник Стародавнього Сходу. «Його володіння означає епоху не тільки в єгипетській історії, а й в історії всього тодішнього світу. Ще ніколи перед тим один мозок не робив стільки в житті великого народу, не централізував так його життєвих сил і не дав йому таких тривких і водночас рухливих форм, щоб вони цілими роками мали вплив на інший континент. Геній, що вийшов із темного жрецького стану й осягнув уперше в історії так багато, нагадує нам Александра Великого або Наполеона. Тутмос створив першу справжню світову державу і став першою індивідуальністю з універсальними рисами — першою визначною героїчною постаттю» (Брестед).

Тутмос III помер у старечому віці, після 54-літнього володіння (1501—1447 рр. до Хр.).

3. ЗАНЕПАД ЄГИПТУ

Релігійні реформи Ехнатона. Світова могутність Єгипту утрималася понад століття. Син і наслідник Тутмоса III, Аменхотеп II (1447—1420 рр. до Хр.), довгий час був співрегентом батька і продовжував його щасливе правління. Він виправлявся до Сирії, щоб придушити бунт тамтешніх князів, здобув світлу перемогу, взяв у полон 500 визначних

[1] Ебенове дерево.

сирійських вельмож та вивіз велику здобич — 1660 фунтів усяких дорогоцінностей. Головних винуватців повстання повісив на своїх кораблях головами додолу, а потім їхні тіла розіп'яв на мурах Фів. Пізніше ці криваві трофеї вислав до Нубії, щоб поширити спасенний пострах серед чорних племен. У бою сам особисто йшов на ворога, а ще був великим силачем — ніхто не мав сили натягнути його лука.

По ньому зайняв престол Тутмос IV. Про цього фараона є оповідання, що він одного разу, втомлений ловами, заснув у тіні Великого сфінкса. Уві сні з'явився йому бог Сонця, образом якого був Сфінкс, і наказав відкопати свою подобу з піску, що ним був довкола засипаний. Князь виконав це, й за те боги віддали йому владу над Єгиптом. Він також воював в Азії та уклав тісний союз із державою Мітанні понад Євфратом.

Аменхотеп III (1405—1370 рр. до Хр.) утримував далі живі зв'язки з азійськими державами. Збереглося його листування з володарями Вавилону, Ніневії, Мітанні та Кіпру. Віднайдено його у 1880 р. в руїнах оселі Тель-ель-Амарна. Було в ньому понад 300 листів, писаних на глиняних табличках вавилонським клинописом. Аменхотеп звертав також пильну увагу на Нубію. Коли тамтешні племена підняли бунт, він уладив великий похід, дійшов до четвертої катаракти й завів лад у цій провінції.

Великі зміни настали в Єгипті за Аменхотепа IV (1370—1352 рр. до Хр.). Це найдивніша постать в усій історії Єгипту. Коли всі інші фараони пильно берегли давні традиції, він намагався провести корінні реформи; коли інші володарі вели тверезу й реальну політику, він виявився мрійником і фантастом. Його дорадницями були його мати й жінка, з якими він завжди виступав публічно. Великий вплив на нього мав також жрець Еє — чоловік його колишньої мамки. Аменхотеп неохоче займався війною та іншими державними справами, а всією душею поринув у жрецьку теологію.

Єгипетські жрецькі колегії різних святинь розглядали тоді пильно питання, що таке божество [та] яка його суть. Найсвітліші уми дійшли переконання, що божество — це найвищий дух, з якого беруть початок усі речі. Увесь світ, люди, природа — все існує спочатку тільки в Божій думці, потім божество саме здійснює свої плани. Божий дух веде також Єгипетську державу, дає їй провід руками фараона, допомагає їй у перемозі. Коли зростає Єгипет, зростає також боже царство.

Аменхотеп перейнявся тими поглядами, розвинув їх і звів у суцільну систему. Тільки одне божество мало бути паном Єгипту — божество, що всім управляє і все обіймає. Амен-

Фараон Рамзес II, лицарський володар, переможець хеттів *(1292—1225 рр. до Хр.)*

Фараон Ехнатон (Аменхотеп IV), реформатор єгипетської релігії *(1370—1352 рр. до Хр.)*

хотеп зважився усунути всі дотеперішні божества, а на їхнє місце запровадити культ одного бога — бога Сонця, який у давні часи звався Атон. Свою ідею він проводив рішуче й безоглядно. Усунув шанування усіх інших богів, якими б вони не були. Не пощадив навіть дотеперішнього патрона Єгипту — Амона, а навіть переслідував його ще більше, ніж інших. Усюди, по всіх святинях, гробницях тощо фараонові прихильники запопадливо вирубували із написів та затирали Амонове ім'я. Щоб назверх показати свій розрив із давньою релігією, [фараон] змінив навіть своє ім'я, бо в ньому була згадка про Амона (Аменхотеп — значить «Амон є вдоволений»), [і] прибрав нове ім'я Е х н а т о н, що означало «милий Атонові». Своєму богові фараон ставив нові святині — в Єгипті, Нубії, Сирії й навіть заснував нове місто, йому присвячене, — Ахет-Атон, «Обрій Атона» (тепер Тель-ель-Амарна).

На честь свого божества Ехнатон складав побожні гімни: «Як добре, коли ти засяєш на краї неба, ти, живучий Атоне, що жив перед віками! Коли зійдеш на східному краї неба, кожну країну виповнюєш своєю красою. Бо ти є гарний, великий і блискучий, ти стоїш високо над землею. Твоє проміння обіймає всі землі, усе, що ти створив. Ти є Ра, і ти полонив їх усіх, ти в'яжеш їх своєю любов'ю. Хоч ти далеко, твоє проміння завжди над землею. Хоч ти високо вгорі, твої стопи творять день!»; «Коли ти заходиш на західному краї неба, то світ лежить у темряві, немовби мертвий. Вони сплять у своїх кімнатах, їхні голови закриті, їхні носи заткані, й один не бачить одного. Розкрадають їхнє добро, що лежить під їхніми головами, й вони про це не знають. Кожен лев виходить зі своєї печери, всі гадюки починають кусати. Панує темрява, мовчить світ. Бо той, що їх створив, на краї неба пішов на спочинок»; «Ти є в моєму серці, ніхто не знає тебе, тільки твій син Ехнатон. Ти посвятив його у свої плани й у свою силу. Світ є в твоїй руці, так, як ти його створив. Коли ти сходиш, живуть люди, коли заходиш — умирають. Бо ти сам є життя, й тобою живемо, всі очі дивляться на твою красу, поки ти зайдеш... Коли ти створив землю, ти уладив її для твого сина, що вийшов із тебе самого, — володаря, що живе правдою, пана обох країн, сина Ра, володаря корон, Ехнатона, життя якого є довге, — і для великої королівської дружини, його улюбленої, пані обох країн Нефер-нефру-Атон, яка живе і цвіте вічно...»

Так усі свої сили і змагання Ехнатон присвячував поширенню культу свого божества. Але разом із тим він занедбував усі державні справи. Особливо відбилося це на світовій політиці Єгипту. Коли підбиті народи відчули, що ослабла

рука, яка тримала їх у покорі, [вони] почали повставати. Першою повстала Сирія. Це була вина самого фараона. Він не дбав про те, щоб підтримувати своїх азійських союзників. Король хеттів із жалем писав до Ехнатона, чому він не відписує йому листи. Але фараон не підтримував листування навіть з єгипетськими намісниками в Сирії. Начальник залоги у Біблосі писав листа за листом до свого володаря, вказував на небезпечне становище, прохав військової допомоги, але не діставав нічого. Цю байдужість фараона використали семітські князі й почали готуватися до збройного виступу проти своїх завойовників. У самому Єгипті також почали ворушитися невдоволені елементи, особливо духовенство, невдоволене радикальними реформами володаря. Над могутньою державою збиралися грізні хмари.

Але Ехнатон не добачав небезпеки. Він жив щасливо, у своєму ідеальному світі, вдивлений у сходи і заходи Сонця, у роздумах над єством божества, і спокійно закінчив життя [в] 1358 р. до Хр., залишаючи в одних пам'ять єретика й нищителя богів, в інших — філософа й борця за правду.

Від Тутанхамона до Рамзеса II. Реформи Ехнатона не утрималися довго. Відразу по його смерті фіванські жерці викликали ворохобню проти прихильників Атона й у боротьбі перемогли. Головний осідок культа Атона, Ахет-Атон, було зруйновано нещадно, так що не залишилося каменя на камені. Всі святині бога Сонця впали, й ім'я його знищили в усіх написах. Богом Єгипетської держави став знову Амон. Новий фараон, зять Ехнатона, мав спочатку ім'я Тут-анк-Атон («живий образ Атона»), але, йдучи за хвилею реакції, змінив його на Т у т - а н к - А м о н — «живий образ Амона»[1]. Це той фараон, гробницю якого з величезними скарбами, що впродовж століть залишалися непорушеними в підземеллі, в 1922 р. відкрила англійська експедиція.

Кілька років в Єгипті тривала внутрішня боротьба, з'являлися різні претенденти на престол. Урешті постійний лад завів фараон Х о р е м х е б (1350—1315 рр. до Хр.) з княжого роду з Алабастронполя, який ще раніше відзначився як хоробрий старшина й полководець. Своє управління Єгиптом він почав з того, що повернув усюди вшанування давніх богів. «Він ставив наново святині від багон дельти аж до Нубії; він наказав готувати нові статуї богів, численніші, ніж колись». Він дбав пильно про те, щоб відновити всюди пам'ятники давніх богів, знищені «бунтівником з Ахет-Атона», і найбільше протегував культу Амона. Фіванській свя-

[1] Ідеться про фараона Тутанхамона.

тині він повернув усі давні скарби та прибутки й навіть призначив для неї окремі копальні золота в Нубії. Жерці Амона тріумфували з перемоги свого божества: «Горе тому, хто проти тебе виступить! Твоє місто стоїть, а той, хто тебе зачепить, згине. Ганьба тому, хто проти тебе грішить у якій-небудь країні. Сонце того, хто тебе не пізнав, зайшло, а той, хто тебе знає, світить. Святиня того, хто наступив на тебе, лежить зруйнована в темряві, але вся земля живе в твоєму світлі!»

Хоремхеб видав нові закони для Єгипту й оповістив їх на пам'ятній кам'яній таблиці висотою 5 м і шириною 3 м. Особливо гостру боротьбу він вів із перекупством[1] урядовців. Коли, наприклад, екзекуторові доводили [його] надужиття, як кару обрізували йому ніс і засилали до далекої твердині в арабській пустелі. Фараон призначив урядовцям високу платню, щоб вони не мали причини збагачуватися нечесними способами. Він старався піднести урядничий стан, не раз уладжував бенкети для урядовців і сам особисто промовляв до них. За володіння Хоремхеба держава прийшла знову до внутрішнього добробуту, і вже дальші фараони могли подумати про воєнні походи й підбої.

Особливу славу здобув собі Рамзес II (1292—1225 рр. до Хр.) — найбільш лицарський з єгипетських володарів. Хеттський король Муваталліс організував проти Єгипту цілу коаліцію, до якої ввійшли королі Нагарини, Каркемиша, Кадеша, Алеппо та інші визначні сирійські князі. З'єднана армія доходила до 20 000 людей. Рамзес стягнув багато наємників, особливо з Нубії, й довів своє військо до тої самої чисельності. Свої сили [він] поділив на чотири корпуси, котрі дістали імена головних богів — Амона, Ра, Птаха і Сутеха (Сета. — *Ред.)*.

До головного бою прийшло під Кадешем у 1288 р. до Хр. Це була перша битва у світовій історії, про яку залишилися докладні описи. Фараон мав намір добути Кадеш і посувався з усією армією вздовж Оронта. Він був певний, що пощастить йому захопити несподіваним нападом цей «ключ» до Сирії, бо ворожого війська ніде не було видно. З корпусами Амона і Ра він необережно висунувся наперед, так що втратив контакт із рештою армії. Під самим Кадешем заскочили його вороги, розбили цілком відділи Ра та обступили довкола королівський табір. Фараон знайшовся[2] в крайній небезпеці, бо інші корпуси були далеко на полудні, не знали нічого про бій і не могли йому надати допомоги. Але Рамзес не втратив

---

[1] Підкупністю.
[2] Опинився.

зимної крові, використав слабке місце в лінії ворога, ударив туди і пробився до південного війська. Спочатку поміч дали йому якісь новобранці, що тягнулися за його відділами. Вони вдарили на хеттів, що саме грабували королівські обози, і зробили серед них замішання. Потом наспів корпус Птах й остаточно вирішив бій на користь єгиптян. Рамзес виказав у бою надзвичайну хоробрість. Єгипетські пам'ятки описують барвистими словами, в якій небезпеці був фараон і як він своєю відвагою і притомністю переміг ворога. Пісні оспівували його лицарство.

Але все-таки кампанія не вдалася: Рамзес не зміг опанувати всю Сирію. Виправлявся він ще раз до Палестини, здобув деякі твердині, але не міг дати ради хеттам. Мусив рішитися на мир. У 1272 р. до Хр. обидві сторони підписали перемир'я. До наших часів дійшов текст цієї важливої умови, найстарішої, яку знаємо в повній основі. Початок був такий: «Договір, що його великий князь Хеттії, могутній Хаттусіліс, син Мурсіліса, могутнього великого князя Хеттії, і внук Суппілуліумаса, могутнього великого князя Хеттії, на срібній таблиці склав для Рамзеса II, могутнього великого володаря Єгипту, сина Сеті I, могутнього великого володаря Єгипту, і внука Рамзеса I, могутнього великого володаря Єгипту, добрий договір миру й братерства, що заводить між ними мир на вічні часи». Головні пункти умови були такі: обидва володарі зарікаються всякої війни між собою, підтверджують давніші умови та укладають оборонний союз проти всіх ворогів, мають разом карати бунтівливих підданих і видавати взаємно політичних утікачів, але мають поводитися з ними гуманно. Два відписи цього договору заховалися на мурах святині, третій, у клинописі, знайдено на глиняній табличці у Богазкьолі в Малій Азії.

Для підкріплення приязні Рамзес узяв за жінку доньку Хаттусіліса. Сам хеттський король приїхав у гостину до Єгипту, і єгиптяни приязно вітали його військову дружину, з якою нещодавно зводили завзяті бої.

Рамзес III. Невдачі в Сирії вказували на те, що світове значення Єгипту вже доходить кінця. Не можна вже було думати про дальші підбої. Єгипет від агресивної політики ще більше переходив до оборонної. Вдовольнявся дотеперішніми землями й був вдоволений, як доводилося йому їх заховати у цілості. Але й це не приходило легко.

Розпочався час великих мандрівок народів. Розбурхані хвилі переселення дедалі сильніше били об границі Єгипетської держави. На Середземному морі все наново з'являлися розбійницькі ватаги в півночі, які на своїх невеликих човнах пливли вздовж побережжя й непокоїли спокійні торгові міста

і країни. В єгипетських джерелах зустрічаємо імена ахайців, данайців, лікійців, шердів (або сардинців), шекелеш — мабуть, сицилійців, терше — тирсеніїв-етрусків та всяких інших. Ці ватаги варварів дісталися також до Африки й осіли на побережжі Лівії. Талановиті лівійські королі, що мали добре організоване військо, наймали їх на свою службу й почали нападати на Нільську дельту.

Фараон Мернептах (1232—1226 рр. до Хр.) звів із ними бій у західній частині дельти. Лівійські сили доходили до 20 000 воєнного люду. Бій тривав шість годин, аж врешті єгипетські лучники перемогли ворога. На полі битви лягло 9000 наїзників, між ними багато прибульців з-за моря. Увесь ворожий табір дістався до рук єгиптян разом з усякою здобиччю. Останки його переможці спалили. Мернептах вів також боротьбу в Сирії та утримав там володіння Єгипту. Могутність фараона оспівано у похвальному гімні: «Князі падають до землі й кличуть: «Здоров!» Ніхто вже з дев'ятьох народів-лучників не підіймає голови, спустошено Лівію, країна хеттів заспокоєна, сплюндровано Ханаан з його злочинцями, приборкано Аскальон, поневолено Гезер, Еноам знищено. В Ізраїлі мало залишилося людей, його нащадків уже нема. Палестина стала безборонною вдовицею. Всі країни об'єднані, всі приведені до миру, всі ті, що бунтували, є у неволі короля Мернептаха».

Але в найближчі роки сили Єгипту знову ослабли. Почалася боротьба партій, за королівську корону суперничали різні претенденти, прийшла анархія. До значення доходять знову вельможі, власники великих земель, з ними ривалізує багате духовенство різних святинь. Чимраз більший вплив мають чужинці, особливо сирійці, що дістають у руки високі уряди. Народ жив у нужді й голоді.

Кращий порядок настав за фараона Рамзеса III (1200—1168 рр. до Хр.), який розпочав XX династію. Він далі проводив боротьбу з чужоземними наїзниками. У західній дельті він переміг грізних лівійців і заприязнені з ними морські народи. Потім він приготував велику експедицію на Сирію. Ці сторони також знайшлися вже в руках північних переселенців, котрі тягнулися туди незліченними збройними ватагами суходолом на важких двоколісних возах, запряжених волами, й човнами з боку моря. Під їхнім заливом Хеттська держава втратила свої сирійські провінції. Рамзес III ударив на цю грізну силу з двох боків — від моря й на суші. Єгипетський флот заскочив ворога в одному з фінікійських портів. Славні єгипетські лучники своїми стрілами відразу здесяткували військо піратів, так що в головному наступі без труду [було] розбито їхні примітивні човни. Рівночасно сам фараон над Оронтом розбив сухопутне військо наїзників.

Рамзес III останні роки свого володіння присвятив внутрішнім справам держави. Проти ненажерливого духовенства, яке намагалося взяти владу в свої руки, він шукав опори серед чужинців, головно сирійців, яким віддавав найбільш впливові уряди. Але це вже був знак, що хитаються самі основи держави, що в Єгипті вже нема єгиптян для проводу. Не дивно, що невдоволені вельможі почали виступати проти фараона й навіть організували змову на його життя. Фараон відкрив змову, віддав винуватців під суд, але сам не дожив до кінця слідства й помер на 31-му році свого правління. Рамзес III залишив по собі добру пам'ять як щедрий опікун святинь. Заховався опис його дарів для різних божеств: папірусовий сувій, довгий на 39 м. Це — найбільший документ, що залишився з Давнього Єгипту (т. зв. папірус Гарріса).

Занепад Єгипту. По Рамзесі III слідувало дев'ять фараонів, що мали те саме ім'я — Рамзес, але всі [вони] непомітні, без усякого значення. У великій державі наростали безладдя й анархія. Влада фараонів чимдалі слабшала, зростало значення провінційних князів, полководців найманого війська і передусім духовенства. Останній із династії, Рамзес XI, був уже тільки володарем за титулом, бо фактичну владу захопили жерці. Могутній архіжрець Амона у Фівах, Х е р і х о р, прибрав титул віце-короля, а потім проголосив себе фараоном. Коли треба було вирішити якусь важливу справу, фараон мусив питатися ради в статуї Амона, й божество рухом голови або й словами давало знати свою волю... Єгипет став теократичною державою. Але жерці безуспішно намагалися втримати єдність країни. Сильнішими від них показалися відосередні[1] сили. Наперед відпала Сирія, де наново постали національні держави. Але ще більшим ударом по могутності Єгипту було те, що Нільська дельта відмовила в послуху Фівам. У 1113 р. до Хр. князь Таніса у Долішньому Єгипті — Несубанебджед (у греків — Смендес) підбив сусідні князівства і проголосив себе самостійним королем півночі. Так знову Єгипет розпався на дві держави — Долішню й Горішню. Це часи XXI династії.

Дальша династія, XXII (945—745 рр. до Хр.), походила вже не з Єгипту, а з Лівії. Предок цього роду, Баювава, осів у Гераклеополі як найманий жовнір. Його нащадки доходили до чимраз вищих урядів і врешті захопили владу в свої руки. Засновник династії, фараон Ш е ш о н к (945—920 рр. до Хр.), відзначався найбільшою енергією. Зі своєї столиці у Бубастісі

[1] Відцентрові.

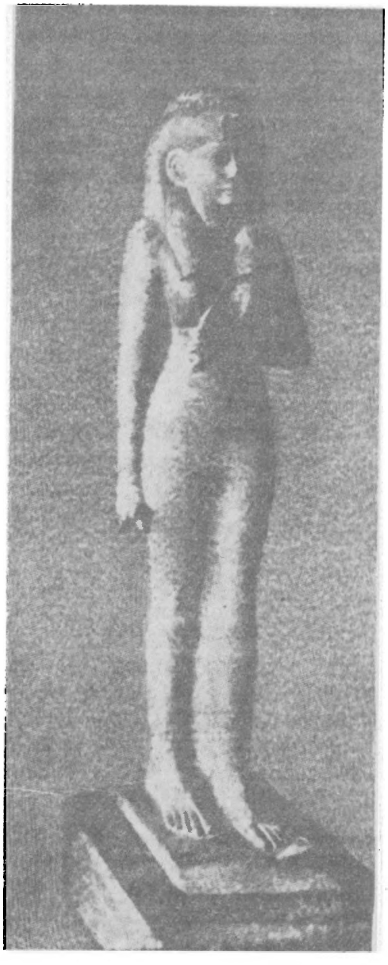

Ассирійський король Асархаддон, переможець Єгипту. Перед ним фараон Тахарка і король Тіра. *Коло 670 р. до Хр.*

Аменердіс, сестра фараона Піанхі, з нубійської родини. *Коло 726 р. до Хр.*

він старався об'єднати весь Єгипет; повелося йому це настільки, що його син зайняв головний уряд архіжерця Амона у Фівах і міг батькові допомагати в його планах. Хоч Фіванська держава зберігала свою окремішність і була вільною від данини, все-таки Нубія визнавала зверхність Шешонка. Амбітний фараон спробував піддати своїй владі також Сирію й передусім Палестину. Коло 926 р. до Хр. він напав на Єрусалим і пограбував скарби, що їх зібрав Соломон. На якийсь час жиди стали залежними від Єгипту.

Але по цих хвилевих успіхах прийшов новий занепад. Внутрішнє розбиття сягало так далеко, що у VIII ст. до Хр.

дійшло до нечуваної події — владу над Єгиптом перебрали в свої руки нубійці! Нубія майже два тисячоліття була залежна від Єгипту. Значення її лежало у великих копальнях золота і в тому, що вона посередничала в торгівлі із Суданом. Коли ж Єгипет почав занепадати, в Нубії з'явилися змагання до окремішності. Здається, почин цьому дали жерці бога Амона, котрі як політичні емігранти знайшли в Нубії захист і зайнялися організацією країни. Столицею нової держави була Непата коло четвертої катаракти. Стояла тут велика святиня Амона, й жерці її за допомогою пророцтв керували всіма державними справами. Як зростала і розвивалася Нубійська держава, про це нема ніяких звісток. Дізнаємося тільки несподівано, що в 721 р. до Хр. нубійський король П і а н х і мав уже в своїх руках Горішній Єгипет і почав боротьбу з князями Нільської дельти. Підбивав він місто за містом, округу за округою. Особливо завзяту війну вів із князем Саїса Тефнахтом і остаточно здобув всю країну аж до берегів моря. У Долішньому Єгипті залишилися ще деякі князі (їх відносили до XXII, XXIII і XXIV династій), але всі [вони] вже визнавали владу Нубії. При святині Амона в Непаті Піанхі поставив великий гранітний пам'ятник і на ньому залишив опис своїх підбоїв.

Наступником Піанхі був його брат Ш а б а к а. Він починає XXV, або ефіопську, династію. Це була людина, сповнена енергії й володарських прагнень. Він не тільки зумів утримати владу Нубії в Єгипті, але старався також протидіяти грізній небезпеці, що йшла на Нільську державу зі сходу, від Ассирії.

Відносини Єгипту з євфратськими державами здавна були приязні — між Азією та Африкою ішов живий торговельний обмін. Ці світові держави порізнила тільки справа Сирії. Ассирійська держава шукала собі доступу до Середземного моря й могла добути його тільки у Лівані, де дотепер панували єгипетські впливи. І хоч Єгипет тепер був у розкладі, але традиція [його] панування над Азією була такою сильною, що Шабака рішився розпочати боротьбу з Ассирією.

Ассирійські війська вперше ввійшли до Сирії в 734—732 рр. до Хр. й зайняли більшу частину країни. У 722—720 рр. Саргон II покінчив бої і всі сирійські князівства зробив залежними від Ніневії. Але сирійці не хотіли погодитися з чужим пануванням і чекали тільки нагоди, щоб піднятися проти Ассирії. Шабака використав ці відносини і зорганізував коаліцію, до якої входили Тір, Іудея, Едом, Моав та інші князівства. Жидівський пророк Ісайя застерігав від приязні з Єгиптом, вказуючи на занепад царства фара-

онів. Уперше в історії Єгипет і Ассирія зустрілися на полі бою [в] 705 р. до Хр. Єгипетські війська вів братанич фараона на ім'я Тахарка, ассирійців провадив сам король Сінаххеріб. До вирішного бою прийшло десь у Палестині. Сильні ассирійські війська без труду перемогли слабо спаяну коаліцію. Але, на щастя для Єгипту, в ассирійському війську вибухнула епідемія й Сінаххеріб не міг скористатися зі своєї перемоги.

Наново прийшло до війни 30 роками пізніше. У 673 р. ассирійський король Асархаддон напав на границі Єгипту. Фараон Тахарка, що тоді сидів на нубійському престолі, зібрав до бою значні сили й розгромив ассирійців. Але Асархаддон не заспокоївся, зібрав нову армію й у 670 р. ввійшов до країни дельти. Тахарка боронився у Мемфісі, але ассирійці здобули місто, і він мусив шукати захисту у Горішньому Єгипті. Здеморалізовані князі дельти визнали владу Ассирії.

Наслідник Тахарки, Танутамон, спробував іще раз прогнати ассирійців з Єгипту. У 663 р. [він] здобув Мемфіс та підкорив всю дельту. Але ассирійці стягнули нові сили, розгромили його в бою, почали облогу Фів і врешті здобули і зруйнували місто. У такий спосіб і Горішній Єгипет перейшов під їхню владу. Зруйнування Фів — найбільшої та найкращої з єгипетських столиць, з якою були пов'язані традиції найбільшої світлості Єгипту, було вже доказом [того], що Єгипетська держава упала безповоротно.

Пізніші нубійські королі вже й не пробували опанувати Єгипет. Вони вдовольнялися своїми південними країнами і в них продовжували своє панування. Свою столицю перенесли вони далі на південь до Монроса за п'ятою катарактою. Там вони були безпечні від нападів з Єгипту. Між Нубією та Єгиптом зв'язки ставали чимдалі слабшими. Нубія забувала єгипетську мову, перестала вживати єгипетські ієрогліфи, не продовжувала єгипетської культури і почала жити своїм окремим життям — як таємнича казкова Ефіопія.

Обнова держави. У VII ст. перед Христом Єгипетська держава ще раз піднялася із занепаду. Це були часи т. зв. Реставрації. Між князями Долішнього Єгипту одним із визначніших був Нехо із Саїса. Він завчасно визнав владу Ассирії й завдяки тому не тільки не втратив свого князівства, але й висунувся на перше місце серед інших вельмож. Його син Псамметіх (663—609 рр. до Хр.) став визволителем Єгипту від ассирійського ярма. Він уміло використав ослаблення Ассирії, що вела війну з Вавилоном, присилував інших князів до послуху і спільно з ними почав усувати ассирійську владу з Єгипту. Але ще більше у боротьбі допомогли йому

наймані війська, що складалися з греків і лідійців. Ці могутні, в залізо заковані ватаги допомогли Псамметіхові забезпечитися від Ассирії та утримати лад у країні. Майже без боротьби ассирійці відступили з Єгипту.

Писар, тобто урядовець, із часів Старої Єгипетської держави

Псамметіх як володар вів політику далекозору й всесторонню. Передусім старався забезпечити добробут Єгипту, оновлював давню каналізаційну систему, старався підняти селянство й боронив його від надужить вельмож. Але рівночасно він розумів, що Єгипетська держава не може існувати без патріотичного громадянства, і всіма силами старався підняти свідомість і традиції вищих верств. Намагався відновити славу минулих днів, повернути пам'ять про могутність Єгипту. Заводив наново забуте почитання давніх фараонів — засновників держави, наказав відбудовувати їхні піраміди та гробниці. В Єгипті обов'язковими стали старовинний церемоніал, давній стиль, старовинне письмо. Псамметіх дбав пильно про те, щоб очистити культ від усяких чужих домішок і повернути давні обряди. Так, [він] усунув бога пустелі Сета й наказав витерти його ім'я на всіх написах. Похоронний обряд змінився на основі стародавніх текстів. Єгипетська релігія стала суворо замкненою, ексклюзивною. У мистецтві також наслідували давні зразки. Усе це мало на меті відродити внутрішньо єгипетський народ і дати йому виразну національну фізіономію.

Але Псамметіх, хоч як замилуваний у старовині, не спускав також ока з сучасних інтересів Єгипту. Шануючи стародавні Фіви, він усе ж свою столицю залишив у Долішньому Єгипті, у своєму рідному Саїсі, бо тоді в країні дельти скупчувалися все господарське життя Єгипту та його зарубіжна торгівля. Фараон нав'язав знову тісні зв'язки з Фінікією, й тамтешні купці відвідували Єгипет так само часто, як у давні часи. Він також першим зрозумів значення молодого грецького народу й дозволяв грекам осідати в Єгипті. З того часу зв'язки Еллади з Єгиптом ставали все тісніші, й тій обставині завдячуємо те, що пізніше греки багато писали про географію, культуру й історію Єгипту, особливо ж бать-

ко грецької історіографії — Геродот. Псамметіх замислював також відновити впливи Єгипту в Азії. Він виправився до Сирії й почав облогу пограничних твердинь, коли несподівано напали на нього дикі ватаги іранських скіфів, котрі залили своїми ордами Передню Азію. Фараон насилу добувся з їхніх рук і повернувся до Єгипту.

Батькові плани виконав син Псамметіха — Н е х о (609—595 рр. до Хр.). Він побудував сильний флот на Середземному морі й напав на Фінікію. Міста Газу й Абсальон, що пробували боронитися, Нехо здобув і зруйнував. Звідси фараон рушив углиб Сирії. Під Меджиддо, пам'ятним із давніх завоювань Єгипту, заступив йому дорогу Йосія, король Іудеї, але у нерівній боротьбі упав поранений. Нехо пішов дальшим шляхом, на Євфрат, сподіваючись зустріти там ассирійські війська. Однак Ассирія була у скрутному становищі, бо проти неї виступили Вавилонія й Мідія. Сирія залишилася без допомоги, й Нехо опанував її без перешкоди, поставивши за давнім звичаєм біля Сидона свій тріумфальний пам'ятник.

Здавалося, що перед Єгиптом відкривається нова доба світової могутності. Але тріумф Нехо тривав недовго. В 606 р. до Хр. вирішилася доля Ассирії: вавилонський король Набопаласар разом із мідійським Кіаксаром зруйнували Ніневію, поклали кінець Ассирійській державі й поділилися її провінціями. Сирію мала забрати Вавилонія. Вавилонський королевич Набукаднесар від імені батька вирядився добувати присуджені землі. Нехо вирішив не чекати [його] наїзду й зі своїми військами вийшов назустріч ворогові до Євфрату. Під Каркемишем у 605 р. прийшло до остаточного бою: єгипетські найманці не витримали його, і Нехо у договорі з Вавилонією мусив зректися прав щодо Сирії. Більше він [уже] не думав про підбої в Азії. Зате всю увагу звернув на південь, у бік Африки. Почав відновлювати давній канал від Нілу до Червоного моря, побудував пристані і став організовувати тут новий флот. Щоб вирішити давнє питання, як далеко сягає Лівія, наказав фінікійським морякам відбути подорож довкола суходолу. Вони поїхали, об'їхали Африку й повернулися через Гібралтарську протоку — це була найпримітніша дослідницька експедиція стародавнього світу.

Кінець Єгипту. Син Нехо, П с а м м е т і х II (595—588 рр. до Хр.), уладив похід на Нубію, бажаючи здобути назад для Єгипту цю золотодайну країну. Але його успіхи були нетривкі.

Найвизначніший з останніх фараонів був А м а с і с, якого на престол винесло збунтоване військо. Щоб приєднати собі

родовитих єгиптян, він обмежив права грецьких колоністів і дозволив їм жити тільки в місті Навкратісі. Але незважаючи на обмеження, греки зростали все більше в силу, й до їхніх рук переходила поволі вся єгипетська торгівля. Навкратіс став головним грецьким портом у Єгипті, й найвизначніші міста матірної[1] Греції надсилали свої пожертви на будову головної там святині, що звалася Геленіон. Амасіс, хоч і був неохочий до греків, зумів, однак, оцінити значення молодого еллінського світу. Він нав'язав приязні зв'язки з Полікратом із Самоса, спартанам подарував штучно вироблений панцир, до Дельфів вислав щедрий дар на відбудову спаленої святині, обдаровував інші святі місця. Зрештою розвиток грецької торгівлі немало причинився до зростання добробуту Єгипту. Геродот оповідає, що в Єгипетській державі налічувалося тоді 20 000 міст. Амасіс дбав про безпеку держави, укріпив границі, утримував велике військо, збільшив єгипетський флот і поставив державу на високому рівні. Коли ж на ці репрезентаційні видатки йому не стало засобів, він не завагався звернутися до святинь і присилував їх, щоб віддали на державні потреби частину своїх скарбів. У щоденному житті Амасіс був доступний і приязний, полюбляв бавитися бенкетами з приятелями, а греки оповідали про нього всякі анекдоти.

Єгипетський одяг із XV ст. до Хр.

У заграничній політиці Амасіс раз тільки виступив активно — проти нової Перської держави. Перші завоювання перського короля Кіра викликали велике враження на Заході: всі відчували, яку небезпеку несуть швидкі іранські вершники. Західні держави одразу ж уклали оборонний союз, до якого ввійшли Вавилон, Лідія, Спарта та Єгипет. Але поки союзники приступали до акцій, Кір уже вдерся до Лідії й погромив та детронізував короля Креза (545 р. до Хр.). Кількома роками пізніше сильним ударом розбив він Вавилонію (539 р.). Амасіс бездіяльно приглядався до зростання перської могутності, бо не було вже сили, яка б стримала грізного завойовника. Та сама доля чекала й [на] Єгипет. Але Амасіс уже не побачив кінця держави, яку так розбудував: він помер у переддень катастрофи.

---

[1] Материкової, тобто метропольної.

Єгипет не мав уже життєвих сил до боротьби й оборони. Єгипетська держава розвивалася і процвітала завдяки зусиллям своїх володарів, але не було єгипетського народу, що хотів би боронити свою незалежність. Останній фараон Псамметіх III, син Амасіса, не мав того таланту й щастя, що його попередники, не зумів організувати оборону, і в 525 р. до Хр. перські війська Камбіза майже без боротьби підкорили Єгипет.

4. УСТРІЙ І ГОСПОДАРСТВО ЄГИПТУ

Фараон. Від найдавніших часів Єгипет був під владою фараонів. Фараон, по-єгипетському «пер-о», означає «великий дім» — у такий образний спосіб єгиптяни означали найвищу владу. Своїх володарів єгиптяни шанували, як мало хто з інших народів. Фараон уважався потомком богів, Божим сином, — нерідко його титулували «добрий Бог». Простій людині не вільно було оглядати лице володаря. Коли хто зустрічав фараона, то мав кинутися лицем до землі й так лежати, аж поки похід фараона не пройде. Тільки найвищі достойники мали право цілувати його ноги. Урядовці у своїх листах навіть не згадували ім'я свого володаря, а висловлювалися про нього у безособовій формі: «що побачено», «що вислухано». У піснях і гімнах фараонів оспівували такими самими словами, як і богів. Гімн на честь Тутмоса III починається ось так: «Ти рівний Ра у всьому, що робиш, — все, чого хоче твоє серце, здійснюється. Коли ти вночі чого забажав, це здійснюється скоро, з приходом світанку. Ми бачили багато твоїх чудних справ від часу, як ти став королем обох країн, і ми не чули та не бачили нічого, що було б їм рівне. Що з твоїх уст виходить, дорівнюється словам богів. Твій язик є вагою[1], а твої уста точніші, [ніж] чутливий язичок у вазі Тота. Якого шляху ти не знаєш? Де те місце, якого б ти не бачив?..»

Коли фараон помирав, то, на думку побожного народу, він тільки повертався у свою божу сім'ю, й тоді вже будували йому святині й почитали його, як божество. Ці поняття єгиптян про божественність королів найкраще ілюструє образ[2], на якому фараон Рамзес II складає уклін своїй власній подобі, котра засідає між богами, — фараон шанував себе, як бога.

---

[1] Терезами.
[2] Тут — зображення.

Коли і в який спосіб утворилася така сильна королівська влада, про це не знаємо нічого певного. Єгипет у найдавніші часи ділився на кільканадцять князівств, а потім вони об'єдналися в одну державу. Фараоном став, очевидно, той князь, що створив це об'єднання. Він одразу мав верховне значення серед інших вельмож, а пізніше за допомогою духовенства надав своїй владі освячений характер. Те, що влада фараонів спочатку не була необмеженою, бачимо з відносин у Горішньому Єгипті. Там довгі часи при фараоні засідала «рада вельмож полудня», до якої належали 20 провінціальних князів. Вони мали вплив на управу держави, а якщо фараон не мав досить авторитету, то навіть самі брали керму держави у свої руки. У Долішньому Єгипті такої ради князів не було, й тут фараон вирішував усе своєю волею. Пізніші фараони змагали до того, щоб зробити тих місцевих вельмож залежними від себе урядовцями. Деколи вони досягали своєї мети, але за слабих володарів ця магнатська олігархія знову приходила до сили.

Пізніше королівську владу скріпив стан «писарів» — урядовців, котрі знали мистецтво письма. Цей клас, протегований фараонами, [за своєю] природою був оборонцем прав корони й виступав проти всіх тих, хто прагнув зменшити владу фараона. Ця нова урядова аристократія вела боротьбу передусім проти старої родової шляхти та її автономічних традицій. Вислід[1] суперництва легко було передбачити: зручне й інтелігентне урядництво перемогло феодалів, що були пройняті старосвітчиною й не зуміли винайти собі кращі організаційні методи. Перемагаючи родову шляхту, писарі приготували основи під королівський абсолютизм.

До піднесення авторитету фараонів не менше спричинилося духовенство. Від найдавніших часів існував тісний союз між державною владою та релігією. Фараони щедро обдаровували всякі святині і жрецькі колегії, а жерці віддячували за це тим, що своїми впливами підтримували й зміцнювали королівську владу. Особливо від часу «священної війни» проти гіксосів, коли фараони-переможці відновили занапащений культ богів, жерці всіма силами старалися утвердити віру у божественний початок влади. Фараон як син богів є повноправним паном Єгипту й усього світу. Всі землі і вся влада належать йому як спадщина богів, всі повинні коритися йому, а хто проти нього виступав, той вів боротьбу з богами. Союзові з духовенством фараони завдячували непохитністю своєї влади.

Фараони Нової держави спирали свою владу не тільки на

---

[1] Результат.

духовенство й урядництво, а ще більше на військо. Національна армія, котра під особистим проводом короля відбувала далекі походи і разом із ним заживала воєнних тріумфів, була найбільш реальною основою могутності фараонів.

Управа держави. Найвизначніші фараони управляли державою особисто. «Великий дім», палата короля — це був осередок усього державного життя. За звичаєм, фараон зранку приймав найвищих урядовців і обговорював із ними найважливіші справи: потреби адміністрації й судівництва[1], стан скарбу[2], державні підприємства, розвиток каналізації[3], плани нових будов, релігійні питання. Діяльні фараони студіювали докладніше повідомлення своїх міністрів, переглядали великі звої касових рахунків, робили істотні замітки, вимагали пояснень. Не раз фараон сам вирішував якесь питання й навіть диктував текст розпорядження. Час від часу фараони проводили контроль управи, об'їжджали край, оглядали каналізацію, дороги, копальні, самі вислуховували скарги своїх підданих і карали урядовців за надужиття.

Найвищим урядовцем при особі фараона був перший міністр, або візир, який сполучав у собі уряд канцлера держави й найвищого судді. До його бюро сходилися всі нитки державної адміністрації. Під його кермою працював цілий штаб урядовців і писарів різних ступенів. Його бюро містилися при самій фараоновій палаті. Йому підлягали провінціальні уряди, від них він діставав повідомлення й надсилав їм розпорядження та інструкції. Документи, що [їх] він видавав, звалися «королівськими листами». Всі державні акти він переховував в архіві. До нього належали також організація оборонних засобів держави, утримання армії, будова твердинь, військовий флот. Він кермував будовою каналів і всім наводненням[4] Єгипту, підтримував зв'язки із святинями й жерцями та пильнував порядок у календарі. Мав свій окремий корабель, яким об'їжджав край. Взагалі його обов'язки були надзвичайно широкими.

Перший міністр стояв також на чолі судівництва. Щоденно ранком, після аудієнції у фараона, він здіймав печаті з дверей суду й починав там урядування. Перед ним лежала книга законів, котра містилася на 40 папірусових звоях. Найвищий суд мав бути представником безоглядної справедливості. Один фараон давав своєму міністрові такі вказівки:

---

[1] Судочинства.
[2] Державної казни.
[3] Тут — системи каналів.
[4] Іригацією.

«Це образа для богів, коли хто виявляє себе сторонничим. Це наука, якою ти маєш кермуватися. З твоїм знайомим маєш поводитися так само, як з тим, кого не знаєш, з тим, хто є близький королеві, так само, як і з далеким. Не показуй несправедливого гніву людині, а гнівайся тільки тоді, коли є виправдана причина. Поширюй страх перед тобою, щоб тебе боялися. Бо тільки той є князем, кого бояться. Значення має той князь, який виконує справедливість». Доступ до суду мав кожний, і судові слуги мали немало клопоту, щоб упорядкувати велику юрбу, що тиснулася до судового будинку. Присуди видавали у дуже скорому часі: справи зі столиці вирішували до трьох днів, з дальших околиць — до двох місяців. Велися дуже докладні судові записки: протоколи слідства, списки ув'язнених, покараних і т. ін.

Єгиптянин із жінкою з часів Нової держави

Подвійні функції першого міністра — адміністративні й суддівські — були такі широкі, що він не був у силі усе виконувати. Тому пізніше, за XVIII династії, цей уряд поділили на два — візира полудня для Горішнього Єгипту й візира півночі — для Долішнього.

Поруч із першим міністром важливе значення при дворі мав королівський скарбничий, що урядував у «білому домі». Він орудував фінансовими засобами держави. Головним його завданням було стягати данину з усіх провінцій Єгипту. Всякі податки платили тоді натурою: худобою, збіжжям, олією, вином, медом, полотном. Скарбові урядовці все те упорядковували і здавали до окремих магазинів, комор, стаєнь — це давало багато роботи. У скарбових урядах утримували докладний перепис власників грунтів і на його основі накладали податки. Державні доходи Єгипту були дуже великі: з усіх сторін Нілом пливли флотилії кораблів, навантажених різними продуктами. Найбільш цінними вважалися засоби золота й срібла, які довозили з Нубії.

З адміністративного боку Єгипет був поділений на окру-

Важкоозброєні наймані вояки з гвардії фараона Рамзеса II

ги, що у греків звалися «ном». Було їх 20 у Горішньому Єгипті і стільки ж — у країні дельти. Спочатку це були окремі князівства, і князі утримували в них верховну владу. Пізніше місце князя посів королівський урядовець, що звався «перший під королем». Під його кермою були різні провінціальні уряди: адміністративне бюро, скарбовий відділ, суд, каналізаційний уряд, військовий відділ — кожний із різними урядовцями й писарями. Найважливіші завдання виконував скарбовий відділ, бо через нього йшли всі данини до центральної скарбниці. За порядком у провінціях доглядали окремі королівські контролери, що часто відвідували різні околиці. Організаційна мережа Єгипту була розвинена доцільно вже у III тис. перед Христом. З пізніших держав тільки цісарський[1] Рим поставив свою адміністрацію на такому високому рівні.

Шляхта й жерці. Соціальний поділ єгипетського населення був досить різнорідний. Зустрічаємо тут шляхту різного роду, стан жерців, міщанську верству й невільне селянство.

У найдавніші часи верховна верства складалася з великих земельних власників. Уся земля в Єгипті належала в основі фараонові, що мав право розділяти її між своїми підданими. Була це немов ленна система: король розділяв маєтності за своєю волею й так само міг їх відбирати у неслухняних васалів. Коли хтось помирав, його сини мусили наново робити заходи, щоб їм залишили батьківські володіння. Деколи фараон залишав землю вдовиці по вірнім слузі до часу, поки її син не доходив до зрілих літ. Але за слабших фараонів цей феодальний порядок занепадав дуже скоро. Та ж сама земля залишалася в руках однієї родини упродовж кількох поколінь, так що втрачалася навіть пам'ять про те, що фараон міг нею розпоряджатися. Визначні аристократичні роди доходили до великого значення у своїх округах. Деякі вельможі жили, як князі, мали своїх урядовців, свій суд, збирали податки з населення, мали навіть власні твердині

[1] Імператорський.

й залоги. Фараони мусили рахуватися з ними й віддавати їм вищі державні уряди. Так само і стан жерців у значній частині походив із шляхти.

Родова аристократія втратила свій вплив тоді, як витворився окремий урядничий стан — верства «писарів». У міру того як зростала культура Єгипту, зростала й потреба вирішувати різні державні справи за допомогою писаних актів. Але єгипетське письмо було дуже складне й важке, й вивчити його можна було тільки довгою наукою. Тому урядовці, які вміли писати, цінувалися дуже високо й добували найвищі уряди й гідності. Кандидати на писарів училися в окремих писарських школах, а потім поповнювали свої знання у різних урядах. У службі їхнім головним обов'язком було вірно стояти при фараоні. Один із урядовців так навчав своїх синів, котрі також добували урядову кар'єру: «Боріться за його ім'я, будьте вірні йому — і не знатимете біди. Кого король любить, той має благословенство, але для ворога його світлості нема могили, й труп його кинуть до води». Фараон Сесостріс III писав до одного з урядовців: «Моя світлість посилає тебе в посольстві, бо моє серце є певне, що ти все виконаєш за бажанням моєї світлості, бо ти виховався на науці моєї світлості, зріс як вихованець моєї світлості й як єдиний вихованець моєї палати».

Відносини між давньою аристократією та новою бюрократією від самого початку були дуже напруженими. «Стара шляхта погорджувала новими двірськими урядовцями, що прийшли до впливу з темних низин. Так само освічений писар із презирством ставився до брусуватого провінційного вельможі як до неосвіченого й несвідомого бовдура» (Г. Шнайдер). Пізніше між обома станами прийшло до відкритої боротьби за владу. Фараони, очевидно, допомагали своєму урядництву. Багато аристократичних родів загинуло під час боротьби з гіксосами. Фараони безоглядно нищили тих, які не допомагали їм у боротьбі з наїзниками. Писарський стан займав не тільки уряди давніх достойників, а й їхні землі. В цей спосіб поволі ці «нові люди» перейняли місце старої шляхти.

За Нової держави шляхетський стан доповнився військовим елементом. Великі воєнні походи зміцнили значення війська. У найважливіших центрах з'явилися сильні залоги, й їхні коменданти взяли в свої руки не тільки військову, але й цивільну управу. Офіцерський стан був дуже солідарний і успішно конкурував з урядництвом. Але згодом і та військова еліта ввійшла в давню шляхту й ще скріпила її значення.

Особливістю Єгипту був добре організований жрецький стан. Але, як замкнена каста, духовенство з'явилося доволі

пізно. Довгі часи не було окремих жерців[1], а всякі релігійні функції у святинях виконували самі громадяни за означеною чергою. Тільки тоді, коли релігія набула державного характеру, коли фараони розвели офіційну опіку над культом, коли святині дістали великі земельні надання, — тільки тоді відокремився й осібний жрецький стан. Серед єгипетського духовенства панувало спадкоємство: священицькі посади переходили від батька до сина. За Нової держави жрецтво сконсолідувалося у замкнену верству, яка мала свої права й привілеї. Тоді жерці набули великого впливу на державні справи, й не раз навіть фараони мусили ділитися з ними владою.

Нижчі верстви. Слабше виявленим був середній стан, що стояв між шляхтою та суспільними низами. Належали туди ремісники, купці й частина землевласників. Розвиток цієї верстви залежав від загального добробуту країни. Коли Єгипет розширив свої границі й заживав довгих літ миру, коли найбільше процвітали промисли й торгівля — тоді й цей стан мав часи свого розквіту. Опікувалися ним і фараони, і провінційні князі. На цвинтарях під Абідосом заховалися численні гробниці міщанського населення з часів Середньої держави з багатою й різнорідною обставою — це вказує на добробут цієї верстви. За Нової держави до середнього стану належали також вільні вояки, яких Єгипет мав тоді велике число. Але політичного значення цей клас не набув — надто різнорідні й нескоординовані елементи належали до нього. Заможніші й меткіші одиниці могли дістатися між шляхту, але загал дуже легко попадав у залежність від вельмож і шляхти.

Найбільша частина населення Єгипту складалася з невільних людей. Вони були власністю фараона або великих землевласників, при продажу землі переходили разом зі своїми оселями під владу нового власника. Працювали найбільше на ріллі, але також на інших роботах — як ремісники й робітники. Тисячами гнали їх до каменоломів[2] й копалень. Жінки займалися найбільше ткацтвом. Разом із місцевим простолюддям до невільницьких робіт уживали також воєнних бранців, яких фараони приводили з далеких походів.

Нижчі верстви завжди були залежними від вельмож і шляхти. Ця залежність іноді мала патріархальний характер. Амені, князь «округи антилоп», оповідає про своє володарювання: «Ніколи не знущався я над донькою міщанина, не

---

[1] Тобто жерців як таких («професіоналів»).
[2] Каменоломень.

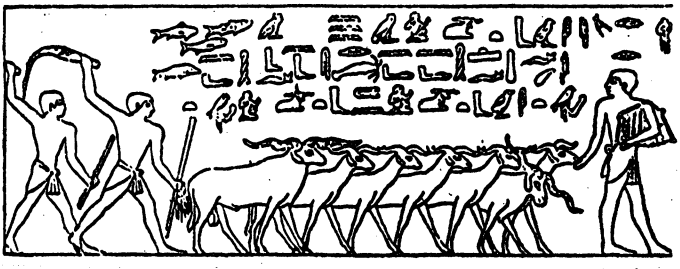

Сільське господарство в Єгипті. *Вгорі орють, мотичать і сіють. Вдолі переганяють череду через дозріле збіжжя, щоб вимолотити зерно. В ієрогліфічному письмі — пастуші пісні*

гнобив удовиці, не відпихав від себе селянина; ніколи не відганяв пастуха, ані у власника невільників не забирав його людей за податки. Ніхто не жив у злиднях у моїй країні, ніхто за моїх часів не терпів голоду. Як приходило літо голоду, я наказував орати всі поля округи антилоп аж до полудневої й північної границі, утримував людей при житті й постачав їм поживу, так що не було жодного голодного. Я давав так само вдовиці, як і тій, що мала чоловіка. Не мав у мене першості великий перед малим. Пізніше прийшли великі вилиби Нілу, багаті на зерно і всякі речі, але я все ж таки не стягав несплачених податків». Подібними ж словами славить себе князь Сіута: «Я мав подостатком зерна. Коли країна була в потребі, я утримував місто збіжжям. Я дозволяв, щоб міщанин сам брав зерно для себе і для своєї жінки, для вдовиці та її сина. Я дарував усі податки, що від часу мого батька не були сплачені. Я заповнив пасовиська худобою, все було плідне, корови родили подвійно, стайні наповнилися телятами».

Але такі добрі володарі належали, мабуть, до виїмків. Звичайно, пани використовували простий народ із повною безоглядністю. Один писар у листі до приятеля пише: «Чи уявляєш собі долю селянина, що управляє землею? Екзекутор податків приходить на греблю, щоб зібрати десятину зі жнив. Із ним ідуть слуги з батогами й негри

з пальмовими киями. Всі кричать: «Давай збіжжя!» Якщо селянин не має зерна, кидають його на землю, в'яжуть, тягнуть до каналу й топлять».

Народ терпляче зносив свою долю. Тільки раз зустрічаємо звістку про бунт робітників по дорозі до копалень на Синайському півострові. Цю експедицію було вислано у невідповідну пору — пекучим літом. Дорога вела через безводну пустелю. Робітники зворохобилися, не схотіли йти далі, нарікаючи на «лиху літню пору», на те, що «височина влітку гаряча, а гори палять шкіру». Урядовець, що вів похід, мусив ужити чималих заходів, поки вдалося йому заспокоїти збунтовану масу. На пам'ятку про цю подію він виставив пам'ятковий камінь і на ньому описав свої переживання.

Господарство. Стародавній Єгипет уславився як хліборобська країна. Розвиток його залежав від Нілу, що своїми виливами зволожував єгипетську пустелю й перетворював її на родюче поле. Тому для Єгипетської держави найважливішою справою було використати належним чином Нільські повені та поширити їх на якнайширші простори краю. Від найдавніших часів єгиптяни старалися інженерними засобами опанувати ріку, будували побережні вали і греблі, проводили усюди канали й рови. Для кермування цими величезними роботами потрібна була одна центральна влада, й тому каналізаційна система Єгипту стояла найкраще за тих фараонів, що мали доволі авторитету, щоб у всій країні проводити одночасно доцільні водні роботи. Найбільший обсяг мав великий збірник води, званий озером Меріс, що його побудував Аменемхет III.

Єгипет у ті часи продукував найбільше пшениці і був справжньою «коморою» Стародавнього світу. Пізніше він живив Римську державу. Маємо також перші звістки про розвиток садівництва. З фруктових дерев у Єгипті росли дактилева пальма, фігове дерево й сикомора — ці дерева розводили у більшій кількості при палатах фараонів і князів та при святинях. Так, наприклад, читаємо про великий сад при святині Амона у Фівах, а в Карнаку до головної святині вела велика пальмова алея.

При хліборобському господарстві дуже поширеним було скотарство: є згадки про рогату худобу, овець, кіз та ослів. Натомість коней у ранні часи в Єгипті не було. Тільки кочові гіксоси привели їх з Азії, й від того часу зустрічаємо коней і в господарстві, і у війську, а також великі королівські табуни.

Ловецтво не мало практичного значення, а було тільки розвагою вельмож. Полювали найбільше на окраїнах пустелі — на антилоп, газелей, цапів, зайців, страусів тощо. Як

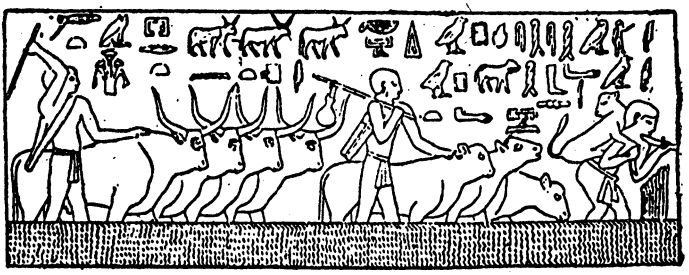

Стадо худоби переходить брід. *Рисунок із часів Старої держави*

великий ловець уславився фараон Аменхотеп III: на одних ловах він убив 76 диких биків, за перших десять років своєї влади застрілив 102 левів. Займалися також рибальством; між іншим, убивали рибу, кидаючи в неї списом.

Гірництво розвинулося з давніх часів. Добували дуже багато різнорідного каміння, потрібного на будову святинь і палат, а також до різьби і прикрас. Так, між іншим, зустрічаємо граніт із каменоломів при катарактах, кварц, діорит, малахіт, алебастр та ін. Фараони Стародавньої держави до своїх монументальних будов спроваджували з Асуану величезні гранітні блоки довжиною до 10 м і вагою 50—60 т. Єгипетські каменярі вміли навіть найтвердіше каміння різати мідними пилами й обробляти такими ж свердлами.

Із металів найскорше добували мідь у копальнях на Синайському півострові. Вже за Стародавньої держави ковалі виробляли мідні окуття, цвяхи, гарну зброю, різнорідний посуд. Пізніше відкрили золото в Нубії, й це дало привід до підбоїв цеї країни. Золотарство стояло в Єгипті дуже високо. Діадеми та інші прикраси, відкриті у гробницях королів, виявляють таку майстерність і легкість, що їх можна сміливо поставити поруч із найкращими європейськими виробами пізніших часів. Срібла в Єгипті не було, — спроваджували його, мабуть, із Кілікії, а тому срібні вироби цінувалися вище, ніж золоті. Заліза у Давньому Єгипті ще не вміли обробляти. У гробницях трапляються деколи залізні персні, але вони азійського походження. Як велику рідкість їх цінували нарівні із золотом.

Досить різнорідними були керамічні вироби. У найдавніші часи єгиптяни виробляли посуд просто з каменю: у найдавніших гробницях зустрічаються миски і дзбанки, виконані з найтвердіших видів каменю — діориту й порфіру. Глиняний посуд спершу робили без гончарного круга. Орнамент їх

простий (не раз це — звичайні відтиски кошиків), колір глини червоний або чорний. Пізніше й форма, й декор стають чимраз більше мистецькими, посуд бував полив'яний, з малюнками звірів, птахів, риб, людей, кораблів та ін. Трапляються також фаянсові вироби, найчастіше зеленого й синього кольору. З глини виробляли також фігурки звірів і людей.

Мало доховалося зразків інших видів промислу. Дерева в Єгипті було небагато, й кращі його породи спроваджували з далеких країн, наприклад, кедр із Сирії, а гебан — із Середньої Африки. Тому дерев'яні вироби трапляються рідко. У скотарській країні мали доволі шкіри й обробляли її вміло. М'які, фарбовані на різні барви шкіри слугували на покриття стільців, лав, на подушки й покривала, а також на завіси й балдахини. В Єгипті сіяли багато льону. Управа його була під контролем окремого королівського урядовця. Ткацтвом займалися найбільше жінки. Збереглися зразки тонкого й делікатного полотна, яке важко відрізнити від шовку. Грубіші тканини виробляли з волокон інших рослин.

Дуже великі послуги єгиптянам приносив папірус. Його бадилля в'язали в довгі в'язанки й робили з них легкі човни; можна було крутити з нього шнури, так само як і з пальмового волокна; виробляли з нього сандалії та мати; але найважливіше значення папірус мав як матеріал для писання.

Торгівля. Головним комунікаційним шляхом Єгипту була ріка Ніл, на якій скупчувалася вся внутрішня торгівля країни. По широких водах ріки перепливали безнастанно більші й менші човни, барки, кораблі: різні транспортові кораблі доходили до 50 м завдовжки. Вони перевозили всякі хліборобські припаси й промислові вироби до більших міст. Торгівля була обмінна: міняли рибу за посуд, збіжжя — за шкіри, дерев'яні вироби — за металеві предмети. Визначніші купці вживали свого роду гроші, а саме золоті та мідні персні умовленої ваги. Не раз зустрічаємо писані торговельні договори, купецькі рахунки й інші господарські записки.

Хоч Єгипет творив замкнену географічну цілість, його буйне господарське життя шукало зв'язків із дальшими країнами. Щоб добути потрібні сирівці, єгиптяни перейшли сусідні пустелі, здобули важкі для переходу катаракти і врешті відкрили собі шлях на море.

В самій Африці єгипетські фараони розпочали торгівлю з країною Куш, тобто Нубією, а з часом підбили її та прилучили до своєї держави. В цей спосіб Єгипет відкрив собі шлях до Судану і його природних багатств. Але через те, що комунікація суходолом була важка й небезпечна, єгиптяни воліли користуватися водним шляхом — Червоним морем.

За VI династії вперше було пробито шлях із Нільської долини до морського узбережжя. Довершив це «управитель південних воріт» і головний скарбник Єгипту — Гену. Під його особистим проводом в пустелю виправилася експедиція із 3000 чоловік із великими засобами поживи: кожний чоловік діставав щоденно два дзбанки води і 20 малих хлібів. Постачання організовано було надзвичайно вміло, а по дорозі побудували 15 криниць і цистерн, щоб мати воду подостатком. Червоним морем єгипетські кораблі доїздили до країни Пунт, тобто Сомалі, й там добували дорогоцінне дерево, особливо гебан, пахучі гуми й смоли, мірру, золото, страусячі пера, рідких африканських звірят — пантер, мавп тощо. Вже була згадка про велику експедицію королеви Хатшепсут, яка з Пунту спровадила дерева мірри до своїх садів.

Лови на болотяних птахів. *Ловець, значний пан, стоїть на човні з в'язанок папірусу, перед ним жінка*

З Азією лучила Єгипет дорога через суецьке побережжя. І тут шлях вів через пустелю і треба було по дорозі копати криниці для води. Від часів Середньої держави дорогу полегшував канал від Нілу до Червоного моря, завдяки якому подорожні могли хоч вчасти обминути пустелю. Великою небезпекою на цьому шляху були пустельні бедуїни, які наскакували тут на купецькі каравани, тому фараони мусили забезпечувати перехід окремими фортами, в яких перебували озброєні залоги. Так само укріпленими були копальні міді на Синайському півострові. Головний торговельний шлях ішов морським берегом до Фінікії й Сирії; із Сирії одна віднога йшла до Малої Азії, друга, важливіша, — до Месопотамії. З Фінікії Єгипет спроваджував різнорідні промислові вироби, особливо славнозвісні матерії, металеві вироби, зброю, мистецькі прикраси, пахуче кедрове дерево з Лівану. Малоазійська Кілікія постачала срібло, з Ассирії надходили коні, з Вавилонії — всякі дорогоцінності, особливо ляпіс-лазур. Від гирла Нілу вів також морський шлях уздовж азіатського узбережжя. Єгипетські кораблі доходили до Кіпру, славного з міді, та до островів Егейського моря. Аменхотеп III із торговельними кораблями висилав також воєнні, щоб забезпечити транспорти від нападів лівійських піратів.

Із чужинців Єгипет відвідували найбільше фінікійці, а та-

кож мешканці островів Егейського моря. Єгипет вивозив також доволі своїх власних виробів. Дорогоцінний єгипетський посуд, деякі металеві предмети, подоби[1] єгипетських богів і типові скарабеї — все це відкрито на розкопках на островах Егейського моря й навіть у самій Греції. З торгівлею йшли туди різнорідні культурні впливи.

5. ЄГИПЕТСЬКА КУЛЬТУРА

Розвиток релігії. Єгипетська релігія упродовж тисячоліть зазнавала різнорідних внутрішніх перемін. У найдавніші часи народні вірування мали дуже примітивний характер. Кожна оселя, кожна округа мала своїх богів. Шанували старі дерева, дивовижні скелі, граничні[2] стовпи, ріку Ніл, а найбільше — звірів, що відзначалися силою, меткістю чи іншими прикметами. Так, божеською пошаною користувалися лев, вовк, шакал, кіт, корова, крокодил, скорпіон, сокіл, ібіс і багато інших. Пізніше божества прийняли людську подобу, але часто давали їм звірячі голови. Єгиптяни наївно уявляли собі світ і природу. Єгипетський хлібороб уважав небо за велику корову, яка передніми ногами спирається на захід, задніми — на схід, а на череві її містяться зорі. Сонце родиться щодня на сході, як мале теля. Інші порівнювали сонце із соколом, який щоденно пролітає [через] усе небо. Про початок світу оповідали, що спочатку існувало саме тільки море, на морі з'явилося яйце, з яйця зросла квітка, а з неї вийшло сонце. Із сонця породилися інші боги.

Коли з різнорідних країн Єгипту утворилася одна держава, з-поміж різних богів на перше місце висунувся бог Горішнього Єгипту — Г о р. Його знаком був сокіл. Про перемогу Гора оповідали довгу легенду. Батьками його були Осіріс та Ісіда. Бог пустелі Сет чарами обдурив Осіріса, вбив його й загорнув його земне царство. Але коли Гор підріс, [він] виступив проти Сета, у страшній боротьбі поконав його й добув собі батьківські володіння. Єгиптяни уважали Гора головним опікуном своєї країни й приписували йому об'єднання Долішнього Єгипту з Горішнім. Фараони звалися «слугами Гора», а з часом навіть ім'я бога ставало титулом фараона. Головна святиня Гора була у Гієранкополі. Щодва роки відбувалися тут особливо урочисті свята на честь бога.

---

[1] Тут — зображення.
[2] Тут — прикордонні.

За V династії на першому місці став бог Сонця Р е (Ра), якого шанували особливо в місті Он, або Геліополі, в Нільській дельті. Зображували його, так само як і Гора, з головою сокола, в сонячній короні, зі священним вужем — уреєм; на золотому човні плив він по небу. Королі звуться «синами Ра», і кожний із них додає ім'я бога до свого імені (наприклад, Сагу-ре, Наусер-ре та ін.). При королівській столиці Мемфісі постають величаві святині, присвячені богові сонця, що називаються: «Улюблене місце Ра», «Задоволення Ра» та ін. Культ бога Ра мав характер державної релігії. Всі інші боги посідали другорядні місця, й навіть релігійні міфи [було] перероблено так, що Ра став прародичем усіх божеств.

Ісіда, Осіріс і Гор, трійця єгипетських богів

Шанування Ра підупало в епоху наїзду кочових гіксосів. Коли Єгипетська держава знову відновилася, провідне місце зайняв бог А м о н. Він був спочатку місцевим богом у Фівах. Але коли фіванська династія опанувала весь Єгипет, культ Амона зайняв перше місце в цій країні. Як і Ра, його уважали божеством Сонця й уживали навіть спільну назву Амон-Ра. Фараони фіванської династії прилучають ім'я бога до свого: Аменемхет, Аменхотеп. Із часом Амон став найпопулярнішим з усіх богів, і його іменем єгиптянин клявся в щоденній молитві: «Як мене Амон затримає при житті» і т. п.

Три головні божества, котрі по черзі панували над Єгиптом, — Гор, Ра й Амон — репрезентують три ступені розвитку єгипетської релігії. Г о р має риси народного божества, котре вийшло з легенд, видуманих простолюдом. Це вказує на те, що він походить із часів, коли ще культура була в зародку. Р а був уже богом «писарів» — новопосталого стану інтелігенції, яка не вдовольнялася вже давніми народними міфами, а старалася давнім переказам дати новий зміст. Божества, що спочатку мали напівзвірячі прикмети, прийма-

ють постаті людей, і то людей вищого стану — царів, володарів, що орудують людською долею. Казкову балаканину довгих легенд писарі намагаються очистити від наївних поглядів, додають змістовні пояснення, уводять міфи в суцільну логічну форму. Ще інакше виглядає А м о н. Це вже твір фахових духівників-жерців. Вони підносять боже єство на ще вищий ступінь, зображують богів як істот, котрі стоять понад людьми, живуть окремим надлюдським життям. Давній антропоморфізм, що уявляв собі богів у людській подобі, вже не задовольняє жерців-філософів. Вони уважають божество духом, прапочатком усякого існування. До остаточного завершення ці погляди довів фараон Аменхотеп IV — Ехнатон. Він виступив із наукою, що існує тільки одне божество, яке всім рядить і все обіймає, — Сонце, А т о н. Фараон-революціонер змагав до того, щоб в усьому Єгипті єдино обов'язував культ його бога, а всіх інших богів намагався винищити. Але його змагання розуміли тільки вищі верстви. Народна маса не прийняла цього культу й залишилася при давніх численних богах.

Народні боги. Поруч із головними богами, культ яких протегувала сама держава, існувала ціла маса другорядних божеств, які мали свої святині в різних сторонах Єгипту. Вже за Старої держави, рівночасно з могутнім Ра, до значення прийшов П т а х — бог ремісників і митців, якого здавна шанували в Мемфісі. Його жерці за V династії набули великого впливу при королівському дворі, так що з-поміж них фараон добирав собі міністрів. У п'ятьох поколіннях вони носять ім'я Птахотеп. Святиня Птаха у Мемфісі славилася тим, що тут виробляли найкращі статуї богів і всякі богослужебні предмети, які розходилися широко по всьому Єгипту.

До найстарших богів належала божеська «дев'ятка». Прабатьком її був сам Ра, що видав з себе чотирьох дітей: Ш у, Т е ф н у т, Г е б і Н у т. Спочатку всі вони лежали з батьком на океані, але пізніше Шу і Тефнут, що втілювали собою атмосферу, повстали проти своєї рідні, й тоді бог Геб став землею, а богиня Нут — небом. Геб і Нут стали потім батьками двох божеських пар, якими були О с і р і с та І с і д а, С е т і Н е ф т і д а. Всі дев'ятеро богів царювали разом в одному колі.

У пізніші часи найвизначніше місце займав Осіріс. Його уважали паном землі й наступником Сонця та славили його як добродія людства і справедливого суддю. Але проти нього виступив брат — бог Сет — і вбив його у зрадливий спосіб. Сестра й жінка Осіріса, Ісіда, з великими труднощами знайш-

Жертва фараона. *Фараон Сеті жертвує Осірісові богиню правди*

ла його тіло, бог Анубіс забальзамував його і приготував до похоронів. Але Ісіда могутніми закляттями знищила силу смерті і повернула свого чоловіка до життя. Однак Осіріс не міг уже залишитися між живими. Він став богом підземного світу й там судив душі померлих. Святим деревом Осіріса уважали кедр, а символом його був фенікс.

Сет набув собі слави лихого божества. Він царював у «червоній землі» — пустелі й через те був богом «усіх лихих, червоних речей». Уважали його за бога кочовиків-гіксосів. Але Рамзес II привернув йому добре ім'я й побудував на його честь нові святині. Звали його також іменем С у т е х.

У підземному світі, окрім Осіріса, перебували ще В е п в а в е т, якого зображували як вовка, та А н у б і с — із головою собаки або шакала. М і н, володар міста Коптос, опікувався купцями, котрі виправлялися на схід, й оберігав пустельні шляхи.

Т о т, бог Місяця, був мудрим лікарем, винахідником письма та вмів обчислювати час. Пізніше став він протектором писарів і вчених. Греки звали його Гермесом. Його головна святиня стояла в Гермополі. Священним птахом Тота був ібіс.

С о б к, чи С е б е к, спочатку славився як бог крокодилів. Мав своє священне місто, яке греки звали Крокодилополем. Пізніше він став богом води й опікуном рибалок та мореплавців. Гончарі мали свого бога, що звався Х н у м.

Поруч з іншими богами єгиптяни шанували також ріку Н і л як божество, що дає Єгиптові добробут і багатство. Зображували його в короні з очеретяного листя, з овочами і рогом достатку в руках. Пізніше греки постать Нілу видеалізували в мистецькій різьбі.

Від найдавніших часів розвинулося також шанування священного бика — А п і с а. Найдавніша його святиня стояла біля святині Птаха у Мемфісі. Апіса вважали спочатку за двійника Птаха, за зовнішній прояв божеської природи. Пізніше він був символом плідності. У Мемфісі була величаво уладжена гробниця Апісів, яку греки звали Серапейон.

Серед єгипетських богинь на першому місці стояла І с і д а — жінка Осіріса й мати Гора; її шанували як ідеал вірної жінки й доброї матері. Г а т о р, богиня корів (у зв'язку з міфом про корову), була образом світу. С е х м е т, богиня з левиною головою, відзначалася войовничістю, але також опікувалася лікарями; М а а т була опікункою суддів; Н е ї т уважали за богиню жінок і любові; Б а с т, або Б а с т е т, перебувала серед котів і славилася своєю веселістю.

Коли Єгипет розпочав політичну експансію на Азію, прийшли над Ніл деякі азійські божества, особливо з Сирії, — Баал, Кадеш, Астарта, Решеп, Анат. Вони знайшли своїх приклонників найбільше серед суспільних низів.

Богослужіння й жерці. Способи шанування богів в Єгипті не відзначалися великою різнорідністю. Особливо в перші часи зміст богослужіння був простим і невиробленим. Поша-

на богів обмежувалася тим, що до святині доставляли харчі й напої. Це відбувалося з деякими церемоніями: народ входив на подвір'я святині й тут, на призначеному місці, складав свої дарунки. На утримання святих місць фараони визначали доходи з окремих земель і доставляли жерцям збіжжя, вино, олію, мед. Деякі святині добули собі величезні маєтності.

Фараон Сеті I. *Голова королівської мумії*

До релігійних церемоній належали також спів і танок. Танцювали звичайно дівчата, потрясаючи спеціальними тарахкавками (т. зв. систрон). При більших святинях у рокові[1] свята відбувалися святкові процесії, під час яких жерці переносили статую бога на ношах, подібних до корабля. Божество було вбране в дорогоцінний одяг і прикрашене золотом, сріблом і самоцвітами. У святинях Осіріса жерці відігравали драматичні картини, що ілюстрували життя. Особливо святково відбувалося кладення божества до могили. Ці містерії стягали до святинь велику силу народу. У пізніші часи до великої слави дійшла святиня на краї пустелі під Абідосом, де нібито відкрито «священний гріб» Осіріса. В дійсності це була гробниця фараона Цера з I династії. Ця місцина мала найбільшу популярність між усіма святими місцями в Єгипті. З усіх сторін ішов туди на прощу побожний люд, і стару могилу фараона засипали цілою горою горщиків, в яких вірні складали свої дарунки. Освічені верстви єгиптян також ставилися до цієї святині з особливою пошаною. До доброго тону належало дати поховати себе в Абідосі. Хто не міг собі цього дозволити, наказував, щоб його мумію на якийсь час перевозили до Осірісової святині, в якій вона могла взяти участь під час тамтешніх свят. В Абідосі залишилося багато пам'яткових таблиць, на яких різні визначні люди оповідають про свої прощі та висловлюють всякі прохання до могутнього божества.

Молитви єгиптян були прості, але не раз повні релігійного почування. Так, наприклад, якийсь звичайний чоловік мо-

[1] Щорічні.

литься до божества: «Амон-Ра, я люблю тебе і зачинив тебе у моїм серці. Я не допускаю журби до серця. Що Амон каже, то нехай буде!» Молитва Рамзеса IV до Осіріса виглядає так: «Дай мені здоров'я, життя й довге панування, тривкість усім моїм членам, зір моїм очам, слух моїм вухам і щоденну радість моєму серцеві. Ти повинен дати мені їсти, щоб я наситився, і пити, щоб я напився. Ти повинен мій рід заховати на королівському престолі на віки вічні. Дай мені високі й широкі виливи Нілу, щоб можна було обдарувати жертвами і тебе, і всіх богів та богинь полудня й півночі, щоб утримати при житті священних биків і щоб виживити в твоїх країнах людей, їхню худобу й городи, що їх твоя рука створила. Бо ти є той, хто їх усіх створив, і ти не дозволиш, щоб дати їм іншу долю, бо це було б не справедливо!»

У найдавніші часи в Єгипті не було постійних жерців, а богослужбу у святинях повнили самі члени громади. У кожній святині назначали чергу, в якій різні мешканці оселі мали відбувати релігійні церемонії. Так, при святинях Гора існували чотири зміни таких релігійних служителів, — греки звали ці братства «філами». Головний провід мав пан даної оселі або князь усієї провінції. Часом до служби в святинях управитель міста призначав своїх урядовців. Але з часом релігійне життя розвинулося сильніше, число святинь збільшилося, так що служба в них ставала для громадян усе важчою. Мусили були постати спеціальні «доглядачі святинь», «читці» й інші релігійні функціонери. До того ж святині діставали від щедрих жертводавців великі земельні маєтності й мусили журитися їхньою управою. Таким чином поволі витворився окремий жрецький стан, який взяв на себе всі релігійні обов'язки. Кожна святиня мала свою жрецьку колегію, при більших святинях число жерців було дуже велике. За Нової держави колегії різних святинь злучилися в одну організацію під проводом архіжерця Амона у Фівах. Але найвищим жерцем уважали завжди фараона. Він, як «син богів», був із божествами у найближчому зв'язку. Інші жерці тільки заступали особу короля і всі жертви складали за його «життя, успіхи та здоров'я».

Віра в посмертне життя. Ніякий народ стародавнього світу не дбав так старанно про померлих, як єгиптяни. Вони вірили, що в людському тілі містяться різні животворні сили, які є чимось окремим від тіла. Вони мали різні назви. «Ба» — це була немов душа, що, залишаючи тіло, прибирала вигляд птаха або квітки, часом вужа або й крокодила. Іншою формою душі був «ех» — у розумінні розуму чи духу. «Каїбіт» мав вигляд тіні. Але за найважливішу форму душі вважали

«ка» — також немов тінь людини, що разом із нею приходить на світ і товаришить їй усе життя. Ка має вигляд тіла, але є легким, немов віддих, прозорим і дуже рухливим. Він залишає деколи людське тіло, наприклад, уві сні або коли людина тратить притомність. Та найважливішим є те, що, коли чоловік помирає, ка залишає тіло й шукає собі іншого пристановища. Він може замешкати, наприклад, у портреті померлого. Однак його можна також затримати при тілі, якщо забезпечити тіло від знищення.

Єгипетська королева Теїє, *коло 1370 р. до Хр.*

Забальзамоване тіло ховали святочно, з приписаним церемоніалом, який натякав на міф про смерть і воскресіння Осіріса. Дуже важливо було вуста й вуха померлого відчинити за допомогою чародійних замовлянь, щоб на другому світі він міг говорити й чути. Мумію клали до гробниці в дерев'яній або кам'яній домовині. В найдавніші часи тіло клали на лівий бік. До гробниці давали посуд із харчами й напоями та різні предмети, що їх небіжчик уживав за життя. Найчастіше це було хліборобське знаряддя, бо народ вірив, що позагробове життя є продовженням земного, і кожний хлібороб буде зобов'язаний стати до рільничих робіт. Коли хто бажав звільнити свого мерця від такої праці, радив собі так, що до гробниці поруч із мумією клали статую людської подоби з усякими знаряддями, що служили до цільної[1] роботи. Ця статуя, скріплена відповідними чарами, відбувала повинність за мерця. На грудях мумії приміщували різні амулети, що мали боронити небіжчика від позагробових небезпек. Найчастіше це був священний жук — скарабей із чародійним замовлянням такого, наприклад, змісту: «О, моє серце, не ставай проти мене за свідка!»

Коли тіло було так забезпечене, душа мала надію дійти до країни померлих. Душа перелітала туди, наче птах, або її переносили священні птахи — сокіл чи ібіс. Інших перевозили

[1] Тобто польової.

човном чотири приязні духи — сини Гора, але найчастіше мерці користувалися човном перевізника, який звався «відвертай лице», бо, веслуючи, [він] не дивився у напрямі, куди їхали душі. Країна померлих лежала на заході, за пустелею, тому й цвинтарі будували на західному боці оселі, а померлі звалися «західними людьми». Ця країна була немов островом, обведеним довкола водою; звали її також «полем харчів», бо відзначалася вона буйною рослинністю. Душі, які тут жили, щодня ввечері радісно вітали сонце, котре туди приходило після заходу.

Небіжчик, що діставався до того світу, мусив наперед очиститися перед судом, в якому засідали бог підземелля Осіріс і 42 боги-судді — представники єгипетських округ. Перед кожним суддею він мав оправдатися з одного гріха. Ці 42 гріхи торкалися таких злочинів, як убивство, крадіжка, особливо — покривдження неповнолітніх, брехня, ошуканство, неправдиве свідчення, наклеп, лайка, підслуховування, подружня зрада, богохульство і т. под. Виказ цих провин вказує, як високо стояли в Єгипті моральні вимоги. Щоб небіжчик умів оборонитися перед судом богів, до домовини давали йому т. зв. «книгу померлих», в якій були готові відповіді на запитання суддів. Померлий говорив так: «Я не допустив брехні. Не поводився зле зі своїми. Не грішив у місці правди [святині]. Не виголоджував нікого. Не витискав сліз нікому. Не вбивав. Не зменшував жертв богам. Не відбирав молока від вуст дитини. Не затримував воду під час повені. Я є чистий, чистий, чистий...»

Під час цієї сповіді боги важили ще душу людини: на одну терезку клали серце померлого, на другу — перо — знак правди. Небіжчика чекали в підземному світі ще різні небезпеки, які він мусив перемогти. Летючі дракони намагалися відібрати йому віддих; крокодил насідався на нього, щоб видерти його амулет; коли хотів пити, вода перемінялася на вогонь; вороги могли йому забрати вуста, серце, голову. Лихих людей зараз при вході роздирали потвори, котрі лучили в собі вигляд крокодила, лева й нільського коня. Або вони гинули, засуджені на голод, спрагу й вічну темряву. Проти всіх цих труднощів родина забезпечувала мерця різними чародійними замовляннями, виписаними на внутрішньому боці домовини. Деколи давали небіжчикові до гробниці цілий провідник, в якому був докладно описаний увесь шлях на той світ, з усіма його небезпеками.

Єгиптяни мали глибоку віру, що справедливий остаточно осягне спасіння. «Як Осіріс живе, так і він житиме, як Осіріс не вмер, так і він не вмре». Боги збудять померлого зі сну й візьмуть його до себе: «Ворота неба відчиняються перед

тобою і двері відчиняються. Знайдеш там Ра, він візьме тебе за руку й поведе до священного місця в небі й посадить на престолі Осіріса, на твоєму мідному престолі, щоб ти панував між благословенними. Божі слуги стоять за тобою, а божі пани стоять перед тобою і кличуть: «Ходи, ти, боже, ходи, власнику Осірісового трону». Ісіда говорить із тобою і Нефтіда здоровить тебе. Благословенні приходять до тебе і вклоняються, щоб цілувати землю біля твоїх ніг. Ти такий озброєний і прикрашений, як бог, прибраний у постать Осіріса, на престолі найстаршого між тими, що є на заході». Недвозначно виявляється віра у безсмертність: «Вони йдуть туди не як мертві, а як ті, що живуть».

Письмо. Стародавні греки розрізняли три види єгипетського письма: ієрогліфи, письмо ієратичне й демотичне. Ієрогліфи, «вирите святе письмо», — це монументальне письмо, вживане для написів у святинях, гробницях і при всяких урочистих обставинах. Письмо ієратичне («священне») і демотичне («народне») — це в дійсності те саме письмо, яким користувалися в щоденному громадянському житті. Від ієрогліфів вони відрізнялися тим, що літери не ставлено окремо, а лучено їх разом.

Ієрогліфи — це письмо образкове[1]: кожний предмет зображували окремим малюнком. Ось зразки:

Знак	Значення	Вимова
	заяць	вен
	гуска	сі
	жук	хопер
	сонце	ре
	місяць	йоог
	звізда	сіб
	лице	гор
	ребро	спір

Рух чи діяльність означали так, як вони уявлялися очам. Наприклад, людина з києм означала «бити», птах із розпростертими крилами — «летіти», ноги в русі — «ходити».

[1] Малюнкове.

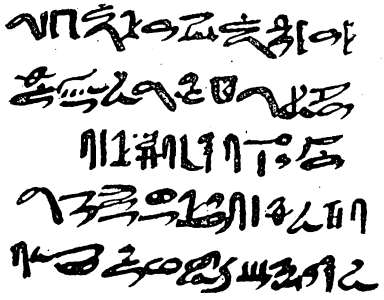

Ієратичне письмо

Важче було зображувати речі, що їх ми не бачимо, та абстрактні поняття. Єгиптянин радив собі так, що на означення вітру малював напнуте вітрило, на означення слова «чистий» — дзбанок, з якого ллється вода, замість «панувати» давав скіпетр. Деколи один і той же знак уживали для означення двох слів, які подібно звучали. Так, образ[1] зайця означав і «заєць», і «бути», бо обидва слова в єгипетській мові звучать «вен»; образ ока означає «око» і «робити».

З образкового письма з часом витворилося письмо звукове. Деякі образки вживалися і як слова, і як літери. Наприклад, хвиляста лінія означала й «воду» (нв), і початкову літеру цього слова — «н»; відкриті вуста означали «вуста» (ре) й літеру «р». Обидві системи — образкова і звукова — виступають часто разом поруч із собою й тому єгипетське письмо дуже важке для читання. Щоб усунути непорозуміння, єгипетські писарі при сумнівних словах ставили ще «знак означення». Скажімо, людина з рукою при вустах означала, що йдеться про мову і про всякі духовні діяння; чоловік із києм указував на насильницькі виступи; сувій папірусу вміщували при абстрактах.

Єгипетське письмо мало понад 500 знаків, чи літер. Єгиптяни подібно, як і інші східні народи, не зазначали цілком самозвуків[2]. Писали найчастіше від правої руки до лівої, але на монументальних пам'ятках є написи зліва направо.

За матеріал для писання правив п а п і р у с (по-єгипетськи — «па-п-іур» — «рослина Нілу»). Це — рід тростини. Єгиптяни перерізували її бильця вздовж і зліплювали разом в аркуші. Папірус був доволі дорогим і тільки заможніші люди могли ним користуватися; бідніші писали не раз на кам'яних табличках, шкаралупках мушель тощо. На папірусі писали пензлем, який умочали в туш, спрепаровану із сажі й гуми.

Єгипетське письмо тривало до IV—V ст. по Хр. Останні ієрогліфи походять із 394 р., а останній зразок демотичного письма — з 476 р. Пізніше знання єгипетської абетки забулося, так що довгі століття стародавні написи залишалися таємницею. Спроби відчитувати ієрогліфи почалися в

---

[1] Малюнок.

[2] Літер, що означають голосні звуки.

Збір папірусу. *Двоє робітників зривають тростину, двоє в'яжуть її у снопи, четверо переносять в'язанки*

XVII ст. Тодішні археологи вважали написи на пірамідах за метеорологічні записки або за переклади Давидових псалмів. На правильний шлях першим ступив датський учений Зога, який у 1797 р. опублікував написи зі славного обеліска в Римі і вказав, що імена фараонів тут позначені окремими знаками. Вирішальне значення для цеї справи мала експедиція Наполеона до Єгипту в 1798 р. Бонапарт сам дуже цікавився старовиною й утворив науковий єгипетський інститут, що мав зайнятися студіями єгипетської культури. Серед зібраних тоді пам'яток знайшовся базальтовий блок із Розетти з написом у трьох письмах. Як виявилося пізніше, це був декрет жерця з Мемфіса на честь Птолемея Епіфанеса від 196 р. до Хр., складений «священною, народною та грецькою мовами». Відчитанням цього напису зайнявся французький учений Жан Франсуа Шампольон (1822 р.). Наперед він порівняв три особисті імені — Птолемея, Александра і Клеопатри, а що вони були писані звуковим письмом, він добув кільканадцять єгипетських літер та за їхньою допомогою почав відчитувати решту. У 1822 р. Шампольон вів одночасно студії над коптською мовою й відкрив у ній діалект мови давніх єгиптян, і власне це дало йому ключ до розуміння єгипетського письма.

Письменство. На ниві літератури єгиптяни не дали творів найвищого рівня. В їхніх письменницьких працях виявляється якась тверезість і поміркованість, яка примушує їх триматися конвенціональних[1] зразків і не дозволяє розвинути ширше індивідуальні сили. Коли з'являлася якась літературна форма, письменники трималися її цілими століттями, не зважуючись чим-будь змінити спосіб писання. Тому єгипетське письменство здається нам одноманітним і сірим.

Найстарший вид літератури в Єгипті — це приповідки філософічно-морального змісту. Вже з часів

[1] Тут — таких, які відповідають усталеним традиціям.

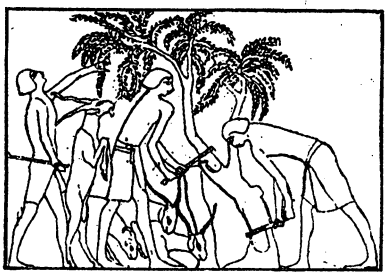

Робітники зрубують дерева

IV династії заховався збірник таких повчань міністра Кагеммі. Життєві науки цього мудреця доволі обмежені. Треба бути поміркованим — води й зілля вистачить на поживу. Але не можна воювати з людьми, що інакше думають, — навіть із пияком можна сидіти за одним столом, аби тільки самому заховати поміркованість. Треба остерігатися з язиком (тобто не «говорити зайвого». — *Ред.)* перед людьми, які не вміють мовчати. Не треба бути занадто гордовитим, бо майбутнє — непевне...

Птахотеп, королівський міністр із часів V династії, починає свої міркування такими словами: «Приходить слабість, і людина стає дитиною. Кожний день приносить свою біду. Очі слабнуть, вуха глухнуть; серце затикається, вуста мовкнуть; пам'ять зникає й її не вистачає, щоб затримати[1] те, що сталося вчора. Що було добрим, стає лихим. Людина втрачає апетит; ніс її затканий, вже не віддихає...» Старий філософ звертається до людей різних станів і дає їм практичні вказівки, як жити. Багатий може вживати життя по своїй уподобі, бо має всього доволі. Але йому загрожує небезпека від облесників та від його власних пристрастей. Треба стримувати свою вдачу, утримувати лице у спокої, завжди мати погідний погляд. Коли він мудрий — одружується вчасно, добре поводиться з жінкою, живить її й одягає. Хто шукає жінок у чужих домах, той пропадає. Освічений писар повинен бути приязним до всіх, бо від кожного можна чогось навчитися. Треба мовчки прислуховуватися, як говорять люди, що добули мудрість. Не треба впадати у гнів, навіть коли хто має за собою правду. Люди залежні повинні бути покірливими і слухняними: панові подобається покора і глибокий уклін слуги. Хто слухатиме таких вказівок, той зайде високо й сам стане паном. Люди говоритимуть про нього: «Яким добрим є те, що виходить із його вуст!»

Писар Енеї у своїх повчаннях говорить багато про жінок. Він наказує мати найглибшу пошану до матері й вірність для дружини. Мудрий чоловік старається утримати жінку в добрім гуморі, не докучає їй непотрібними наказами, завжди є погідним, не починає сварки. Але від чужих жінок

[1] Тут — згадати.

треба триматися здалека: «Бережися перед жінкою, яку не знають у місті. Не дивися на неї, як вона проходить, не старайся познайомитися з нею. Вона є як потік глибокої води: його вирів ніхто не знає!»

Найглибші за змістом є повчання фараона Аменемхета I, що їх він залишив своєму синові (ми навели їх в іншому місці). Це вже не практичні вказівки щодо життя, а поважний погляд на світ і його вартість. Заповіт фараона сумний: він зневірений у людях — всі вони зрадливі й невірні, важко між ними знайти добро й чесноту...

До приповідок близько стоїть єгипетська с а т и р а. До найстарших її зразків належить історія про «вимовного мужика». Нечесний урядовець безправно забрав у селянина віслюка, але мужик так хитро й вимовно боронив свою справу, що його промову записали й передали фараонові. «Серцю його світлості це було приємніше, ніж усе, що є в усій країні». Це — сатира на єгипетське урядництво.

У сатирі на вибір звання писар жартує з долі військового старшини: «Що ти кажеш, що офіцерові доводиться краще, ніж писареві? Ходи, оповім тобі про долю славетного офіцера! Приводять його ще дитиною й замикають в казармі. Дістає кулаком у живіт, дістає вдруге в чоло, голову має розлупану раною, кладуть його і б'ють, аж нагаї ріжуть йому шкіру. Ходи, я скажу тоді, як він іде походом до Сирії, як марширує через

Дівчина з кошиком на голові.
Дерев'яна мальована статуя, коло 2000 р. до Хр.

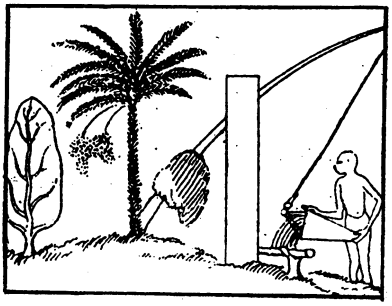

Колодязь в оазі серед пустелі

гори; свої харчі й воду несе сам на рамені, навантажений, наче віслюк... Коли зійдеться з ворогом, то є як зловлений птах. Коли повернеться назад, до Єгипту, то є як дерево, яке перегриз хробак. Він хворий, лежить, везуть його на віслюкові додому, його вбрання розкрадають, а його служник утікає. Тому, писарю, завертай назад зі своєю думкою про щастя офіцера».

Ту саму тему зустрічаємо в листах писаря Веннофре до його приятеля Нехтсотепа. І тут із гумором й іронією описано, як амбітний старшина старається добути собі вищу кар'єру й як потрапляє в усякі трагікомічні ситуації.

Роман. Коли в приповідках і сатирах виявляється духовна тверезість єгипетського народу, то в казках і оповіданнях єгиптянин дає волю своїй буйній фантазії.

Першою спробою р о м а н у є оповідання про пригоди князя Сінуге — свояка Аменемхета I, який, лякаючись за своє життя, втік з Єгипту до Сирії. Князь сам описує свою втечу, під час якої в тривозі ховався в чагарнику, на човнику без керми переправлявся через ріку, перекрадався пустелею, щоб не зустріти нікого з людей. Він зайшов над «гірке озеро» й тут упав, знеможений спрагою. «Так смакує смерть!» — сказав собі. Але нараз почув мекання овець. Надійшли степові пастухи, дали йому води, зварили молока й забрали із собою. В Сирії князь Тену прийняв його гостинно, віддав йому за жінку найстаршу доньку і зробив його намісником країни Яа. «Це була гарна країна. Ростуть у ній фіги й виноград, а вина там більше, ніж води. Вона багата медом й оливками, всякі овочі ростуть на деревах. Є там ячмінь і пшениця, а отар ховають без ліку. Щоденно я пив вино, їв хліб, варене м'ясо й гусячу печеню, до того ще й дичину, яку для мене ловили...»

Сінуге прожив у Сирії багато років, відзначився як лицар і войовник і здобув собі велику славу. Але на старості віку затужив за рідною землею й повернувся до Єгипту. Фараон зустрів його з гнівом. Люди чудувалися: «Дивіться, це Сінуге, що став бедуїном». Але остаточно прощено князеві провини, і він знову став єгиптянином: «Обголили мене і скинули з мене бруд пустелі та одяг мешканців піскової країни. Вбрали мене в тонке полотно, намастили оливою, і я заснув на ліжку...»

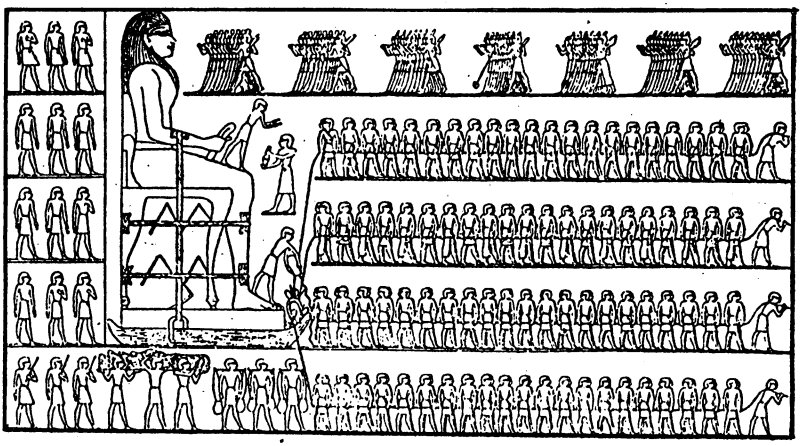

Перевезення статуї фараона.
Тягнуть її 172 чоловіка, уставлені в 4 колони

Більш фантастичний зміст має казка про князя, якому пророчня[1] заповіла, що він згине від крокодила, гадюки або собаки. Князь подався на мандрівку й зайшов до Нагарини в Сирії. Тамтешній король оголосив, що віддасть свою доньку за жінку тому, хто добудеться до її вікна, а вікно було високо: 70 ліктів від землі. Князь здобув королівну, й вона стала йому вірною дружиною, вбила гадюку, яка вночі наближалася до князевої постелі, добула його з пащеки крокодила, але князь не минувся своєї долі й згинув від свого улюбленого пса...

Із часів Середньої держави походить оповідання про моряка, що розбився на морі й дістався на таємничий острів, де панувала цариця-гадюка. Тут знайшов він розкішну рослинність і всякі багатства. Царицю він приєднав[2] собі оповіданням про свої пригоди й повернувся щасливо додому з усякими дорогоцінними речами. Це — прототип поширеного потім на Сході оповідання про моряка Синдбада.

Жіноча зрада — це головний мотив оповідання про двох братів — Анупа й Бату. Старший брат, Ануп, мав жінку, яка забажала спокусити молодшого — Бату. Коли ж той не піддався на її намови, зрадлива жінка оббрехала його перед чоловіком, і той у гніві кинувсь із сокирою на молодшого брата. Але Бата втік, а боги, бачачи його невинність, кинули за ним ріку, повну крокодилів. По довгій мандрівці Бата

[1] Ворожка, пророчиця.
[2] Тут — причарував, здобув приязнь.

зайшов до кедрової долини і тут зустрів дев'ятьох богів, і вони створили йому жінку. Вона була легкодушна й цікава. Незважаючи на заборону Бати, пішла над беріг моря, й море забрало в неї один кучер волосся. Цей кучер передали фараонові, й він наказав шукати цю жінку по всій країні, знайшов її і взяв собі за дружину. Щоб забезпечитися від Бати, за намовою жінки він вирубав усі кедри, й тоді впав також кедр, з яким було зв'язане життя Бати, й той помер. Але боги оживили його, і він став фараоном Єгипту.

Гімни й пісні. Улюбленою поетичною формою Давнього Єгипту були гімни на честь богів і фараонів. У них єгипетський поет оповідав про свою любов до природи, до сонця, до всесвіту, до всього далекого й недосяжного. Найстарші гімни мають будову доволі просту. Ось, наприклад, гімн до Ра: «Слава тобі, великий, сину великого! До тебе біжить великий дім володаря полудня, до тебе біжить великий дім володаря півночі! Ти відчиняєш отвори небесних вод, перед тобою відкривається небо. Слава тобі, одинокий[1], що триває вічно!..»

Але пізніше зміст пісні стає багатший, а форма — більш викінченою. В одному гімні Ра сам оспівує свою велич: «Я є той, хто створив небо й землю, підняв гори і всім істотам дав життя. Я є той, хто створив воду і привів велику повінь та дав життя плідному бикові. Я є той, хто створив небо й таємницю його обріїв і посадив туди душі богів. Коли я відкриваю очі, стає ясно, коли замикаю — темнішає. Вода Нілу тече, коли я накажу. Я є той, хто творить години і створює дні. Я є той, хто починає ріки і творить повінь. Я є той, хто створив живий вогонь...»

До найвищої форми довів цей вид поезії фараон Ехнатон. В іншому місці ми вже навели його гімн до сонця-Атона, повний глибокого філософічного змісту.

Простою й маловибагливою була єгипетська народна пісня. Знаємо лише невеликі зразки її з нагробних написів. Пастух, що гнав овець через поля, залиті водою Нільської повені, співав:

Ваш пастух є у воді, між рибами.
Він говорить із сомом,
Він здоровить щуку...
Ваш пастух — пастух заходу...

Коли молотили збіжжя, погонич волів співав:

Молотіть для себе, молотіть для себе.
Ви, воли, молотіть для себе!

---

[1] Єдиний.

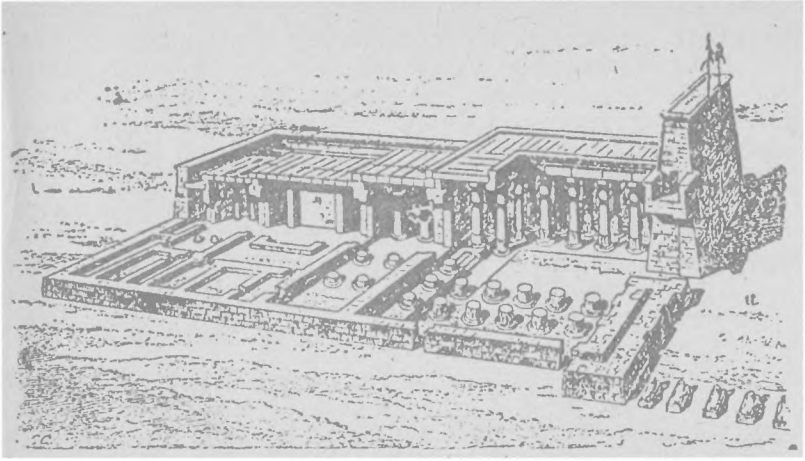

Єгипетська святиня. *Реконструкція подає в одній половині загальний вигляд, у другій — поземний план*

Молотіть для себе солому на поживу,
А зерно для вашого пана!
Не спочивайте, воли,
Сьогодні нам холодно!

На народних мотивах розвинулася любовна лірика. Коханці звали себе словами: «мій брат», «моя сестра». Ось пісня закоханої дівчини:

Голос голубки кличе.
Вона каже: «Земля є ясна!»
Що маю я діяти?
Пташки, не картайте мене!
Я зустріла мого брата.
Моє серце щасливе надмірно!
Ми кажемо: «Не розлучимося ніколи!»

Дівчина-стрілець у такій строфі оспівує своє кохання:

Скаржиться дика гуска,
Зловилася на принаду, —
Твоя любов тримає мене,
Не можу звільнитися від неї.
Заберу мої сіті додому, —
Але що скажу моїй мамі:
Щодень поверталася я зі здобиччю...
Не поставлю вже сітей сьогодні, —
Полонила мене твоя любов.

За XIX—XX династій постали майстерні любовні пісні, в яких виступають різні дерева як символи кохання. Поет

вихваляє сикомору, яку посадила любка власною рукою:

«Вона є гарна, гілля її миле, свіжо-зелене. Вона має багато овочів, — вони червоні, як кармін, листя їх, як малахіт, світяться, як скло. Вона витягає рамена, тінь її холодна. Вона кладе листя до рук малої дівчинки-садівнички й посилає її швидко до любої: «Прийди, пробудь одну хвилину серед молоді! Гай, повний зелені, святкує свій день; хатина й шатро готові; молодь радіє, що тебе побачить... Прийди, святкуй цей день у веселості — сьогодні, й завтра, й післязавтра — три дні! Сідай у моїй тіні!.. Як оп'янілий бенкет заметушиться, сама залишишся з твоїм братом. Але я [сикомора] мовчазна й не розповім того, що побачу».

Як єгиптяни цінували життя й як вміли його уживати, про це свідчить пісня, яку мав скласти поет Манерос: «Одні люди проходять, інші залишаються від часів предковічних. Боги, що колись жили, спочивають у своїх пірамідах. Так само поховано і шляхту, і мудреців. Ті, хто будував доми, не мають тепер своєї містини, — бачиш, що сталося з ними. Я чув слова Імхотепа і Гардедефа, які кажуть так у своїх приповідках: «Дивися, їхні доми, їхні мури розпадаються, нема їм місця, так, ніби їх ніколи і не було! Ніхто не приходить звідти, щоб нам сказати, що з ними сталося, щоб скріпити наше серце, коли підемо туди, куди вони пішли!..» «З веселим серцем не забувай величаво жити. Іди за своїм серцем, як довго живеш! Поклади мірру на свою голову, одягнися в тонке полотно, намастися правдивими божими чудесами! Прикрасися як тільки можеш і не дай впасти твоєму серцеві. Іди за своїм серцем і [за] своїми радощами, поки живеш. Не засмучуй свого серця, поки не прийде день жалощів. Але той, чиє серце стоїть тихо, не чує жалів, а той, хто лежить у могилі, не приймає смутку. З ясним лицем святкуй радісний день і не спочивай у ньому, бо ніхто не бере з собою свого добра й ніколи не повертається той, хто відійшов туди...»

Ця пісня, що своїм змістом нагадує пізніші оди Горація, — це, мабуть, найпомітніший твір єгипетської поезії.

Наука. Єгипет створив перші почини наукових дослідів. Єгиптяни не були творцями яких-будь наукових теорій, але практично розв'язали багато наукових проблем. В обсязі математики писарі уживали звичайних арифметичних ділань[1], а також простіших рахунків із дробами. Розв'язували також без труду прості алгебраїчні завдання. В геометрії вміли обчислити поверхню квадрату, трикутника, трапеції й приблизну поверхню кола. З практичних причин, для поміру кількості збіжжя, навчилися обраховувати об'єм кулі й валь-

[1] Дій.

Колосальні статуї Аменхотепа III, т. зв. «колоси Мемнона»

ця. Як знаменито єгипетські архітектори оперували математичними правилами, про це свідчать піраміди: скільки ж тут рахункових проблем вимагало розв'язки! Найповніша збірка єгипетських математичних правил — це т. зв. папірус Рінд — рахунковий підручник, що дає багато практичних прикладів і потрохи переходить до теорії. Характеристичним є його заголовок: «Приписи, як дійти до знання усіх темних речей, усіх таємниць, що містяться у предметах».

Єгиптяни знали найважливіші закони механіки, завдяки яким уміли пересувати з місця на місце великі маси, наприклад, колосальні моноліти, а також підносити їх вгору, на вищі місця. Щодо пірамід — треба ще відмітити, — то вони незвичайно докладно зорієнтовані до сторін світу. Таку докладність осягають тільки дуже прецизійні[1] новочасні інструменти.

Багато практичного знання добули єгиптяни з обсягу астрономії. Вони знали докладно рухи Сонця й Місяця, мабуть, також планет, ділили небо на частини й дали назви

[1] Високоточні.

головним зіркам. За допомогою примітивних інструментів вони означували також положення різних небесних тіл.

Найбільшим науковим осягом єгипетської астрономії був календар, що в головних основах служить людству дотепер. Вже у найдавнішій добі єгиптяни рахували час від одного виливу Нілу до другого. Сонячний рік із трьома порами — повінню, сівбою і жнивами — це, так би сказати, народне єгипетське числення часу. Відомий історик стародавнього світу Едуард Майєр обчислив, що коло 4241 року до Хр. в околицях Мемфіса рахували вже час на роки — по 365 днів, ділили на 12 місяців по 30 днів, а накінці долучали ще 5 святочних днів. Рік починався з днем, в якім зірка Сотіс, тобто Сіріус, з'являється на східному горизонті одночасно зі сходом Сонця, — дня 19 липня. Докладності календаря доглядав перший міністр фараона. Єгипетський календар пізніше (46 рік до Хр.) увів у Римі Юлій Цезар, і він дотепер доховався в грецькій церкві під назвою юліанського.

Дуже високо стояла в Єгипті медицина. Релігія наказувала препарувати тіло, щоб забезпечити душі життя, — завдяки тому єгиптяни всесторонньо пізнали будову людського тіла, і їхнє лікарське мистецтво спиралося на певну основу досвіду. Заховалося кілька рукописів, що містять лікарські приписи. Найцінніший із них — це т. зв. папірус Еберса, що має заголовок: «Таємна книга лікаря про знання артерій і серця». Єгиптяни розслідили доволі докладно кровоносні судини, і їхня наука про «соки» — це найдавніша фізіологія. Тодішні ліки були переважно рослинні, але лікарі користувалися також нерідко всякими замовляннями й чародійними формулами. Дуже популярна була універсальна мікстура, «що проганяє фебру бога і фебру богині, чоловічу й жіночу смерть з усіх членів та негайно повертає здоров'я». Для охорони [від] лихих впливів уживали також амулети.

Практичний характер мала географія, що полишила цікаві описи подорожів. Один напис у святині в Карнаку подає імена 359 народів Півночі і 269 народів Полудня.

Менше процвітали в Єгипті гуманістичні[1] науки. Історія обмежувалася звичайним літописанням. Так, наприклад, славний «камінь з Палермо», що походить з якоїсь гробниці, подає роки володіння найдавніших династій без якого-будь прагматичного зв'язку. Стиль дуже сухий, речення короткі. Живішими були описи воєнних походів і боїв, як, наприклад, опис експедиції генерала Тоті до Сирії за Тутмоса III.

Мистецтво. Єгипетське мистецтво ще більше, як інші

---

[1] Тобто гуманітарні.

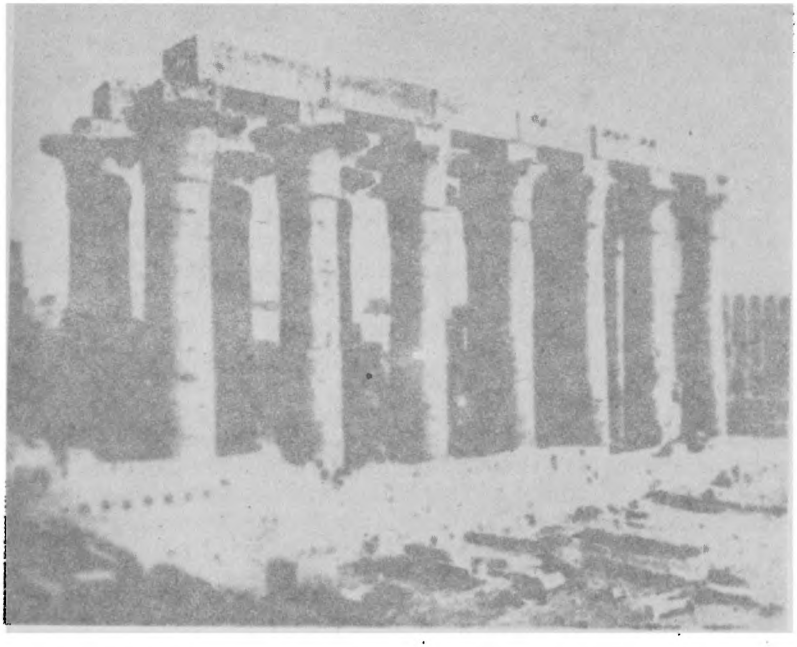

Колони з палати Аменхотепа III в Луксорі

ділянки культури, свідчить про геніальність стародавніх єгиптян. Воно дивує нас передусім велетенськими архітектурними пам'ятками, рівних яким не створив жоден народ світу. На першому місці стоять королівські гробниці — п і р а м і д и, побудовані з великих мас каміння. Кам'яне будівництво мав увести фараон Джосер, бо передше знали тільки будови з цегли. З його часів залишилася піраміда, побудована терасами на шість поверхів, високо на 58 м. Пізніші піраміди були ще вищі. Найбільша з них — Хеопсова — має 146 м висоти і 227 м ширини у підставі. До середини вів старанно замаскований вхід, від якого йшли переходи в різних напрямах, а головне місце займала комора, в якій була мумія фараона. Стіни комори були прикрашені різьбами, мальовилами й написами, що стосувалися особи покійника. Крім пірамід, дуже поширені були також м а с т а б и — муровані гробівниці зі скісними стінами.

Монументальний характер мали також єгипетські с в я т и н і. Через алею, яку творили два ряди сфінксів, дорога вела до фронту святині. Тут головну увагу звертали два

п і л о н и — вежі зі скісними стінами, між якими містився головний вхід до середини. Часом стояли тут о б е л і с к и — високі стовпи з верхами, зрізаними у вигляді пірамід, або колосальні статуї богів чи фараонів. Далі йшло подвір'я, довкола обведене колонадою, а за ним — головна святиня. Тут стояли рядами величезні колони, а на них спиралася стеля, складена з кам'яних плит. Єгиптяни у своєму будівництві не розвинули луків[1], чи склепінь, а накривали будову пологим покриттям. Щоб розтягнути такий дах над великим простором, вживали за підпору кам'яні філяри або колони. Єгипетська колона має вигляд пальми, листя якої творить капітель, або виглядає як сніп тростини папірусу з пучками квітів вгорі. Колони є високі на кільканадцять метрів і стоять близько одна біля одної, так що святиня робить враження тісної. За головним залом містилася невелика комора, забезпечена довкруги мурами. Там переховували статую божества.

Монументальністю відзначалася також єгипетська різьба. Єдиним у своєму роді твором у світі є славний С ф і н к с біля Великих пірамід у Гізі, викований у природній скелі. Став він синонімом таємного, бо важко було вияснити, що він означає: одні дослідники уважають його за образ Сонця, інші — за символ королівської сили. Фараон Аменхотеп III залишив свою статую колосальних розмірів, виковану з одного кам'яного блоку, високого на 10 м. Греки звали цей пам'ятник «колосом Мемнона» і склали про нього легенду, що зі сходом Сонця ця постать оживає і видає з себе дивний голос.

Всесторонньо розвинулася в єгиптян фігуральна різьба. Широко поширений погляд, що єгипетська різьба є «мертва», може стосуватися тільки напівремісничих робіт, у яких людське тіло зображували у схематичному вигляді. Але в своїх найчільніших творах єгипетська різьба досягнула незвичайно високого рівня. Портрети фараонів вражають нас своїм реалізмом та відчуттям індивідуальності — чи то буде статуя Хефрена з часів Старої держави, чи Фіопса I, чи Аменемхета III. Серед єгипетських різьб зустрічаємо так само горді обличчя аристократів, як і подоби сірих людей. Особливої слави здобула собі постать п и с а р я, що сидить, підгорнувши під себе ноги, а перед собою тримає папірус. Він так пильно дивиться перед себе, що, здається, зараз почне писати тростиною. Не менш помітна статуя т. зв. с і л ь с ь к о г о с т а р ш и н и в стоячій поставі з палицею

[1] Далі також уживається у значенні «арка».

в руці. Коли цю різьбу відкопали в землі, місцеві робітники знайшли в ній таку подібність до свого війта, що однодушно почали називати її ім'ям «Шех-ель-Беледа», і з таким прізвищем статуя й залишилася.

Єгипетське малярство виказує добру обсервацію[1] природи. Малюнки квіток, дерев, птахів і звірів дивують нас своїм мистецьким зображенням.

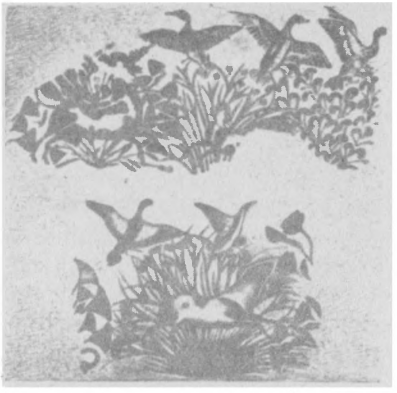

Картина природи — звірята і птахи серед баганної рістні. *Мальована долівка з палати Ехнатона в Тель-Амарні*

Значення Єгипту. Коли грецький історик Геродот досліджував Єгипет, єгипетські жерці казали йому: «Ви, греки, проти нас є дітьми». Те саме можна сказати про всі інші народи й культури. Єгипет був найдавнішим осередком високої цивілізації, й жоден із народів світу скоріше від нього не розвинув своєї державної організації. Як це сталося, в який спосіб Єгипет перший перейшов ту межу, що відділяє варварство від культури, — про це нічого певного не знаємо і ледве чи коли-будь будемо знати. Коли навіть беремо Єгипет із часів Менеса і перших династій, то вже зустрічаємо високу цивілізацію, величаві будови, календар, письмо. Перші початки цієї культури ховаються десь у ще давніших століттях чи, може, й тисячоліттях, про які всяка пам'ять пропала. І ця старовинність культури дає Єгиптові перше й найпочесніше місце серед усіх народів землі.

Єгипет був першою країною, що поставила незвичайно високо свою державну організацію. Авторитет фараона як представника держави стояв тут так високо, як у ніякого іншого народу. Володаря уважали за сина богів і самого бога. Єгиптом кермувала одна й необмежена воля, через що держава творила одноцільний, зразковий механізм. Централізована бюрократія охоплювала всі життєві справи країни. Тут уперше організований був докладний поділ праці в урядах й урядових установах. І хоч цей ідеально створений державний лад не раз псувався і занепадав через наїзди варварів і внутрішню ворохобню, все-таки Єгипет міг бути зразком для інших країн, і тільки Римська держава перевищи-

[1] Знання, розуміння, спостереження тощо.

Єгипетський сільський урядовець, т. зв. Шех-ель-Белед. *Дерев'яна статуя*

ла його своєю організацією. При кермі держави велику роль сповняло єгипетське духовенство, що не попало у станову замкненість і ексклюзивність, але вміло служити державі й підпомагало їй своїм досвідом і наукою.

Греки називали Єгипет дарунком Нілу. Але єгиптяни зуміли використати доцільно цей дарунок. Свою величезну ріку вони опанували мережею каналів й ужили її до культурної праці. Каналізаційні підприємства Стародавнього Єгипту дотепер іще імпонують своєю технікою й широкими інженерними замислами. Завдяки консеквентній[1] організації, якою кермувала держава, єгипетське хліборобство дійшло до такого розвитку й світлого стану, що Єгипет довгі століття був справжньою «коморою» Західної Азії і країн Середземного моря. Внутрішній добробут підніс рівень життя й дав поштовх до розвитку міст і міського промислу. Єгипет — це найстарша країна, в якій розвинулися металургійний промисел, ювелірство, артистичне гончарство, скляний посуд, виріб дорогоцінних матерій — всі найважливіші ділянки промисловості. Єгиптяни остаточно завершили цю стародавню цивілізацію, що її почини знаходимо в безіменних народів доісторичної доби. Єгипетське мистецтво, література, наука разом творять ту велику культуру, що стала пребагатим джерелом для творчості інших молодших народів. Бо Єгипет не був такою замкненою, недоступною країною, як це уявляли собі давніші історики. Єгипетські купці й завойовники промостили зі своєї землі торгові шляхи до Азії й Середньої Африки, а єгипетський флот вільно плавав і по Червоному морю, і по Середземному. Єгипетські промислові вироби й мистецькі твори йшли великими транспортами до Сирії, Малої Азії, Месопотамії й ще далі на схід, а так само на

[1] Послідовній.

острови Середземного й Егейського морів. Чимраз більше знаходимо доказів того, що грецька культура у своїх початках була під впливом Єгипту, — отже, й Європа завдячує Єгиптові чималими дорогоцінними імпульсами у своєму початковому розвитку.

Стародавність Єгипту, висока державна організація, недосяжний рівень цивілізації й культури, впливи на сусідні й дальші народи — це причина того, чому таємнича країна над Нілом все притягала й притягатиме до себе зацікавлення всіх культурних народів світу.

6. МЕСОПОТАМІЯ

Шумери й аккади. Друга країна, що в ранні часи дійшла до вищої культури, була Месопотамія — низина між ріками Євфратом і Тигром. Ця низина постала з намулів, що їх обидві ріки наносили з гір; геологи обчислили, що один кілометр цієї низини прибував кожні 30 років. Грунт тут був незвичайно родючий, а ріки наводнювали його своїми виливами: Тигр — у травні й червні, Євфрат — у вересні. На вогкій землі у теплому підсонні рослинність доходила до незвичайної буйності. Так само як і Єгипет, Месопотамія була завдяки своїй природі хліборобською країною.

Найдавніша культура Месопотамії походить з кам'яної доби, коли ще тамтешнє населення не знало металів. Англійські й німецькі археологічні експедиції відкопали кілька осель із тих прадавніх часів. Людські садиби стояли на острівцях серед багон, хати були з убиваної глини або будовані з очерету й покриті солом'яними матами. Ще й до цього часу в цих околицях зустрічаються такі вбогі ліп'янки. Мешканці краю знали управу збіжжя, тримали худобу, а найбільше свиней. Знаряддя вироблювали з кременя, посуд ліпили з глини. Їхнє начиння відзначається гарною формою, а не раз прикрашене й примітивним орнаментом. Жінки любили прикраси з мушель, різнобарвні камінчики і глиняні цяцьки. Особливу увагу звертають жіночі фігурки з теракоти. Всі вони мають струнке тіло, з дуже широкими раменами і фантастично уформованою головою; одні тримають руки на стегнах, інші на лівому рамені мають дитину. Якого походження були ці найдавніші мешканці Месопотамії, дотепер ще не досліджено.

Коло 3000 року до Хр. серед цих автохтонів зустрічаємо новий народ, що звав себе іменем шумер. Вигляд їх знаємо

з плоскорізьб, яких вони залишили досить багато. Вони відзначалися орлиним профілем, мали великі очі, широкі лицеві кістки, дещо сплощену ззаду голову. Самі вважали себе за тубільців, що від початку людства жили над Євфратом. Але вчені дослідники дійшли до погляду, що це — зайшлий з інших сторін народ. Тільки не вирішено ще, звідки вони з'явилися. Одні уважають їх за народ, посвоячений із теперішніми мешканцями Афганістану, яких вони нагадують своїм типом, інші виводять їх із Середньої Азії або сибірських степів.

Шумери мали вищу культуру, ніж пражителі Месопотамії. Вони уживали вже гончарний круг, і їхній посуд від початку відзначається різнорідними формами. Також вони вміли кувати мідь і ввели перші металеві знаряддя. Упродовж століть вони все більше розвивалися й дійшли до високого культурного розвитку.

За володіння шумерів Месопотамія не творила одної держави, а складалася з кількох чи навіть кільканадцятьох дрібних державок. Осередками цих політичних тіл були міста Кіш, Ур, Лагаш, Урук, Ніппур, Адаб, Ашшур та інші. Кожне місто було сильно укріплене, в ньому стояли святиня бога-опікуна, палата князя, шпихліри[1] на запаси збіжжя. Тут був також торг для околиці. Окремі території спочатку були відділені від себе багнами, але потім розвинулися між ними живі торгові зносини. Головним володарем держави вважали місцевого бога. Він мав землі, фільварки, шпихліри, стайні, слуг і невільників. Король був тільки намісником («ішакку») бога. Свою владу завдячував богам, а свої накази видав у божому імені й у всіх найважливіших справах радився зі своїм богом. Найвищим урядовцем був управитель королівської палати, що, як перший міністр, кермував усіма державними справами. Згадуються також жерці, судді, писарі, торгові агенти й ін. Військо ділилося на піхоту та відділи воєнних возів. Вояки носили металеві шоломи, а як зброю вживали списи й луки. Високо стояла комунікаційна служба — посланці розносили накази королів до найдальших околиць.

Про політичні події давньої Месопотамії інформують нас т. зв. «династичні листи». Це — записки різних королівських родів, що подають імена володарів та їхні визначні діла. Але ці листи не мають певної хронології, й через те не раз важко означити, до якого часу якась подія належить. Найстарші датовані записки належать до 2800 року до Хр., а про давніші часи можна говорити тільки загально.

Серед шумерських міст-держав у ранніх часах на першому

[1] Комори, склади.

місці стояло місто Л а г а ш. Його король Еанатум перший завоював сусідні міста і створив більшу державу над Долішнім Євфратом і Тигром. Його столиця була тоді головним центром торгівлі в усій країні.

Коло 2600 року до Хр. Месопотамія потрапила під владу семітських володарів. Одне з семітських племен, амореї, вже давніше жило на краї Месопотамії. Пізніше почали напливати туди нові ватаги семітів, не знаємо певно звідки — з Аравії чи з Сирії. Семітські князі опанували країну, здається, не війною, а мирним шляхом. Найвизначніший із них, С а р г о н, спочатку займав місце конюшого у шумерського князя, потім повстав проти нього, оголосив себе королем і почав панувати в новому місці — А к к а д (Агаде). Від цеї назви називали також аккадами месопотамських семітів. Саргон об'єднав майже всю країну над Євфратом і в своїх походах сягав до Персії, Малої Азії й Середземного моря; мав навіть опанувати острів Кіпр. Але в пізніші часи прийшло в Месопотамії до внутрішніх воєн, що тривали довгі роки. З цього скористався напівдикий народ гутів, що проживав у горах Загрос, і опанував країну над Євфратом. Аж по ста роках Утухенгаль, князь Урука, здобув волю для шумерської землі. Найвизначнішим королем того часу був Ш у л ь г і (2288—2231 рр. до Хр.), що княжив у місті Ур. Він намагався об'єднати різні племена своєї держави в один народ, завів спільну релігію, одну систему числення часу, одностайні ваги й ін. Він також завів нову зброю у війську, а саме луки, яких перше[1] шумери не знали.

Це був час великої могутності Шумерської держави, що сягала від Лівану на заході до Сузів на сході. Але до Месопотамії напливало все більше семітів, — на шумерських різьбах з'являються все частіше бородаті типи. Врешті коло 2000 року до Хр. шумерська влада впала, а на її місці постала Вавилонська держава, в якій провід мали семіти.

Шумерська культура. Доба шумерів, що тривала майже ціле тисячоліття, принесла Месопотамії високий розвиток культури.

Піднеслося незвичайно хліборобство, що було головним заняттям населення. Урожаї залежали від виливів рік, тому шумерські володарі дбали дуже про те, щоб розвести воду рівномірно по всій країні. Побудовано [було] багато каналів, а роботами кермували досвідчені інженери. Збереглися плани тих будов, вириті на глиняних табличках. Воду по полях

[1] До цього.

розливали за допомогою журавлів, яких приводили в рух воли. На різьбах того часу бачимо картини праці на ріллі, сади, пастухів із чередами на полі. Землі належали почасти до князя, почасти до приватних людей або до спілок. Як видно, складність управи примушувала організуватися в якісь товариства. Держава проводила дуже докладний кадастр грунтів і на цій основі стягала податки.

Про розвиток промислу свідчать останки різних предметів, які відкрито в королівських гробницях в Урі. Є там посуд золотий і срібний, гарної форми, гравірований просто, але гармонійно, чаші, миски, чарки, лампи, а також різні знаряддя, як сокири з міді, списи, стріли, стилети, всякі прикраси — нашийники, завушниці, амулети, фігурки у вигляді левів, ослів, биків. Техніка дуже різнорідна, наприклад, бачимо різане каміння, інкрустацію з мушель і т. п.

Багато різнорідних предметів довозили з інших країн. Месопотамія вже в ті давні часи була перехресним пунктом, в якому сходилися торгові шляхи з різних сторін. З Ірану привозили алебастр, з Паміру — лазур, з Індії — карнеол[1]. Зв'язки з Індією були дуже живі — у шумерській кераміці зустрічаємо наслідування індійських мотивів. Комунікація йшла, здається, вже морем, — плавба на Євфраті розвинулася дуже скоро. З Малої Азії приходили золото й срібло, з Кавказу — мідь. Із Сирією утримувався безнастанний торговельний рух. Через Сирію Месопотамія зв'язувалася також з Єгиптом. Шумерське мистецтво мало деякий вплив на єгипетські вироби.

Шумери залишили багато пам'яток свого будівництва. В Месопотамії нема каміння, треба було його довозити аж з пустелі. Тому шумери ставили свої будови з цегли, яку вміли добре випалювати й закрашувати різними барвами. Міста були обведені високими мурами, а для залоги будували великі вежі. В Урі відкрито фундаменти такої величезної башти, завдовжки 60, завширшки 45 м. Святині мали також вигляд великих веж на кілька поверхів, що звужувалися догори. Особливістю шумерської архітектури є склепіння й копули[2]. Небагато пізніших народів знало цю трудну техніку. Стіни будували з різнобарвної цегли і викладали їх камінням різного забарвлення. Часто зустрічаються прикраси з мушель або й мозаїка.

Різьба пройшла значний розвиток. Спочатку постаті є важкі, незугарні, потім різьбарі навчилися старанніше

---

[1] Сердолік.
[2] Куполи.

моделювати тіло, особливо ж уміло зображували мускулатуру. Багато заховалося статуй князя Гудеа з Лагаша. Шумерські майстри залюбки зображували постаті звірів — биків, левів, котів, а також птахів.

Розвинулася також релігія. У найдавніші часи кожна оселя мала своє окреме божество. Пізніше постала ціла релігійна система. [Згідно з нею,] спочатку існувала сама вода, потім вона поділилася на два єства — океан із солодкими водами й солоне море. З цих двох праелементів постали і боги, і люди. Боги мають людську постать і людські почування та пристрасті, але є безсмертні. Всі боги є добрі; зло спричинюють злі духи, що творять нижчу категорію божеських істот. Світ ділиться на небо, де панує Ан, на повітря й землю, де паном є Енліль, та на океан, на якому царює Енкі. Другу трійцю творив бог Місяця Енцу зі своїми дітьми — Сонцем (Баббар) і планетою Венерою — Нанаї, або Іштар. Окрім тих головних богів шанували дуже багато менших, бо кожна людина мала свого бога-опікуна, та й кожна інша істота має при боці своє божество. Богів зображували звичайно у людському вигляді, тільки на голові приміщували їм пару рогів, деколи прибраних зіллям. Духи-опікуни мали деколи інші постаті, наприклад, орла з головою лева, лева з людським погруддям та ін.

Богів шанували піснями й жертвами. Від найдавніших часів зустрічаємо різнорідні релігійні обряди, процесії, свята. Здавна був також окремий клас жерців — «шангу». Пророцтвом і замовляннями займалися також жінки. Щоб поконати силу лихих духів, треба було знати чародійні формули та закляття. Були окремі жерці — «бару», що ворожили про майбутнє на основі всяких знаків, наприклад, печінки жертовного звіра або краплі олії, киненої на воду.

Шумери мали віру в життя на другому світі. Люди постали з болота на подобу богів і продовжують життя по смерті. Своїх мерців шумери ховали в землі в солом'яних матах або домовинах; тіло клали на боці. До могили давали всякі домашні предмети, яких небіжчик уживав за життя, часто також з глини вироблену модель човна, яким він мав переправитися на той світ. У могилах королів найдавнішої доби зустрічаємо жертви людей. Так, у гробниці одної королеви в Урі поховані її позабивані служники: прибічна сторожа в шоломах і зі списами, двірські дами з пишними прикрасами, музиканти з музичними інструментами, погоничі з волами, кіньми й возами...

Шумери вживали письмо, яке називаємо клиновим[1], бо слова означуються клинцями, укладеними в різнорідні

[1] Ідеться про клинопис.

Вавилонський король Хаммурапі дістає закони з рук бога Сонця Шамаша. *З пам'ятника короля, на якому були вирізьблені ці права, коло 1950 р. до Хр.*

комбінації. Це письмо важке до відчитання, бо ті самі знаки означають різні слова. Так, наприклад, «нун» значить «великий», а подвоєне «нун-нун» означає «князь». Вуста називалися «ка», вода — «а», але «ка-а» значить «пити». Хоч це шумерське письмо не було легким, проте воно втрималося в Месопотамії впродовж трьох тисячоліть.

Клиновими знаками шумери означали також цифри. Числення їх було «шестидесятне»: головними числами були 12 і 60.

Огляд шумерського життя вказує, що вже в ті давні століття витворилися основи культури Месопотамії та що пізніше вавилонці й ассирійці ці основні погляди тільки розвивали й доповнювали.

Вавилонія. Хаммурапі. Місце держави шумерів і аккадів близько 2057 року до Хр. зайняла Вавилонська, або Халдейська, держава. Її столицею був Вавилон, покладений у місці, де ріки Євфрат і Тигр найбільше наближувалися до себе й де найсильніше розвивалася торгівля. У давніші часи Вавилон не відігравав політичної ролі, а мав тільки релігійний вплив на сусідні міста. Його значення піднесла династія, що походила із семітського племені амореїв. Її засновником був Сумуабум, що перший підбив сусідні міста й поклав основи під могутність своєї країни.

Історичне значення має шостий король з цеї династії (1955—1913 рр. до Хр.) — Хаммурапі, що вславив своє ім'я великим збірником законів. Він підкорив Ассирію, а на захід поширив свою владу на Каркемиш і провадив успішні бої з гірськими племенами, що набігали на Месопотамію. Цей король об'єднав різні провінції в одну цілість і всюди завів одноцільне право та адміністрацію. За його наказом Мардук, бог Вавилона, став головним божеством цієї держави. Щоб підняти значення цього маловідомого перше бога, вавилонські жерці склали нове оповідання про створення світу.

Тіамат, бог моря, й Айсу, володар океану, вирішили знищити інших богів і створили велике число всяких потвор. Ану й Еа боялися вести з ними боротьбу. Тоді виступив Мардук: «Коли я за вас помщуся, вирятую ваше життя і приведу в кайданах Тіамата, скличте збори, вивищіть мене і проголосіть мою славу! Слово з моїх уст повинно так, як ваше, вирішувати долю! Все, що я зроблю, має бути неодмінне! Неодмінне й священне має бути слово з моїх вуст!» Боги на бенкеті, упоєні вином, прийняли умови Мардука. Він пішов на бій із Тіаматом, подолав його, убив і з його тіла створив небо й землю. Вдячні боги на своїх зборах проголосили п'ятдесят імен Мардука й передали йому владу вирішувати долю. Так бог Вавилона зрівнявся зі старими богами. Щорічно на новий рік відбувалося велике свято, що нагадувало народові цю подію.

Хаммурапі був добрим господарем, опікувався хліборобством і будував нові водні канали. Залишився напис, в якому король оповідає про свої культурні діла: «Викопав я канал Нар-Хаммурапі, благословенство людей, що спроваджує великі води для країн шумерів і аккадів. Обидва його береги я замінив на родючу землю, розсипав купи пшениці, забезпечив водою на вічні часи шумерів і аккадів. Розсіяне населення я докупи зібрав, уладив їм пасовиська й корита до водопою, забезпечив їх добробутом і багатством, дав їм жити у спокійних оселях».

Найславнішим ділом Хаммурапі був його к о д е к с п р а в. Французька археологічна експедиція в 1902 р. віднайшла в Сузах, у Персії, великий блок діориту, високий на 2,25 м, покритий клиновими написами. У горішній частині є плоскорізьба, на якій зображений на престолі бог Сонця і справедливості Шамаш, а перед ним стоїть Хаммурапі. По відчитанні написів виявилося, що це закони цього володаря. Вони торкалися різних карних і цивільних справ, як крадіжка, пограбування, зневага святині, умови продажу, спадщина, адоптація, невільництво, право помсти й багато інших. Кари за злочини були суворі: дуже часто засуджували на кару смертю. «Коли хто вломиться до чужого дому, на місці вломy вб'ють його і там поховають. Коли хто припуститься пограбунку і його схоплять, він буде вбитий. Коли хто виб'є око високоуродженому, виб'ють йому око. Коли хто іншому зломить частину тіла, зломлять йому ту саму частину. Коли хто виб'є зуби рівному собі, виб'ють йому його зуби. Коли хто виб'є зуби одному з убогих, заплатить третю частину міри срібла. Коли будівничий побудував дім і не зміцнив будови, так що він завалиться і стане причиною смерті власника, — такого будівничого вб'ють». Отже, тоді панувало право помсти — «око за око, зуб за зуб».

Міністр Саргона II із двірським слугою. *Різьба на камені*

Ассирія. В короткому часі по світлім пануванні Хаммурапі Вавилонська держава занепала внаслідок, здається, наїзду малоазійських хеттів, що опанували й знищили Вавилон. Тепер на перше місце виступила Ассирія, що займала північну частину Месопотамії. Ассирійці у своїй мові звалися «ашшурашу», від імені Ашшур, що означало їхнє головне місто, весь край і панівне божество. Це були семіти, посвоячені з аккадами. Відзначалися низькою, кремезною постаттю, м'ясистим носом і чорним, густим, жорстким волоссям. Ассирія спочатку була залежна від Шумерської держави, потім — від Вавилону й тільки коло 1380 року до Хр. король Ашшур-убалліт здобув їй повну незалежність.

Ассирійці не відзначалися високою культурою. Це був войовничий, відважний народ, що в далеких походах і завоюваннях шукав собі багатства. Їхнє військо славилося надзвичайною організацією, а ассирійську кінноту вважали за непереможну. Ассирійці від малоазійських хеттів перейняли залізну зброю і легко перемагали сусідів, що все ще мали мідне або бронзове озброєння.

Перші королі незалежної Ассирії вели війну на всі боки, щоб забезпечити й поширити свої границі. Так, воювали вони з державою Мітанні над Північним Євфратом, що була славна з управи льону й виробу полотна, з країною Елам у Західній Персії, з гірськими народами іранського Загросу, із сирійськими номадами. Салманасар I (1280—1261 рр. до Хр.) здобув важливу сирійську твердиню Каркемиш, що панувала над людним торговельним шляхом. Король Тукульті-Нінурта I (1260—1236 рр. до Хр.) переміг могутніх хеттів і вивів із собою 30 000 бранців та осадив їх у новій оселі, яку побудував у сусідстві Ашшура. Але найбільшої слави досягнув тим, що здобув Вавилон і приєднав його до своєї держави. Таким чином, найважливіші торгові шляхи дісталися в руки Ассирії. Король наказав зруйнувати мури Вавилона, меш-

Ассирійський король Тіглатпаласар III на воєнному возі

канців вирізав або забрав у неволю, вивіз також, як невільника, бога Мардука з усіма скарбами його святині. Так показав він народові, що Вавилонська держава з її опікуном втратила всяке значення. Але король-переможець нещасливо покінчив життя: проти нього збунтувався син, ув'язнив його в палаті і врешті вбив.

Століття пізніше провадив нові підбої Тіглатпаласар I (1115—1093 рр. до Хр.). Коли на його державу напали малоазійські племена, він увійшов глибоко в Малу Азію, завоював тамтешнє населення і приневолив його платити собі данину: 1200 коней і 2000 штук худоби річно. Також звідтіля вивіз великі запаси залізної руди. Потім виправився на Сирію, в горах Лівану полював на диких ослів, дійшов до Середземного моря, перший з ассирійських королів сів на корабель і вбив рекіна[1]. Цей похід зробив велике враження в тодішньому світі: єгипетський фараон надіслав ассирійському переможцеві в дарунок крокодила й якогось ще небаченого звіра. Але зі сходу Ассирію все непокоїли сусідні народи, й король 28 разів переправлявся через Тигр.

Потім могутність Ассирії знову ослабла. В історії Месопотамії часто бачимо доби великого підйому і знову часи

[1] Акулу.

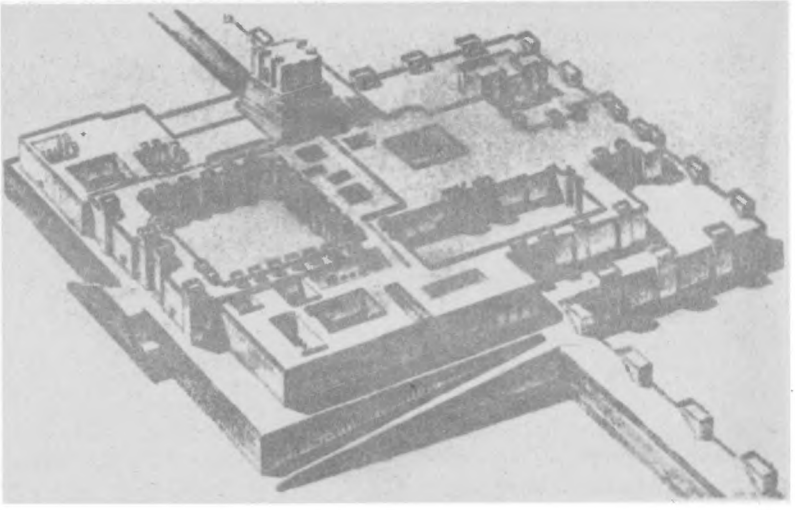

Палата ассирійського короля Саргона II у Хорсабаді, коло Ніневії.
Реконструкція

занепаду. Розвиток країни часто був залежний від індивідуальності володаря. Наново піднялася Ассирійська держава в IX ст. до Хр. Ашшур-нацир-апал II (884—859 рр.) знову повів своє військо до Середземного моря й за давнім звичаєм шумерів обмив свою зброю у морських хвилях. Піддалися йому фінікійські міста, навіть Тір і Сидон. Але ці перемоги втягнули Ассирію у нескінченні війни на заході. Багате сирійське населення не хотіло терпіти чужої влади й безнастанно повставало проти ассирійців. Багато праці і крові коштувало королям те, щоб утримати престиж великодержавності. Тіглатпаласар III (745—727 рр.) радив собі тим, що збунтовані племена цілими масами переселяв в інші околиці, де вони не могли знайти союзників.

Завзяті бої на заході вів Саргон II (722—705 рр.). В 722 р. він здобув Самарію і знищив ізраїльське королівство. Населення вивів із собою і розселив у різних околицях, деяких загнав навіть до далекої Мідії. Пізніше розбив державу хеттів і зайняв Малу Азію аж по ріку Галіс. Протекторат його визнав острів Кіпр, де король звелів виставити свій пам'ятник. Але в Сирії збільшилися впливи Єгипту. Фараони самі не виправлялися проти ассирійців, але тамтешнім князям допомагали творити коаліції проти завойовників. Ассирія терпіла це довго, але врешті постановила розрахувати-

ся з Єгиптом. Король Асархаддон (669—648 рр.), впорядкувавши сирійські відносини, в 671 р. рушив на Єгипет. Перехід через пустелю був дуже важким, але його полегшили арабські номади, що доставили верблюдів. У безнастанній боротьбі з єгипетськими військами ассирійці дійшли остаточно до Мемфіса і здобули столицю. У неволю потрапила жінка фараона Тахарки з дітьми. В 669 р. новий король А ш ш у р б а н а п а л (669—626 рр.) мусив ще раз здобувати Мемфіс і дійшов аж до Фів. Ассирійці з походу привезли як трофеї два обеліски. Єгипет став ассирійською провінцією. Ашшурбанапал здобув перемогу також на сході: у 648 р. він задушив повстання у Вавилоні, а в 633 р. відбив наїзд мідійців.

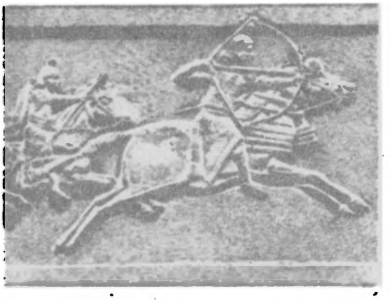

Король Ашшурбанапал на ловах.
Різьба з VII ст. до Хр.

Ассирія в той час була така могутня, як ще ніколи. Її володіння простягалися від Середземного моря й Лівійської пустелі далеко аж в Іран. Усі народи Заходу були підкорені. Ніколи ще на Заході не було такої величезної імперії. Але несподівано, з малих, здавалося, причин, величезна будова впала.

Одночасно прийшли дві події, що потрясли Ассирію: помер король Ашшурбанапал, що своїм авторитетом утримував цілість держави, і з півночі напали на Месопотамію скіфи. Цей народ іранського походження грізною хвилею пройшов усю Ассирію й дійшов аж до границь Єгипту. Скіфи не вміли здобувати міст, але сільські оселі падали жертвою їхнього набігу. У всій державі запанувала анархія. Цей грізний момент використали вороги ассирійської влади. Генерал Набопаласар проголосив себе королем Вавилона й виступив зі зброєю проти ассирійців. Мідійський король Кіаксар, що вже перед тим був у війні з Ассирією, повів свою сильно організовану кінноту на Месопотамію. Війська коаліції в 612 р. здобули столицю Ніневію і знищили її так, що вже не змогла вона піднестися з руїн. Ассирійська держава перестала існувати, а її частинами поділилися переможці.

Організація та культура Ассирії. Ассирійська держава відрізнялася від Вавилонської найбільше тим, що була одноцільна, не ділилася на автономні території. І столиця в ній завжди була одна — спочатку Ашшур, потім — Ніневія.

Король був так само намісником бога на землі і в божому імені вирішував усякі справи. Першим міністром був начальний вождь «туртан» — від його імені називали другий рік володіння короля, як перший — по королівському. Життя держави зосереджувалося на війні. Воєнний похід починали дуже святочно, засягаючи поради у святинь. Щорічно в тому самому місяці відбувався перегляд війська. Добре була уладжена розвідницька служба: потаємні висланники досліджували відносини у ворожій стороні. Під час ведення війни ассирійці були дуже жорстокими. Часто читаємо, що король наказує вбивати бранців, відрубувати їм живцем руки, вирізувати язики, обдирати шкіру. Тіла вбитих складали в піраміди, а зрубаними головами прикрашали мури. Все те робили на честь бога Ашшура, якого зображували як войовника з напнутим луком і накладеною стрілою.

Народ ділився на шляхту, свобідних людей і невільників. Високо стояло ассирійське право, відписи якого походять з XIV ст. до Хр. Дуже докладно були внормовані родинні відносини. Батько мав необмежене право над дітьми, обирав донькам женихів, міг навіть дітей продати в неволю. Заміжні жінки заслонювали[1] голову. Коли чоловік потрапляв у полон, жінка повинна була чекати на нього принаймні два роки. Коли не мала з чого жити, місто давало їй хату й кусень землі. По двох роках право дозволяло їй віддатися вдруге. Коли ж чоловік повертався пізніше, вона мусила знову перейти до нього.

Ассирійська культура не розвинулася так буйно, як шумерська. Войовничий народ не дбав про піднесення і збагачення щоденного побуту. Пам'ятки ассирійського мистецтва куди бідніші, ніж у вавилонців.

З ассирійських будов найкраще досліджена палата Саргона в Дур-Шаррукіні коло Ніневії. Вона мала понад 200 покоїв. Головний фасад мав три монументальні брами, прикрашені величезними биками з людськими головами. При головному вході стояв казковий герой Гільгамеш, що лівим раменом обіймав лева. По боках брам стояли великі чотирикутні вежі. Палата ділилася на три групи забудувань: у першій містився королівський двір, у другій — урядові зали, третю творила святиня. Зали не відзначалися розмірами: найбільший мав 32 м завдовжки, але тільки 8 м завширшки. Стіни були прикрашені емальованими цеглами різної барви, а також різнобарвним камінням і плоскорізьбами.

До великої майстерності ассирійці довели свою різьбу.

---

[1] Тут — покривали.

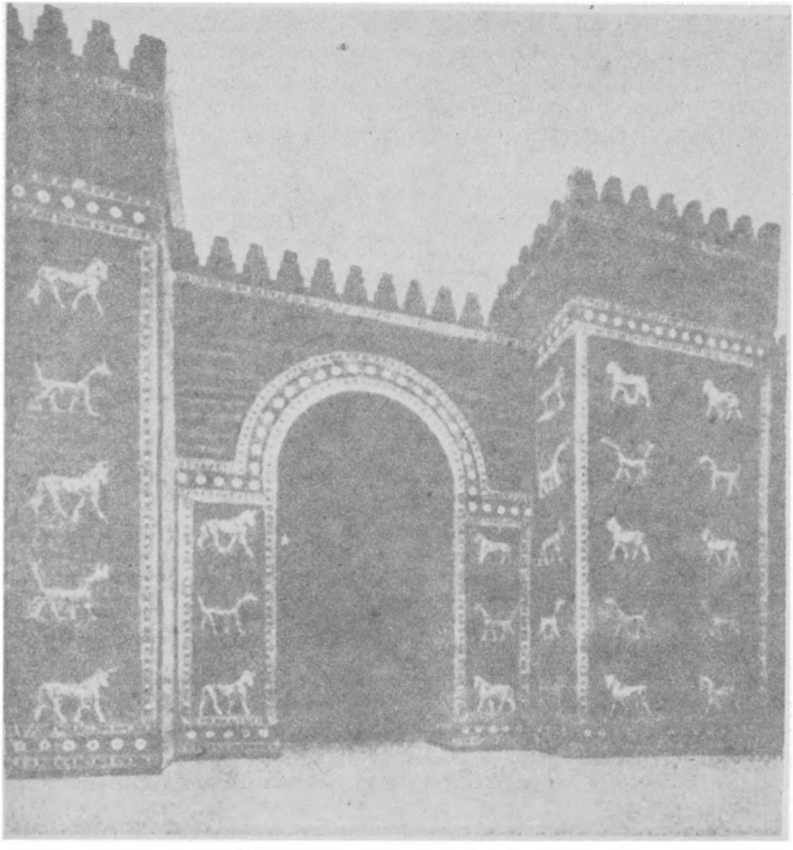

Ворота Іштар у Вавилоні з VI ст. до Хр.

Спочатку вони наслідували шумерські й вавилонські взори[1], але потім розвинули цей вид мистецтва самостійно й дали незвичайно цінні твори. Найбільшої слави здобули собі плоскорізьби пораненого лева й левиці з палати Ашшурбанапала, що тепер знаходяться у Британському музеї. Дуже багато залишилося сцен із життя володарів, особливо з ловів і воєнних походів, та опікунчих духів із крилами, дивовижних звірят тощо.

У письменстві ассирійці здебільшого наслідували вавилонців і хеттів. Але розвинувся у них самостійно один рід літератури — літопис. Ці літописи оповідають про воєнні

[1] Зразки.

походи королів, їхні лови, а деколи про їхні будови. Оповідання тримається все одної схеми: наперед літописець виславляє короля й подає його родовід, потім займається якоюсь подією, накінці проклинає всіх тих, що не повірять його словам... Найкращу форму має опис здобуття Суз за Ашшурбанапала.

Нова Вавилонська держава. Хоч Вавилонія втратила своє великодержавне становище, але не перестала бути окремою, автономною провінцією. Від XX до VII ст. до Хр. панувало в ній дев'ять різних династій. Вавилонські королі все змагали до того, щоб повернути назад свою незалежність. Розвиток торгівлі й культури давав їм для того належні основи. Але ассирійські володарі пильно дбали про те, щоб не дати Вавилонії прийти до давнього значення. Усякі спроби самостійності вони нищили в починах, висилаючи на Вавилон воєнні експедиції. Кілька разів місто було здобуте і зруйноване, але все відживалося наново й доходило до нового розвитку. Врешті Набопаласар (625—604 рр.) своєю перемогою над Ассирією повернув незалежність своїй країні.

До найбільшого розквіту Вавилонія дійшла за його сина й наступника Н а в у х о д о н о с о р а (по-вавилонськи — Набу-Кудуррі-утсур II, 604—562 рр.). Він уславився як великий вождь. У бою під Каркемишем у 604 р. він розбив єгипетські війська і здобув для Вавилонії впливи в Сирії. З непокірними князями вів далі боротьбу і зброєю примушував їх визнати свою владу. Одним із епізодів цієї боротьби було здобуття Єрусалима в 586 р., іншим — тринадцятилітня блокада фінікійського Тіра, що остаточно мусив помиритися з Вавилонією.

Ще більше ім'я здобув собі Навуходоносор тим, що наново забезпечив Вавилонії мир і підніс її добробут. Біля Сіппара, на місці, де Тигр і Євфрат наближаються до себе, він побудував т. зв. мідійський мур для охорони від нападів гірських племен мідійців. У всіх містах побудував охоронні мури й інші укріплення.

Особливу увагу присвятив столичному Вавилонові. Місто мало свої укріплення ще з часів Хаммурапі, що їх ассирійці були поширили. Навуходоносор розтягнув їх на такий широкий простір, що вони обіймали 18 км довкола, завдяки чому Вавилон став найбільшим містом тодішнього світу. Мур був подвійний: зовнішній, побудований із паленої цегли, і внутрішній — із непаленої. Місто творив неправильний чотирикутник, посередині якого пропливав Євфрат. Вулиці перетиналися під прямим кутом. Красою славилася «священна вулиця», що йшла між святинями. Вона була викладена кам'яними плитами, приміщеними на підбудові з цегли

Жидівські посли ізраїльського короля Єгу входять до палати ассирійського короля Салманасара, *коло 830 р. до Хр.; перед послами — двоє ассирійських урядовців*

й асфальту. Ця вулиця вела до мосту над Євфратом, що спирався на філярах із кам'яними різьбленими капітелями. Останки мосту заховалися і дотепер вражають величчю. Славні були також королівські сади, уладжені на підбудові зі стовпів і колон. Греки вважали їх за одне з «чудес світу».

Навуходоносор побудував у Вавилоні нову королівську палату, дуже просту, на сильних основах. Вона складалася з чотирьох груп будинків, уставлених довкола внутрішнього подвір'я. Тронний зал мав 52 м завдовжки і 17 м завширшки, а отже, перевищував розмірами дзеркальну галерею Версаля. Товщина його стін — 6 м. Увесь зал був мальований набіло й тільки ніша, в якій стояв королівський престол, мала багатші прикраси. В інших кімнатах зустрічаємо мальовила в різних барвах: наприклад, на ясно-синьому тлі жовті стовпи з темно-синіми волютами і білими напіврозетами, фриз із геометричними орнаментами в тих самих двох кольорах.

Святині так само, як і палати, мали просторі внутрішні подвір'я. Назверх були вони утримані просто, не перевантажені орнаментами. Найкраще збереглися «ворота Іштар». Єдиною прикрасою їх були ряди символічних левів і драконів з емальованих цеглин. Тло було синє, самі постаті — різних барв. На внутрішніх стінах зустрічаємо також емальовані цегли, інкрустацію з різнобарвного каміння, мальовила. Каплиці богів були не раз прикрашені кедровим деревом і металевим окуттям.

У Вавилонії високо процвітали науки. В математиці

рахували далі на шістдесятки, як у шумерські часи. З того часу походить поділ року на 12 місяців по 30 днів і поділ кола на 360 ступенів. Цей спосіб числення від вавилонців перейшов до інших народів, у тому числі й греків. Вавилонці підняли також високо науку астрономії. За допомогою примітивних інструментів вони обчислили дорогу Сонця — екліптику. Пізнали також і позначили рухи планет та найважливіших зірок. Грек Діодор писав: «Над зорями халдейці робили обсервації від довгих часів, і з-поміж усіх людей вони найдокладніше розслідили рухи й сили окремих зірок. Тому вони вміють угадувати майбутність людей». З астрономією в'язалася тісно астрологія — вмілість ворожити про майбутнє.

Вавилонське письменство. До високого розвитку дійшла вавилонська література. Вона мала здебільшого релігійний характер і спиралася на старі міфи, що постали ще в шумерську епоху.

У фрагментах заховалося оповідання про с т в о р е н н я с в і т у. В осередку акції стоїть бог Мардук, що веде боротьбу з ворожими богами і їхніми потворами, перемагає їх і стає паном світу. Тоді він творить небо із зірками й місяцем, землю і врешті — людину.

Друга поема описує п о т о п с в і т у. Боги постановили знищити землю й наслали на неї повінь. Але бог Еа бажає врятувати Гільгамеша, короля Урука. Уві сні він наказав йому побудувати великий корабель і там заховати родину, всіх домашніх звірят та інше майно. Почалася буря. «З верхів'я небес зійшла чорна хмара, Адад кидає з неї громи, Набу і Шарру ідуть уперед, ідуть як буревісники через гори й країни. Нерталь ломить щоглу, Ніниб починає наступ, Анункі підносить смолоскип, блискавкою освітлює всю землю... Гуде вітер, підносяться води догори, спадає повінь на людей, не бачить уже брат брата... Злякалися боги потопу, втекли на небо, прилягли як собаки, туляться до муру...» Корабель Гільгамеша щасливо затримався на горі Нісіб. Шість днів тривала повінь, а сьомого буря притихла. Гільгамеш випустив тоді голуба, щоб дізнатися, чи є де суха земля, але голуб повернувся. Так само повернулася ластівка, й тільки крук не повернувся. Тоді Гільгамеш випустив усіх звірят і сам із родиною вийшов із корабля та склав богам жертву. «Склав богам я жертву на високому горбі, — сім і ще раз сім посудин я поставив, під них підклав комиш, кедр і мірт. Боги вдихували добрий запах і, як мухи, зібралися над жертвою...»

Третя поема описує м а н д р і в к у б о г и н і І ш т а р до

підземного світу. «До країни без вороття, країни далекої іде Іштар, донька Сіна, — до дому темноти, садиби Іркаля, до дому, що з нього мандрівники не виходять ніколи, до дому, де мешканці позбавлені світла, де порохом живляться і глиною, як птахи, вдягаються в одяги крилаті...» До підземелля вело семеро воріт, і в кожних воротарі забирали в неї всі одяги та прикраси. Так дійшла вона до лютої богині Ерешкігаль. Але та не хотіла її прийняти, а наслала на неї шістдесят слабостей, так що Іштар померла. Але тоді на землі завмерло все життя природи. Завважив це добрий бог Еа і послав до підземелля свого посланця Намтара. Той покропив богиню «водою життя», й вона ожила. Знову проходила Іштар через семеро воріт, воротарі повернули їй усі прикраси, й вона повернулася на землю. Тоді знову земля прийшла до життя і розквіту. Так у поетичній формі зображено щорічне завмирання і відживання природи.

Вавилонці залишили також багато релігійних гімнів, молитв, замовлювань і чародійних формул.

Інші роди письменства не прийшли до більшого значення. Заховалися деякі описи боїв, оповідання про королів, історичні хроніки та ін.

7. ЗАХІДНА АЗІЯ ТА ІРАН

Сирія та Палестина. Між Месопотамією та Середземним морем лежить Сирія. Природа її ділить на дві частини: північну, родючу, з гарною, багатою рістнею, та полудневу, степово-пустельну. Перші сліди культури зустрічаємо тут у палеоліті. Сирію замешкувало тоді якесь плем'я невідомого походження, що відзначалося великим зростом і сильною будовою. Історики називають його праханаанцями. Коло 2500 року до Хр. вперше з'явилися семіти й поволі опанували всю країну. Пізніше напливали ще малоазійські племена, а також «люди з-за моря» — європейці.

Сирія лежала на перехресті торговельних шляхів, що йшли з Месопотамії, Малої Азії, від Середземного моря та з Єгипту, і як посередник між різними народами скоро дійшла до добробуту і значення. Суходолом головна дорога йшла від Каркемиша над Євфратом до Кадеша над Оронтом, через Меджиддо (недалеко [від] Аккона), долинами Кармелу до Гази й Рафії. Над морем постало кілька визначних портів: Біблос, Сидон, Тір та ін. Через сирійські міста проходив безнастанно живий торговельний обмін між Азією, Африкою

Сирієць несе данину. *Єгипетська різьба*

та Європою і перехрещувалися тут різні культурні впливи.

Сирія дійшла до великого господарського розвитку, але ніколи не змогла об'єднатися в одну державу. На перешкоді тому стояли інтереси й амбіції окремих міст, що одне перед іншим не хотіли поступитися першістю, а ще більше сусідство великих держав, що намагалися завоювати багату країну. Від полудня Єгипет, від сходу Вавилонія й Ассирія, від півночі — держава хеттів безнастанно надсилали свої війська в Сирію, стараючись відбити її з рук суперників. На родючих сирійських долинах відбувалися найкривавіші бої стародавнього світу. Ніяка країна не перебула стільки наїздів, набігів і грабунків.

Серед багатьох сирійських державок визначніше місце здобула держава М і т а н н і. В часи найбільшого зросту вона займала Північну Сирію і простягалася до Горішнього Євфрату. Народ, що створив цю державу, був, здається, індоіранського походження і шанував індійські божества Індру, Мітру та ін. Мітанці мали чудову кінноту, воєнні вози й добре озброєне військо, завдяки чому довгий час утримувалися як самостійна держава. Перший король Мітанні, Сауссадаттар (близько 1450 р. до Хр.), вславився тим, що напав на місто Ашшур і забрав звідти ворота, вилиті з золота і срібла. Цим він забезпечив собі незалежність від Ассирії. Володарі Мітанні також здобули собі повагу серед єгиптян, так що кілька фараонів взяли собі жінок з їхніх родин. Коло 1300 р. цю державу завоювали хетти.

У пізніші часи у Північній Сирії більшу роль відіграв

Д а м а с к. Ці околиці займали арамейські племена, належні до семітів. Дамаск завдячував своєму розвиткові торгівлі, за Давида підлягав Палестині, але пізніше став самостійною державою. Найвизначнішим королем був Бенгадад (885—843 рр. до Хр.).

Голова семіта.
Єгипетська різьба

У Полудневій Сирії, на морському узбережжі від Яффи до Гази, лежала держава Цекель, або Ф і л і с т і н і я. Філістімляни мали укріплені міста, важкі воєнні вози, добру кінноту; мали живу торгівлю і за торгові шляхи вели боротьбу з Ізраїлем. Під час боротьби між Єгиптом та Ассирією ця країна мала важливе стратегічне значення.

Середню частину Сирії, П а л е с т и н у, замешкували ізраїльські племена. Біблійські перекази оповідають, що батьки ізраїльського народу примандрували до Ханаана (Палестини) з Халдеї. Спершу не могли утриматися на нових оселях, перейшли до Єгипту й там перебували довгий час. Пророк Мойсей вивів їх з Єгипту й під час побуту на Синаї і в пустелі утвердив у них віру в одного Бога та надав їм устрій і закони. Під проводом Йосії ізраїльтяни наново здобули Ханаан й осіли тут на постійних оселях. Спочатку ізраїльтяни ділилися на 12 колін, потім утворили одне королівство під проводом Саула. До найбільшого розвитку Ізраїльська держава дійшла за короля Давида, що звільнив Палестину від залежності від філістімлян і завоював сусідні народи — моабітів, аммонітів, едомітів і арамейців. Він переніс столицю держави з Геброна до Єрусалима й організував адміністрацію та військо. Син його, Соломон, побудував величаву святиню і палату. Жидівська держава ввійшла тоді в зв'язки з сусідніми державами, але не відігравала важливішої ролі в історії Сирії.

По смерті Соломона почалася внутрішня боротьба й остаточно постали дві ворожі держави: іудейська з Єрусалимом та ізраїльська зі столицею у Сіхемі, Тірзі і врешті в Самаррі. Розбитій[1] країні загрожували сусідні народи, тому Ізраїльське королівство увійшло у зв'язки з Єгиптом, Іу-

[1] Тут — роздробленій, роз'єднаній.

Фінікійський корабель транспортує дерево.
Ассирійська різьба з VIII ст. до Хр.

дейське — з Ассирією. Проти чужих культурних впливів та політеїзму виступали пророки, що високо поставили релігійне письменство жидів. Ізраїльська держава впала в 721 р. до Хр. й була знищена ассирійським королем Саргоном. Іудейська протривала півтора століття довше, й аж у 586 р. вавилонський король Набукаднасар[1] зруйнував Єрусалим. Тривке значення в історії жиди втримали тому, що єдині з народів стародавнього світу затримали віру в одного Бога.

---

[1] Ідеться про Навуходоносора, сина Набопаласара.

Фінікія. Уздовж східного берега Середземного моря лежала країна, яку в стародавні часи називали Фінікією. На півночі її границею був острів Арвад, на полудні — пригірок Кармел; від дальших країн на сході відмежовували Фінікію ліванські гори. Над морем простягалася вузькою смугою низовина, що в найширшому місці ледве доходила до 50 км. Гори Лівану вкривали великі ліси, в яких росли дуби, горіхи, пінії, кипариси, а передусім славні ліванські кедри. Сьогодні з цих кедрових лісів залишилися тільки рештки, які утримує як резерват Маронітський патріархат. Але колись тутешні пущі славилися широко, й цінне кедрове дерево йшло на вивіз до далеких країн. На низовині управляли збіжжя, ярину, виноград, льон і навіть бавовну. Але природних багатств не вистачало на прожиток густого населення, й фінікіяни дуже скоро почали шукати собі щастя на морі.

Ім'я Фінікії виводили від грецького «фоїнікс» (пальма), але це дерево належало там до рідкості. Тим-то назву почали нав'язувати до слова «фоїнос» — червоний, але й це вияснення не говорить нічого.

Мова фінікіян була семітська. Головну частину населення творили семітські канааніти, але між ними осіло також інше семітське плем'я — амореї. Крім того, жили також тут хетти, егейці й навіть єгиптяни.

Фінікія не творила однієї держави — кожне місто саме для себе було державою. Таких міст рахували 25. У найдавнішу епоху на першому місці стояла Г у б л а, якій греки дали назву Біблос. Це було велике торговельне місто, а його спеціальністю був вивіз дерева на будову кораблів. Від непам'ятних часів Губла була в торговельних зв'язках з Єгиптом і доставляла фараонам кораблі навіть на Червоне море. Фінікійські підприємці спроваджували дерево з гір волами й потім своїм флотом транспортували його морем до Нілу, а з Нілу — до Червоного моря. Разом з єгиптянами вони виправлялися також до країни Пунт, тобто Сомалі. На тісні зв'язки з Єгиптом указують різнорідні вироби, в яких наслідувалися єгипетські взори, наприклад, вази, малі статуї, всякі прикраси. Єгипетська мова була так поширена в Гублі, що тут знаходимо навіть ієрогліфічні написи. Князі Губли вживали єгипетські імена, прибиралися в такі самі корони, як і фараони, а на своїх портретах приміщували сокола — бога Гора.

Окрім Губли, визначну роль відігравав С и д о н, що також вів торгівлю з Єгиптом і мав по Нілу упривілейовані склади товарів. Нарешті на перше місце вибився Т і р, або С о р, що завдяки своєму положенню на острові міг боронитися від усяких завойовників. Король Тіра Хірам в X ст. до Хр. був союзником Соломона й постачав йому до будови святині

дерево та ремісників. Вони обидва висилали флоти до країни Офір над Червоним морем, щоб звідти добути золото. У IX ст. Фінікія попала в залежність від Ассирії. Всі визначні міста мусили посилати до Ніневії посольства з дарами: золотом, бронзою, дорогими вазами, слоновою кістю і різнорідними одягами. Але Тір користався із кожної нагоди, щоб здобути собі незалежність. Його великий флот без труду відбивав ворога.

У VII ст. до Хр. Фінікія короткий час була залежна від Єгипту, потім Навуходоносор прилучив її до Вавилонської держави. Але Тір боронився вперто, й вавилонські війська осягнули тільки те, що впродовж 13 років не допускали тірійців до інших фінікійських пристаней. У 539 р. Фінікія ввійшла до складу Перської держави. Тоді знову перше місце зайняв Сидон. Фінікійський флот допомагав персам у боротьбі з греками, бо греки для Фінікії були найнебезпечнішими конкурентами на морі. Коли Александр Великий рушив на підбій Перської імперії, фінікійські міста відчинили йому ворота. Тільки Тір, хоч і вислав переможцеві золоту корону, не хотів допустити грецьку залогу у свої мури. Александр наказав засипати протоку, що відділяла тірський острів від суші, й по семи місяцях облоги здобув горде місто. По смерті Александра у Фінікії перехрещувалися впливи Єгипту й Сирії.

Фінікійська культура. Про релігію фінікіян давніше було відоме те, що переказали грецькі письменники, особливо Філон із Біблоса (I ст. по Хр.). Але в 1929 р. в місцевості Рас-Шамра були відкриті клинові тексти XIII ст. до Хр., і тільки на їхній основі ми докладно довідуємося про вірування Фінікії. На чолі всіх фінікійських богів стояв Е л ь — бог Сонця. Йому підлягала вся природа, за його наказом ріки вливалися до моря. Називали його «батьком років», а символом його був бик. Друге місце займав Б а а л («пан»), або Г а д а д, — бог громів і дощів. Блискавкою, немов пилою, він перерізував дерева. Син Баала, А л е ї н, був опікуном рослин, доглядав джерела і постачав вогкістю землю. М о т, син Еля, був богом літніх спек і жнив. Між обома богами велася безнастанна боротьба, що символізує дві пори року на Сході: сухе літо й багату на дощ зиму. Коли приходить літня спека й рослинність гине, вмирає також Алеїн. Але як месниця виступає його сестра Анат, зі своїми псами нападає на отари Мота і врешті дістає його в свої руки. «Мотикою розбиває його, припікає на вогні, розтирає в жорнах і розсипає по ріллі, щоб покласти край неврожаєві».

У пізніші часи велике значення мала у Фінікії богиня А ш т а р т, або Астарта. В Гублі називали її панею міста. Культ її лучився з шануванням молодого бога Е ш м у н а, якого греки прозвали Адонісом. Він згинув на ловах, убитий

диком[1], і Астарта зайшла до підземного світу й воскресила його.

Своїх богів фінікіяни вшановували на «високих місцях», тобто на горбах з далеким видом. На найвищому місці була каплиця, де стояв священний камінь, що звався «бетиль», а поруч — дерев'яний стовп — «ашера». Ці два символи означали, мабуть, Астарту й Адоніса. В сусідстві містилося джерело або священний гай. Богам складали різнорідні жертви — молоко, олію, птахів, домашніх і диких звірят. Бували також жертви з людей. У Карфагені вони утрималися до третього століття християнської ери, і на місцях святинь знаходять там урни з кістками малих дітей.

Найбільш поширене свято — це А д о н і ї на честь Адоніса, що відбувалися під час жнив. Тоді відбувалися поминки померлих і спільний жертовний обід. Під час того свята засаджували до малих горщичків зерна, що скоро прозябали, — звали це городами Адоніса, а ніжні рослини, що в'янули по кількох днях, були символом короткого життя молодечого бога. Під час іншого свята палили святочно статую божества, що відроджувалося у вогні.

Мистецтво Фінікії досліджене тільки в деяких напрямах. Не знаємо дотепер пам'яток фінікійської архітектури, хоч вона, безперечно, існувала. В однім із релігійних оповідань з Рас-Шамра описується будова святині Баала, яку вирішувала богиня-мати — Ашерат. Всі боги допомагають у цьому ділі: бог-митець Гійон будує золотий престол і стіл із золота, Амат виробляє цеглу, Латпон ставить мури, сам Баал рубає кедри на будову даху, а Алеїн прибирає внутрішню комору святині.

Багато відкрито гробових пам'яток[2], деякі з яких мають вигляд пекарських печей. Вхід до гробівця замикали каменем. В Гублі відкрито величавий саркофаг короля Агірама з XIII ст. до Хр. Він спочиває на чотирьох левах, вгорі є зображення короля, а на стінах зображені похоронні сцени, жінки-плачки[3] з піднесеними руками й поминальний обід. Багато саркофагів збудовано в єгипетській спосіб, і знати на них впливи мистецтва з-над Нілу.

Промисловість і торгівля. Фінікія лежала на перехресті різних культур і в своїй промисловості використовувала винаходи різних народів. У фінікійських гробівцях знайдені найрізнорідніші вироби, як статуетки з теракоти, прикраси

---

[1] Диким кабаном.
[2] Надгробних пам'ятників.
[3] Плакальниці.

з різаного каменю, металеві нашийники, медальйони, персні, оздоби із слонової кості, скляний посуд та ін. У цих виробах фінікіяни показалися великими майстрами. Мало давали свого оригінального, але вміло використовували чужі мотиви. Можна віднайти в них впливи єгипетські, вавилонські, ассирійські, хеттські, кіпрські, грецькі, не раз злучені в гармонійну цілість. Але дослідники помітили цікаве явище, а саме, що фінікіяни не мали змислу для монументальності, а головну увагу звертали на декоративний бік: поза зверхньою орнаментацією пропадає не раз основна форма предмета.

Фінікіяни вдосконалили вироблення скла. В Єгипті зустрічаємо тільки одностайно забарвлене, непрозоре скло; фінікіяни перші вміли робити чисте, прозоре скло. Особливо славні були гути в Сидоні. Виробляли в них всякий посуд, також прикрашений різними оздобами у вигляді риб, мушель, рослин або й різнобарвною інкрустацією. Фінікіяни пробували також виробляти штучні перли й самоцвіти.

Фінікіянам приписують винахід порфіру (пурпуру) — червонозабарвленого сукна. Фарбу вони брали з одного роду морських слимаків, що живуть при фінікійському узбережжі. Їхнє сукно цінувалося так, що східні володарі переховували його у величезних кількостях у своїх скарбівницях поруч з іншими дорогоцінностями.

Фінікіяни вели велику, всесвітню торгівлю. Їхні купці заходили глибоко в азійські країни, до Африки, а потім і до Європи. Але фінікійська торгівля передусім звернулася на море. Фінікіяни були першим народом у світі, що розвинув мореплавство й розслідив далекі моря. Фінікійські кораблі були сильно будовані, забезпечені веслами й вітрилами. Під час попутнього вітру вживали вітрила, в противному разі послуговувалися веслами.

Свої відкривчі подорожі фінікіяни розпочали від найближчих околиць. Дуже скоро допливли вони до острова Кіпр, що був відомий мідною рудою. Вони опанували східну частину острова і постачали мідь як до своїх робітень, так і до Єгипту та Вавилонії. На Егейському морі вони осіли на островах Родос, Парос, Мелос, Фасос, Кіфера, Лемнос і на Кріті. Тут вони пошукували промислові сирівці і, наприклад, на Фасосі добували золото. Не маємо певних відомостей, чи бували фінікійські кораблі на Чорному морі, але деякі знахідки виправдовують такий здогад. Багато своїх осель заснували фінікіяни в Африці, як Утика, Гадрумет і врешті Карфаген — «нове місто», засноване з Тіра коло 814 р. до Хр. З африканського побережжя фінікіяни сягнули до Сицилії, де постали їхні

факторії Панормос (Палермо), Солунтум та ін. Потім до фінікійських рук дісталися побережжя Піренейського півострова, де вони заснували Гадес (Кадикс), Новий Карфаген. Далі вони попливли на Атлантичний океан, були в Галлії, у Британії, де експлуатували цину, а за бурштином допливали до Балтійського моря. Відвідували також Західну Африку, бували в Сенегалі й на Канарських островах. За дорученням фараона Нехо вони об'їхали кораблями довкола всієї Африки.

Король хеттів, *коло 1500 р. до Хр.*

Практичний купецький змисл виявили фінікіяни також у тому, що винайшли спрощене з в у к о в е[1] п и с ь м о. Коли інші народи вживали важкі й малопрактичні системи писання, вони своє письмо обмежили до двадцяти кількох літер і таким чином дальшим поколінням полегшили культурну працю.

Фінікіяни прислужилися для нас і тим, що здобутки східної культури перенесли до Європи. Хоч самі вони не мали ніяких культурницьких намірів, але сам факт, що вони поширили серед напіввварварських народів різні вироби й винаходи, ставить їх високо серед цивілізаторів Заходу.

Мала Азія. Хетти. Мала Азія — це півострів, замкнений Чорним, Егейським та Середземним морями. Високі довколишні гори — Понтійські на півночі, Тавр на полудні, Вірменські на сході — ще збільшують недоступність цеї країни. Тільки вузькими провалами можна було з Малої Азії дістатися на схід і південь. Зате на заході малоазійський півострів має вигідний доступ до Егейського моря. Цим шляхом завжди йшла жива комунікація, тут поставали найвизначніші міста й порти. Мала Азія із самої природи була злучнком між азійськими країнами та Європою.

[1] Фонетичне.

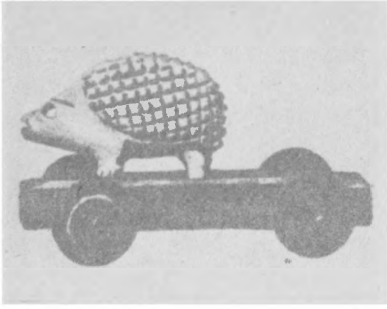

Іжак на коліщатах. *Еламітська дитяча іграшка, коло 2000 р. до Хр.*

Через неї, немов по вигідному помосту, діставалися східні купці на захід і західні — на схід. Тут також відбувалися великі воєнні походи, тут розігрувалася боротьба між двома частинами світу.

Населення Малої Азії у стародавні віки було дуже різнорідним, бо тут сходилися з собою племена індоєвропейські, семітські, турецькі[1]. Місцеву культуру можна простежити тут від пізнього палеоліту, а в епоху міді тут були навіть дуже розвинені центри. Особливий вплив завжди мала Месопотамія, й малоазійська культура завжди стояла в тісних зв'язках із країнами над Євфратом.

Коло 2000 р. до Хр. в Малій Азії настали важливі етнографічні зміни. Тоді почалося велике переселення індоєвропейських народів, що зі своїх відвічних осель у Східній Європі почали розходитися на всі сторони. В той час із Фракії передерлося до Малої Азії войовниче плем'я, що опісля прийняло назву хеттів. Цей народ відзначався лицарським побутом, мав свою шляхту, що творила воєнні дружини, вживав коней і залізну зброю. Близько 1900 р. до Хр. існувала вже сильна Хеттська держава, до якої належали майже всі малоазійські народи. Близько 1800 р. до Хр. король Лапарнас поширив хеттські границі на Північну Сирію і здобув собі таке значення, що його ім'я стало титулом хеттських володарів, так, як пізніше ім'я Цезаря — в Римі.

Могутня Хеттська держава забезпечила собі мир і розвинула високу цивілізацію, вміло сполучаючи елементи місцеві з ассирійськими й єгипетськими. Головними божествами хеттів були Даттас, бог громів, та його дружина Арінна — богиня Сонця. Богів зображували часто з їхніми улюбленими звірями. Хетти мали також своїх жерців — чоловіків і жінок. Із Месопотамії перейшло до хеттів клинове письмо, але хетти вживали також власне, образкове письмо. Доволі високо стояли тут також астрономія, астрологія та релігійна література. У хеттській столиці, Таттусас, археологи відкрили велику хеттську бібліотеку, що дала можливість висвітлити минуле цього помітного народу.

---

[1] Тобто тюркські.

Державна організація хеттів значно відрізнялася від устрою інших східних народів. Король у них не був необмеженим володарем, а мав при собі раду вельмож, що вирішували важливі справи. Хеттський устрій можна б назвати феодальним. Шляхта мала у своїх руках великі земельні маєтності, але була зобов'язана повнити воєнну службу, й король міг у непослушних васалів забрати їхні землі. Зв'язки між лицарством та королем спиралися на ідею вірності. Деякі дослідники в тому вбачають характеристичні риси індоєвропейського устрою, що дуже різнився від східного деспотизму. Хеттські закони були також лагідніші, ніж сучасні їм вавилонські. Кару смертю вживали рідко, частіше карали грошовими оплатами.

Т. зв. «стара» Хеттська держава тривала до 1650 р. до Хр. Потім проходить півтора століття, з якого нема ніяких джерел про місцеву історію. За «нової» держави наймогутнішим володарем був Суппілуліумас I (коло 1395—1355 рр. до Хр.), що завоював державу Мітанні в Північній Сирії. Через те хетти ввійшли у суперництво з Єгиптом, що намагався втримати Сирію під своєю владою. Між обома державами не раз приходило то до війни, то знову до миру, який скріплювали подружжя між обома династіями. Хеттська держава занепала коло 1200 р. до Хр., коли до Малої Азії вдерлися нові народи з півночі — фрігійці, лідійці та ін.

Ф р і г і й ц і були, здається, фракійського походження. Вони заснували невелику державу на заході Малої Азії, але завдяки близькості до моря й розвиткові торгівлі дійшли до значного добробуту. З перших королів найвизначніший був Міта, або Мідас I (коло 733—714 рр. до Хр.). Але Фрігійська держава тривала недовго: знищили її кіммерійці, що в VII ст. до Хр. залили Малу Азію. Останній король Мідас II покінчив життя самогубством.

В VII і VI ст. до Хр. серед малоазійських держав на першому місці стояла Л і д і я. Спочатку панував тут рід Гераклідів, потім нову династію заснував король Гіг (687—652 рр. до Хр.). Лідія була господарським посередником між Сходом та Заходом, розвинула високо промисел, особливо ткацтво й золотарство, і вела жваву торгівлю. Добробут і багатство лідійців були широко відомі у всіх сусідів. Коло 700 р. до Хр. лідійські королі почали бити першу в світі монету із золота, срібла та мішанини обох металів (т. зв. електри). Останній лідійський король К р е з (580—546 рр. до Хр.) увійшов у приповідку через свої нечувані багатства. З культурного боку лідійці дедалі більше піддавалися під грецькі впливи. Лідійська держава впала в зустрічі з Персією.

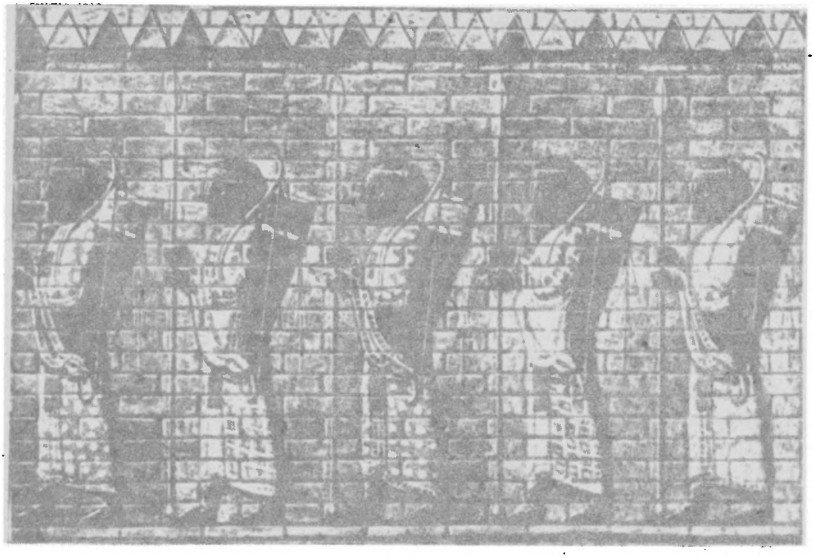

Прибічна сторожа перського короля з палати Дарія I в Сузах.
Коло 500 р. до Хр.

Іран. Мідійці. Іран, так само, як і Мала Азія, був країною, замкнутою довкола горами. Тільки що простір Ірану є далеко ширшим і гори його ще більші. Комунікація з сусідніми краями йшла долинами уздовж рік або гірськими провалами. Континентальне підсоння з невеликими опадами не дозволяло розвивати хліборобство. Поля управляли за допомогою штучного наводнювання. Коло 3200 р. до Хр. Іран мав значну цивілізацію, а саме продукував мідні вироби й мальований посуд.

Гончарство стояло найвище у країні Е л а м, недалеко від Месопотамії, де було найбільше місто Сузи. Тут знайдено найстарші керамічні вироби з багатою орнаментикою, в якій часто зустрічаємо постаті людей, звірів, птахів, вплетені в геометричні мотиви.

Коло 2500 р. до Хр. в Еламі зустрічаємо окреме образкове письмо, що втрималося тут довгі часи поруч з ассирійським клиновим письмом. Еламіти мали також свій окремий календар, обчислений на основі рухів планети Венера. Еламська держава постала з об'єднання дрібних князівств і дійшла в другім тисячолітті до значної могутності. Характеристичне було те, що король не мав духовної влади, як в інших східних державах, але при ньому стояв начальний жрець, що мав велику

пошану. Головним ворогом Еламу була Ассирія, що все намагалася підбити цю багату країну.

Коло 1000 р. до Хр. до Ірану ввійшли з півночі індоєвропейські племена — м і д і й ц і та п е р с и. Вони залишили свою прабатьківщину, що була десь у Полудневій Україні, й, мабуть, кавказькими провалами дісталися на іранську височину. З того часу індоєвропейці обійняли тут провідну роль.

Наперед постала М і д і й с ь к а д е р ж а в а. Мідійці займалися найбільше скотарством — славилися їхні коні, але поволі перейшли також до хліборобства в надрічкових долинах. Спочатку не мали спільної влади, а ділилися на шість окремих племен. Через те не могли опертися ассирійцям, що їх поневолили. Але в VII ст. до Хр. вони об'єдналися під проводом князя Дейока, утворили військо й почали нападати на сусідів. Князь Фраорт підбив слабих ще тоді персів і виступив проти Ассирії. Але сильна ассирійська армія розбила мідійську кінноту, й хоробрий Фраорт поліг у бою в 633 р. до Хр. Його наслідник К і а к с а р (633—584 рр. до Хр.) переорганізував своє військо на ассирійський спосіб і знову рушив на Ассирію. Був уже під Ніневією, коли на Мідію напали північні скіфи, й він мусив поспішно повернутися, щоб рятувати свою державу. Він уклав мир із скіфами й пустив їх на Ассирію. Ассирійська держава, ослаблена степовою ордою, не мала сили протиставитися завойовникам, і мідійці разом із вавилонцями здобули в 612 р. до Хр. Ніневію. Тоді Кіаксар прилучив до своєї держави Північну Ассирію разом із Вірменією і Каппадокією, аж по ріку Галіс на заході. Столицею його була Екбатана. Політику Кіаксара продовжував Астіаг (584—550 рр. до Хр.). Мідійці підпали тоді під культурний вплив ассирійців. Але Мідійська держава тривала недовго — її завоювали перси.

Перська держава. Перси, так само, як і мідійці, спочатку ділилися на кілька племен, потім об'єдналися в одну державу під проводом роду Ахеменідів. К і р II (по-перськи Кураш, 602—559 рр. до Хр.) визволив персів з-під влади мідійців, здобув і зруйнував Екбатану й утворив велику Перську імперію. Він звернувся наперед на захід, проти держави лідійців. Лідійський король Крез організував протиперську коаліцію, до якої ввійшли Вавилонія, Єгипет і Спарта. Він виступив проти Кіра над рікою Галіс. Під Птерією прийшло до кривавого бою, після якого Крез мусив був завернути до своєї столиці Сардів. Кір вислав за ним свою швидку кінноту, погромив лідійців і здобув столицю в 543 р. до Хр. Крез потрапив у полон, але переможець великодушно дарував йому життя. Лідія стала частиною Перської держави. Тоді

Гробниця короля Кіра, засновника Перської держави

також грецькі колонії на узбережжі Егейського моря мусили визнати владу Кіра.

З черги[1] Кір повів свої війська на схід і в завзятих боях, що тривали кілька років, завоював країну між Яксартом (Аму-Дар'я) та Індом. Покінчивши зі Сходом, розпочав він війну з Вавилонією. Під Опісом у 539 р. до Хр. розбив вавилонську армію, а союзник його, князь Губару, здобув Вавилон і взяв у полон вавилонського короля. Невдовзі перси заволоділи також Сирією і дійшли до границь Єгипту.

Останні роки життя Кір присвятив організаційній праці, стараючись скріпити суцільність держави і забезпечити її перед наїздами варварів. Він поліг у боротьбі з кочовиками-массагетами десь у туранських степах. Гробниця Кіра залишилася у Пасаргадах, де була його столиця.

Наслідником Кіра був його найстарший син — К а м б і з (529—522 рр. до Хр.). Він убив свого молодшого брата Бардію, якому Кір віддав деякі провінції, і став самодержцем. Щоб докінчити завоювання батька, рушив походом на Єгипет. Грецький ґенерал Фанес із Галікарнаса провів військо Камбіза через пустелю. Там він порозумівся з бедуїнами, й вони допомогли йому довозити харчі для війська. Під Пелусієм Камбіз розбив єгипетське військо і без труду дійшов до Мемфіса. Спочатку він хотів порозумітися з фараоном Псамметіхом III, але коли дізнався, що той проти нього приготував змову, детронізував його, а сам прибрав титул фараона та єгипетське ім'я. Дав також обітницю, що не порушить єгипетську релігію, й наказав на кошт держави оновити святині, знищені перськими військами.

---

[1] Тут — потім, після цього.

Але посідання Єгипту не заспокоїло його амбіцій. Він вирішив підкорити ще інші африканські держави. Перш за все задумав підбити Карфаген — колишню фінікійську колонію, що тоді опанувала торгівлю над Середземним морем. Але фінікійці не хотіли доставити йому кораблів, і він мусив вислати військо через Лівійську пустелю. Похід не вдався, і військо десь запропастилося. Що з ним сталося — невідомо. Так само безуспішно закінчилася експедиція на Нубію. Війську не стало поживи, й воно повернулося від катаракт. Камбіз, розчарований цими невдачами, немов впав у божевілля, почав зневажати єгиптян, висміював їхню релігію, навіть власноручно поранив священного бика — Апіса. З такою самою люттю ставився до своїх генералів. Врешті вирішив повертатися до Персії. По дорозі дізнався, що в його великій державі піднялися повстання й якийсь жрець Гаумата проголосив себе його братом, Бардією, і взяв владу в свої руки. Камбіз тоді наклав на себе руки й помер у Сирії.

Правним королем Персії був тепер його свояк, син Гістаспа, — Д а р і й I (521—485 рр. до Хр.). По п'ятирічній боротьбі він поконав різних претендентів, заспокоїв збунтовані провінції й засів твердо на перському престолі. На шляху з Вавилона до Екбатани, під Бегістуном, на великій скелі поставив він пам'ятник своєї перемоги. Король стоїть у велетенській постаті серед своєї дружини — перед ним бранці, «несправжні королі», з пов'язаними руками, над ними — крилата постать бога Агура-Мазди. Напис у трьох мовах — перській, вавилонській та еламітській — оповідає про славні діла Дарія.

Дарій завів у своїх країнах одноцільну державну організацію. Різним провінціям він залишив їхні право, звичаї, релігію, деколи навіть місцевих князів. Але верховну владу мали всюди королівські намісники. Система управи була уладжена так, що владу ділили між собою три урядовці. Найвище становище мав с а т р а п (у перській мові «кшатрапа»), що заступав особу короля й мав найвищу адміністративну та суддівську владу. При ньому був секретар, що вів канцелярію й мав обов'язок висилати королеві повідомлення про діяльність сатрапа. Третім високим урядовцем був генерал, що мав провід над військовими силами провінції. Таким чином, ці три достойники взаємно доповнювалися і контролювалися. Між головними містами Перської імперії владжено пошти, й окремі посланці постійно перевозили всякі урядові доручення. Від часу до часу володар висилав іще спеціальний контроль — т. зв. «очі й вуха короля», що з надзвичайними повноваженнями несподівано з'являвся і вирішував на місці найважливіші справи.

Підбиті народи платили податки й на королівський двір,

Перський двірський слуга

й на утримання сатрапів. Але самі перси були вільні від усяких данин і давали королеві тільки добровільні дарунки, коли він переїздив їхню територію. Податки збирали в натурі або грішми. Частину добутого золота переливали в штаби й переховували в державній скарбниці, з частини вибивали монети. Дарій за прикладом Лідії почав бити золоті монети. На них був образ короля з луком і списом. Називали їх д а р е й к а м и. Вони поширилися дуже на заході, бо у східних провінціях по-давньому важили золото на вазі. Приходи[1] Перської держави були дуже великі: доходили до 300 мільйонів у золоті щорічно.

Перська держава займала простори ще ширші, ніж перше Ассирійська: сягала від глибини Ірану до Єгипту й Егейського моря. Але войовничі перси рвалися до ще дальших походів. У 512 р. до Хр. Дарій виправився на Індію і завоював її аж по ріку Інд. Грецький генерал Скілак перший дійшов до Індійського океану, об'їхав його узбережжя й повернувся Червоним морем. Індія стала перською сатрапією.

Потім Дарій звернувся на захід, до Європи. Рухливі грецькі племена опанували узбережжя Егейського моря й почали втручатися в політичні відносини Малої Азії. Їхній демократичний устрій підважував перську деспотію. Не маючи флоту для морської експедиції на Грецію, король задумав ударити на греків суходолом із півночі. Перська армія перейшла Босфор і опанувала Фракію. Звідти король виправився ще над Дунай, переправився через ріку й увійшов в українські степи, щоб завоювати іранський народ с к і ф і в, що непокоїв Фракію. Але кочовики побоялися змірятися з перською армією й перейшли в дальші околиці, так що Дарій не міг їх досягнути. Та хоч скіфський похід не вдався, все-таки Фракія була забезпечена, і звідти перси могли вдарити на Грецію.

Тим часом греки викликали повстання в Малій Азії

[1] Тут — доходи.

і спалили Сарди, де резидував перський сатрап. П'ять років потребував Дарій на те, щоб наново підкорити зворохоблені міста. Найбільше потерпів Мілет, що вів провід у повстанні. Місто було спалене, а мешканці виведені на заслання. В 492 р. до Хр. Дарій розпочав похід на Грецію, але свіжоорганізований перський флот розбила буря біля пригірка Афон. В 490 р. перські війська причалили до Аттики, але в славнім бою під Марафоном Мільтіад погромив їх. Дарій, розлючений невдачею, готувався до помсти й почав організовувати нову армію. Тим часом вибухнуло повстання в Єгипті й не дозволило йому покінчити з греками. Серед цих заходів він помер.

Наступник Дарія, Ксеркс (485—465 рр. до Хр.), підкорив наново Єгипет і мусив заспокоювати Вавилон, що також почав виходити з послуху. Врешті в 480 р. з незчисленними військами виправився на Грецію. Але в бою під Саламіном греки розбили перський флот, а роком пізніше під Платеями погромили головні перські сили на суходолі.

Від того часу Перська держава починає занепадати. При кожній зміні престолу приходило до боротьби в королівській родині. Провінції безнастанно бунтувалися, а деякі сатрапи ставали незалежними володарями. Артаксеркс I (465—424 рр. до Хр.) мусив визнати незалежність грецьких міст у Малій Азії. Дарій II Нотос (424—405 рр.) пробував здобути впливи для Персії серед греків через союз зі Спартою. Проти Артаксеркса II Мемнона (405—359 рр.) підняв повстання його брат Кір, військо якого складалося вчасти з грецьких найманців. Але під Кунаксою у Вавилонії в 401 р. переміг король, і Кір поліг у бою. Переговорами зі Спартою, у т. зв. мирі Анталькіда, [у] 386 р. Персія здобула знову владу над малоазійськими греками. Зрештою велися завзяті війни з Кіпром та Єгиптом, що скинув з себе перську владу. Артаксеркс III Охос (359—336 рр.) впорядкував відносини на заході, здобув могутній Тір і підкорив Єгипет. Також поборював він усюди Македонію, бачачи в ній грізного ворога для майбутності Персії.

Останнім королем Давньої Персії був Дарій III Кодоман (335—330 рр.). Александр Великий, спираючись на сили, організовані його батьком Філіппом, як представник грецького світу рушив до бою з ненависною Персією. У боях під Іссосом і Арбелою Александр розбив перські війська, а Дарій загинув, убитий зрадником — сатрапом Екбатани.

Перська культура. Перська культура найдавнішої доби репрезентує два протилежні явища: в мистецтві — наслідування чужих зразків, в етиці — оригінальні моральні цінності. Пам'яток перського будівництва залишилося небагато: майже все було зруйноване під час походів Александра

Перський король Дарій І. *З сонусентальної різьби на скелі в Бегістуні*

Великого. У Дарієвій столиці, Персеполі, залишилися тільки останки кам'яних мурів, сходи, портали, колони. Видно на них вплив Ассирії і всюди характеристичні ассирійські бики та фантастичні крилаті постаті. Але місцями видно й єгипетські зразки, навіть капітелі, оздоблені квітом лотосу. Проте в трактуванні орнаментики пробивається новий стиль — дедалі легший, стрункіший, виконаний ніжнішим долотом. Дослідники здогадуються, що тут працювали також іонійські митці. Стіни палат часто прикрашені сценами з щоденного життя, де виступає народ у різнорідних одягах — вояки, селяни, що приносять данину, висланники із сатрапій. Трапляються також міфологічні сцени. Гробниці королів відзначаються простою будовою. Найбільш відомий гробовий пам'ятник Кіра: звичайна комора, виставлена на підбудові, високій на шість поверхів. Із предметів щоденного життя дійшло до нас небагато. Бронзові й золоті вироби вказують також деколи на ассирійські впливи, деколи — виказують грецьку руку.

У перській релігії в часи Ахеменідів виступають тільки три божества: Агура-Мазда (Ормузд), бог знання, Мітра, бог сонця, й Анагіта, богиня вод. Агура-Мазда виступає у вигляді крилатої істоти, так само, як ассирійці зображували божество Сонця. Пізніше зустрічаємо в перських віруваннях характеристичний дуалізм: на одному боці стоїть Агура-Мазда як бог світла й добра, на другому — Ангра-Майню (Ариман) — бог темряви й смерті. Творцем цеї релігії мав бути пророк Заратустра (Зороастер). Але серед учених нема згоди, чи існувала ця релігія вже за Ахеменідів, чи постала пізніше. Священна іранська книга, «Авеста», з'являється пізніше (за династії Сасанідів). Та можливо, що зачатки цих вірувань існували вже тоді, особливо серед мідійських магів, що переховували релігійні таємниці. Боротьба між обома божествами почалася тоді, коли Агура-Мазда створив світ. Його

супротивник поборює Агура-Мазду за допомогою злих духів, і ця боротьба триватиме аж до кінця світу.

З цими віруваннями лучилися моральні погляди іранців. Людина бере участь у боротьбі між обома божествами і своїм чистим життям та працею може причинитися до перемоги Агура-Мазди. Праця має навіть більше значення, як жертва. «Той є святий, хто на землі побудує дім, утримує в ньому вогонь, дбає про свою жінку й дітей та про гарні череди. Хто засіває зерно, хто управляє польові овочі, той є праведник. Він виконує цим закон Агура-Мазди так само, якби складав жертви». Навіть найбільший грішник може здобути ласку, якщо управляє неродючу землю й нищить шкідливих звірів.

Про виховання молодих персів Геродот оповідає таке: «Молодь від п'ятого до двадцятого року життя вчать тільки трьох речей: їздити на коні, стріляти з лука й говорити правду. Перед п'ятим роком дитину не показують батькові, але ховають її між жінками. Це роблять тому, щоб батько не мав журби, якщо дитина вмирає в немовлячому віці. Хвалю цей звичай».

Геродот наводить ще інші перські звичаї: «Коли два перси зустрінуться на дорозі, легко можна пізнати, що вони є рівні, бо не промовляють до себе, а цілуються. Коли один дещо нижчий гідністю, цілуються в лице, а коли хтось дуже низького походження, падає перед другим на коліна. Найбільше поважають найближчих мешканців, а найменше тих, що від них мешкають найдалі. Охоче приймають чужі обичаї. Наприклад, носять мідійський одяг, бо вважають його за кращий від свого, а під час воєнних походів уживають єгипетські панцирі. Також охоче заживають різних приємностей, що їх пізнали в чужих. За воєнною чеснотою найбільше цінують того, хто має численну родину. Тому, хто має найбільше дітей, король надсилає дарунки впродовж цілого року».

8. ІНДІЯ ТА СХІДНА АЗІЯ

Індія та її релігії. Великий Індійський півострів у доісторичні часи мав населення темної барви. Його останками є дравіди, що дотепер живуть у Південному Декані. Але в різні часи напливали сюди різні племена із Середньої Азії, так що расовий характер Індії є доволі мішаним. У II тис. до Хр. на індійські низини вдерлися з півночі народи індоєвропейського походження. Називалися вони «арія», що означає

«шляхетно уроджені». Це були скотарі, що жили зі своїх стад худоби, але також охоче займалися хліборобством. Ділилися на роди й племена та підлягали королям, що мали спадщинну владу. Дуже скоро витворилися в них суспільні класи: жерців — «брахманів», войовників — «кшатрія» та хліборобів — «вайшія». Місцевих мешканців вони почасти винищили, почасти завоювали і зробили своїми невільниками — «шудра». Пізніше цей класовий поділ став іще різкішим, так що від одної касти до другої перехід був заборонений, а темношкіре населення уважали нечистим — «парія». Потворилися й різні другорядні класи, кожен з яких мав свої окремі права, вірування і звичаї.

Арії шанували спочатку одного найвищого бога, що звався Діаус або Діауспіта (те саме, що й грецький Зевс і римський Юпітер). Пізніше найбільшої шани зазнавала трійця богів — «трімурті»: Брахма, що уявляв собою все життя, Вішну — опікунка людей і Шива — божество, що все нищить і потім наново творить життя. Індійські жерці уявляли собі божество як духовну силу, що проникає весь світ, творить його й усе наново відроджує. Такий світогляд названо пантеїзмом (або теопанізмом, як це означують деякі дослідники). З ним в'язалися вірування в мандрівку душ. По смерті людини душа переходить у якесь інше єство — другу людину, звіра, рослину. Ступінь вивищення чи пониження залежить від суми добрих чи лихих справ померлого, що зветься «карма». Тільки по довгому часі людина кінчає своє коло життя — «самсару» — і доходить до визволення — «нірвани». Віра в мандрівку душ поглибила різниці між суспільними класами Індії: брахмани вважали себе за священний стан, що найскоріше осягає спасіння, інші верстви мусили проходити довгу мандрівку, — чим хто нижчий, тим довшу. Життя й релігію Індії в найдавніші часи пізнаємо із старовинних пісень, званих веда («знання»). Найстарша їх частина зветься «Рігведа» — «знання пісень».

Офіційна наука брахманів — брахманізм — зустріла реакцію в новій релігії — буддизмі. Засновником нової релігії був Сідхартха (близько 560—480 рр. до Хр.) — син князя країни Сакія. Він зростав у багатстві і вигодах, молодо одружився й мав уже сина. Але розкішне життя не давало йому вдоволення. За прикладом аскетів — йогів, яких в Індії було багато, він подався на мандрівку, осів у віддаленій місцевині й віддався постам і духовним вправам. По кількох роках він виступив як Будда («освічений») із новою наукою.

Будда не цікавився метафізичними питаннями та визнавав повний атеїзм і акосмізм — це значить, заперечував існування божества, душі й навіть світу. Бог, світ і людина — це тільки

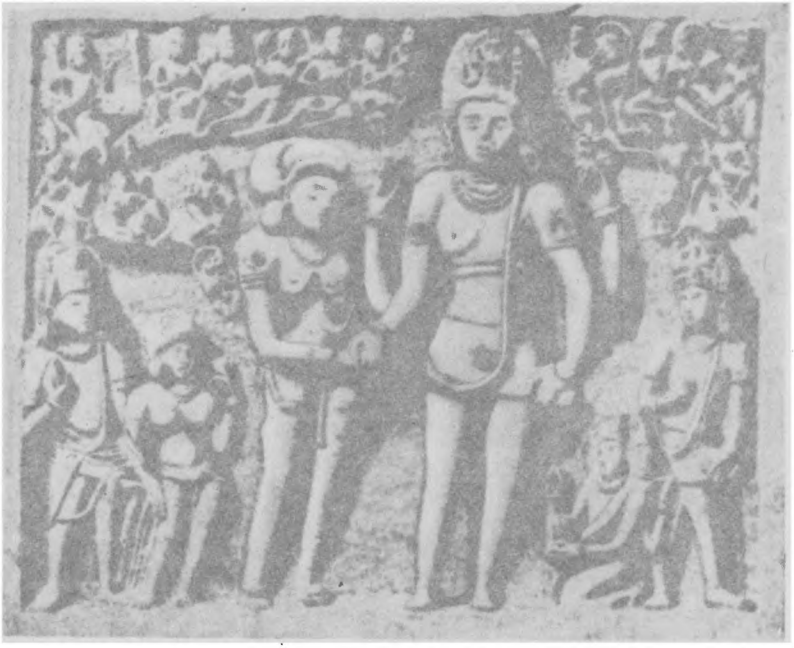

Індійський бог Шива бере собі за жінку богиню Парваті

сума фізичних і психічних явищ у постійнім, нескінченнім перепливі («самсара»). Цей рух без відпочинку є найбільшим стражданням світу. Кінець його знаходиться у відпочинку нірвани, до якого людина повинна стреміти. Будда проголосив «чотири благородні правди»: перша — все життя є страждання; друга — люди з несвідомості прив'язуються до життя; третя — до мети доходить той, хто вирікається любові до життя; четверта — шлях до спасіння веде вісьмома стежинами (це — чесний погляд, чесна воля, чесне слово, чесне діло, чесне життя, чесне змагання, чесна думка, чесне заглиблення в себе). Для звичайних людей Будда давав прості моральні накази: не вбивати ніякої живої істоти, не красти, не говорити неправди, не вживати п'янких напоїв, не провадити розгнузданого життя, бути прихильним до всіх. Але за найвищий ідеал він уважав мудреця, що уникає любові й радості та перебуває в повній душевній бездільності. Через те в буддистів поширилося незвичайно чернече життя, постала велика сила монастирів і пустинь, в яких прихильники нової релігії наслідували життя свого вчителя.

Рівночасно постала друга релігійна секта — джністів. Її творцем — чи, радніше, оновником — був Вардгамана (540—468 рр. до Хр.), званий Магавіра, тобто «великий герой». Він походив із лицарського стану, дванадцять років віддавався аскетичним вправам і врешті почув себе вільним від страждань, став «переможцем» «джина»[1] (звідси — назва його приклонників). Він наказував суворі покути й навіть поручав[2] добровільну голодову смерть.

Нові релігії поширилися серед нижчих класів, бо не визнавали суспільної нерівності й навіть паріїв приймали за своїх визнавців. Але вищі верстви залишилися при вигідному для них брахманізмі.

Історія й культура Індії. Про історичний розвиток Індії в давніші часи не маємо ніяких певних відомостей. Інди не мали ще своїх істориків, а їхні вчені більше цікавилися релігійними питаннями, ніж політикою. Коли дійшла до могутності Перська держава, Індія частинно перейшла під її владу. Кір підбив Афганістан і Белуджистан. Дарій дійшов до Інда. В 330—326 рр. до Хр. Александр Великий заволодів цими самими країнами й дійшов аж до гирла Інда. Численні індійські князі, що жили у безнастанних війнах із собою, не змогли опертися[3] македонським фалангам.

Все-таки чужинецький наїзд розбурхав приспані сили великої країни. Князь Чандрагупта (321—297 рр. до Хр.), хоробрий полководець, почав організовувати велику державу. Коли Селевк Нікатор, наслідник Александра в Індії, з'явився над Індом, щоб знову накинути тут грецьку владу, Чандрагупта виступив проти нього з таким великим військом, що македонський полководець мусив із ним помиритися. Прийняв викуп — 500 слонів — і залишив Індію. Ця перша індійська держава займала західну частину Індії, що сягала від гір Гіндукуш до моря. Грецькі письменники оповідали дива про столичну Паталіпутру, що була обведена мурами й мала 64 воріт та 570 оборонних веж. Чандрагупта розвинув велику торгівлю й утримував дипломатичні зв'язки з елліністичними державами.

Ще більшу славу здобув собі король Ашока (274—233 рр. до Хр.). Він визнавав релігію Будди й намагався ввести в життя високі науки вчителя. Він тільки раз в житті вів війну, а зрештою старався утримувати мир і добром єднати людей. Ашока часто об'їздив своє велике царство, що обіймало всю Індію, від Гімалаїв аж до Індійського океану,

---

[1] Ідеться про демона — персонаж східної міфології.
[2] Тут — радив, рекомендував.
[3] Тут — учинити опір.

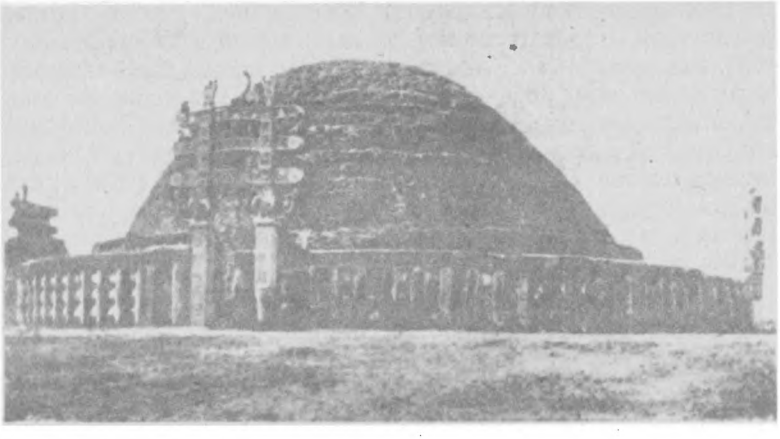

Індійська святиня (ступа) в Санчі

і всюди голосив[1] релігійні науки. В місцях, де проживав Будда, він виставив пам'ятники, в інших місцях приміщував на скелях написи з моральними повчаннями. При головних шляхах наказував копати криниці, насаджувати тінисті дерева, плекати лічничі[2] рослини, щоб допомагати подорожнім і бідноті. Від своїх намісників вимагав він лагідності й милосердя у відносинах із підданими. Навіть засудженим на смерть давали час на поправу. Ашока скликав у Паталіпутрі буддистський собор, на якому було прийнято основні релігійні приписи. Він із запалом вів місіонерську діяльність і приєднав до буддизму Кашмір, Декан, Цейлон й інші пограничні країни. Сам жив дуже скромно, при його дворі споживали тільки рослинні страви. Цей князь-чернець — це поява, надзвичайно характеристична для Індії, в якій релігійно-моральні цінності завжди стояли на першому місці в житті. Його приповідки спопуляризував у нас Іван Франко у «Моїм ізмарагді».

Але об'єднання Індії не протривало довго. Знову почалися внутрішні ворохобні, й велика країна розбилася на безліч малих князівств. Північно-західні частини дісталися навіть під владу грецьких королів Бактрії. Але добробут і культура там стояли завжди високо. Рим за цісарства вів з Індією живу торгівлю через Єгипет і Червоне море: спроваджував перець

[1] Тут — пропагував, поширював.
[2] Лікарські.

й інші коріння, перли, діаманти, золотарські вироби, бавовняні матерії. Більші держави постали тільки в VII ст. по Хр.

Найвизначнішою постаттю тих часів був король Г а р с а (606—647 рр.) — володар надгангських країв. Він мав кілька великих воєнних походів, змагаючи до того, «щоб уся Індія була під одним щитом». У його війську мало бути 60 000 воєнних слонів. Гарса ставився прихильно до всіх релігій, але найбільше симпатизував буддизму. Побудував багато буддистських монастирів, уладжував релігійні диспути, в яких брала участь також його вчена сестра Райяшрі, проповідував добрі діла, закладав притулки для подорожніх. Його влада відзначалася лагідністю, але за вбивання звірят він безжально карав смертю.

Індійська культура впродовж століть дійшла до високого розвитку. Як у всіх стародавніх народів, так само й у індів у центрі культурних змагань стояла релігія. Різні теологічні школи, брахманські та буддійські, ривалізували[1] з собою, стараючись довести до найвищого рівня екзегезу[2] священних книг і переказів. При цьому розвинулися поважно граматичні студії. Учений П а н і н і, що жив, імовірно, в V ст. до Хр., склав граматику с а н с к р и т у — літературної мови того часу. Знавці вважають її за найкращий філологічний твір стародавнього світу. Високо стояли в індів астрономія і математика. Т. зв. арабські цифри, яких уживаємо тепер, перейшли до нас з Індії за посередництвом арабів.

У IV ст. до Хр. постали великі індійські епопеї: «М а х а б х а р а т а» — оповідання про боротьбу між двома лицарськими родами, та «Р а м а я н а» — історія побожного короля Рами і його вірної дружини. Обидві поеми надзвичайно довгі: «Махабхарата» складається зі 100 000 подвійних віршів! Індійські епопеї дають мальовничі описи місцевого життя й величаві картини боїв. Як герої виступають войовники й благородні жінки, що боронять ідеали вірності, побожності, справедливості та лицарства. Провідний мотив їх — перемога права. В «Рамаяні» всі ті благородні прикмети знаходять своє здійснення в особі героя Рами, постать якого змальована з ніжністю і глибоким почуванням.

У ті часи зародилися також т. зв. п а р а н и, тобто «старі легенди», що прославляють діяльність брахманів. «Т а н т р а» — це знову священні книги секти «шакта», що дають приписи, як відбувати богослужіння.

Найвизначнішими пам'ятками індійського мистецтва є святині — с т у п и, у вигляді величезних півкуль, мурованих

---

[1] Конкурували, суперничали.
[2] Пояснення.

із каміння. Такі будови довкола оточує кам'яний мур із великою брамою, прикрашеною багатою різьбою. Найчастіше тут зображені сцени із життя Будди, причому виступають великі маси людей, звірі, міста, сади та ін. Дивує нас надзвичайно буйна фантазія, що виявляється в тих картинах. Від II ст. до Хр. Індія потрапила під грецькі мистецькі впливи, що йшли через Бактрію. Грецька техніка позначилася тут в архітектурі й різьбі, а грецькі мотиви — в орнаментиці (наприклад, корінфські колони). Але найбільше розвинулася портретна різьба, що дала твори дуже високої вартості. В ті часи улюбленою постаттю різьбарів стає Будда, якого зображували в найрізнорідніших виглядах.

Середня Азія. Середня Азія займає широкі, гористі й височинні простори від Каспійського моря по Китай та від Індії до Сибіру. Підсоння тут континентальне, з малою кількістю дощів, і через те тамтешні країни мають характер пустельний або степовий. Хліборобство не могло тут дійти до більшого розвитку. Тільки в долинах рік управляли дещо землі за допомогою штучного наводнення. Племена Середньої Азії жили головно зі скотарства й вели кочове життя, переходячи зі своїми стадами й отарами з місця на місце в пошуках доброї паші. Вони мали свій родовий устрій, лучилися не раз у більші союзи і безнастанно вели з собою боротьбу за пасовиська чи з інших причин, часто з причин родової помсти. Не раз знаходилися між ними талановиті ватажки, що вміли організувати великі маси кочового населення й на їх чолі йти на далекі завоювання. Середня Азія була країною, з якої раз у раз виходили завзяті ватаги, що нищили й руйнували сусідні культурні країни. Від їхніх нападів зазнали багато лихоліття Західна Азія, Європа, Китай, Індія. Щодо походження, то тамтешні народи належали до двох головних груп — монголів і турків[1], але були також домішки інших рас і племен.

У мирні часи Середня Азія була посередником між Далеким Сходом та Заходом. Хоч це країна пустельна й недоступна, але через неї завжди йшли важливі торговельні шляхи, що ними купці перевозили всякий дорогоцінний крам, як шовк із Китаю, зброю із Західної Азії, посуд, вовняні вироби та ін. Дикі кочовики не раз нищили цю комунікацію, але торговельні держави наново відновлювали свої дороги й забезпечували їх військовими залогами. Цими торговельними шляхами до Середньої Азії приходили також культурні впливи, що підіймали на вищий рівень примітивний побут кочовиків.

Коло 1200 р. до Хр. у Монголії постала держава г у н і в.

---

[1] Тобто тюрків.

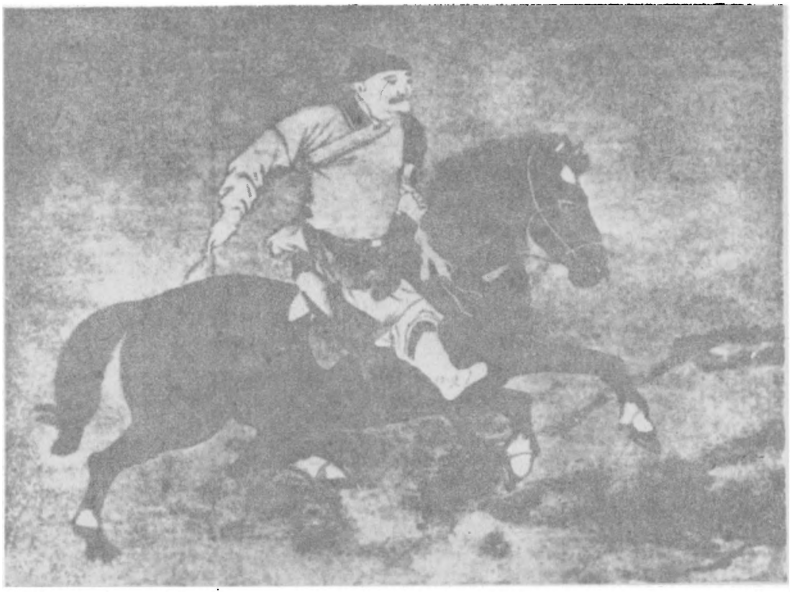

Монгольський вершник. *Старовинний китайський малюнок*

Китайці називали їх «хун-ну». Не знати напевне, чи було це плем'я монгольського походження, чи турецького. Гунську мову знаємо тільки з кільканадцятьох слів, що їх записали китайські літописці в неточній транскрипції. Це був завзятий, войовничий народ, що жив із нападів на сусідів. Вони мали спосіб боротьби, з яким пізніше виступали в нас татари: їхні вершники засипали ворога стрілами, відбігали, вдаючи втечу, але потім несподівано збиралися й оточували ворога. Свої набіги гуни робили головно на Китай. Кілька разів, у різні століття, вони знищували китайські провінції. Для оборони від них китайці будували свій славний мур, робили походи в пустелю і старалися підірвати могутність гунів за допомогою інших степових племен. Врешті по 1500 роках існування гунська держава занепала й гунський народ був примушений уступати на захід — до Європи. На місці гунів коло 150 р. до Хр. постала держава племені «сієн-пі», коло 400 р. по Хр. — держава народу «жуань-жуан», а в VI ст. почала зростати могутність турків.

У Східному Туркестані, над рікою Тарим й озером Лобнор, розвинулося хліборобство в ряді оаз, в яких [було] заведено штучне наводнення. Сюди проходили два караванні шляхи, один — уздовж гір Куньлунь, другий — попри

Тянь-Шань. Тут зустрічалися китайські купці з іранськими. Китайці старалися утримати ці важливі переходи у своїх руках і якийсь час мали їх під своєю владою. Китайський полководець Пан-гао у 102 р. до Хр. дійшов аж до Каспійського моря.

Окремим життям жив Т и б е т, відділений від інших країн високими горами. У північній його частині жили кочовики-скотарі, на полудні — хлібороби. У VII ст. по Хр. постала тут могутня держава, що вела щасливі війни з Китаєм. У той же час тибетці прийняли буддизм, що в дальших століттях став головною релігією країни. З часом піднеслася там загальна культура та розвинулося релігійне письменство й мистецтво, що було під впливом Індії.

Початки Китаю. Найдавніша історія Китаю дотепер ще не досліджена. Хоч Китай має традиції дуже давньої культури, але первісна його історія оповита міфами й легендами, в яких важко віднайти історичну правду. Старі перекази оповідають про золотий вік держави, коли народом правили ідеальні володарі, що забезпечували краєві мир і право та опікувалися релігією й мораллю. Поодиноким королям приписували різні винаходи, як будову домів, лови, годівлю худоби, хліборобство, шовківництво, плавбу, торгівлю, лічництво, астрологію, міри й ваги, письмо, музику, шкільництво та ін. Пізніше китайські історики перелічують кількадвадцять королівських династій, але хронологія найдавніших часів є дуже непевна. Між новочасними дослідниками нема згоди щодо того, коли зачинати історичні часи Китаю: одні приймають X ст. до Хр., інші починають від 2357 р. до Хр.

Археологічні досліди ствердили поки що те, що коло 3000 р. до Хр. Китай проходив неолітичну епоху. Характеристичною для тих часів є гарна мальована кераміка, що нагадує й еламітські вироби, й нашу доісторичну кераміку з Трипілля. Деякі археологи вважають це за доказ культурної спільноти Китаю із Західною Азією та Східною Європою. Коло 2000 р. до Хр. китайці мали вже своє письмо. Але давніх пам'яток письма залишилося небагато, бо в Китаї не було звичаю робити написи на камені. Як писемний матеріал вони вживали здавна бамбукові таблички, що не могли довго зберігатися. Окрім того, давнє китайське письменство впало жертвою цісаря Ши Хуанді, що в 213 р. до Хр. наказав знищити всі архіви. Тоді пропало також багато давніх літописів. Пізніші китайські історики намагалися зреконструювати давнє літописання, але тільки ввели цим плутанину в історіографію.

Спочатку велика територія Китаю була поділена на дрібні

Конфуцій, великий китайський філософ

племінні держави. Провід мали щораз інші князі з різних околиць. Але остаточно на перше місце виступила провінція Хунань у долішній частині ріки Хуанхе. Це була околиця, вкрита лісами й багниста. Багато праці пішло, поки замінили її на родючі поля. Князі цієї країни в боротьбі з іншими князями здобували собі все більше значення.

Першою династією, про яку є певні історичні відомості, була династія Ч ж о у, що почала панувати коло 1122 р. до Хр. Про перших її представників, що носять імена Ву і Ванг, є дуже скупі відомості. Як виразніша індивідуальність виступає тільки цісар М у в а н г (1001—946 рр. до Хр.), войовник і законодавець. Він старався поширити свою владу на Середню Азію й воював із тамтешніми кочовими народами. Він видав перший китайський правний кодекс, у якому зреформував давні закони. При менших провинах суддя тільки остерігав однією з п'ятьох різних пригадок, за тяжчі назначав грошові оплати й тільки за найтяжчі злочини карав суворими карами (наприклад, обтинанням носа, руки, ноги) або й засуджував на смерть. Король наказував суддям: «Як судите, не надуживайте владою під впливом урядовців, приятелів, жінок, перекупства або намови; надужиття права є рівне злочинові, який судите».

Для дальшої історії Китаю найважливішою справою було об'єднання різних країн в одну цілість і встановлення сильної влади. Справами устрою займалися філософічно-правничі школи, що розвиваються від VI ст. до Хр. Найвизначнішим таким філософом був К о н ф у ц і й (Кун-цзи, 551—179 рр. до Хр.). У своїй науці він не торкався державно-організаційних справ, а звертав головну увагу на мораль у відносинах між людьми. Свій ідеал він бачив у давніх патріархальних часах і радив своїм сучасникам іти слідами прадідів. Про свою науку він казав: «Я переказую, а не творю, — вірю старовині й кохаю її». За основу чесноти він уважав знання. Король

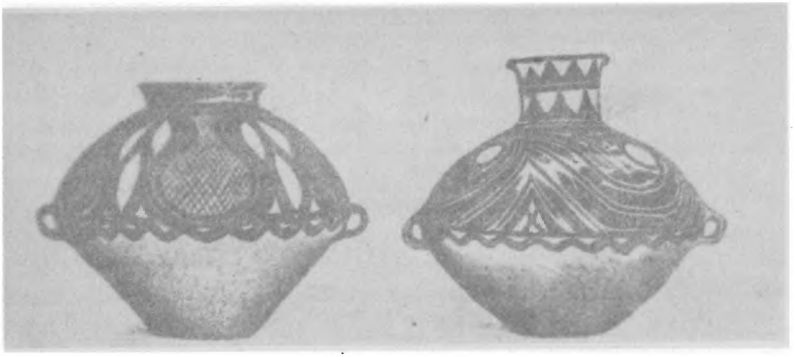

Китайська мальована кераміка

повинен учитися, розсліджувати відносини, добувати собі знання — тоді стане добрим володарем. Філософія Конфуція за його часів не прийнялася; ідеалізм учителя не відповідав примітивним відносинам його доби, що спиралися на брутальну силу. Тільки пізніше ця наука добула собі прихильників.

Другим визначним філософом мав бути Л а о - ц з и, але новіші дослідники вважають його міфічною постаттю, а саме ім'я тлумачать як назву книжки, в якій проповідувалася філософія т. зв. таоїзму. «Тао» — це основний первень, суть речей. Ця філософічна школа відкидала теоретичну науку, а дораджувала практичну діяльність, оперту на здоровий розум. Чим менше знання й теорій, тим краща держава. Розумний володар старається наповнювати черева своїх підданих, а не їхні голови: «Він дбає про те, щоб народ нічого не знав і нічого не бажав, а ті, що знають, щоб не посміли нічого робити».

Ці філософічні теорії й досліди розбудили в Китаї зацікавлення суспільними справами і немало причинилися до духовного об'єднання країни.

Китайське цісарство. Державне об'єднання Китаю вийшло з держави Ц і н ь, у провінції Шан-сі, над Долішньою Хуанхе. Це була гориста країна, забезпечена від нападів сусідів, досить багата й добре уладжена. Найвизначнішим організатором цеї держави був міністр Вей-янг в половині IV ст. до Хр. Він утворив добру поліцію, розпочав боротьбу з поширеним у горах розбишацтвом, суворими карами винищив бандитизм і довів до такого безпеченства, що ніхто не відважувався підняти з землі загублену річ. Він також будував

Старокитайський рисунок. Княжна Кьєн-ті знаходить яйце ластівки

дороги, осушував багна, поширив хліборобство й торгівлю, завів одностайні міри та ваги. Незвичайне значення мала аграрна реформа, яку він провів: він відібрав землю у шляхти й поділив її між селянами. Дякуючи цим реформам держава Цінь дійшла до великого добробуту, організувала сильне військо й почала завойовувати сусідів. Упродовж III ст. до Хр. всі китайські провінції остаточно визнали гегемонію Цінь. У 221 р. до Хр. остаточно прийшло до формального об'єднання Китаю: король І н Ч ж е н (246—211 рр. до Хр.) проголосив себе ц і с а р е м всієї держави. Цісарський титул «хуанді» містив у собі ідею божеського походження влади. Ін Чжен змінив своє ім'я і назвався Ш и Х у а н д і, що означало «перший цісар». Його наслідники мали носити імена, взяті від чисельників[1], «аж до десятитисячного». Новий цісар усунув владу давніх князів, поділив державу на нові округи й всюди поставив по три управителя: цивільного, військового й контролера. Часто зміняв їх, щоб не дійшли до занадто великих впливів. Він будував великі гостинці[2] й канали, колонізував пустирі, переводячи населення з густо заселених околиць, завів одноцільні міри й навіть однакового розміру вози в усій державі. Це він видав наказ знищити давні архіви, щоб цим позбавити аристократію її давніх привілеїв. У 215 р. до Хр. він наказав получити в одну цілість оборонні мури, побудовані давніше для оборони від нападів гунів. Так постав славний «китайський мур»[3]. Цей Ши Хуанді став засновником могутності Китаю, а назва його держави Цінь дійшла до Європи у формі «Сінай», «Тінай», тобто Хіна.

---

[1] Числівників.
[2] Шляхи.
[3] Ідеться про Велику китайську стіну.

По смерті першого цісаря Китайська держава попала знову у внутрішній розстрій. Давні княжі роди підняли голову, різні провінції почали домагатися автономії, шляхта прийшла знову до голосу. Цісарі з великими труднощами вели боротьбу з відосередніми змаганнями, намагаючись за допомогою урядництва втримати централізм. До зростання національних почувань немало причинилися напади гунів. З огляду на грізну небезпеку громадянство зрозуміло потребу сильної влади. Остаточно нову організацію Китаю провів цісар У Д і (140—86 рр. до Хр.). Він утворив велику армію, в якій головну роль мала кіннота, побудував нові стратегічні дороги й розпочав боротьбу з гунами. У недовгому часі він перейшов Великий мур, відігнав гунів у монгольські степи й дійшов аж до Східного Туркестану. До рук Китаю дісталися караванні шляхи, так що можна було розпочати торгівлю з Іраном. Новоздобуті провінції У Ді колонізував, переводячи туди населення з осередніх провінцій. У цей спосіб намагався утворити бар'єр між Китаєм та Степом. Цей цісар відзначився також тим, що до Китаю прилучив полудневі провінції, аж по Кантон. Ці територіальні здобутки дали Китаєві надзвичайну силу, а рівночасно підняли авторитет цісаря-завойовника.

У самій державі могутній цісар міг не рахуватися з опозицією. Давніх феодалів він нищив в усякі способи; так, між іншим, видав декрет, що великі маєтності мають бути поділені на менші землі. В боротьбі з аристократією він протегував людям із народу, даючи їм вищі уряди. Потребуючи великих засобів на воєнні походи, він накладав тяжкі податки на вищі класи й не раз проводив реквізиції. У своїй державі завів він однодільну[1] монету, заборонив поодиноким провінціям бити свої гроші, завів також монополію на сіль і залізо. У культурному житті підпомагав філософії Конфуція, що тоді опанувала вищими класами й мала корисний вплив на піднесення суспільної моралі. Тоді уформував характеристичний світогляд китайців, що тривав довгі століття.

По смерті цісаря У в Китаї почалася внутрішня ворохобня, що велася між різними претендентами на престол. Нерідко траплялися потаємні вбивства в цісаревій родині, якими двір усував невигідних людей. З початком християнської ери до влади дійшов самозванець Ван Ман (9—23 рр.), що усунув династію Тан і проголосив себе цісарем. Своїми аграрними реформами він викликав грізне повстання селян під назвою «червоних брів». Леґальну династію привернув

[1] Уніфіковану, спільну для всієї держави.

Японська святиня серед озера

цісар Куанг-ву-ті (25—58 рр.). Він поширив владу Китаю на Аннам і наново забезпечив торгові шляхи в Середній Азії. Генерали того часу, Бань Чао і Пан Юнг, поширили впливи Китаю аж до границь Ірану. З тої доби маємо перші певні звістки про торгівлю Китаю з Римською державою, а саме вивіз китайського шовку. Транспорти йшли через Іран й Месопотамію до Тіра, де шовк фарбували й вивозили до Риму.

У першому столітті по Хр. у Китаї поширився буддизм. Пізніший переказ сповідав, що цісар Мінг-ті (58—75 рр.) уві сні побачив чудову постать, що ясніла золотим сяйвом. Один із дорадників цісаря вияснив, що це, певно, з'явився Будда. Цісар вислав посольство до Індії і спровадив перших буддійських ченців, що поширили нову віру.

У 220 р. вимерла династія Тан. Китай попав тоді знову у внутрішній розклад і боротьбу, що тривала аж до середньовіччя.

Початки Японії. Японія розпочала своє історичне життя значно пізніше, як Китай. У доісторичні часи були там великі зміни населення. Місцеві автохтони, до яких зараховують, між іншим, айнів, мусили уступати на північ під напором завойовників, що прийшли з полудня. Хто саме були вони, цього ще докладно не досліджено. Імовірно, племена малай-

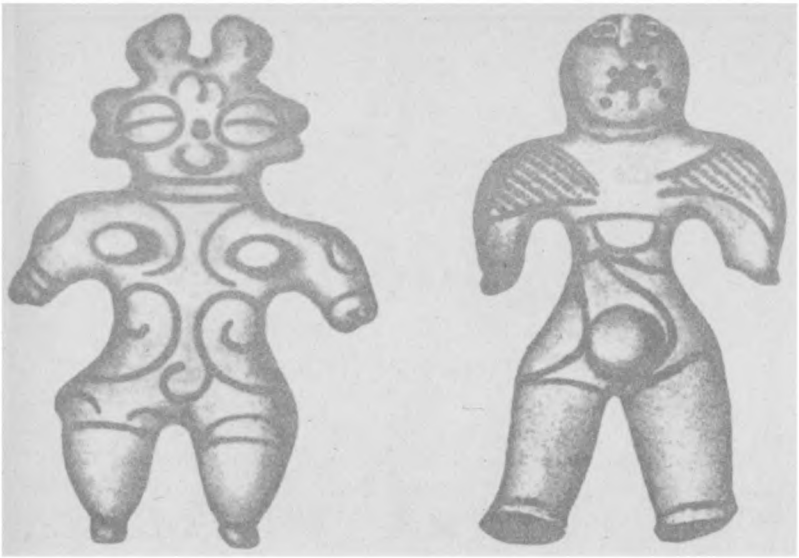

Японські глиняні фігурки з доісторичної доби

сько-полінезійського походження, хоч також був наїзд і з боку азійського суходолу.

Японські перекази уважають першим королем свого краю героя Джимму Тенно, що прийшов з острова Кюсю, опанував країну Ямато на острові Ніппон та заснував тут свою державу. Японці вказують рік 660 до Хр. як початок своєї держави.

Японія стояла тоді на низькому рівні культури. Населення займалося рибальством, ловами й управою рису. Пізніше розвинулися ткацтво, гончарство й особливо металевий промисел, бо країна мала багаті засоби міді. Релігійні вірування також були примітивними й обмежувалися шануванням предків та сил природи. Цю релігію названо пізніше «шин-то».

Японці відзначалися від найдавніших часів як войовничий і лицарський народ. У завзятій боротьбі з місцевим населенням вони зайняли всі острови, а потім звернулися на суходіл. Королева Джинго у II ст. по Хр. підбила вже частину Кореї. Через ці завоювання Японія увійшла у зв'язки з Китаєм і перейняла звідти початки вищої культури, між іншим письмо, що стало монополією окремих писарських родів. Невдовзі також поширився там буддизм, що мав дуже велике культурне значення.

ЕЛЛАДА

9. ПОЧАТКИ ГРЕЦЬКОЇ ІСТОРІЇ

Країна і народ. Полуднева частина Балканського півострова, яку замешкували греки, відзначається виїмковими[1] географічними прикметами: гористістю, добре розчленованим узбережжям і лагідним підсонням. Гірські пасма й ланцюги проходять Грецію в усіх напрямах і творять безліч долин, ярів і замкнених улоговин. Племена, що тут осідали, легко знаходили недоступні місця, в яких можна було безпечно заховатися й боронитися. А тому, що гори важко було переходити, окремі оселі жили власним життям і втрачали контакт із сусідами. Це спричинило поділ Греції на багато дрібних державок, що вперто боронили свою незалежність. Між прибережними місцевинами комунікація відбувалася тільки морем. Море нагороджувало недоступність суходолу: воно входило в землю глибокими заливами, що забезпечували спокійну плавбу, і немов запрошувало до подорожей у широкий світ. Греки дуже скоро познайомилися з морем, і на морських хвилях відігравалися найважливіші події з історії давньої Еллади. Підсоння південних околиць є дуже лагідне, там нема зими, людина не потребує вкладати багато праці, щоб виживитися й одягнутися. Рослинний світ там такий буйний і різнорідний, що забезпечує найконечніші людські потреби.

Стародавні греки, елліни, уважали себе автохтонами своєї країни. Але новочасні досліди довели, що вони примандрували з півночі, з прабатьківщини індоєвропейських народів, і що свій осередок мали десь у Східній Європі. Коли це сталося, наука не в силі докладно означити. Мандрівка відбувалася не відразу, а кількома струями, в різні часи.

Перші грецькі племена з'явилися на Балканському

[1] Винятковими.

Бій на морі. *Образок із грецької вази*

півострові близько 3000 р. до Хр. На самому полудні, на Пелопоннесі, осіли ахайці, в Середній Греції, а саме в Аттіці, — іонійці, на півночі, аж по гори Олімпу, — еолійці. Пізніше прибували з півночі все нові ватаги мандрівників. Останній, найсильніший рух мав місце близько 1200 р. до Хр. Тоді з-за Дунаю вдерлися на Балканський півострів споріднені з греками іллірійці, а під їхнім натиском помандрувало на південь грецьке плем'я дорійців, що дійшло аж на Пелопоннес і тут завоювало давніших поселенців.

У перші часи греки стояли на доволі низькому щаблі культури. Головне їхнє заняття було скотарство. Із своїми стадами й отарами вони мандрували по краю, шукаючи нові оселі. За мешкання слугували їм вози, запряжені волами. Тільки коли вони осіли на постійному місці, почали ставити примітивні хатини з вогнищем посередині, з яких дим виходив дверима. Це т. зв. м е г а р о н — будова, характеристична для грецького побуту. Хліборобство поширювалося спроквола. Його більше пильнували жінки, ніж чоловіки. За одяг довгий час слугували шкіри, поволі поширювалося ткацтво, а також гончарство.

На новій батьківщині грекам невдовзі стало затісно. Гориста країна не могла виживити все нові ватаги, що

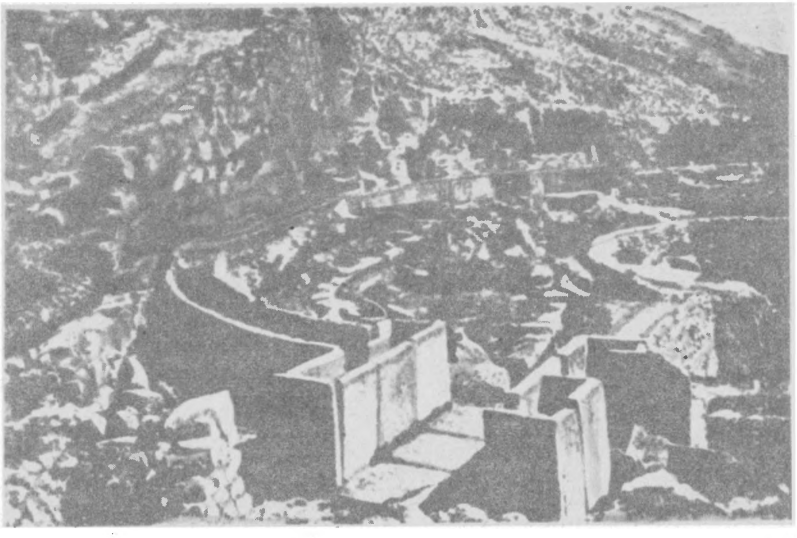

Руїни замку в Мікенах

приходили з півночі. Тоді сміливіші кинулися до дальшої мандрівки — на море. Густі громади островів на Егейському морі, Кіклади і Споради, полегшували плавбу, бо все на обрії видно було землю. Невеликими легкими човнами пливли здобувці все далі, відкривали нові країни і здобували їх у боротьбі. Перші походи мали характер піратських набігів. Відгомін цієї розбишацько-героїчної боротьби знаходимо в «Іліаді». Але за войовниками пливли спокійні поселенці, що осідали на родючих островах і на побережжях суходолу та займалися там скотарством і хліборобством.

Ця колонізація відбувалася постійними шляхами, які собі знаходило кожне плем'я. Еолійці й ахайці мали свої дороги на півночі Егейського моря й дійшли до острова Лесбос і Троади в Малій Азії; іонійці зайняли Евбею й сусідні острови посередині моря (Андрос, Наксос, Хіос, Самос) та середнє малоазійське узбережжя (т. зв. Іонію); дорійці здобували найбільші острови — Кріт, Родос і Кіпр та південний край Малої Азії.

Егейська культура. Населення, що його греки застали в країнах Егейського моря, не було з ними посвоячене, а, ймовірно, належало до групи малоазійських народів. Про це свідчать назви деяких гір, рік й осель на грецькім суходолі й островах (як Корінф, Закінф, Гаргет, Керес), в яких мовознавці дошукалися посвоячення з мовою малоазійських карійців. Ці невідомі нам ближче автохтони цих країн

Грецькі войовники з мікенської доби. *Малюнок на вазі з Мікен*

витворили високу культуру, що своїми початками сягає до 3000 р. до Хр. Цю культуру названо е г е й с ь к о ю. Найвизначніші її пам'ятки заховалися на острові Кріт.

Археологічні досліди на Кріті ведено від 1870-х років, але на велику скалю[1] повів їх тільки в 1890-х роках англієць Артур Еванс. По батькові, що був багатим фабрикантом і займався археологією, він дістав великий маєток і присвятив його цілком науковим розшукам. Із Крітом в'язався старий грецький переказ про могутнього короля М і н о с а — сина бога Зевса, що відзначався великою добротою і справедливістю. Він побудував л а б і р и н т — великий будинок, в якому було безліч кімнат і переходів, що йшли в різних напрямах. У лабіринті Зевс замкнув страшного бика з людською головою — М і н о т а в р а, що пожирав людей. Цього бика убив афінський герой Тезей.

Еванс рішився відшукати ці таємні Міносові будови. Він викупив грунти, що їх народ вказував як місце лабіринту, й почав розкопки, що тривали шість років (1900—1905 рр.). Висліди розшуків перевищили найсміливіші надії. Пощастило відкопати великі мури, фундаменти будов, гробниці, а в них сотки ваз, різнорідне знаряддя та всякі мистецькі твори. Досліди, що їх ведено різночасно на грецькому суходолі, дали також багато цінних знахідок, так що егейська культура виявилася у повній величині й різнорідності.

На Кріті було кілька більших міст. Найвизначніші з них — Кнос, Фаїстос і Малія. Характеристичне те, що ці оселі не мали великих оборонних мурів. Як видно, життя на Кріті пливло спокійно й безпечно. У кожному місті найбільшу увагу звертає королівська палата. Це звичайно комплекс

[1] Широко, у великих масштабах.

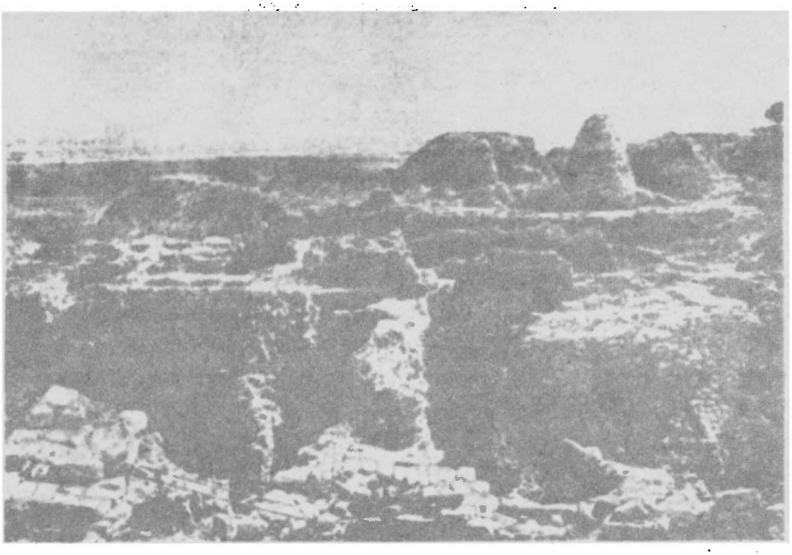

Руїни Трої

будинків, поставлених у чотирикутник, що замикають внутрішнє подвір'я. До палати ведуть монументальні сходи, що прикрашають передню сторону будови. Далі йдуть криті переходи (пропілеї), колонади, портики. Егейські колони доволі низькі й важкі, досить подібні до пізніших дорійських. Стіни будували з дрібних камінців, цегли та глини на сильнішій кам'яній підбудові. Деякі палати мали по кілька поверхів із різнорідними терасами. Вікон не знали — світло входило дверима або отворами між колонами.

Життя двора скупчувалося у головній кімнаті, яку греки звали «мегарон». До неї входили через портик. Балки стелі спиралися на дерев'яні колони. Посередині стояло вогнище, дим з якого виходив через щілини в даху. Долівка була викладена кам'яними плитами, стіни прикрашувалися фресками.

У палаті у Кносі на Кріті заховався тронний зал — невеликих розмірів, із кам'яним престолом, що стоїть при одній стіні. По обох боках під стінами йдуть кам'яні лави. Можливо, тут відбувалися сходини королівської ради. Але в палатах є також великі галі[1], де могло вміститися більше народу, каплиці чи складниці релігійних предметів, мешкальні кімнати, лазнички, кухні. У бічному крилі знаходили місце

[1] Зали.

робітні всяких ремісників, як гончарів, різьбарів, ковалів, склади вина й оливи, різні господарські комори. Тут заховалися величезні горщики й вази, в яких переховували збіжжя, вино, оливу та ін.

Королівська палата творила осередок міста. Поруч із нею стояли доми визначніших мешканців, не раз поверхові, та великі кам'яниці, в яких мешкання винаймали за чиншем. Були також публічні будівлі, магазини й торгові склади. Деякі міста мали правильний план, вулиці перетиналися під кутом, дороги були бруковані. Зустрічаємо вже й каналізацію та водопроводи, якими до міста йшла свіжа вода. Бідніше населення ставило свої хати з цегли, сушеної на сонці, або з глини, змішаної із соломою. Дерево вживали для балкування, дах покривали соломою або тростиною. Цікаве те, що хати часто мали план круглий або овальний.

Жіноча фігурка з фаянсу з Кноса на Кріті

Егейські будови дуже часто мають стіни, прикрашені фресками. Стіну, на якій мали примістити мальовило, заправляли тинком і на ньому малювали насвіжо. Уживали яскраві барви, найрідше зелену. Егейські малюнки зображають найрізнорідніші сцени з життя: релігійні процесії, лови, ігрища, боротьбу биків, войовників, виступи акробатів і танцюристок і т. ін. Часто трапляються малюнки з природи, види садів і квітників, різнобарвні квітки, птахи, що зриваються до лету, кіт, що засідає на здобич, тощо. Вражає в них велике розуміння руху, життя, динаміки.

Троя. До міст, що їх греки здобули в часи свого перенесення[1], належав також І л і о н, або, як його назвали римляни, — Т р о я. З Гомерової «Іліади», в якій описана десятилітня облога Трої, знаємо, що це був оборонний город з великими мурами, баштами та іншими укріпленнями.

---

[1] Тут — переселення.

Мури Трої

Віднайти це славне місто постановив собі за мету життя німецький археолог Генріх Шліман. Свої розсліди розпочав він у 1871 р. і вів їх до смерті в 1890 р. Довгий час не міг він натрапити на заховані руїни, але випадково завважив серед рівнини невеличкий горбок Гіссарлик, в якому тільки й знайшов великі звалища давнього міста.

Жіноча фігурка з фаянсу з Кноса на Кріті

Довголітні розкопи виказали, що на тому місці існувала не одна оселя, а в різні часи, одне по другому, аж дев'ять міст. З першого, найдавнішого міста відкрито тільки останки мурів, що доходили до 3 м завгрубшки. Краще заховалося друге місто. На спланованому горбі стояли довкола оборонні мури, побудовані з великих каменів та з сушеної цегли. До твердині вели ворота, що були розміщені між сильно побудованими стінами, так що коли ворог здобував зовнішню браму, оборонці могли ще боронити внутрішні ворота. Крім цього, сам замок також був укріплений мурами. Замкова будова була простокутня. Мешкання складалося з подвір'я, підсіння (портика) і світлиці. Стіни будували на камінному підмуруванні із сушеної цегли і скріплювали їх балками. На стінах є сліди фресок. Дах, здається, був плоский, як це, зрештою, бачимо аж дотепер у сухому підсонні Сходу. Світло входило через отвори в даху, туди ж виходив і дим з вогнища. Отже, будова була така сама, як будова палат на Кріті або в Мікенах, тільки значно простіша.

Гомерова Троя займала аж шосту верству у звалищах. Знайшли по ній небагато. Заховалися тільки рештки могутніх мурів та сліди оборонних веж. Входові ворота були з чотирьох сторін, а також була мала хвіртка для вилазок. Відкопали також криницю в середині замку. З самих будов збереглися тільки рештки фундаментів. Отже, цей «священний Іліон», якого найбільше шукали археологи,

залишив найменше пам'яток. Останки його мурів вціліли завдяки тому, що римляни уживали їх (разом із звалищами сьомого й восьмого міста) до будови дев'ятого города — «Нового Іліона».

Що на цьому місці, на горбі Гіссарлик, стояла справді Гомерова Троя, це старався довести наступник Шлімана, археолог Дерпфельд. На основі студій терену й інтерпретації «Іліади» йому, здавалося, пощастило переконати вчений світ, що Іліон міг бути тільки тут, [а] не деінде. Але в новіші часи інші археологи виступили з аргументами, що в Гіссарлику є тільки рештки великої гробниці, де ховали полеглих героїв, та фортифікацій, що цю гробницю захищали. Справжній Іліон мав би стояти деінде, в місці, що тепер зветься Кара-Юр. По чиєму боці рація — це покажуть дальші розкопки.

Господарство й устрій. Народ, що здвигнув такі великі міста й замки, також в інших ділянках культури стояв на високому рівні. Ловецтво, якому так запопадливо віддавалися примітивні народи, в егейців було вже тільки забавкою великих панів. Полювали деколи на диких кабанів, що робили шкоду хліборобам, то знову на биків, яких на Кріті вживали для боротьби в цирках та на жертви богам. Лови на биків відбувалися за допомогою нагінки, що заганяла звірів у заставлені сіті. Але головним заняттям населення було хліборобство й скотарство. Знали вже усі роди збіжжя, плекали виноград й оливне дерево, мабуть, також фіги. З домашніх звірів найбільш поширеними були вівці, кози та корови. До їзди вживали ослів і мулів, а кінь з'явився у Греції тільки по 1500 р. до Хр. У домашньому господарстві виробляли муку — не тільки на жорнах, але й на більш зручних млинках, та витискали оливу у спеціально зладжених коритах. Розвинулися різнорідні ремесла, що доставляли вироби на одяги та до щоденного вжитку. Дуже високо стояло гончарство, що дало вироби надзвичайно оригінальні й гарні. Особливо крітська кераміка відзначається різнорідністю барв та багатою орнаментикою, помисли якої брали з рослинного та морського світу. Доволі часто трапляються статуетки, що зображають людей і звірів (биків, мулів та ін.). Всяке знаряддя і зброю виробляли з бронзи. У руїнах і гробницях знаходять плуги, казани, сокири, мечі, вістря до списів — все з бронзи, бо залізо ще не було поширене. Дуже гарні були золотарські вироби: нашийники, ланцюжки, діадеми, запинки, шпильки та ін.

Егейські острови, особливо Кріт, стояли в живих торгових зв'язках з іншими культурними країнами. На експорт ішли дерево, олива, вино, бронзовий посуд, золотарські та

ювелірні вироби, кераміка, деколи матерія. Свої продукти й вироби егейці вивозили до Єгипту, Фінікії, Малої Азії, Греції, Італії та Іспанії. Найжвавіші торги йшли з країною найвищої культури — Єгиптом. Егейці мали над Нілом свої факторії, що посередничали в цій торгівлі. З Єгипту вивозили скло, гончарські вироби, золото, дороге каміння, слонову кість, а також збіжжя. Срібло й цину добували з Піренейського півострова, стояли також у зв'язках із чорноморськими країнами і спроваджували звідти збіжжя.

У давніші часи торгівля мала обмінний характер. Ще в «Іліаді» ціну зброї означали числом корів. Але пізніше почали вживати за монету плитки міді й золота, такої самої ваги, як у Єгипті й Вавилоні. Як видно, система ваг і грошей у всьому тодішньому світі була однакова.

Із зростом торгівлі розвинувся також егейський флот. Егейські кораблі були більш подібні до єгипетських, як до фінікійських, відзначалися симетричною будовою й гарним виглядом. Описи їх знаходимо в Гомера, а зображення — на різьблених мікенських перснях. Кораблі були різної величини й типу, одні — порушувані веслами, другі — вітрилами. Егейський флот був такий великий, що ним не раз користувалися єгиптяни, так само, як і фінікійськими кораблями.

Матеріальний добробут, в якому жили егейські міста, надав характеристичні риси духовній культурі цих народів. На розкопках знайдено багато різнорідних пам'яток, що відносяться до тогочасного релігійного життя. Серед егейських божеств на першому місці стояли богині. Можливо, це була одна головна богиня, якій пізніше давали різні імена: Велика Мати, Кібела, Рея та ін. Зображували її в різних видах: між двома левами або з цапом, або між звірями, птицями й рибами, або з луком у руці. Чи існували чоловічі божества — це непевне. Частіше приходять демони у вигляді напівлюдей із головами биків, левів, коней. Цікаво, що егейці не ставили святинь своїм богам. У королівських палатах зустрічаємо деколи невеличкі комори з лавами, на яких стоять фігурки богинь, обрядові роги, подвійні сокири й різнорідний посуд, але це, мабуть, не були домашні каплиці, а скоріш складниці обрядових предметів. У цих коморах нема найважливішого — жертовних вівтарів. Егейці шанували своїх богів на відкритому місці, на горбах і в священних гаях. При деяких королівських палатах є просторі подвір'я зі сходами довкола, у вигляді пізніших театрів, — може, тут відбувалися релігійні обряди. До культу вживали переносні вівтарі з каміння й дерева, часто прикрашені різьбою, жертовні столи, дзбани та різний інший посуд. Увагу звертають т. зв. сакральні роги, подібні до рогів бика. Невідомо, чи вони були

Король жерців. *Малюнок із палати в Кносі на Кріті*

символом бика, чи зображували рамена богині Матері. Другим символом була сокира з двома вістрями, що означала владу й могутність. Символічне значення мали також престол, щит і дерево.

Своїм богам егейці складали жертви, найчастіше криваві із звірів. Є також сліди, що деколи жертвовано богам і людей. При обрядах виступали жрекині, що виконували танки при звуках флейти й арфи. Не раз вони пописувалися танком із вужами. На пошану богів відбувалася також боротьба биків — тавромахія. Померлих палили на вогнищі або ховали їх у землі. На Кріті вміли також муміфікувати тіла й переховували їх у саркофагах.

Про політичний і суспільний устрій того часу не маємо докладних відомостей. Егейці залишили деякі літературні пам'ятки чи написи, але письмо їх, подібне до ієрогліфів, дотепер ще не відчитане. Знову ж давні перекази є занадто фантастичними, щоб із них можна було добути щось певне. Так, наприклад, оповідання про царя Міноса свідчить, що на Кріті була могутня держава. Те саме підтверджують величаві руїни королівських палат. Але чи справді жив Мінос, в який час він володів, які були його діла — про це нічого певного не знаємо. Що тодішня держава мала вироблену організацію, на це доказом є акти, списані на табличках з урядовими печатками. Таких печаток на Кріті знайдено дуже багато.

При королях велике значення мала шляхта, що творила воєнну дружину. Як виглядало тодішнє військо, це знаємо з різнорідних образів на посуді, саркофагах та ін. Лицар на голові мав шолом, прикрашений конячим хвостом; від ворога заслонювався щитом, до наступу мав бронзовий обосічний меч або спис. Визначні панове уживали також луки. Військо виступало громадою, з однаковою зброєю. Це, мабуть, була королівська гвардія, озброєна на один лад.

Егейська культура впала під натиском народів, що з півночі прямували на море. Коло 1700 р. до Хр. напівдикі

наїзники вперше відвідали Кріт, знищили величаві палати, пограбували міста й із добиччю та бранцями повернулися до своїх садиб. Але непевно, якого роду вони були. Одні вчені вважають їх за грецьких ахайців, інші — за гіксосів, що тоді також наїхали на Єгипет. По цьому наїзді крітські володарі відбудували свою державу, поставили нові палати, розвинули заграничну торгівлю. Це був золотий вік егейської культури. Але коло 1400 р. до Хр. нова хвиля грецьких наїзників залила острови Егейського моря, і знову їх жертвою стали багаті міста й королівські будови. Та тим разом греки вже не поверталися до своєї батьківщини, а осіли по островах як пани й володарі егейців.

Геройський вік греків. На новій батьківщині, у Греції й на островах, греки швидко почали добувати собі нову культуру. Багато культурних надбань вони приймали від завойованих егейців, але й самі виказали талант і оригінальність та сміливо йшли вперед на шляху розвитку. В цьому розвиткові м'якість, артистичний смак та вибаглива культура егейців щасливо доповнювалися суворістю, самостійністю й енергією греків. Тодішня промисловість зазнавала дуже великих змін у зв'язку з поширенням заліза, яке оброблювалося головним чином в альпійських країнах. З'явилися нове залізне знаряддя, а також залізна зброя, що змінила способи ведення воєн. Хоч греки віддавалися вже охоче хліборобству й городництву, їхня непосидюча вдача побуджувала їх до боротьби, завоювань і мандрівок. Напасти на сусідню оселю й забрати її стада худоби, несподіваним набігом човнами заскочити прибережне місто, спалити його й пограбувати, — це вважалося геройським ділом, яке оспівували народні співці. Цю добу грецької історії називаємо г е р о й с ь к и м в і к о м.

У цю добу наймогутнішими були ахайські володарі в Арголіді на Пелопоннесі. Про їхню силу свідчать укріплення замків у Мікенах і Тірінфі. Життя було неспокійне, войовничі племена проходили країну вздовж і впоперек, і хто хотів мати безпеку, [той] мусив знаходити захист за сильними мурами й загородами. Мури мікенського замку, побудовані з великих блоків каміння, доходять до 8 м завгрубшки і вражають своєю величчю. Між ними ховаються славні Л е в и н і в о р о т а, побудовані з блоків, довгих на 3—4 м, прикрашені вгорі плоскорізьбою, що зображує двох левиць. Величезні мури цієї доби названо к і к л о п с ь к и м и від імені велетнів кіклопів, що їх знаходимо в «Одіссеї».

Будови ахайських володарів значно відрізняються від крітських. Палати на Кріті відзначаються широким закла-

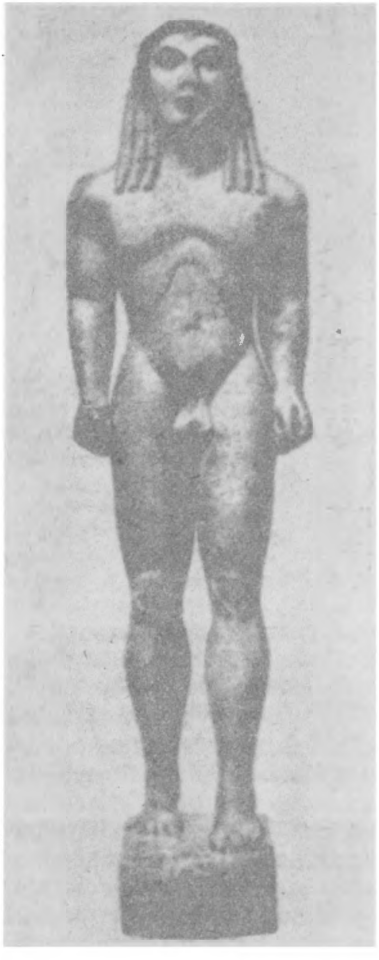

Тип грека з VI ст. до Хр. Т. зв. Клеоб, або Бітон. Різьба Полімеда з Аргоса

денням, ясними, великими покоями й галями, а у Мікенах натомість сходи тісні, кімнати вузькі, багато є коридорів, комірок і потаємних схованок. У цілості ці будови викликають похмуре враження воєнних твердинь чи казематів. Очевидно, люди, що їх будували, вели життя важке й тривожне, серед безнастанної небезпеки, й більше дбали про тривкість і силу своїх садиб, ніж про їхню красу.

Мікенські володарі залишили величаві похоронні пам'ятники. У Мікенах заховалися дев'ять королівських гробниць, що мають вигляд купольних будов. Найвеличавіша з них — т. зв. гробниця Агамемнона. До неї веде коридор — 35 м завдовжки й 6 м завширшки, побудований із кам'яних блоків. При кінці коридора є вхід до гробниці, прикрашений бічними колонами і трикутною надбудовою з великих різьблених блоків каміння. Сама гробова комора покрита куполом 15 м заввишки, що звужується догори. Збудували її з кам'яних плит у такий спосіб, що кожну вищу верству каміння пересували дещо до середини, так що будова має вигляд склепіння.

Життя цих часів пізнаємо з великих грецьких епопей — «І л і а д и» та «О д і с с е ї».

«Іліада» описує облогу міста Трої. Боротьба почалася з того, що троянський королевич Парис викрав жінку в одного з грецьких князів Менелая — прегарну Єлену. Десятилітня війна закінчилася здобуттям і знищенням Трої. В «Одіссеї» описана мандрівка мудрого Одіссея, короля Ітаки, що, повертаючись із Трої, не міг ніяк попасти до батьківщини й блукав

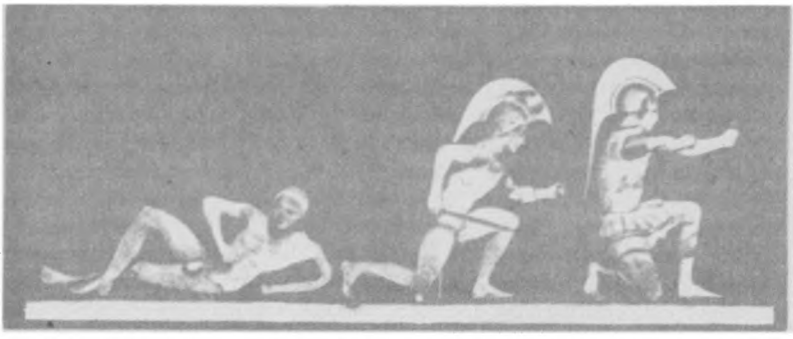

Грецькі войовники. *Різьба із святині в Егіні*

по Егейському й Середземному морях. Обидва архітвори постали десь у межичасі X-YII ст. до Хр. Найдавнішу їхню основу творять пісні, в яких учасники походів описували свої й чужі пригоди. Ці співи поширювали окремі співці — а й о д и, часто — сліпі старці. Таким сліпцем мав бути й Г о м е р, якому приписували авторство цих епопей.

«Іліада» й «Одіссея» не є творами, сучасними Троянській війні, але все ж містять багато споминів із геройської доби, завдяки яким ми пізнаємо обставини тодішнього життя.

Бурхлива хвиля переселень знищила більші державні організації. Не зустрічаємо вже таких могутніх володарів, як мікенські. Греція розбилася на велике число дрібних державок чи, вірніше, округ. Кожна більша оселя жила своїм окремим життям під проводом своїх князів — анактів. Ніде не було сильної влади, королів обмежувала шляхта — л і п ш і л ю д и, що творили добре організований військовий стан. Всі важливіші справи вирішувала рада вельмож, й ухвали її король мусив виконувати. На таких нарадах кожний лицар мав право промовляти. Хто відзначався даром мови, в руки того переходили провід і політичні впливи.

Серед мандрівок упадала також культура. Перевелися замки з великими «кіклопськими» мурами. Оселі гомерової епохи мали тільки вали, мури з цегли і дерев'яні заборола. Королівські палати мали вигляд невеликих дворів, будованих із дерева і скромно уладжених. Упало декоративне мистецтво, рідко зустрічаємо різьби й мальовила, тодішні вази значно гіршого виробу, ніж давні егейські. Греки зруйнували давню культуру, а на її місце не зуміли ще створити своєї. Досить сильними були чужі, орієнтальні[1] впливи. Наприклад,

[1] Тут і далі — «орієнтальний», «Орієнт» — «східний», «Схід».

одяги того часу дуже квітчасті, з багатими узорами, й нагадують східні зразки.

Самобутність греків виявлялася головно в релігії. «Іліада» й «Одіссея» вказують нам, який багатий був грецький пантеон, яку масу різнорідних божеств шанували і народ, і вища верства.

Кожна ріка, кожне джерело, кожний горб, долина, ліс, гай, кожне дерево мали свого опікуна-бога. На цьому полі греки виявляли незвичайно багату уяву і самостійність та великий поетичний хист. Релігія стала надовго головною прикметою грецької культури, що почала могутньо наростати.

10. ГРЕЦЬКІ ДЕРЖАВИ

Початки організації. Відносини в Греції почали стабілізуватися тоді, як закінчилася мандрівка дорійців, — коло 1000 р. до Хр. У той час творяться грецькі держави, що ведуть уже тривке політичне життя.

На далекій півночі, в Македонії, жили племена мішаного фракійсько-грецького походження. Інші греки не вважали їх за чистих еллінів і називали чужинцями — варварами. Вони займалися скотарством, відзначалися лицарським духом, але не скоро створили свою державу. На полудні від Македонії лежала Фессалія. Замикали її гори Олімп, Пінд, Пеліон і Осса. Первісні мешканці віддавалися пристрасно годівлі коней, пізніше поширилося хліборобство. Не було тут одної держави, а цілий ряд дрібних самостійних округ. Епір, замешканий іллірійцями, не відігравав більшої ролі у спільнім житті Еллади, тільки святиню Зевса в Додоні відвідували побожні подорожники.

Середня Греція ділилася на кілька малих держав. Країна Дорида нагадувала, що тут затрималися дорійці у своїй мандрівці на південь. Фокіда славилася горами Парнас і святим містом Дельфами, де була широко відома святиня Аполлона. Локріда відрізнялася від сусідніх країн аристократичним ладом, що протривав довгі часи. Беотія була хліборобською країною, мала навіть здавна штучну каналізацію; ділилася на багато округ, що трималися своїх старовинних замків, як Орхомен, Фіви, Танагра. У Короней існувала зі старих часів дуже шанована святиня Афіни, при якій лицарі збиралися на воєнні походи. Беоти мали

багато переказів про своїх героїв, і в них найскорше з'явилися поети (Гесіод, Піндар). Гористі країни Етолія й Акарнанія жили примітивним життям. Тутешні селяни-скотарі мали славу диких варварів.

На переході із Середньої Греції до Пелопоннесу простягався корінфський Істм із країнами Мегаріда, Корінф та Сикіон. Ця околиця дійшла до великого розвитку завдяки своєму географічно-комунікаційному положенню. Через нього проходив людний сухопутний шлях із півночі на полудне, а також тут наближалися два моря — Іонійське й Егейське. Корінф здавна був живим торговим містом із розвиненим керамічним промислом. Існували перекази, що в цих сторонах колись мали свою колонію фінікіяни.

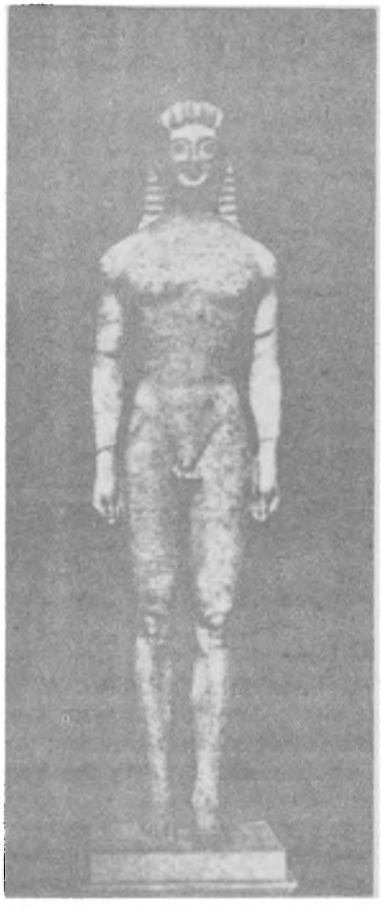

Аполлон із Теней. *Різьба з архаїчної епохи*

На самому Пелопоннесі лежало кілька відокремлених від себе країн. Високі гори, ще більші, як в інших сторонах, творили границі між різними державними організмами. Найбільш замкнена була Аркадія. Тутешні гори здіймалися стрімкими, недоступними валами, так що до Аркадії не могли дістатися чужі завойовники, й мова та звичаї залишилися тут найбільш чистими й незайманими. Також до прибережної Ахайї мало наплило чужинців. Але тутешнє населення, завдяки сусідству з морем, було більш підприємливе і брало живу участь у колонізаційному русі. Сама назва ахайців була відома далеко на сході. Західна Еліда мала добру землю і вогке підсоння, тож рослинність у ній відзначалася особливою буйністю. Але головне значення Еліда добула через те, що на її території лежала Олімпія —

Спарта. *Сьогоднішній краєвид*

святе місце Зевса, в якому відбувалися славні олімпійські ігрища.

На сході провідне місце займала А р г о л і д а. Тут лежали давні осередки державності й культури, Мікени й Тірінф, але вони занепали в добу переселень. Пізніше провідну роль відігравав Аргос, володарі якого зі свого могутнього замку намагалися підбити сусідні країни. Але суперником Аргоса стала Спарта.

Спарта. Дорійці під час свого переселення на Пелопоннес зайняли між іншим родючу долину ріки Еврот у Лаконії. У завзятій, довгій боротьбі вони поконали головне місто краю Амікле і його мешканців зробили своїми невільниками. Потім приєднали собі дальших сусідів, за їхньою допомогою перейшли горби Тайгету й зайняли хліборобську Мессенію. Так постала лакедемонська держава.

Столицею її було місто Спарта. Від інших міст воно відрізнялося тим, що не мало оборонних мурів, зате його мешканці проживали в постійній воєнній поготівлі. Провідне місце мали завойовники — с п а р т і а т и. Вони ділилися на 30 родів і замешкували п'ять осель міста, т. зв. комой. Вони творили військо, і в їхніх руках була вся влада в державі. Другий клас творили п е р і о й к и — «люди, що жили довкола», мешканці осель, що оточили Спарту. Вони мали обов'язок доставляти воєнну дружину і платити податки,

а зрештою були свобідними людьми. Спартіати, яких було небагато числом, опирали свою силу на періойках і старалися створити їм добрі умови життя, щоб вони залишалися вірними державі. І справді, періойки навіть у найтяжчі хвилини дотримувалися вірності Спарті. Дуже важке було становище третього класу — і л о т і в. Це були нащадки підбитого населення, що добровільно не хотіло піддатися дорійцям. Вони стали невільниками. Їх осадили по кілька родин на землях спартіатів, і вони управляли ріллю та мали обов'язок половину приходу давати своїм панам. Під час війни їх уживали як слуг до помочі лицарям. Спартіати не визнавали за ними ніяких прав, ставилися до них з погордою й поводилися з ними гостро й жорстоко. Був звичай, що ефори[1] щороку наново виповідали ілотам війну, щоб у той спосіб спартіати мали вільну руку супроти своїх підданих. Тому ілоти не раз підіймали повстання проти Спарти, але все безуспішно.

Візник із Дельфів. *Тип грека з V ст. до Хр.*

Державний лад і побут Спарти відрізнялися від устрою інших грецьких міст. Творцем його мав бути Л і к у р г, постать напівміфічна: не знати, звідки він походив і коли жив. На чолі держави стояли д в а к о р о л і, — за переказом, із двох могутніх родів, Агіадів і Евріпонтидів, що вели з собою боротьбу, а потім поєдналися. Королі мали невелику владу; вони тільки складали жертви богам, стояли на чолі війська під час війни

[1] Найвищі урядовці у Спарті.

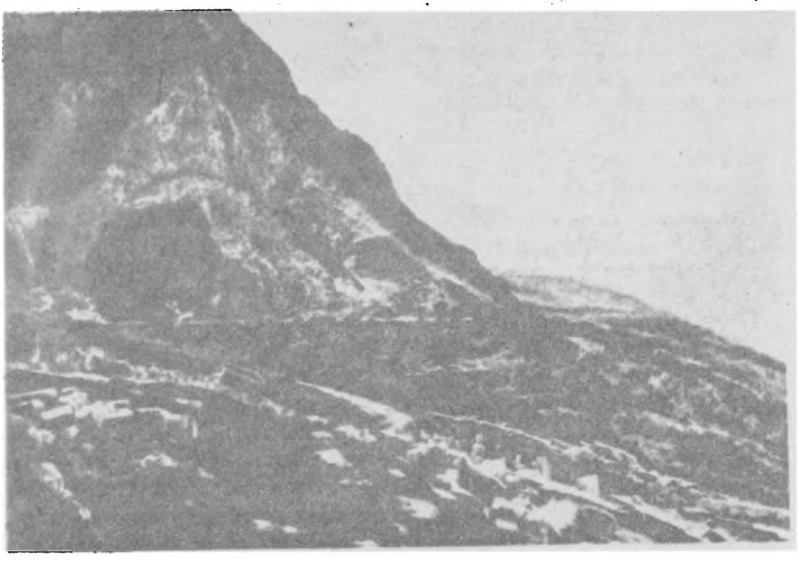

Дельфи. Вид на руїни святині Аполлона

й розсуджували деякі цивільні справи. Справжню управу держави мали п'ять е ф о р і в — «надзорців», яких обирали народні збори. Вони проводили[1] на всяких нарадах, вели суд, контролювали урядовців і навіть королів, завідували скарбом, пильнували, щоб всякі закони й постанови були точно виконувані. Законодавча влада належала до двох рад. Одна — г е р у с с і я, або рада старших, складалася з обох королів і 28 членів, щонайменше 60-літніх; вона приготовляла внесення у всяких державних справах і вела деякі суди. Друга рада, а п е л л а, — це були народні збори, в яких брали участь усі повнолітні спартіати. Апелла приймала або відкидала внесення ради, але без дискусії, тільки коротким окликом.

Спарта славилася твердим життям і гострим вихованням молоді. Коли приходила на світ дитина, зібрання найстарших членів роду вирішувало, чи залишити немовля при житті. Калік і слабовитих дітей викидали на гору Тайгет, бо спартанські закони дозволяли жити тільки фізично сильним людям. Дитину змалечку призвичаювали до невигод і суворого життя: купали в зимній воді, виставляли на холод, одягали в простий одяг. На сьомому році життя хлопці йшли до державних шкіл і там училися на кошт держави. Хлопців

[1] Тобто керували, головували.

ділили на дружини під проводом досвідчених людей, і молодь серед військових вправ та ігор училася витривалості та хоробрості. Хлопці ходили обстрижені до шкіри, босі й майже голі, в одному тільки плащі; спали на очереті, який власними руками, без допомоги ножа, виломлювали на ріці. Не вільно було вживати теплу купіль, ані намащувати тіло олійками, як це робили інші греки. Хлопці самі приладжували собі вечерю, збирали з поля ярину, рубали дрова. У спартанських школах звертали найбільше уваги на фізичне виховання, значно менше — на формальну освіту. Молодь учили висловлюватися коротко, ясно й дотепно. Провідник дружини по вечері робив хлопцям питання, що вимагали продуманої відповіді, наприклад, яка є найбільша чеснота мужчини і в чім вона виявляється. Хто не зумів дати короткої, «лаконічної» відповіді, того провідник карав: кусав його за великий палець руки. Високо стояв у Спарті спів. У піснях виславляли героїв, що полягли за батьківщину, та ганьбили боягузів, змальовуючи їх нужденне життя. Під час релігійних свят ставали три хори, кожний із спартіатів іншого віку, і славили свої діла. Старики починали: «Яка з нас колись була хоробра молодь!» Дорослі мужі відповідали: «Сьогодні при нас сила, спробуй, якщо бажаєш!» А хор хлопців кінчав: «Доведеться вам залишити місце для нас!»

У бій спартіати йшли з піснею й веселістю. Тоді вільно було вбиратися в гарні одяги, фризувати волосся, чванитися гарною зброєю. Коли наближалися до ворога, прикрашували голову вінками, а король наказував сурмачам грати в сурми і сам перший починав бойову пісню. «Це був святочний і грізний вид, коли вони марширували при звуках музики, рівною лавою, без тривоги в душі, лагідно й погідно, ведені піснею на небезпеку життя», — оповідає Плутарх у життєписі Лікурга. Славні були бойові пісні найдавніших спартанських співців-поетів — Терпандра і Піндара.

У щоденному громадянському житті спартани відзначалися також надзвичайною простотою та поміркованістю. Земля в Спарті була поділена на рівні частини, й щокілька років наново ділили ріллю, щоб не дозволити кому-будь дійти до більшого майна. Всі громадяни мали бути рівними. Суворо забороняли торгівлю з іншими країнами, щоб не допустити чужосторонніх виробів та звичаїв. Не дозволяли вживати золото і срібло, — спартанські гроші були залізні і слугували тільки в конечній потребі. На приватні справи спартіат міг жертвувати небагато часу, бо головним його обов'язком було служити державі. Дорослі мужчини жили спільно у військовому таборі групами по 15 людей. Спільно відбували гімнастичні й військові вправи, також спільно харчувалися, причому кожний доставляв свою пайку поживи.

Руїни святині Гери в Олімаії

Широко відома була спартанська «чорна юшка» з вепрячого м'яса, вареного в крові, яку приправляли сіллю й оцтом. «Нікому не вільно було жити по своїй вподобі, але всі мали приписаний розклад праці, немов у таборі, — і взагалі уважали, що не належать собі, а тільки державі» (Плутарх).

Афіни. Реформи Солона. Афінська держава своїми початками сягає IX ст. до Хр. Вже тоді князі, що володіли в афінському замку — Акрополі, об'єднали під своєю владою дрібні держави Аттіки, аж по гори Парнас на півночі. Імена перших володарів знаємо з пізніших переказів. Замок в Афінах немов побудований був королем К е к р о п с о м, що був наполовину людиною, наполовину вужем. Він завів релігійний культ і державні установи. Найславнішим афінським героєм уважали Т е з е я, сина Егея. Це він забив Мінотавра на Кріті, вів боротьбу з кентаврами, з Гераклом виправлявся проти амазонок — лицарського племені жінок, що жили над Чорним морем. Він об'єднав усю Аттіку в одну державу.

Афіни, що лежали недалеко від моря, більше, ніж Спарта, підлягали зовнішнім впливам. Вони скоро утворили свій флот, ввійшли в міжнародну торгівлю, познайомилися з культурами Сходу й самі почали розвивати свою культуру.

Скоріше, ніж інші держави, пройшли вони також устроєві переміни. Влада дідичних королів не тривала тут довго. Шляхта високих родів — е в п а т р и д и — обмежувала все більше своїх володарів. Органом аристократії був ареопаг — рада, що засідала на горбі Ареса. Ареопаг вів карне судівництво, мав нагляд над управою держави і призначав урядовців. Спочатку додали королеві до помочі начального вождя — полемарха й урядовця для цивільних справ — архонта, яких обирали все на новий рік. Потім установлено шість суддів — тесмотетів, врешті місце дідичного короля зайняв виборний, якому залишено тільки богослужебні справи. Так Афіни з монархії перемінилися на аристократичну державу.

Прийшли також поважні соціальні переміни. Шляхта не тільки дійшла до політичної переваги, але й використовувала свою владу проти нижчих верств. Вільні дотепер селяни-хлібороби попали в борги, а тому, що не могли їх сплачувати в чимраз тяжчих відносинах, мусили заставляти грунти, й на селянських землях з'явилися кам'яні стовпці, на яких були записані боргові суми. Хто ж боргу не виплатив у визначений реченець[1], той ставав підданим пана, і його можна було навіть продати, як невільника, в чужі землі.

Ці відносини викликали серед селянства рух, ворожий до аристократії. У 630 р. до Хр. якийсь Кілон став на чолі невдоволених і намагався опанувати Афіни. Щоб не допустити до гірших подій, аристократія зважилася на реформи. У 621 р. за дорученням ареопагу Д р а к о н списав і впорядкував давні закони, але ніяких змін, корисних для народу, він не провів, а пізніше ці «драконівські» права осуджено, як «кров'ю писані».

Гарячим прихильником реформ був С о л о н, нащадок старого королівського роду Медонтидів. Це був освічений чоловік, [який] відбував багато подорожей, пізнав відносини різних країн. Він зрозумів, яка небезпека висить над державою, і закликав аристократію до реформ.

На 594—593 рік ареопаг призначив Солона архонтом, віддаючи йому повновладу провести основні переміни устрою. Солон зайнявся наперед долею селянства. Він уневажнив борги, затягнені на застав грунту, наказав усунути боргові камені з селянських земель і повернув селянам їхню власність, а тих селян, що їх запродали за борги в неволю, викупив коштами держави. Це була солонська с е й с а х т е я — «обтрясення боргів». Завдяки цьому

[1] Строк, термін.

Метопи[1] зі святині у Селіносі

відродився в Аттіці селянський стан, в якому держава могла знайти бажану опору. Це було особливо важливо з огляду на переміну в способі ведення війни. Всюди в Греції втрачала значення лицарська кіннота, а головним військом стали піхотинці. Тепер Афіни могли вжити свобідних селян до військової організації.[1]

Все населення Солон поділив на чотири класи відповідно до майна. При цьому брав під увагу не тільки земельну власність, але й рухоме майно, — в Афінах зростав уже тоді купецький стан. Перший клас творили «пентакосіомедімної», річний дохід яких виносив понад 500 мір збіжжя, вина або оливи; другий клас — «гіппейси» — лицарі, що мали дохід понад 300 мір; третій — «зевгітаї», з доходом понад 200 мір; четвертий — «тетеси», з доходом нижче 200 мір. Відповідно до маєтку громадяни платили податки і відбували військову службу — багатші тяжчу, в кінноті, незаможні — легшу. Зате багатші мали доступ до вищих урядів.

Найважливіші реформи Солона стосувалися політичного устрою Афін. Солон обмежив право а р е о п а г у — залишив йому тільки судівництво у карних справах. Законодавчу владу він віддав народним зборам (еклесія), до яких належали громадяни у віці понад 30 років, з трьох вищих класів. Не була це повна демократія, бо незаможні люди були виключені від участі в політичному житті, та все ж таки середньозаможні кола мали вирішальний голос. Виконну владу мала б у л е — рада, що складалася з 400 членів; обирали її поодинокі округи (філи), кожна по 400 членів. Солон завів також народні суди (г е л і а я).

Реформи Солона створили з Афін державу іншого типу, ніж була Спарта. У Спарті перевагу мав замкнений клас спартіатів, в Афінах [же було] відкрито широко ворота громадянам із середніх верств. У Спарті весь устрій спирався

[1] Метопи — у грецькій архітектурі плити із рельєфним зображенням.

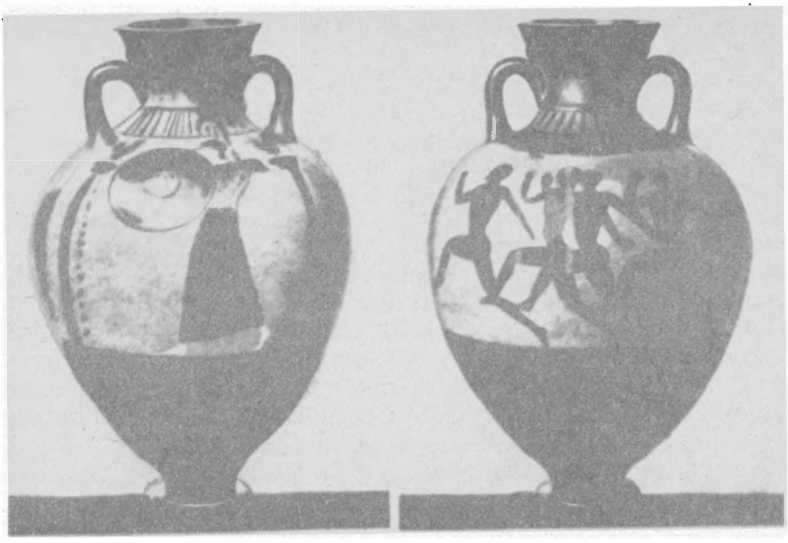

Грецькі вази з малюнками олімпійських ігрищ

на дисципліну і примус — в Афінах основою ладу стали свобода і відповідальність одиниці. Спарта була державою консервативною, що при своїх установах залишалася незмінною цілі століття, — в Афінах безнастанно кипіло життя і все творилися нові форми організації.

Тиранія Пісістрата. Реформи Солона спочатку зустріли опір аристократії. Могутні афінські евпатриди не хотіли зректися проводу в державі, не хотіли допустити до урядів людей нижчого стану. З другого боку, народ був невдоволений тим, що не дістав нових грунтів, яких здавна домагався. Почалися нові розрухи. Непевне становище використав один з аристократів — Пісістрат — і проголосив себе в 560 р. тираном, тобто одновладцем. Він належав до однієї з найвизначніших афінських фамілій, що виводила свій рід від героя троянської війни Нестора. Був він добрим полководцем, на чолі афінських військ переміг Мегару та приєднав під владу Афін острів Саламін, завдяки чому мав популярність серед народу. Але спочатку недовго втримався при владі. Його тесть Мегакл, з другого могутнього роду — Алкмеонідів, що допоміг йому здобути владу, виступив проти нього, і Пісістрат мусив утікати з Афін. Аж по кількох роках зібрав він нові сили,

під Афінами розбив військо своїх противників і остаточно опанував місто.

Тиранія Пісістрата (546—527 рр. до Хр.) — це часи першої світлості Афін. Пісістрат затримав усі установи Солона: поділ на класи, народні збори, раду чотирьохсот членів, але сам обійняв верховну владу без ніякого окремого уряду. Спочатку охороняла його прибічна сторожа, але потім він здобув собі таку популярність в широких колах, що ніхто не відважувався проти нього виступати. Частина шляхти, невдоволена з його влади, виемігрувала з Афін. Її землі він сконфіскував, і це відбило охоту в інших до опозиції. Пісістрат приєднував до себе народ. Дбав про те, щоб піднести хліборобство, а ще більше городництво й садівництво: Аттіка почала тоді продукувати олію та вино на вивіз. Це підняло добробут селянства. Старався підняти ремісництво, охоче приймав чужинців, що осідали в Афінській державі як неповноправні м е т о й к и. Аттічна кераміка здобула собі розголос по всій Елладі. У горах Лавріон, у Південній Аттіці, почали добувати срібло коштом держави. Завдяки зростові торгівлі розвинулася афінська пристань Пірей. Пісістрат побільшив афінський флот і намагався добути для Афін колонії; між іншим, по довгій боротьбі здобув Сигейон в Малій Азії над Геллеспонтом, щоб запевнити Афінам нагляд над привозом збіжжя з чорноморських колоній.

Пісістрат почував себе справжнім володарем Афін і дбав про те, щоб підняти свою столицю в очах всієї Еллади. Сам проживав у замку на Акрополі, й цей осередок міста прикрашував величавими будовами. Побудував велику святиню опікунки міста — богині Афіни, довгу на 100 стіп, — т. зв. Гекатомпед. На честь богині завів урочисті свята, т. зв. П а н а ф і н е ї, що стягали до Афін населення з усієї околиці. Заопікувався давнім культом богині Деметри в Елевсині, поставив їй нову святиню й оновив тамтешні свята-містерії. Протегував культ Діоніса — бога винної лози, що перейшов до Афін із Фракії. Взагалі свідомою опікою оточував всі ті божества, культ яких міг причинитися до розвитку господарства, а рівночасно піднести значення Афін. На його дворі проживали найвизначніші тодішні співці й поети, що вперше списали народні епопеї, — «Іліаду» та «Одіссею». У грецькій політиці Пісістрат займав передове місце. Він нав'язав зв'язки з різними ближчими й дальшими містами та державами, здобув вплив на острові Делос, де знаходилася славна святиня Аполлона, на деякі інші острови попризначував прихильних

собі тиранів. Завдяки тому Афіни почали відігравати першу роль в егейському світі.

Значення Пісістрата було таке велике, що по його смерті влада перейшла без перешкоди до його синів — Гіппія та Гіппарха. Але вони не відзначалися батьківським талантом. Прогнані Алкмеоніди з іншими аристократами організували змову й почали боротьбу. Гіппарха вбили два змовники, Гармодій та Аристогітон, у 514 р. Гіппій утримався довше, але, коли до Аттіки ввійшли спартани, остаточно мусив піддатися й виїхав над Геллеспонт, до Сигейона (510 р.).

Афінська демократія. Хоч аристократія перемогла, але вона вже не могла залишитися довший час при проводі. Нижчі класи дійшли вже до свідомості і значення та домагалися участі у владі. Проводир Алкмеонідів Клісфен, син Мегакла, рішився провести основні реформи в демократичному напрямку. Найперше він завів новий адміністративний поділ Аттіки. Дотепер афінський народ ділився на чотири округи (філи). Кожна філа вирішувала сама свої справи, а тому, що місцева аристократія мала найбільший вплив, то від її голосу все залежало. Клістен завів десять округ і до кожної з них зарахував громади з різних околиць Аттіки. Навіть поодинокі квартали Афін були записані до різних філ. Через цю реформу шляхта в кожній філі залишилася в меншості, й до голосу дійшли середні класи: хлібороби, купці, ремісники.

Коли [було] проведено таку реформу, тільки тоді афінські установи стали справді демократичними. Народні збори вирішували всі основні справи, що торкалися внутрішньої й заграничної політики. Вони відбувалися на горбі Пнікс, пізніше — в театрі Діоніса. Перед нарадами відбувалося богослужіння, на якому кидали прокляття на тих, що своїми промовами хотіли б обманути народ. Промовець накладав на голову міртовий вінок і з промовниці виголошував промову. Голосували, підіймаючи руки, часом голосування було таємне і проводилося за допомогою камінчиків чи черепків, які кидали до урни. На зборах відбувався також т. зв. черепковий суд: громадяни на черепках писали ім'я того, кого уважали за ворога народу. Той, що проти нього було принаймні 6000 голосів, мусив іти на заслання, хоч би перше й заслужився для держави. Цей остракізм (від «остракон» — черепкова табличка) був грізною зброєю афінської демократії.

Народні збори обирали велику раду (буле), яку [було]

Гармодій та Аристогітон, вбивці афінського тирана Гіппарха

побільшено до 500 членів. Приписаний вік був 30 років, а кандидат міг бути тільки з трьох заможніших класів. Рада виконувала постанови народних зборів, вела державний скарб, мала нагляд над військом, приготовляла проекти законів. Рада ділилася на 10 відділів — це були п р и т а н и. Кожний відділ упродовж десятої частини року полагоджував щоденні справи. Пританы урядували навіть уночі, бо афінський громадянин мав право кожної хвилини з'явитися в уряді.

Збори обирали також урядовців різних категорій: с т р а т е г і в, тобто полководців, поборців, екзекуторів, поліційних урядовців та ін.

Суди в Афінах були різних родів. Найважливішими були народні суди — г е л і а я. Суддів обирали архонти жеребом з-поміж громадян, що самі до цього уряду зголошувалися. З-поміж них творили десять трибуналів по 500 членів і 100 заступників. І судді, й урядовці складали присяги, що виконуватимуть свої обов'язки згідно із законом.

Грецькі колонії. Для сильно розродженого грецького племені Балканський півострів унедовзі показався затісним. Замало було тут широких долин, що надавалися б на поселення і ведення хліборобства, не було з чого жити густій людності. До того ж з півночі напливали все нові племена, шукаючи собі садиб. Перенаселення ставало все більше. У деяких околицях життя ставало неможливе через переходи й напади варварських ватаг, що нищили все по дорозі і місцевим мешканцям не давали спокійно жити. Ці різнорідні причини викликали серед греків сильний переселенський рух на море і за море.

Початки грецької колонізації сягають до 2000—1500 р. до Хр. Спочатку вона йшла на схід, на Егейське море. Різні племена мандрували різними шляхами. Північні егейські острови опанували еолійці, що вийшли з побережжя Фессалії. Вони зайняли острови Тенедос і Лесбос та частину малоазійського узбережжя, що дістало назву Еоліда. Найбільшу частину Кікладів і Спорадів зайняли і о н і й ц і, а саме: острови Мелос, Парос, Наксос, Самос, Хіос і багато менших, а також узбережжя Малої Азії з містами Ефесом і Мілетом (т. зв. Іонію). На полудні колонізацію вели спочатку а х а й ц і, зайнявши Кріт, Родос, Кіпр. Потім їхнє місце зайняли д о р і й ц і.

Афіна Парфенос, богиня-опікунка міста Афін

Грецькі колонії поставали спочатку з приватної ініціативи. Ватаги сміливих переселенців на власний ризик пускалися кораблями на море, шукаючи собі нових осель. Забирали з собою тільки рідних богів та священний вогонь із домашнього вогнища. Проводир виправи звався архагет, коли ж засновував нову оселю, приймав титул о й к і с т — засновник. У пізніші часи деякі сильніші міста, наприклад Афіни, почали закладати свої державні колонії. Був звичай, що переселенці перед виїздом посилали висланників до славної пророчні у Дельфах, щоб засягнути поради богів. Дельфійські жерці мали інформацію про відносини в далеких землях і могли дати добру раду. На новому місці емігранти вишукували собі високо покладене оборонне місце і там ставили укріплене місто. Довколишні землі ділили між собою, а місцевих мешканців або приєднували до себе, або — і це бувало частіше — завойовували й робили своїми підданими.

Монета міста Сиракузи на о. Сицилія

До найбільшого розвитку грецьке переселення дійшло в часі між 750 та 550 рр. до Хр. Тоді хвилі переселенців пішли далеко за Егейське море — на північ, полудне та на захід.

Колоністи з Халкіди на Евбеї у VIII ст. сколонізували побережжя Македонії, — від них дістав назву потрійний півострів Халкідіке. Невдовзі з'явилися оселі над Пропонтидою, тобто морем Мармуру[1]. В 658 р. переселенці з Мегари заснували над Босфором місто Бізантіон, що завдяки корисному положенню між двома морями й шляху з Європи до Азії розвинулося у значний торговельний центр. Потім грецькі кораблі ввійшли в Чорне море. Це море спочатку називано «Понтос Аксейнос», тобто Негостинне море, — в дійсності ж це іранська назва, що означає Чорне море. Але коли плавба тут розвинулася, греки перемінили назву на Евксейнос — Гостинне море. Пливучи вздовж малоазійського узбережжя, заснували оселі Синопу, Трапезунт і багато інших. Цей шлях довів їх до родючої Колхіди, цебто Закавказзя. З цею країною зв'язаний переказ про героя Язона, що на чолі аргонавтів виправлявся туди, щоб добути «золоте руно». І справді, а тамтешніх річках знаходили золотий пісок.

Чорноморську колонізацію найбільш запопадливо вів малоазійський Мілет: упродовж одного століття він заснував 90 осель. На українському побережжі постали тоді міста Тіра при гирлі Дністра, Ольвія при гирлі Буга, Херсонес, Феодосія і Пантикапей у Криму, Фанагорія при Керченській протоці, Танаїс при гирлі Дону.

Греки почали тоді поселятися також на африканському побережжі. Найбільше значення мали тут Кирене в Лівії і Навкратіс у дельті Нілу.

Сильним руслом грецька колонізація пішла також на захід. У Полудневій Італії постали міста Тарент, Гераклея, Сібаріс, Кротон, Кіме (римські Куми), Неаполь. Ця країна дістала тоді назву Великої Греції. На сусідній Сицилії грецького походження були Сиракузи, Катана, Мессана, Акрагас та багато інших. На французькому узбережжі греки заснували Массалію (теперішній Марсель) і Нікею (Ніцца), на Піренейському півострові — Сагунт

[1] Мармуровим морем.

Святиня Посейдона в Пестумі

і Менаке (коло Малаги). Тут на заході грецькі переселенці зустріли фінікійців, що мали вже там багато своїх осель і факторій.

Колонізаційний рух мав надзвичайне значення для Греції. Хоч колонії були незалежні від матірної країни, [вони] все-таки утримували тісні зв'язки зі своїми містами. Нові оселі потребували промислових виробів, що їх самі не могли собі витворити, зате посилали до батьківщини сирі продукти, яких мали подостатком. Через те зростала грецька торгівля і матеріальний добробут. Колонії утримували з рідним краєм релігійні зв'язки, брали участь у щорічних святах та злучених із ними ігрищах. Культ грецьких божеств поширювали колонії на нових землях і, навпаки, з нових країн переймали тамтешніх богів. Відбувався культурний обмін між різними землями, і це збагачувало всесторонньо Грецію. Греки виперли із значної частини Середземного моря фінікійців і самі перебрали на себе їхню роль, — стали посередниками між культурою Сходу та Заходу.

11. ПЕРСЬКІ ВІЙНИ

Єдність греків. На переламі VI—V ст. до Хр. політичні відносини в Греції були вже остаточно устабілізовані. Грецькі держави утворили постійні границі і сталий устрій, а грецька колонізація осягнула найдальші межі. Але все ж грецький народ не зміг об'єднатися в одну державу. На перешкоді цьому стояло в першій мірі географічне положення. Грецькі гори ділять країну на маси окремих замкнених улоговин і верховин, через що різні оселі були від себе цілком відділені й могли жити окремим життям. Завдяки тому відрізнювалися, саме собою, поодинокі, більші чи менші, племена. Різниці в говорах, побуті та віруваннях почали творити з них окремі народці. Але навіть в одному й тому самому племені важко було довести до одної державності: греки відзначалися сильно виробленим почуванням свободи й індивідуальності й неохоче піддавалися під спільний провід. Тодішня Греція, на суходолі й островах, була розбита на кількадесять окремих держав.

Але хоч греки не дійшли до політичного об'єднання, вони все-таки почувалися одним народом. Існували різні чинники, що єднали їх і надавали їм одноцільний характер. Наскільки греків розділяв суходіл, настільки єднало їх море. Плавба в Греції розвинулася так широко, що комунікація між поодинокими оселями відбувалася не побережними шляхами, а морем. Хоч греки походили із суходолу, але дуже скоро стали морським народом і на морі зустрічалися значно частіше, як на суші. Кораблі різних племен і держав спільно відбували подорожі в далекі землі, одні поруч других закладали нові колонії, й це розбуджувало в них дух єдності та солідарності. У своїх мандрівках греки зустрічалися з чужими народами й доходили до свідомості, що нічого спільного не мають з тими «варварами» (чужинцями), зате самі творять якусь одну цілість. Вони відчували, що хоч говорять різними говорами, але мова їх одна і спільна. Одне письмо, яке всі греки прийняли, перероблюючи фінікійський алфавіт[1], підкреслило ще більше грецьку єдність.

До зросту солідарності серед грецьких племен немало причинилася спільна релігія. Спочатку різні племена, околиці й оселі мали свої окремі вірування, але пізніше, коли комунікація стала живіша, на перше місце виступили головні божества, як Зевс, Гера, Аполлон, Афіна, Діоніс та ін. До закріплення одноцільності релігії найбільше причинилися епопеї Гомера. Вони були відомі й цінені в усьому грецькому

[1] Азбуку.

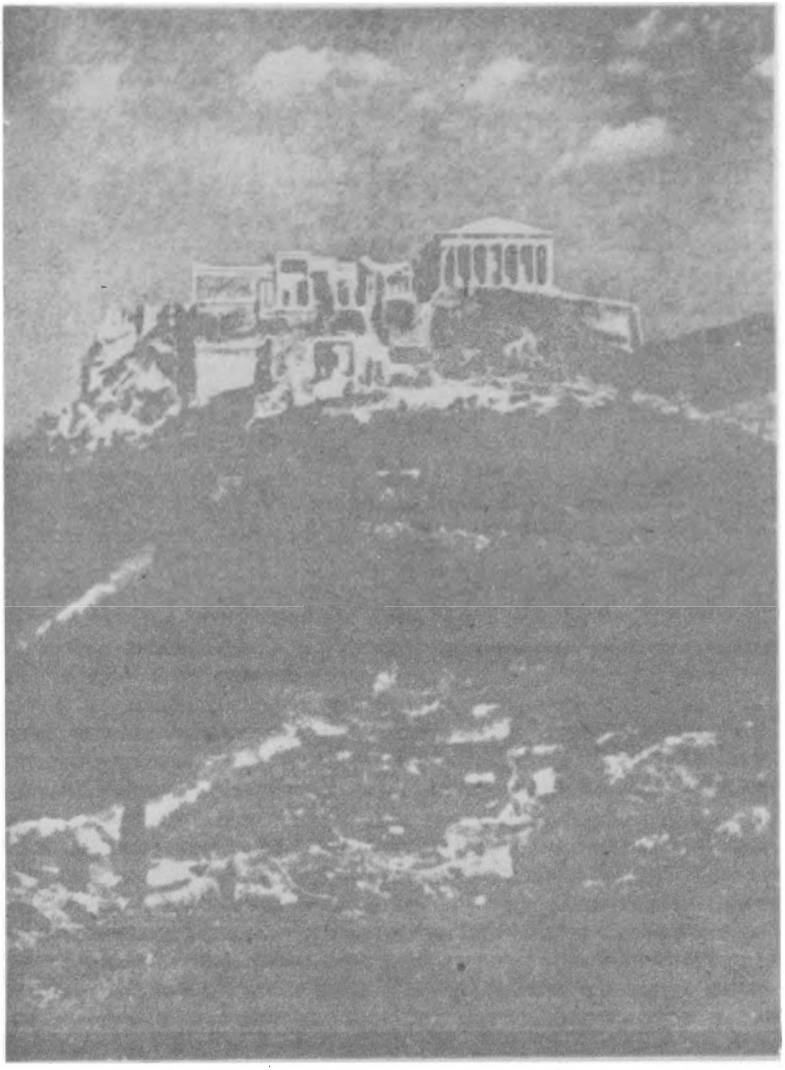

Акрополь в Афінах

світі, а ті божества, яким Гомерові герої віддавали шану, стали популярними і шанованими в усій Греції та її колоніях. Релігія стала однією з головних прикмет грецької культури, що відрізняла її від Сходу: хоч греки шанували своїх богів і складали їм жертви, але ніколи не ставилися до них так

по-рабськи, як люди з Орієнту. І горді були з того, і зневажливо гляділи на своїх сусідів.

При деяких визначних святинях постали т. зв. амфіктіонії — союзи довколишніх міст, що охороняли священне місце. Члени такого союзу зобов'язувалися на час щорічних свят припиняти боротьбу між собою, захищати подорожніх, виступати спільно проти тих, хто зневажав мир. Найбільша була дельфійська амфіктіонія при святині Аполлона в Дельфах. Це були найстарші союзи, в яких різні держави й племена лучилися для одної ідеальної мети. В подібний спосіб поставали об'єднання, що мали завдання провести й захищати всенародні ігрища, в першу чергу олімпійські ігрища на честь Зевса в Еліді. На такі свята з'їздилися греки з усіх країн, навіть із найдальших колоній, і при спільних змаганнях пізнавалися ближче і взаємно приязнилися.

У той час вперше з'явилося спільне ім'я греків — еллини. Цю назву спочатку носило невелике плем'я в Епірі, в околиці Додони, потім перенесено її на всіх греків, що жили на північ від корінфського Істма; врешті вона здобула «панеллінське» значення.

Греки під перською владою. Свою окремішність греки відчули вповні тоді, коли їм прийшлося зміряти свої сили з наймогутнішою сусідньою державою — Персією. Найперше зустрілися з персами малоазійські колонії. Вони спочатку перебували під владою Лідії, й це був час їхнього світлого розвитку. Для лідійських королів егейське побережжя було найціннішою частиною держави, бо торгівля, яку вели греки, приносила їм великі доходи. Лідійці оточували греків прихильністю та опікою. Греки жили в Лідії, немов у власній державі, уладжували свої міста за власною подобою, свобідно розвивали свою культуру. Але Лідія впала у боротьбі з Персією після бою над річкою Галіс у 546 р. до Хр., коли перська кіннота розгромила військо короля Креза. З великим співчуттям грецька традиція оповідала про нещасного володаря, що вважав себе найщасливішою людиною, але несподівано впав жертвою долі.

Деякі грецькі колонії на свою руку пробували боронитися від персів, але остаточно мусили визнати нову владу. Становище їх стало значно гіршим. Перські королі мало журилися далекою країною, що так дуже була віддалена від центрів держави. Малу Азію [було] поділено на чотири сатрапії й на кожну з них накладено данину — по 400—500 талантів срібла. Управителі сатрапій не орієнтувалися у місцевих відносинах, не продовжували ліберальних традицій Лідії, а ставилися до греків як до підбитого населення. Вони залишили грецьку торгівлю без опіки, віддаючи ринки в руки фінікійців. Для них

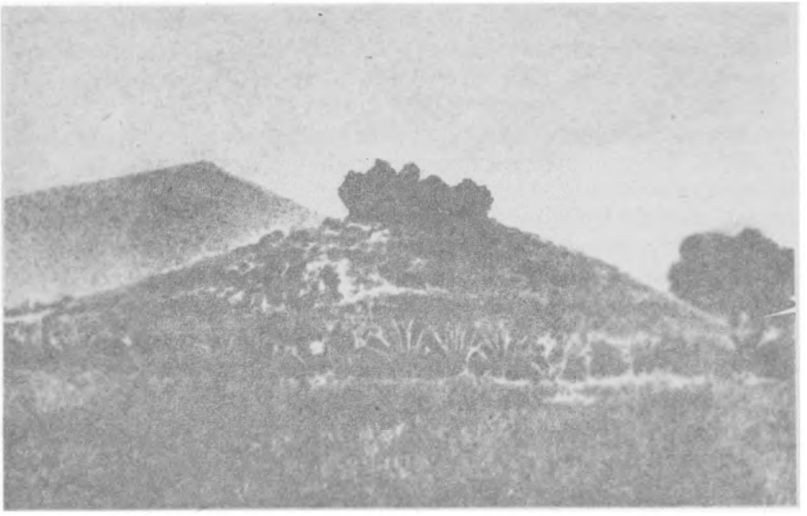

Могила полеглих афінян під Марафоном

незрозумілим був демократичний устрій грецьких міст, а тому прихильно ставилися до всяких узурпаторів, які змагали до тиранії, бо ці самозванці мусили шукати допомоги при перському дворі. Тому греки з великим невдоволенням зустрічали нову владу. Перси були для них «варварами», чужим народом, з незрозумілою релігією і звичаями. З острахом і погордою елліни зустрічали грізні азійські божества, які привозили з собою фінікійці чи інші народи Сходу. Чужим для них було східне мистецтво, розкішне й багате, що так дуже відрізнялося від простоти грецького стилю. Ворожнеча до персів зросла ще більше, коли третій з черги перський король, Дарій (521—485 рр. до Хр.) задумав поширити границі своєї держави ще далі на захід, на терени матірної Греції.

У 513 р. Дарій уладив похід проти с к і ф і в — народу іранського походження, що проживав у степах України. Сухопутне військо з Малої Азії до Європи перейшло через Геллеспонт (Дарданелли) по мосту на човнах, побудованому грецьким архітектором із Самоса Мандроклом. Другий такий міст [було] поставлено на Долішньому Дунаї. Флот уздовж берега Чорного моря віз решту війська. Але перські полководці не знали, які безмежно просторі чорноморські степи і як важко в них воювати. Скіфи не вступали в бій із ворогом, а тільки відходили чимраз далі на схід. По двох місяцях безуспішної погоні Дарій мусив залишити свій фантастичний план. Його похід мав тільки той вислід, що під

перську владу дісталися країна на південь від Дунаю — Фракія, частина Македонії, а також грецькі міста над Пропонтидою (морем Мармуру). Утворено тут було 21 перську сатрапію.

Іонійське повстання. Перські завоювання занепокоїли всю Грецію. Всі зрозуміли, що перський володар починає активну політику на заході й хоче приєднати Європу до своєї величезної імперії. У Греції з'явилися перські висланники, що досліджували місцеві відносини. Вони їздили аж до грецьких колоній в Італії і там десь пропали у країні диких янігів[1]. Греки відчували, як перська рука починає їх стискати і обмежувати їхній колонізаційний розмах, їхню морську торгівлю, весь їхній розвиток.

У цій атмосфері дійшло до повстання іонійських греків у Малій Азії. Легко запальні іонійці, не числячися зі своїми силами, у 500 р. до Хр. повстали проти Перської держави. Провід над повстаннями обняв Аристагор—тиран Мілета, що втратив ласку короля й шукав порятунку для себе в війні з персами. У різних містах рівночасно прийшло до повстання, і всюди [було] усунено ненависних тиранів. Але повстанці не мали засобів до війни. Дехто дораджував загорнути скарби святинь, але цю думку [було] відкинено. Тоді Аристагор подався до Греції, щоб там шукати допомоги. Наймогутніша з грецьких держав, Спарта, висловила повстанцям співчуття, але допомоги не дала з уваги на велику віддаль. Щиріше поставилися до цієї справи іонійські міста: Афіни вислали 20 кораблів, Ерітрея, що мала давній союз із Мілетом, — п'ять кораблів. Це була вся допомога, що її дістали іонійці. Замало ще було в Греції свідомості й солідарності, щоб почати національну боротьбу проти персів...

Повстання було засуджене на невдачу. Спочатку повстанці спробували наступати. В 499 р. рушили на столицю перського сатрапа, Сарди, і спалили місто, але сильного замку не змогли здобути. Це знеохотило їх до боротьби. Хоч повстанський рух огорнув багато побережних міст, але не знайшлося нікого, хто б зумів сили колоній зорганізувати до одного діла. Не витримали також афінці й ерітрейці й завернули додому. Тоді перси почали систематичну боротьбу, оточуючи повстанців із двох сторін, від Карії на полудні та Геллеспонту на півночі. Рівночасно задумали заатакувати греків від моря й вислали на Егейське море фінікійський флот. Але на морі греки зуміли краще зорганізуватися, кермуючись сильною ненавистю до торгових суперників — фінікійців. Частина іонійського флоту відпливла до Кіпру й там спільно

[1] Збірна назва племен, що заселяли південь Апулії (Італія).

з місцевими греками пробувала затримати ворога. Але це не повелося, й фінікійський флот таки дістався до узбережжя Іонії. Тут іще раз греки виступили солідарно: зібралося 200 кораблів коло Мілета, щоб боронити головне місто. Але між представниками різних міст скоро прийшло до непорозумінь, фінікійці використали це й розгромили греків. Перси оточили тепер Мілет від суходолу й від моря, здобули і знищили нещасне місто в 494 р. Рештки мешканців перевели до Месопотамії, а міські руїни віддали сусіднім карійцям. Проводир повстання Аристагор ще перед тим подався до Фракії й там поліг у боротьбі з місцевими племенами. Другий полководець, Гістієй, пробував організувати над Геллеспонтом піратські походи проти персів, але дістався в руки ворога й був покараний смертю в 493 р.

Так остаточно перси здушили грецьке повстання. В 492 р. перський князь Мардоній із флотом і сухопутним військом перейшов до Європи й наново обсадив перськими залогами головні міста Фракії й Македонії. При повороті[1] буря розбила його флот коло пригірка А ф о н. Пізніше цей похід назвали першим походом персів на Грецію.

Марафон. Експедиція Мардонія була тільки підготовкою до великого походу, в якому Дарій задумував підбити всю Елладу. В 491 р. до грецьких міст приїхали перські посли, жадаючи «землі й води», на знак, що греки визнають владу перського короля. Грецькі держави, налякані недавньою катастрофою Іонії, майже всі підкорилися азійському володареві. Відмовну відповідь дали тільки Спарта та Афіни. Це означало, що вони рішилися на війну.

Дарій зорганізував похід під проводом Датіса й Артаферна. Перське військо не було більше як 20 000 [чоловік], але грецькі літописці пізніше збільшили його на сотки тисяч. Всі сили персів і союзних міст зібралися коло острова Самос і звідти рушили на Грецію. Менші острови піддавалися персам добровільно. Знищивши Наксос за участь у іонійському повстанні і склавши багаті дари у святині Аполлона на острові Делос, перські полководці рушили в напрямку на Евбею і тут зруйнували Ерітрею за допомогу, яку вона вислала Мілетові. Звідти повернулися до Аттіки й заблокували її побережжя.

Афінам довелося відіграти головну роль у зустрічі з ворогом. Місту важко було підготуватися до цього завдання. В Афінах недавно ще велася внутрішня боротьба: шляхта виступала проти реформ Клістена, різні проводирі вели боротьбу за владу, все ще висіла небезпека, що Гіппій, син

[1] Поверненні.

Спартанський король Леонід. *Здогадний портрет. Різьба з V ст. до Хр.*

Пісістрата, поновить тиранію. Але в грізній хвилі згуртувалися навколо найвизначнішого із стратегів — Мільтіада. Він був сином засновника фракійського Херсонеса, брав участь у поході Дарія на скіфів і тоді, як переказували, мав дораджувати грекам, щоб знищили міст на Дунаї і в такий спосіб знищили перську армію. Потім був вмішаний в іонійське повстання і перед помстою персів мусив втікати до Афін. Тут приєднав собі аристократію, а тому, що добре знав спосіб ведення персами війни, його [було] обрано одним із 10 полководців-стратегів.

За порадою Мільтіада грецька армія рушила на північ Аттіки, щоб там зустріти ворога. Мільтіад домагався, щоб якнайскорше розпочати бій із персами. До головного вождя, Каллімаха, що відтягав рішення, він промовив так: «У твоїй силі є тепер поневолити Афіни або зробити їх свобідними та залишити по собі на вічні часи славну пам'ять. Теперішня хвилина є незвичайно грізна. Бо коли Афіни не витримають натиску персів, то відомо, що їх чекає. Коли ж це місто вирятується, то може стати першим серед еллінів. Якщо не рушимо в бій, то в умах афінців настане таке замішання, що вони готові будуть піддатися персам. Коли ж рушимо на ворога, можемо мати перемогу!» Воєнна рада вирішила розпочати бій.

Мільтіад уставив військо на рівнині під Марафоном. Важкозбройних гоплітів [було] уставлено так, що середина лави була найслабшою, а на крилах стояли найсильніші частини. Коли афінці наблизилися до ворога на 8 стадій (понад кілометр), Мільтіад наказав їм скорим бігом ударити на персів. Довга колона важко озброєних вояків, з простягнутими списами, впала на ворожі позиції. Перси мали посередині найкраще військо і тут відкинули афінців. Зате обидва грецькі крила розгромили цілком бічні відділи персів, получилися із собою і ззаду вдарили на ворога. Перси розбіглися й почали втікати на кораблі. На полі бою мало лягти 6400 персів і тільки 192 афінця. Греки наздоганяли утікачів і здобули сім кораблів.

По цій поразці перський флот відплив від берега й попрямував до Південної Аттіки, щоб спробувати наступ на Афіни. Але афінці встигли суходолом повернутися до своєї столиці й перед містом уставилися до бою. Тоді перські полководці наказали відворот.

Звістку про перемогу під Марафоном до рідного міста приніс афінець Діомедон, що бігом перебіг всю дорогу; прибіг до Афін, крикнув: «Перемога!» й упав мертвий. З того походить назва «марафонського бігу» (42,2 км), що віджив[1] у новочасному спорті.

Переможець з-під Марафона недовго втішався популярністю. На другий рік він уладив похід на острів Парос, щоб покарати його мешканців за «медизм», тобто за прихильність до персів. Але похід закінчився невдачею. Політичні суперники скористалися з нагоди, щоб поставити Мільтіада перед суд за обманство. Великий полководець не міг боронитися, бо тяжко захворів від рани, яку дістав у бою під Паросом. Народний суд не покарав його смертю, як того жадали обвинувачі, але все ж засудив на кару 50 талантів. По кількох тижнях Мільтіад умер, а син його Кімон заплатив цю гривню.

Перед новою війною. Дарій по марафонській невдачі не покинув плану підбити Грецію, але з ще більшою енергією приготовлявся до нового походу. Тим часом у 486 р. проти перської влади піднявся Єгипет, і це перешкодило Дарієві виконати свій намір. Серед того він помер у 485 р.

Тільки по кількох роках його наслідник К с е р к с, поконавши Єгипет, мав змогу звернутися проти Греції. Він наказав перекопати Афон, щоб вигідніше перевести через нього кораблі. Це була непотрібна робота, бо можна було вигідно плисти й довкола пригірка, але перський король хотів цим показати свою могутність. Потім для транспортів сухопутного війська [було] побудовано понтонний міст на Геллеспонті, що спирався на кількасот кораблів. Але сильна буря несподівано розбила міст. Тоді обурений деспот наказав покарати Геллеспонт: до моря кинули пару кайданів, а прислані бичівники дали поверхні моря 300 батогів. При тім перські герольди на весь голос проклинали неслухняне море: «О ти, гірка водо, таку кару накладає на тебе володар за те, що ти без причини зробила йому шкоду. Чи хочеш, чи не хочеш, а великий Ксеркс перейде через тебе. Справедливо ніяка людина не складає тобі жертв, бо ти мутна, солона ріка!» Інженерів [було] покарано смертю, а інші майстри побудували ще кращий міст. В Абідосі король відбув пере-

[1] Тут — відродився.

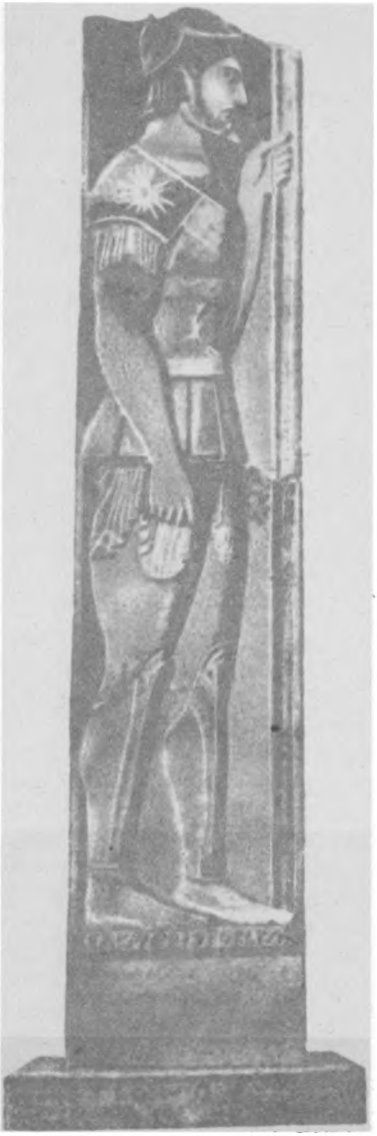

Грецький гопліт. *Плоскорізьба з афінського надгробника. VI ст. до Хр.*

гляд армії і приглядався до морських ігрищ, що їх уладили фінікійці. Потім переправився на другий бік і під Доріском наказав перерахувати військо: вояків уводили в огорожу, в якій могло поміститися 10 000 людей, і так числили. Мало бути 1 700 000 війська, але це цифра перебільшена: новочасні історики воєнного мистецтва обчислюють, що перська армія не могла бути більша, як 100 000, а деякі навіть зменшують її до 20 000.

Греки зі свого боку приготовлялися до оборони. Провід був у руках Афін. Тут від кількох років спорили з собою два сторонництва, причому кожне подавало інший план боротьби. Арістід, відомий незвичайною чесністю, дораджував оборону на суходолі, щоб охоронити аттицьких селян. Його противник Фемістокл, амбітний проводир біднішого населення, уважав безцільним зустрічати персів на суші, бо греки не були в силі виставити такого великого війська, яке мав Ксеркс. Натомість він радив скупчити всі сили на морі й там шукати вирішення війни. Далекозорим поглядом обгортав він майбутнє свого міста і вказував на те, що розвиток його лежить на хвилях моря. Коли Афіни переможуть персів, тоді впаде торгівля Фінікії і весь торговий рух перейде в їхні руки. Розвиток флоту забезпечить також

безземельне населення Аттіки, бо воно знайде працю в портах як ремісники й робітники та на кораблях як моряки. Фемістокл за допомогою остракізму вигнав з Афін Арістіда, що противився його планам, і сам з незвичайною енергією почав будувати флот. Народні збори призначили на це доходи з копалень срібла в Лавріоні, а деякі заможні афінці своїм коштом виставили кораблі для держави. Таким чином в 482—481 р. Афіни добули 180 нових трієр — воєнних кораблів із трьома рядами весел.

При боці Афін стала також Спарта. Хоч спартани, заховані в середині Пелопоннесу, не були виставлені на безпосередню небезпеку з боку персів, але здавна уважали себе за проводиря («простатес») Еллади й уважали своїм моральним обов'язком виступати проти чужого наїздника. Інші грецькі держави до ідеї боротьби з Персією не поставилися з належним розумінням. Деякі не цікавилися цілком важливими подіями, певні, що перси до них не дійдуть, інші навіть вислали Ксерксові «землю й воду» на знак покірності. Навіть дельфійська пророчня втратила орієнтацію й остерігала всіх перед перською силою. Все-таки на панеллінському з'їзді, що відбувся на Істмі, взяли участь всі значніші міста. Вирішено там проголосити мир між всіма державами, відкликати політичних емігрантів, що були на засланні, й виступити проти ворога під спільним командуванням. Провід взяла Спарта, але зручний Фемістокл зумів приєднати спартанів до афінських планів.

Фермопіли й Саламін. Греки розпочали війну рівночасно на морі й на суші. Грецький флот зайняв становище на північ від Евбеї, коло пригірка Артемісіон. Було там 270 кораблів, в тому [числі] 120 афінських. На суходолі спочатку був план зайти персам шлях у долині Темпе, в Північній Фессалії, але невдовзі виявилося, що оборонити це місце перед перською силою буде неможливо. Тоді вирішено укріпитися у Ф е р м о п і л а х. Це місце зайняли спартанський король Л е о н і д із 300 спартіатами і 4000 союзників із Пелопоннесу. Як помічні сили виступили мешканці сусідніх країн. Тут проходила вузька дорога між горами й морем. Цей провал загородили муром, і тут став грецький табір (480 р. до Хр.).

На цю заставу вдарили перські війська. Спочатку вели боротьбу мідійці, потім Ксеркс вислав до бою свою прибічну сторожу, т. зв. полк безсмертних. Але перси не могли розвинутися у вузькому ярі, а до того їхні списи були коротші від грецьких. Спартани боролися незвичайно завзято. Геродот оповідає: «Варто описати боротьбу, в якій вони пописувалися воєнним мистецтвом серед моря перських вояків, що кидали-

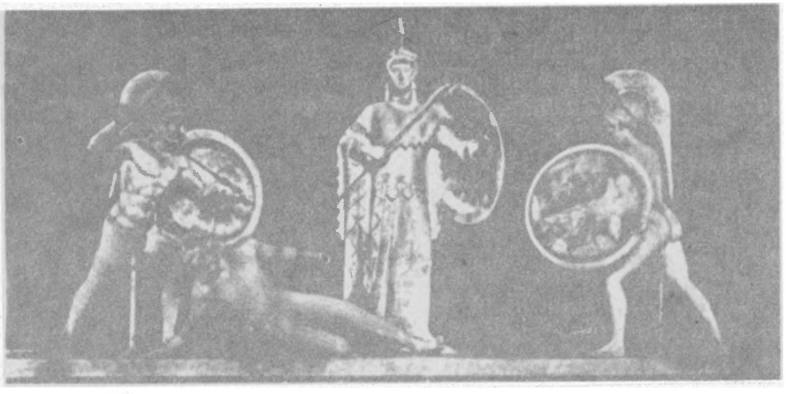

Грецькі вояки в бою, посередині богиня-опікунка. *Різьба на фризі святині в Егіні*

ся на них наосліп. То уступали з криком, а варвари наздоганяли їх із брязкотом зброї, — то нараз поверталися й ставали лицем проти ворога та розбивали незліченні перські ряди». Два дні тривала боротьба, й перси не могли здобути провал.

Але знайшовся зрадник, грек Ефіальт. Він указав персам непомітну стежку, якою можна було обійти греків. Перси потайки вдерлися на гору, порослу лісом, зігнали звідти невеликий відділ фокейців і почали ззаду обходити спартанів. Тоді Леонід побачив, що його позиція втрачена, відіслав союзників додому, але сам зі спартіатами залишився на місці стримувати ворога до кінця. «Боронилися мечами, що їм іще залишилися, руками, зубами. Варвари засипали їх стрілами, одні спереду, другі з боків...» Поліг тут Леонід, а разом із ним усі його лицарі.

Пізніше, по війні, греки поставили Леонідові пам'ятник із кам'яним левом і з написом: «Мандрівнику, піди до Спарти й скажи їй, що, послушні її законам, тут спочиваємо».

Перська армія без перешкоди пішла тепер уперед і залила всю Середню Грецію. Деякі міста піддалися добровільно, між іншими Фіви і Дельфи, — перси їх пощадили. Інші — нищили непощадно.

З Афін населення завчасу переведено було на сусідні острови — Саламін, Егіну та ін. Рада Ареопагу дуже енергійно утримувала порядок. У місті залишилися тільки завзяті патріоти, що пробували боронити від ворога замок на Акрополі. Але це ще гірше розлютило персів, і вони спалили все місто, разом із величавими святинями.

По фермопільській катастрофі грецький флот залишив Артемісіон, підплив під Афіни й уставився коло С а л а м і н а.

Грецьких кораблів було тепер понад 300, здебільшого трієр, уладжених до морської боротьби. Формальний провід перейняв спартанець Еврібіад, бо афінці в грізну хвилину не хотіли порушувати амбіції Спарти, що мала дотепер першенство в грецькому світі. Але фактичним вождем був Фемістокл — в його руках спочивала вся ініціатива. Невдовзі підплив перський флот, понад 400 кораблів, і став у Фалероні. У перському флоті було немало грецьких кораблів з егейських островів, що прилучилися до Ксеркса зі страху або просто з егоїстичних причин, думаючи, що король переможе.

Фемістоклові пощастило хитрістю втягнути перський флот у вузьку протоку коло Саламіна, й тут прийшло до вирішального бою. Перси вдарили перші, але без порядку, певні, що самим числом кораблів переможуть греків. Але в перському флоті було багато важких транспортових суден, що порушувалися[1] поволі й не надавалися до морського бою. Натомість греки мали легкі кораблі, пристосовані до воєнної акції. До того вони виступали рівним рядом, пильнуючи порядок і призначені становища. На наступ персів вони відповіли таким сильним ударом, що передові перські кораблі відразу пішли врозтіч. Вони поспішно завертали назад і тут зударялися зі своїми ж кораблями, що поспішали в бій. Цей переполох використали греки, атакуючи ворога з усіх сторін. Багато кораблів почало тонути, люди кидалися в море й гинули серед хвиль. У вузькій протоці перси не могли розвинути свої сили і мусили уступати. Але ззаду наїхав на них флот Егіни і спільно з афінцями розбив їх до останку. Ксеркс придивлявся до битви з престолу, поставленого на горбі при березі моря. Коли він побачив катастрофу, то чимскорше сів на корабель і з рештками флоту поплив до Геллеспонта. Фемістокл радив рушити в погоню за королем, але воєнній раді цей план видавався занадто ризикованим. Всі вдоволилися тим, що виловлювали перських бранців і святкували світлу перемогу.

Останнім етапом персько-грецької боротьби був бій під П л а т е я м и в Беотії в 479 р. Перський полководець Мардоній зайняв становище над рікою Есоп. Греки вдарили на нього з протилежних горбів Кіферону, але перший грецький наступ був нещасливий, і тільки спартанський вождь Павсаній сильним ударом гоплітів переломив ворожий центр, в якому стояла кіннота. У бою поліг сам Мардоній, а перське військо в дикій утечі залишило поле. До рук греків дістався багатий перський табір. На місці перемоги побудовано жертовник на честь Зевса й установлено свято визволення, в якому проводили Платеї.

---

[1] Просувалися.

12. АФІНСЬКА ДЕРЖАВА

Морський союз. Перемога над персами розбудила серед греків охоту опанувати остаточно Егейське море. В Афінах цю ідею підіймав далі Фемістокл, що на морі бачив майбутність Еллади, у Спарті те саме робив амбітний Павсаній. Під їхнім впливом порішено розпочати офензиву проти персів, і з'єдинений грецький флот рушив на Малу Азію. Під Мікале в 479 р. прийшло до бою з перським флотом, що по відході фінікійців числив ще поверх 100 кораблів. Греки під проводом спартанця Леотихіда перемогли його й розбили останок морських сил Перської імперії.

У найближчому році війна з наїздниками велася далі. Союзний грецький флот об'їздив егейський архіпелаг і всюди нищив перські залоги. Спартанський полководець Павсаній у 478 р. очистив Геллеспонт від персів і здобув сильно укріплену Візантію. Гордий зі своїх успіхів, почав ставитися до союзників так зневажливо, що вони почали закидати йому в Спарті, немов він змагає до тиранії.

Неохоту іонійських держав до дорійців використали Афіни й почали організовувати грецькі побережні міста під своїм проводом. Володіння на морі для афінців було питанням дальшого розвитку держави. З морем в'язалася їхня торгівля на морі, на флоті вони могли вмістити надмір безземельного населення, море могло їм дати провід в Елладі. В 477 р. морські міста віддали провід у війні з персами Афінам. Так постав грецький Морський союз. Належали до нього всі надморські міста від Евбеї і Фракії по малоазійську Іонію. На чолі Союзу стала рада, до якої входили представники всіх міст. Осідок Союзу був на острові Делос, при святині Аполлона. Кожний член мав доставити приписане число кораблів до союзного флоту, коли ж не міг на це здобутися, платив призначену суму («форос») до союзної каси. Висоту вкладки для кожного міста означив Арістід, якого всі цінили за справедливість. Скарбом заряджували афінські скарбники, т. зв. «гелено-таміаї». Річні приходи Союзу доходили до 460 талантів, тобто до двох мільйонів у золоті.

У недовгому часі Союз став уповні залежним від Афін. Тільки більші держави, як Лесбос, Хіос, Наксос та інші постачали фактично кораблі до Союзу. Інші вважали за вигідніше платити данину. За ці гроші афінці будували кораблі й прилучували їх до свого флоту, через що їхня морська сила безнастанно зростала. У союзній раді Афіни мали все більшість голосів, бо їх підпирали малі міста,

Святочна жертва в день перемоги.
Малюнок на грецькій вазі

політично від них залежні. Таким чином, Морський союз з об'єднання рівних держав все більше перетворювався на гегемонію Афін.

Афінці тим легше могли вести провід, що їхнє місто по перемозі над персами розвинулося в справжню столицю. Внутрішня боротьба, що перше стримувала розвиток Афін, тепер уже не відновлювалася. Давня шляхта погодилася з демократією, працювала для держави й зі свого гурту давала талановитих д е м а г о г і в — проводирів народу. В Афінах високо процвітав місцевий патріотизм: привезено до міста здогадні останки Тезея, які ніби віднайдені на острові Скірос; поставлено пам'ятники на пошану давніх афінських героїв, як Гармодія й Аристогітона (вбивць тирана Гіппарха), народного проводиря Кімона й ін.; щорічно відбувалися свята перемоги над персами. Але рівночасно Афіни виступали як проводир усієї Еллади, всюди зазначаючи потребу об'єднання проти спільного ворога — Азії. В 472 р. афінський драматург Есхіл виставив драму «Перси», в якій патетичними словами звеличав боротьбу еллінського світу проти східних варварів.

Сумно тільки покінчив свою політичну кар'єру переможець персів — Ф е м і с т о к л. Він вів в Афінах уперто акцію у двох напрямах: щоб дати в державі перевагу нижчим класам — ремісникам і морякам — та щоб усунути впливи Спарти. Але проти його політики виступила аристократія і в 470 р. за допомогою остракізму вигнала його з міста. Він

Грецька амфора

подався до Аргоса і звідти вів кампанію проти Спарти. Але його противники досягли порозуміння між Афінами й Спартою проти нього, й Фемістокл мусив втікати через Епір і Македонію до Малої Азії. Звідти він подався до перської столиці — Сузів. Король Артаксеркс I прийняв його з почестями й віддав йому у заряд Магнезію в Малій Азії та інші міста. Там, далеко від невдячних Афін, він і покінчив життя.

Ще більш нещасний був кінець життя спартанського вождя П а в с а н і я. Він покинув свою батьківщину і став тираном у здобутій ним Візантії. Але його особа стала невигідна для афінців, що організували торгівлю збіжжям із чорноморських країн, й вони вимогли від спартанів, щоб його віддали під суд. Павсанія обвинувачували у змові ілотів проти Спарти і зв'язках із Персією. Він сховався до святині Афіни, щоб не піддатися ворогам, і там помер з голоду в 469 р.

Кімон і Перікл. По Фемістоклі провід в Афінах спочивав у руках представника аристократії К і м о н а, сина Мільтіада. Він опирався на консервативне хліборобське населення і старався піднести його значення перед впливовим міським ремісництвом. Він симпатизував аристократичній Спарті і в мирний спосіб полагоджував усякі спори між обома передовими державами. Натомість усі сили Еллади організовував проти персів, підіймаючи клич, що жодна грецька оселя не повинна лишатися під владою «варварів». У 466 р. Кімон виправився із союзним флотом до Малої Азії й при гирлі Евримедону розбив персько-фінікійські морські й сухопутні сили. З радістю і тріумфом прийняла вся Греція цю перемогу.

Але Кімон уже недовго тримався при владі. В 464 р. у Греції стався великий землетрус. Цей момент використали мессінські ілоти й повстали проти Спарти. Кімон провів на народних зборах постанову, що Афіни повинні прийти з до-

помогою спартіатам проти їхніх ворогів, і сам з 4000 гоплітів виправився на Пелопоннес. Але в боротьбі не щастило йому, і спартіати зневажливо подякували йому за допомогу. Цю невдачу Кімона використали проводирі демократії, що чекали тільки на пригожу хвилину, щоб самим захопити владу. В 462 р. народні збори на внесення Ефіальта вирішили обмежити владу Ареопагу, залишаючи йому тільки судівництво в «кривавих справах», — всі інші компетенції найвищої ради перейшли до народних зборів. Цим були усунені останні права аристократії, а Афіни стали справді демократичною державою. Коли Кімон пробував противитися цій зміні, народ черепковим судом засудив його на десятилітнє вигнання з Афін.

Перікл, великий афінський політик і проводир народу

Провід демократії припав на короткий час Ефіальтові. Коли ж він загинув від руки убивника, на довгий час проводирем Афін став П е р і к л. Через родину матері він був посвоячений із засновником афінської демократії Клісфеном і далі розбудовував демократичні установи. Щоб полегшити незаможним людям доступ до урядів, він спричинив ухвалу народних зборів, якою [було] визначено грошові оплати для членів ради і народних судів. Ця оплата була невелика (2 оболи денно — найнижчий заробіток), але все-таки давала можливість прожитку тим, що хотіли присвятитися державній службі. Тоді поширився також звичай, що членів народних установ не обирали голосуванням, а призначували жеребом, — у цей спосіб демократія зазначала свою безсторонність. Громадянське життя розвивалося надзвичайно буйно і всесторонньо. Маси справді цікавилися державними справами: безнастанно відбувалися народні збори, завзято дискутувалося над усякими актуальними питаннями. Афінці вважали свій устрій за найкращий у світі.

Але фактично кермував державою Перікл. Він не мав якогось окремого верховного уряду й формальної диктаторської влади. Він задовольнявся тим, що щорічно народні

збори обирали його одним із стратегів. Але вже те, що впродовж 15 років він утримувався на цьому уряді, свідчило про його велику популярність та значення, бо вередливий афінський народ часто змінював своїх любимців. Перікл мав необмежене довір'я афінців — передусім тому, що всі вірили в його безкорисність і в те, що він працює не для своєї амбіції, а для Афінської держави та народу. Перікл справді був глибоко пройнятий долею свого міста, відчував усі його потреби й змагання, передбачав можливості й напрями його розвитку та старався їх реалізувати. Рідко коли в історії можна бачити таку глибоку солідарність і єдність між масою та її проводирем. «Не сильніше вони його вели, як він проводив ними», — каже історик Фукідід. А один із новіших дослідників додає: «В ньому Афіни проживали своє життя, а він сам жив життям Афін» (Берве). Перікл не накидав своєї волі афінцям, але напівінстинктивні змагання народу вмів прибирати в реальні, державницькі форми й доводив їх до повного розвитку.

Афіни. Особливо опікою оточив Перікл саме місто Афіни. По перських війнах вони стали найпершим містом у всій Елладі. Число мешканців доходило до 150 000 і перевищувало всі інші міста: Корінф мав 90 000 мешканців, Мілет — 60 000, Фіви — 30 000. Половина населення Афін — це були осілі громадяни, що з батьків були місцевого роду. В 451 р. народні збори провели постанову, що за громадянина уважають тільки того, хто з батька й матері є чистим афінцем. Другу половину творили «метойки» — поселенці з чужих міст, що не мали права громадянства й земельної власності, але займалися промислом і торгівлею. Безнастанно зростало число невільників, яких в Аттіці було до 100 000. Афіни стояли на першому місці в еллінському світі як головний осередок промислу й торгівлі, а також як славний осідок митців і вчених. Вони ставали все більше столицею Еллади, й Перікл старався це їхнє становище піднести й утвердити.

Він остаточно докінчив перебудову міста. Під час перського наїзду в 480 р. Афіни були цілком зруйновані. Першим відбудовою зайнявся Фемістокл, але він мав на оці передусім воєнні цілі. Він почав будувати т. зв. довгі мури, що злучували Афіни з портом у Піреї. Таке забезпечення для Афін було необхідне, щоб на випадок війни велике населення столиці морським шляхом могло діставати поживу. Дальші будови вів Кімон. Він поставив нові укріплення на Акрополі — афінськім замку, прикрасив ринок галереями (стоа), заснував міські сади й парки. Перікл перевищив своїх попередників широкою ініціативою. Він бажав осягнути подвійну мету:

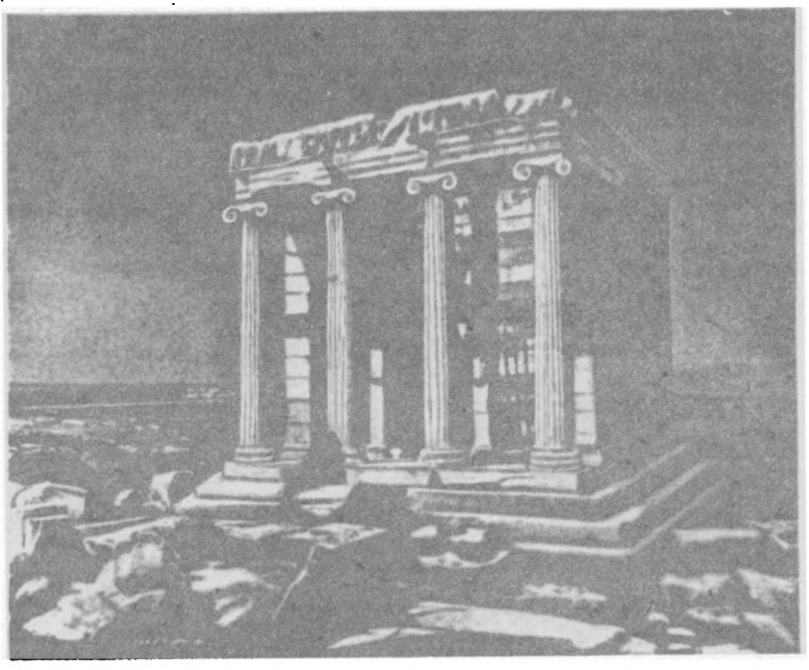

Святиня богині перемоги Ніке на афінськім Акрополі

надати місту характер величавої столиці й рівночасно дати заробіток незаможному населенню. Плутарх пише: «Кинув він столиці, немов у запаску, великі проекти будівель і плани праць, що мали на довгий час зайняти багато ремесел. Виникла потреба в робітниках усякого віку й різних здібностей, всюди зростав добробут. Бо вживано всякого матеріалу: каміння, міді, слонової кості, золота, гебану, кипарисового дерева. Обробляли його теслі, різьбарі, ковалі, каменярі, золотарі, спеціалісти від слонової кості, малярі, токарі. Окремі підприємці доставляли матеріал морем, — власники кораблів, моряки, керманичі, інші — суходолом — власники підвод і запрягів, хурмани, поворозники, ткачі, римарі, дорожники, гірники. Кожна ділянка промислу й ремесла мала, як штаб армії, власне військо, наємників і простих робітників, організованих в один знаряд і одне службове тіло. Будови йшли догори[1], пишні величчю, незрівнянні красою і принадою. Здавалося, що кожна будова потребуватиме

[1] Тобто зростали.

праці багатьох поколінь, — тим часом усе прийняло остаточну форму в очах одного покоління...»

Головні плани укладав сам Перікл, а керму над їх виконанням взяв на себе славний різьбар Фідій. До різних праць запрошено найвизначніших інженерів, архітекторів, різьбарів, малярів. Передусім перебудували давній замок Акрополь. Він уже втратив оборонне значення і відтепер мав слугувати за осередок релігійного життя. Перікл побудував тут різнорідні будови: вхід у браму з галереями (т. зв. Пропілеї), святиню Афіни — богині-опікунки (т. зв. Парфенон), а також інші святині. Високо покладений Акрополь світив на всі боки своїми кам'яними будовами, а моряки здалека на морі добачали визолочений спис великої статуї Афіни, високої на 26 м. Впорядковано й прикрашено також долішнє місто з ринком і передмістями, а на побережжі забезпечено молами й розбудовано порти: торговий Пірей та воєнні — Зею, Муніхію і Кантарос.

Афінська держава. На свої великі будови Перікл черпав доходи з державних доменів, із копалень у Лавріоні і Пангайоні, з портових оплат, торгового мита, всяких данин і податків. Але навповажніші суми доставляв Морський союз. Союзну скарбівницю в той час із Делоса [було] перенесено до Афін, ніби тому, щоб її краще забезпечити, а в дійсності, щоб афінська влада могла нею свобідно розпоряджатися. «Перікл пояснив народові, що афінці не мають обов'язку складати союзникам рахунок із грошей, бо ведуть війни в їхній обороні й затримують напір варварів; союзники не доставляють ані кінноти, ані важкозброєної піхоти, а тільки платять гроші» (Плутарх).

Перікл всею силою старався перетворити Союз на афінську державу. Більша частина союзників приймала це мовчки, не маючи сили до якого-будь протесту. Тільки могутніші острови пробували обороняти свою незалежність — звичайно без успіху. В 470 р. острів Наксос виповів Афінам Союз. Афінці сприйняли це як акт зради, союзний флот виправився на непокірне місто, присилував його піддатися і вступити наново до Союзу під значно важчими умовами. Кілька років пізніше така сама доля зустріла острів Фасос, — він мусив віддати Союзові свій воєнний флот й заплатити велику контрибуцію. В 440 р. виступив проти Афін острів Самос. Його покарали ще більш суворо: [було] зруйновано навіть мури міста.

Густе населення Афін й Аттіки не могло вже поміститися на своїй вузькій території, тому Перікл старався здобути для свого міста колонії в інших сторонах. У 446 р. по успішній війні з Евбеєю афінці зайняли дві третини острова й завели

тут свої оселі. Пізніше засновано кільканадцять колоній на побережжі Фракії та над морем Мармуру. Ці околиці мали велике значення для Афін з огляду на доставу збіжжя до Аттіки. Перікл уладив також багато т. зв. клерухій — воєнних осель на островах, що бунтувалися проти Союзу. Афінці творили там залоги, що пильнували вірність непевних союзників.

Афіни потребували багато засобів поживи, особливо збіжжя для свого населення. Щоб запевнити місту певні доставки, афінська влада не вагалася уживати силу: воєнний флот не раз заганяв до Афін торгові судна із збіжжям, що були призначені для інших околиць. У 438 р. сам Перікл зі своїм флотом виправився на Чорне море, щоб порозумітися з тамтешніми колоніями, що вели торгівлю збіжжям. Багато з них вступило тоді до Афінського союзу.

В такий спосіб афінці здобули собі повну гегемонію на морі. Але у своїх змаганнях до політичної експансії [вони] старалися оминати боротьбу з давнім своїм суперником — Персією. Не хотіли уживати даремно силу на війну з величезною імперією, — ближчі їм були насущні матеріальні інтереси. Тільки по смерті Ксеркса, в 465 р., коли в Персії розпочався внутрішній заколот, Афіни взялися до боротьби. У той час в Єгипті вибухнуло повстання проти персів, і тамтешні повстанці звернулися за допомогою до Греції. Афіни вислали 200 воєнних кораблів. Вони заблокували Нільську дельту й облягли Мемфіс, у якім резидував перський сатрап. Спочатку війна розвивалася на користь греків, але потім Мегабаз, швагер нового короля Артаксеркса, відігнав їх від столиці й замкнув на острові Просопітіс. Греки боронилися півтора року, але остаточно перси їх здобули. Так само вони розбили новий флот, що прийшов обложеним на допомогу. Тільки невелике число кораблів повернулося до Афін. Елладою опанував страх, щоб перси знову не поновили свої походи.

Через цю невдачу Перікл на деякий час утратив свої впливи, а до проводу знову прийшов Кімон, що тоді повернувся із заслання. Він підняв знову клич, що треба почати офензиву проти Персії, щоб випередити наїзд варварів. Афіни побудували новий флот, і Кімон рушив із ним на Кіпр. Там мав він значні успіхи, але невдовзі помер. У короткий час по його смерті прийшло до головного бою між афінським та перським флотами під кіпрським Саламіном, в якому афінці здобули світлу перемогу. Але на дальшу війну Афіни не мали сил, тим більше що Спарта почала вороже проти них виступати. Тому Перікл, що знову повернувся до влади, використав

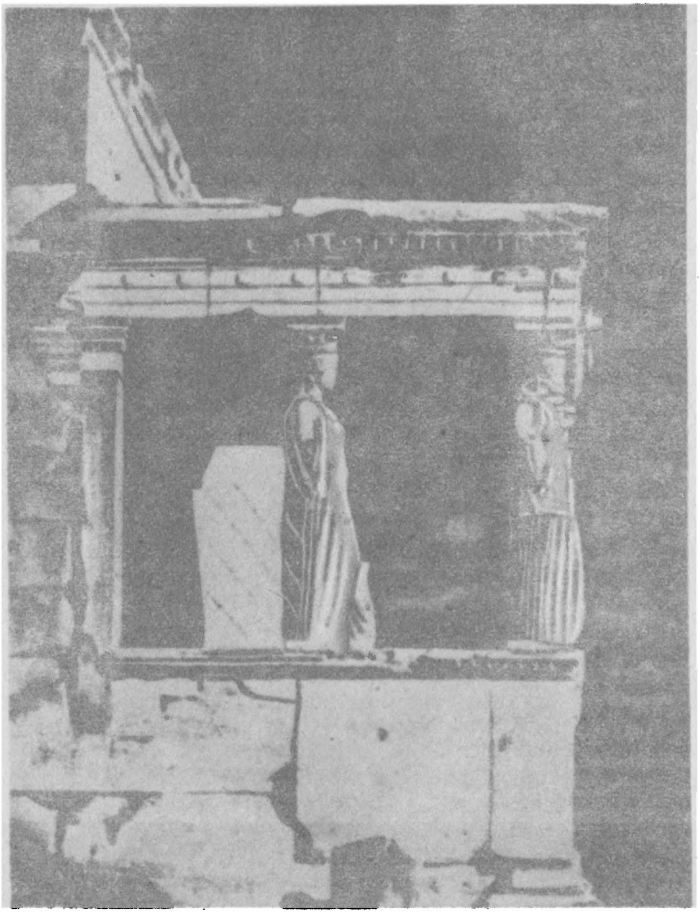

Ерехтейон — святиня на афінськім Акрополі, із статуями жінок-каріатид

цей момент і розпочав переговори з перським королем. У мирі в Сузах у 448 р. Артаксеркс зобов'язався не висилати флот на Егейське море, а в Малій Азії затримати військо на один день їзди від узбережжя. За те Афіни дали обітницю не вмішуватися у справи Єгипту.

Афіни і Спарта. Одною з головних причин [того], що Афіни зреклися панеллінського клича боротьби з Персією, було те, що їхні відносини зі Спартою були дуже загострені. Спарта, що до часу перських війн мала провід в Елладі, не хотіла й надалі зректися свого верховного становища й домагалася,

щоб Афіни в усьому визнавали її перше місце. А тому, що свої претензії спартани не могли підперти силою, бо на морі не мали ніякого флоту, а на суходолі афінці їм майже дорівнювали, то їхнє невдоволення виявлялося як безсила ненависть.

Обидва передові грецькі народи відрізнялися один від одного дуже значно. Передусім відчувалися расові різниці. Спартани були дорійцями, відзначалися спокоєм, поміркованістю, твердим характером; афінці належали до іонійців, що відзначалися живою вдачею, інтелігентністю, мистецьким хистом, але в своїх поглядах були дуже непостійні. Спартани, замкнені у своїй гірській долині, заховали старовинні обичаї, жили з праці своїх рук, не зміняли свого побуту, були горді зі свого консерватизму. Афінці, що жили над морем, мали відкритий шлях у широкий світ, зустрічалися з різними народами, охоче приймали чужі культурні здобутки, змагали до нового, до змін і поступу. Але найбільше відрізнялися обидва народи державним устроєм. Спарта затримала в себе аристократичний лад, що спирався на поневолення підбитих племен; Афіни розвинулися як демократична держава, в якій громадяни з нижчих суспільних класів мали такий самий доступ до влади, як і давня шляхта. Спартани з неохотою дивилися на афінську демократію, бо вона загрожувала їхньому устроєві: демократичні змагання проникали все більше до держав Пелопоннесу, й підбиті ілоти безнастанно підіймали голову, жадаючи для себе людських прав. Спарта намагалася протидіяти цим впливам й зі свого боку вела інтриги в Аттіці, щоб там привернути [до себе] шляхетську владу. Це обурювало афінських демократів і підіймало їх проти аристократичної Спарти, через що безнастанно наростали різні непорозуміння.

Від 460-х років обидві держави були в постійній воєнній поготівлі і провадили взаємну війну на терені найближчих сусідів. У пелопоннеському місті Аргос прийшло до внутрішнього перевороту, [було] усунено аристократію, й місто прийняло демократичний лад. Спартани хотіли знищити цей небезпечний для них лад і пішли походом на Арголіду, але афінці дали аргоссцям допомогу, й ці оборонили свій новий устрій. Спарта помстилася за це тим, що підпомогла аристократам у беотських Фівах і звернула їх проти Афін. Афіни, зі свого боку, розпочали війну з членами Спартанського союзу — Егіною й Корінфом, а їхній флот знищив узбережжя Пелопоннесу. Так безнастанно в різних місцях обидва противники зводили з собою політичні рахунки. Кімон даремно намагався стримати цю ненависть і звернути всіх еллінів проти спільного ворога — Персії. Але

нарешті ця боротьба вичерпала сили обох сторін, і в 445 р. Перікл допровадив справу до миру. Афіни зреклися своїх здобутків на корінфському істмі, спартани забрали військо із Середньої Греції. Обидва противники зобов'язалися повернути свобідну комунікацію між всіма державами, не підпомагати чужим містам, що збунтувалися, всі спори віддавати під вирішення роз'ємчого суду. Мир [було] укладено на 30 років.

13. ПЕЛОПОННЕСЬКА ВІЙНА Й ЗАНЕПАД ГРЕЦІЇ

Початок війни. Добрі відносини між Афінами та Спартою протривали тільки 15 років. Потім знову прийшли події, що порушили мир. У 435 р. Афіни дали допомогу острову Коркірі на Іонійському морі, що повстав проти свого матірного міста Корінфа. Афінам залежало на тому, щоб скріпити свої торгові зв'язки на заході, який до того часу стояв під впливами Спарти. Корінф віддячив Афінам тим, що разом із Спартою вислав допомогу дорійській колонії Потідеї на Халкідійському півострові, що хотіла видобутися з Афінського союзу (433 р.). Афінці, прикро вражені цею політикою Корінфа, на народних зборах у 432 р. заборонили місту Мегара, що було в союзі з Корінфом, участь у торгівлі Союзу. Ці три справи остаточно привели до зірвання миру. Спарта уладила з'їзд своїх союзників і на ньому виставила ультиматум Афінам, жадаючи, щоб повернули давні права Потідеї, Мегарі й давніше завойованій Егіні, а також іншим союзним містам. Так розпочалася війна, що носить ім'я Пелопоннеської (431—404 рр. до Хр.).

Противники розпоряджалися кожний іншими силами. Афіни мали великий флот: 300 готових трієр своїх і союзних та 100 кораблів у будові. Сухопутне їхнє військо доходило до 13 000 гоплітів. У скарбі було заховано 6000 талантів у золоті. Місто мало багаті засоби поживи, які Афіни ще збільшували тим, що насильно завертали до Афін кораблі із збіжжям із Чорного моря. Завдяки довгим мурам Афіни мали пряму комунікацію зі своїм портом Піреєм та з морем. Поза тим силу свою спирали на Морськім союзі, в якім мали багато щирих прихильників. По їхньому боці стояли також деякі сухопутні держави, наприклад, Платеї.

Сили Спарти лежали на самому тільки суходолі. Спартанське військо було вдвоє більше, ніж афінське: переходило 25000 і стояло на дуже високому рівні бойової готовності. По

Плоскорізьби зі святині Зевса в Олімпії

стороні Спарти стояв майже весь Пелопоннес, потім Корінф, Фіви й деякі менші держави Середньої Греції. Але спартани, що могли здобути на суходолі перевагу над Афінами, не мали власного флоту й на морі не могли розвинути ніякої ініціативи.

Боротьба розпочалася від того, що спартанський король Архідам увійшов до Аттіки і направився на Афіни. Він сподівався, що афінці зустрінуться з ним у відкритому полі. Але Перікл не прийняв виклику. Він розумів, що в прямій зустрічі афінські гопліти не витримають наступу сильнішого ворога. Тому завчасу наказав евакуювати села й населення переселив до Афін та на острів Егіну. Архідам осягнув тільки те, що міг безкарно руйнувати оселі, нищити збіжжя в полі, вирубувати оливні сади та виноградники. На самі Афіни не зважився нападати, знаючи їхні сильні укріплення і «довгі мури». Спартанські знищення викликали великі жалі серед селян, і опозиція почала виступати із закидами проти Перікла. Але він не змінив свого воєнного плану і не звертав уваги на голоси незадоволення. Цього мало — на час війни він припинив сходини народних зборів. Його тактика була правильна, бо пелопоннесці, позбавлені довозу харчів, через недовгий час залишили Аттіку.

Зате на морі Перікл вів офензиву. Афінський флот почав блокувати з усіх сторін Пелопоннес, нападаючи на значніші порти, головно ж уважав на те, щоб не допустити до Спарти кораблів із збіжжям з Італії та Сицилії.

Ця війна тривала два роки. Спартани в ніякий спосіб не могли досягнути Афін. Але несподівано прийшли події, що надзвичайно послабили відпорність афінців. Серед густо нагромадженого населення, що таборувало на вулицях міста й серед довгих мурів, вибухнула якась грізна епідемія.

Симптоми слабості описує так історик Пелопоннеської війни Фукідід: «Сам слабував я на цю пошесть і бачив інших хворих, тому опишу її перебіг і подам ознаки, по яких можна

Афінський надгробник

буде її пізнати, якщо знову з'явиться. Всіх, зовсім перед тим здорових, нападали несподівано, невідомо з якої причини, гострі удари крові до голови, а при тому червоніли й запалювалися очі. Горло й язик перекривавлювалися, віддих ставав нерівний і прикрий. До цього прилучалися катар і хрипка. Врешті слабість серед гострого кашлю переходила на легені. Деколи хвороба атакувала печінку, викручувала її й тоді з'являлись різнорідні жовчеві, дуже болісні напади. Багато хворих мало суху гикавку, що викликала сильні корчі. В одних вони переходили скоро, в інших поволі. Тіло назверх не було ані гаряче, ані бліде, але червонаве, посиніле, вкрите прищами та боляками. Хворі почували всередині такий жар, що не дозволяли накривати себе навіть найтоншим покривалом, а лежали голі, раді були б кинутися до зимної води. Багато хворих, що були без опіки, так і робило, бо невгасима спрага гнала їх до криниць, але було все одно, чи пити більше, чи менше. Гарячка і безсонність мучила всіх. Слабість проходила через усе тіло: починалась згори, наперед з голови, а коли хто перетривав найгірші атаки, переходила до кінчин, обіймаючи кінці рук і ніг. Деколи слабість кінчалася втратою деяких членів, часом і очей. Деяких, що вже вставали з ліжка, обгортало таке запаморочення, що не пізнавали ні себе самих, ні рідні».

Ця грізна епідемія здесяткувала населення Афін і поширилася на Аттіку, навіть на залогу флоту. У буйнім[1] місті вона привела до повного занепаду духу й загальної апатії. «Пошесть відкрила приступ до міста всякому безправству. З чим давніше люди крилися, що маскували в бажаннях догодити собі, все тепер явно виступило. Люди дивилися, як зміна приходила за зміною, як багатирі нагло умирали й недавні бідолахи дідичили[2] по них достатки. Тож спішилися з уживан-

[1] Тут — пишному, квітучому.
[2] Успадковували.

ням, намагалися вичерпати розвагу до дна, знаючи, що й тіло, й майно не проживе дня. Ніхто не мав охоти витратити при почесному ділі, бо не мав певності, чи зараз не погибне. Вважали за добре й доцільне те, що давало негайну приємність. Упали засади побожності й права, бо, здавалося, на одне виходить, чи хто шанує богів, чи ні, бо всі однаково гинули...»

Здеморалізована юрба підняла голоси проти Перікла, в якому бачила причину всього лиха. Народні збори відібрали в нього уряд стратега й засудили його на кару в 50 талантів. Але пошесть не пощадила й великого мужа. Коли під час його слабості приятелі нагадували його заслуги, Перікл відповідав, що вони забули про найважливіше: «Ніякий афінець через мене не прибрав жалоби». Він помер у 429 р.

Клеон. По смерті Перікла афінці розбилися на дві партії: помірковану під проводом Нікія й радикальну під кермою Клеона. Помірковану партію творили селяни й останки шляхти. Вони боронили інтереси хліборобства, у війні дораджували обережність і радо уклали б мир із Спартою. Але далеко більші впливи мала партія міського населення, що в ній верховодили багаті купці і промисловці. До цих кіл належав також К л е о н — власник грабарні, людина, повна енергії, але неперебірлива в засобах і засліплена у своїх змаганнях. Клеон своїми промовами зумів приєднати до себе міську юрбу, добув собі необмежене довір'я й на народних зборах зумів провести всі свої плани. Він виступав із кличем, що війну зі Спартою треба вести далі, аж до повної перемоги. Він зумів так захопити афінський народ, що збори ухвалили надзвичайні податки на воєнні потреби. Клеон вів рішучу політику супроти союзників Афін і радив не мати милосердя до міст, що бунтувалися проти афінської гегемонії. У промові на одних зборах він сказав: «Ви самі між собою не боїтеся ні змов, ні засідок, — так само ставитеся до союзників і не раз піддаєтеся ласці. Не розумієте, що така слабість виставляє вас на небезпеку й навіть не добуває для вас вдячності від союзників. Не бачите, що наша держава стоїть при необмеженій владі супроти невірної й опірної юрби підданців. До послуху приводять їх не ваші поступки, але політика сильної руки!..»

Клеон вірив у перемогу Афін і рішився розпочати офензиву проти Спарти та її союзників. Сухопутні війська рівночасно вдарили на Мегару й Фіви, частина флоту виправилася на Егейське море, частина на побережжя Пелопон-

несу. Але це необережне розкидання сил не принесло багато користі, — спартани всюди відповіли контратаками. Найбільший розголос здобула виправа афінського полководця Демосфена, що від моря ударив на Мессіну й намагався викликати там повстання ілотів проти Спарти. На острові Сфактерії обложив він 400 спартіатів, що походили з найвизначніших родин, і взяв їх у полон. Щоб визволити цих бранців, Спарта запропонувала мир. Але афінський народ, гордий із цеї перемоги, поставив такі важкі умови, що спартани воліли продовжувати війну.

На чолі спартанського війська став тоді талановитий полководець Б р а с і д, із молодих спартіатів, що зірвали[1] з давньою заскорузлістю свого народу і старалися вивести державу на нові шляхи. Він провів реформу військ: до військової служби покликав періойків і навіть ілотів, користувався також найманими частинами й утворив легку кінноту. З військом, що не мало більше як 2000 [чоловік], він пройшов впоперек усю Грецію, аж до Фракії, й там ударив на афінські колонії, — між іншим, здобув важливу пристань Амфіполіс. Для Афін це була поважна небезпека: попри Фракію з Геллеспонту йшли до Аттіки достави збіжжя. Клеон чимскорше зібрав флот і виїхав відбивати загрожені позиції. Він відніс деякі успіхи, але в невеликій сутичці поліг у 422 р. У тім самім бою зі спартанського боку впав Брасід.

В Афінах тоді прийшла до голосу поміркована партія, й від її імені Нікій розпочав переговори зі Спартою, що допровадили до миру, який [було] укладено на 50 років. Обидві держави повернули собі здобуті міста, виміняли бранців, зобов'язалися оновити торгові зв'язки та в мирний спосіб вирішувати майбутні спори.

Сицилійська виправа. Але це було тільки коротке перемир'я. Між Афінами і Спартою існувало стільки причин до непорозумінь, що скоріш чи пізніш боротьба мусила поновитися. До того ж із миру були невдоволені головні союзники Спарти — Корінф і Фіви; вони й змагали до нової війни.

В Афінах через недовгий час до впливу прийшов новий проводир радикальної партії — А л к і в і а д і почав готувати Афіни до нової війни. Алківіад був племінником Перікла, вчився у модних тоді філософів-софістів, приятелював із Сократом, належав до найбільш освічених людей в Афінах. Але не відзначався твердим характером, а політичні погляди змінював часто: спочатку належав до радикальної молоді,

[1] Тут — порвали.

потім виступав проти Клеона, якийсь час проживав у Спарті, потім знову наблизився до радикальної воєнної партії. Він відновив план, про який уже раніше було говорено в Афінах: уладити похід на дорійські колонії на Сицилії, що доставляли збіжжя Пелопоннесові, і в цей спосіб знищити Спарту. Мріяв він також про Карфаген та Африку, щоб розтягнути афінську владу на все Середземне море. «Приєднав собі відразу молодь, що живе надіями. Вони слухали довгі оповідання старших, бувалих людей про чудеса виправи. Цілі товариства сиділи в палестрах та шкільних залах, рисуючи на піску зариси островів, положення Африки та Карфагена».

Афродіта. *Різьба з острова Мілос*

Народні збори із захопленням прийняли цей проект й ухвалили кредити на виставлення 100 трієр, 5000 гоплітів та потрібного числа найманого війська. Фукідід оповідає, з якою жертовністю громадяни приготовляли цю експедицію: «Афінці йшли один з одним навзаводи[1] в тім, що кому доставити для походу, і ця виправа виглядала скоріш як показ могутності серед інших греків, ніж як воєнна експедиція. Коли порахуємо кошти державні й приватні тих, що йшли на виправу — кілько держава вже перше видала на підготовку, кілько грошей дала полководцям, кілько кожний учасник видав приватно на свої потреби, кілько кожний капітан на корабель, кілько ще кожний мусив узяти з собою у таку довгу дорогу та кілько вояк або купець віз на торгівлю, — коли все

[1] Навипередки.

те разом порахуємо, то кілько ж талантів вивезли тоді з міста!..»

Виїзд флоту в 415 р. відбувся надзвичайно святочно. «Коли вже залога була на кораблях і заладували все, з чим мали плисти, голос сурми наказав мовчанку і все військо, а не кожний корабель зокрема, прорекло за голосом герольда приписані на від'їзд молитви. Всюди на кораблях моряки мішали вино з водою у дзбанках і полководці та рядовики виливали його із золотих і срібних чаш [на жертву богам]. Юрба глядачів на березі, що складалася з громадян і тих, що з'явились туди з патріотизму, прилучилася до цих молитв. Заспівали пеан[1], докінчили жертву й почали випливати, спочатку з крила, потім навзаводи пустилися до Егіни». Афінці гляділи на свій флот з гордістю, але також з острахом, непевні, який буде вислід експедиції.

Лихі передчуття сповнилися. У переддень виїзду флоту ранком громадяни с острахом побачили, що всюди у місті якісь невідомі руки поруйнували т. зв. герми — статуї домашніх богів. Серед афінської молоді багато було таких, що не вірили вже в давніх богів і явно з них насміхалися. З їхніх кіл і вийшло це святотатство. Але деякі загорілі демагоги використали цей момент проти Алківіада: він симпатизував молоді й ученим філософам, отже, він певно брав участь у цьому богохульному виступі. Афінський уряд дозволив йому від'їхати із флотом, але потім з Італії завернув його і наказав стати перед судом. Гордий Алківіад не хотів коритися наказові народу і замість Афін від'їхав до Спарти!

Це зробило величезне враження серед війська, висланого в похід, і відразу зломило воєнний дух. У Південній Італії та Сицилії виявилося, що Афіни не мають там симпатії, на яку сподівалися: побережні міста просто замикали свої порти перед афінськими кораблями. Два полководці, що стояли на чолі експедиції, Ламах та Нікій, не могли погодитися щодо тактики, — перший пер до боротьби, другий безнастанно проволікав справу. Нарешті розпочали облогу Сиракуз — головного союзника Спарти на Сицилії. Від моря блокували місто флотом, від суходолу почали сипати вали, що мали замкнути сиракузанцям прохід до інших міст.

Але Сиракузи дістали допомогу від Спарти за порадою Алківіада, що не вагався тепер всіма засобами поборювати Афіни, що так негідно з ним обійшлися. Спартанський полководець Гілій прорвався крізь блокаду до Сиракуз, рівночасно надплив корінфський флот. Афіни зі свого боку надіслали своєму війську допомогу з 70 воєнних кораблів.

---

[1] Урочисту пісню, гімн.

Але афінські полководці не доросли до своїх завдань: не тільки не розпочали офензиви, але дали себе заскочити сиракузанцям. У морськім бою було знищено 60 афінських кораблів. Решту флоту сиракузанці замкнули, так що він не міг вийти на повне море. Афінці рішилися тоді на останнє — кинути кораблі разом із пораненими і хворими та відступати суходолом. Але це була божевільна постанова. Сицилійці з усіх сторін обступили греків, погромили їх у боротьбі й присилували до капітуляції. У полон дісталося понад 7000 людей. Сиракузанці замкнули їх у каменоломах, де багато бранців померло з голоду і спеки, а решту продали в неволю. Полководців Нікія і Демосфена покарали смертю.

Так трагічно закінчилася сицилійська виправа, що мала дати Афінам владу над Середземним морем.

Списоносець. *Різьба Поліклета*

Перемоги Спарти. Рівночасно з акцією на Сицилії Спарта вела успішну боротьбу з Афінами на Егейському морі. Спартанські воєнні плани укладав тепер Алківіад. Знаючи всі таємниці афінської політики та всі слабі сторони своєї давньої батьківщини, він умів повести спартанів так, що вони всюди здобували успіхи. За порадою Алківіада спартани обсадили сильною залогою місто Декелею на півночі від Афін. Звідти їхнє військо уладжувало постійні виправи на околиці Афін, пустошило селянські поля та не допускало до міста ніяких достав і транспортів. Ці безнастанні зачіпки пошкодили Афінам більше, ніж колишній похід Архідама: хліборобство в Аттіці занепало до краю, селяни покидали свої землі, невільники втікали до ворога, загрожені були копальні

Геракл несе на плечах двох хлопців, що з нього насміхалися.
Плоскорізьба з грецької святині в Селіні, у Південній Італії

срібла в Лавріоні. Афінський скарб відчував це дуже сильно.

Але спартани готували Афінам ще сільніший удар — почали творити власний флот. Цей план піддав також Алківіад, а підхопила його спартанська молодь, що бажала вивести свою державу з континентальної заскорузлості на широкі хвилі моря. Король Агіс за допомогою Корінфа й Сиракуз організував спартанський флот і виступив із закликом до членів Аттічного союзу, щоб зірвали зв'язки з Афінами й під проводом Спарти здобули собі свободу. Цей поклик не залишився без відгуку: поодинокі острови почали переходити на сторону спартанів, а Афіни втрачали найсильнішу підпору своєї влади.

Врешті Алківіад дорадив Спарті ще один політичний крок — порозумітися з Персією і за перською допомогою поборювати Афіни. Спартани цю раду прийняли. Ненависть до Афін була такою сильною, що спартани не завагалися йти на переговори із смертним ворогом Еллади. Готові були зрадити панеллінські ідеали, щоб тільки знищити свого суперника. Порозуміння було здобуте коштом малоазійських греків: Спарта дала свою згоду на те, щоб перський король обсадив всі міста своїми залогами.

З уваги на таку всесторонню й доцільну акцію Спарти становище Афін ставало все важчим. Афінський демос виказував надзвичайне завзяття й упертість та з гідною подиву жертовністю виставляв усе нове військо і флот. Але в Афінах бракувало сильного проводу одної людини, що могла б протиставитися генієві Алківіада. Воєнні невдачі спричинили там у 411 р. олігархічний переворот — аристократія ще раз намагалася захопити в свої руки владу. Зменшено було компетенцію народних зборів, а вирішальну владу здобула рада 400 членів; громадянські права були обмежені на 5000 давніх афінців, зменшено також дієти[1] за участь в урядах. Але

[1] Тут — оплата за виконання якихось громадських функцій.

ці реакційні реформи упали дуже скоро. Моряки флоту запротестували проти небажаних реформ і покликали Алківіада на полководця!

Алківіад, хоч у Спарті дійшов до великих впливів, не почувався добре в чужому середовищі, думав уже був покинути Пелепоннес і навіть шукав пристановища на перському дворі. Тепер він подарував афінцям всі їхні провини і з природною йому енергією кинувся організовувати афінські сили проти Спарти. Спартани послідовно розвивали далі свою експансію й готувалися зайняти Геллеспонт, щоб зачинити Афінам довіз збіжжя з чорноморських колоній. Під Абідосом вони погромили афінців. Але Алківіад зібрав різні частини афінського флоту, стягнув їх до Геллеспонту й під Кізіком погромив спартанський флот. Це була світла перемога, а за нею пішли дальші успіхи. Алківіад здобув Самос і побережні міста Малої Азії, що перше відпали від Афінського союзу. З воєнними трофеями і здобутими скарбами повернувся він до Афін, де його вітали як рятівника міста. Спарта готова була йти на мир, але афінський демос, оголомшений перемогами, бажав повного знищення Спарти. В Афінах уведено тоді наново Клістенову конституцію і навіть зкодифіковано її в окремому законі. За порушення її погрожувала кара смерті.

Але новий зріст Афін занепокоїв Персію. Амбітний перський королевич Кір нав'язав тісні зв'язки з новим спартанським полководцем Лісандром і дав йому грошову допомогу. Спартани побільшили свій воєнний флот до 90 кораблів і розпочали нову офензиву. Під Нотіоном коло Ефесу розбили вони частину афінського флоту. Ця несподівана поразка викликала в Афінах таке обурення, що відразу [було] відібрано команду в Алківіада. Він подався до Фракії, де мав свої землі, потім переїхав до Фрігії й там погиб від руки насланого убивника в 404 р.

Афінці ще раз — тепер востаннє — виставили новий флот. На його будову віддавали всі дорогоцінності, навіть золото із святинь богів. До залоги [було] вжито так само людей із найвищих станів, як і невільників. Коло островів А р г і н у з и, неподалік від Лесбосу, прийшло в 406 р. до завзятого бою зі спартанами. З обох сторін брало тут участь 270 трієр і 50 000 людей. Перемогли афінці, що своєю тактикою у морськім бою мали перевагу над ворогом. Спартани втратили половину кораблів, але й афінцям битва коштувала 4000 людей. Для афінських полководців цей бій закінчився трагічно: народний суд вніс на них обвинувачення, що не рятували від потоплення моряків і не поховали згідно з обрядами трупи. За це

Борець обтирає руку від пороху.
Різьба Лісіппа

засуджено їх на смерть, між ними й сина Перікла. До такого фанатизму доходив афінський народ!

Занепад Афін. Тим часом афінському флоту велося все гірше. Лісандр за допомогою перського золота оновив спартанські морські сили. Він напав на найближчі Афінам острови Саламін й Егіну, потім поплив на північ і нам заблокував перехід через Геллеспонт. Афінський флот рушив його слідами і пристав при березі Фракії. Тут, під Айгоспотамоєм, Лісандр заскочив афінців під час, коли залоги виправилися в глибину краю шукати засобів поживи, без труду погромив ворога і забрав 160 кораблів. Бранців, у числі 3000, суворий спартанець наказав покарати смертю за те, що афінські вояки жорстоко поводилися з полоненими спартанами. Тепер Афіни не мали вже ніякої сили на морі. На зазив Лісандра одне місто за другим виступало з Аттічного союзу й ставало по боці Спарти. Найдовше вірним Афінам залишився Самос. За це афінські збори надали його мешканцям право афінського громадянства.

Спартанські воєнні сили почали теперь обступати самі Афіни. З півночі від Декелеї ударив король Агіс, від Істма — Павсаній, від моря — Лісандр. Але завзяті афінці не хотіли піддаватися. На народних зборах пройшла постанова, що смертю покарають того, хто буде дораджувати мир. Аж тоді, коли вичерпалися вже засоби поживи, афінці рішилися на переговори. Вони виявили готовність укласти союз зі Спартою, якщо їм залишать «довгі мури» й Пірей. Але спартанські ефори не прийняли посольства — їм саме залежало на тому, щоб зруйнувати афінські фортифікації. Найбільш завзято проти Афін виступали фіванці: вони жадали, щоб місто

зруйнувати, грунт замінити на пасовисько, а все населення продати в неволю!..

Остаточно афінці прийняли дуже тяжкі умови миру. Зобов'язалися зруйнувати «довгі мури», що лучили місто з морем; увесь воєнний флот передали спартанам, лишаючи собі тільки 12 кораблів для забезпечення узбережжя від піратів; мали покликати до міста всіх політичних емігрантів, здебільшого симпатиків союзу зі Спартою; розв'язали Морський союз і самі піддалися під провід Спарти на морі й на суходолі.

Зевс. Різьба, знайдена в Отріколі в Італії, на місці давньої грецької колонії

Гегемонія Спарти. Спарта безоглядно використовувала свою перевагу в грецькому світі. Перш за все старалася усунути останки афінських впливів з островів й узбережжя Егейського моря. Всюди [було] знесено афінські колонії («клерухії»), й колоністи мусили повертатися до Аттіки. На визволені міста спартани наклали данину як знак належності до Спартанського союзу. У багатьох місцях осадили свої залоги під проводом старшин (гармостів) — ніби для оборони населення, а в дійсності щоб мати все під своїм наглядом. Спарта поборювала всюди демократичний лад і протегувала олігархам, що тільки в тіснім союзі з нею могли утриматися. Так, в Афінах відразу по війні [було] заведено управу 30 мужів, яких афінський демос назвав «30 тиранами». Переможець Афін Лісандр, брутальний спартіат, рядив у всій Елладі, немов необмежений монарх, а спартанські гармости допускалися всюди надужить і насильств.

Але могутність Спарти опиралася на слабі основи. Своїй перемозі вона завдячувала Персії. Без чужої допомоги не могла вона утримати грецьких міст у залежності. Дуже скоро спартанська гегемонія почала упадати.

У самій Спарті прийшла реакція проти Лісандра і його протегованих, — спартанська опінія[1] закидала йому змагання до тиранії й матеріальну хапчивість, заведення в Спарті

[1] Громадська думка.

Гермес із німфами. *Старовинний малюнок на вазі*

золота й чужих звичаїв. Лісандра [було] усунено від управи, а провід обійняв представник консерватистів Павсаній.

Ці внутрішні спартанські непорозуміння додали відваги ворогам Спарти. В Афінах у 403 р. давній вождь флоту Фрасібул викликав ворохобню проти 30 тиранів, прогнав їх і повернув там демократичну управу. Афінський демос виявляв знову давнє завзяття й почав дивитися ще більш підозріло на всіх, ніж колись, усуваючи тих, хто чим-небудь загрожували демократичному ладові. Так, у 399 р. афінський суд засудив на смерть великого філософа Сократа під закидом, що його наука підривала афінські звичаї й основи державного життя.

Рух, ворожий Спарті, повставав у різних околицях. Щоб відзискати собі впливи, Спарта рішилася підняти панеллінський клич війни з персами. У Перській державі прийшло тоді до внутрішніх розрухів, участь у яких брали також греки. Королевич Кір виступав також проти свого брата Артаксеркса і в допомогу взяв собі 10 000 грецьких найманих військ. Під Кунаксою, у Вавилонії, грецьке військо перемогло, але сам Кір поліг у 401 р. Поворот грецької армії описав один із вождів — Ксенофонт — у творі «Анабазис» («Поворот»). Спарта думала використати анархію у Перській державі. Її вождь Агесилай почав війну на побережжях Малої Азії (396 р.) і зайняв деякі міста. Але у розвитку війни перешкодили Спарті Афіни.

Конон, давній афінський вождь, що перебував у Персії, добув для своєї батьківщини перську підмогу, організував флот і під Кнідом (394 р.) знищив спартанські сили. Спарта від того часу втратила вплив на морі, зате Афіни почали повертатися до свого давнього становища і наново взялися організовувати свій Морський союз.

Знову почалася війна в усій Греції, на морі й на суходолі, боротьба дика й безоглядна, що нищила й руйнувала всі держави. Щоб рятувати свій престиж і впливи, Спарта вдалася до посередництва Персії. Її посол Анфалкід нахилив короля Артаксеркса проголосити загальний мир — т. зв. королівський мир (386 р.). Королівська грамота виглядала так: «Король Артаксеркс уважає за справедливе, щоб азійські міста й острови Клазомен і Кіпр належали до нього, а інші еллінські міста, малі й великі, він залишає їх власній управі, за виїмком Лемносу, Імбросу та Скіросу, що, як було давніше, мають належати до афінців. Хто того миру не прийме, того я буду поборювати спільно з тими, хто мою політику приймає, — на суходолі й на морі, кораблями і грішми».

З цього миру скористалися найбільше грецькі міста в Малій Азії. Вони хоч і дісталися під владу Персії, але мали запевнений спокій і безпеку та могли розвиватися матеріально. Грецька торгівля проникала у глибину Азії, а за нею йшли грецька культура й еллінізація. Хоч з обмеженою самоуправою, грецькі міста жили в добробуті й високому культурному рівні життя, — про це свідчать багаті останки мистецтва, що залишилися з того часу. На грецькому суходолі мир не утримався, — тут не було гаранта, що міг би мирну політику зреалізувати і всім накинути[1].

Гегемонія Фів. Спарта бажала використати мир на те, щоб до свого союзу (симмахії) втягнути всі держави на суходолі. До цеї мети йшла безоглядно, накидаючи всім племенам силою свою волю. В 382 р. спартанська залога обсадила також замок Кадмею у Фівах. Але це дало почин до відродження й нової організації Фіванської держави. Фіванські патріоти, що заховалися у сусідніх містах, під проводом Пелопіда склали змову, підступом, перебрані за ловців, вдерлися до замку, вирізали спартанів і повернули місту свободу. На основах демократичної конституції Фіви почали тепер швидко розвиватися. У проводі держави на першому місці стояли Пелопід — визначний полководець і політик — та Епаміонд — ідеолог і моральний

[1] Тут — нав'язати.

Грецькі монети з IV і V ст. до Хр.

провідник громадянства. Невдовзі вславилося фіванське військо своїм воєнним духом і новою тактикою. Фіванці уставлялися до бою у т. зв. «скісний лад», в якому ліве крило було сильніше, як праве. Цю реформу [було] проведено тому, що звичайно в бою праве крило висувалося скоріше наперед і швидше зустрічалося з ворогом; тепер сильне ліве крило могло краще протиставитися наступові ворога. Фіванці мали також добру кінноту, й вона підпомагала піхоті у вирішальнім бою.

Спартани, занепокоєні зростом Фів, скликали до Спарти конгрес грецьких держав (у 371 р.), на якому зажадали, щоб Фіви розв'язали союз, який мали з іншими містами Беотії, бо така організація загрожувала мирові. На це Епаміонд у пристрасній промові вказав на те, що Спарта не думає звільнити зі свого союзу періойків, яким також належиться свобода. Це був виклик до війни. Спартанські війська ввійшли в Беотію, й під Левктрами в 371 р. прийшло до зустрічі обох армій. Тут Епаміонд уперше ужив новий «скісний лад» та ненадійним[1] ударом лівого крила розтрощив спартанську лаву. На полі бою лягли 400 спартанів аристократичних родів і король Клеомброт. Уперше в історії Еллади славна спартанська піхота знайшла сильнішого суперника.

Тепер фіванці мали відкриту дорогу на Пелопоннес. Узимку 370 р. Епаміонд повів своє військо на Спарту. Не довелося йому здобути столицю — спартани боронили її завзято, навіть ілотів влучили до війська, обіцяючи їм волю за вірну службу. Але Епаміонд в інший спосіб послабив силу Спарти. Увійшов у зв'язки з підбитими періойками та союзниками Спарти й допоміг їм побудувати укріплені замки — Мессене в Мессінії та Мегалополь в Аркадії. В такий спосіб Спарта втратила владу на найближчих землях.

По цій перемозі фіванці почали розбудовувати свою державу. Пелопід пішов походом на північ і здобув частину

[1] Тут — несподіваним.

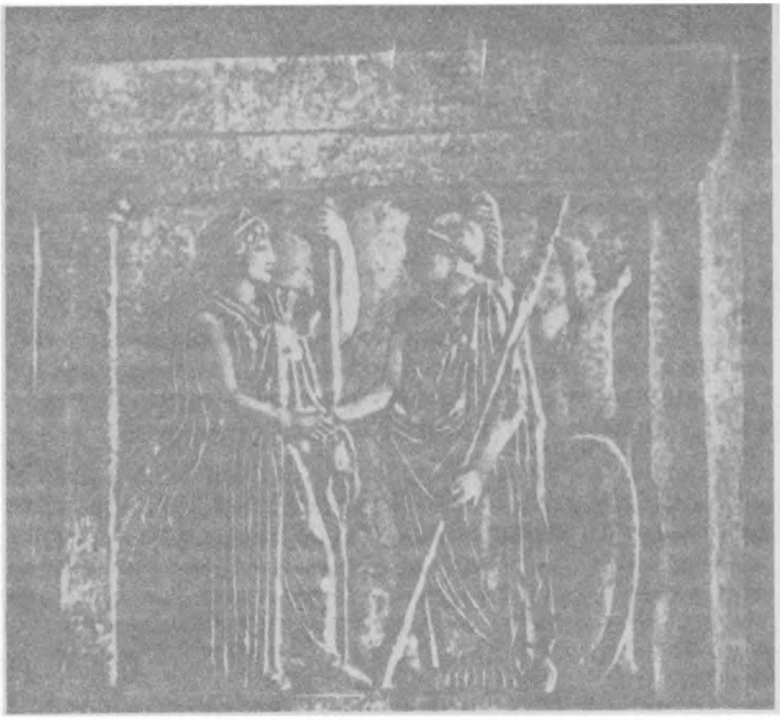

Союз Афін з островом Самос. *Афінська плоскорізьба з часів Морського союзу*

Фессалії й Македонії. Македонський король Птолемей мусив віддати до Фів молодого свого свояка Філіппа як заложника. Епаміонд почав творити фіванський флот і за його допомогою намагався здобути для Фів впливи на морі. Він нав'язував також зв'язки з Персією. Фіви готувалися взяти в свої руки провід в Елладі.

Але через недовгий час не стало Фіванській державі її талановитих проводирів. Пелопід у 364 р. поліг у бою у Фессалії. Епаміонд ще раз виправився на Пелопоннес у 362 р., щоб дати допомогу своїм союзникам — Мессінії, Аркадії й Арголіді. У зустрічі під М а н т і н е є ю Епаміонд знову ужив клиновий лад і розбив спартанську фалангу, але дістав рану в бою і невдовзі помер. Перемога залишилася не вирішена. «Обидві сторони поставили трофеї перемоги, обидві запевняли, що перемогли, хоч показалося, що ні одна, ні друга не здобули терену ані влади, не збільшили числа своїх міст, не придбали нічого більше, як мали перед боєм. Ні по

Сцени з життя грецьких жінок

Грецька школа. *Малюнок на вазі*

одній стороні не було переваги, навпаки — ще більше замішання запанувало в Елладі», — оповідає історик Ксенофонт. Зі смертю Епаміонда впала гегемонія Фів.

Відродини й занепад Афін. Із занепаду Спарти скористалися не тільки Фіви, але й Афіни. Демократична управа старалася відбудувати місто. Наново побудовано довгі мури, що були запорукою незалежності Афін. Конон по перемозі над спартанським флотом під Кнідом добув від персів підмогу в 50 талантів для свого міста. Це була велика сума для збіднілих афінців, і через короткий час вони оновили свій флот. Фрасібул виправився в похід на море, доплив до Геллеспонту й відзискав для Афін давні колонії. При повороті відвідав різні острови, всюди повертав демократичну управу і приєднував їх до порозуміння з Афінами. Врешті в 377 р. Афіни заснували новий Морський союз. Уладжено його на інших основах, як колишній. На чолі Союзу стояв синедріон — рада, до якої входили репрезентанти всіх громад, — лише афінці не мали тут представника. Тільки з дозволу ради Афіни могли починати

війну і приймати нових членів; не вільно було їм утримувати на території союзників ніяких залог, ані закладати колонії. Членську вкладку звали «синтаксис» (уділ), а не «форос» (данина), як давніше, й висоту її Афіни означували спільно з радою, але розпоряджалися нею урядовці Союзу. Отже, Афіни не панували вже над Союзом, а тільки могли користуватися його допомогою. Цій організації бракувало тепер тої сили й ініціативи, якою відзначався старий Союз, тому вона й не відіграла важливішої ролі в житті Греції. За допомогою Союзу афінці поновили боротьбу зі Спартою і в 376 р. розбили цілком спартанський флот під Наксосом та знищили узбережжя Пелопоннесу. Пізніше Афіни звернулися проти Персії, здобули Самос й інші острови та деякі міста над Геллеспонтом. Але перси організували решту своїх союзників, й афінці втратили свої здобутки. Афінська держава не мала вже тої моральної сили, що в давніші часи, й її широкі плани та змагання впали по перших успішних починах.

14. МАКЕДОНСЬКА ДЕРЖАВА

Македонія. Філіпп II. Македонія займала простір на північ від властивої Еллади. Македонці говорили грецьким діалектом, але тому, що в них пливла фракійська й іллірійська кров, греки називали їх варварами, чужинцями. До V ст. до Хр. Македонія перебувала в примітивних господарських та суспільних відносинах, поділена на кілька родових князівств. Почини вищої організації цій далекій країні дав король А р х е л а й (413—399 рр. до Хр.). Він зумів висунутися на перше місце серед інших князів, провів реформу народного ополчення, побудував нові дороги, урегулював монетарну систему, завів у Діонії, неподалік від Олімпу, ігрища на грецький спосіб, гостив у себе визначних митців, як драматурга Евріпіда та маляра Зевксіса. Він старався довести, що Македонія є справді еллінською країною та що повинна знайти рівнорядне місце серед інших грецьких держав.

Ту саму політику продовжував король Ф і л і п п II (360—336 рр. до Хр.), що спочатку рядив Македонією як регент, від імені свого неповнолітнього братанича Амінтаса, а потім як самостійний володар. Він переніс столицю з гір на низину до Пеллі, уладив величавий двір, організував прибічну гвардію з членів аристократичних родів, шляхетську молодь почав учити у грецьких школах. Зайнявся також розвитком господарства, за допомогою грецьких інженерів відкрив копальні золота в Пагайоні, на узбережжі почав будувати порти і флот. Філіпп прикладав особливу вагу до того, щоб вивести свою державу на море, в егейський світ.

Тільки тоді він міг розраховувати, що греки визнають його як повного елліна. Тому використовував кожну нагоду, щоб поширювати свої посілості над морем. У 357 р. зайняв він Амфіполіс, Пофідею і Підну — давні афінські колонії в Халкідіці. Ослаблені Афіни не були в силі оборонити свої міста. Рівночасно вів війну із Фракією, намагаючись здобути цю країну, що відділяла його від серця Греції. В допомозі стала йому т. зв. с в я щ е н н а в і й н а. Мешканці країни Фокіда напали на священне місто Дельфи й опанували великими скарбами святині. Їхній полководець Ономарх за здобуті гроші затягнув собі найманих вояків, уладив розбишацьку державу і в постраху тримав усю Середню Грецію. Члени дельфійської амфіктіонії — союзу, що мав обороняти Дельфи, не маючи сили протиставитися фокійцям, закликали на поміч Філіппа. Македонський король з великою армією рушив у похід у 353 р., здобув фессальську пристань Пагази і на сусідньому Крокосовому полі розбив військо Ономарха. Самозванець згинув на місці з 6000 найкращого війська. Страх опанував Елладу. Всі думали, що Філіпп поведе свої полки в середину Греції. Афіни й Спарта, спільно з іншими державами, вислали військо до Фермопілів, щоб стримати похід «варварів». Але Філіпп завернув свої війська, — він не уважав себе ще готовим до того, щоб обняти провід у Греції.

Поки що він зайнявся поширенням границь своєї держави, вів успішні бої в Іллірії, Епірі, Фракії. Врешті приступив до найважливішого для себе діла — до підбою Халкідіки, що мала дати йому владу над морем. Він розпочав війну із союзом міст, на чолі яких стояв Олінф. Цей виступ Філіппа зробив велике враження в Афінах. Тамтешні патріоти відчули, що Македонія хоче зайняти місце Афін на морі. Проти Філіппа виступив найвизначніший грецький бесідник[1] Д е м о с ф е н і в своїх фанатичних промовах, що їх названо філіппіками, відкривав підступні плани короля. «Зрозумійте, що боротьба ведеться за останню ставку. Нехай загальна ненависть проводить душі, продані Філіппові, під катівський меч. Кілько обманств допустився Філіпп, кілько втрат ви понесли! Чи не пропали фокейці, фракійські посілості, Доріскос, Серіон, Керсоблетес? Ваша легкодушність зробила Філіппа багатим, великим і страшним для всіх греків і варварів, а вас загнала до пустелі й упокорення. Як треба прибратися, то світите достатком, але як треба щось приготувати, то осмішуєте себе...» Промови Демосфена свідчили, що серед афінців знову відроджувалися патріотизм і державні амбіції. Але цими думками була пройнята тільки грецька

[1] Оратор, промовець.

еліта. Велика більшість громадян потопала у примітивному матеріалізмі, дбаючи тільки про вузькі, особисті інтереси. Афінських багатіїв важко було нахилити до поважніших пожертв, а юрба не хотіла зректися підмог, що їх місто давало здавна на вступ до театрів. Халкідіці було вислано допомогу, але ледве пару тисяч людей. Філіпп у 348 р. ударив на Олінф, здобув його, зруйнував і зрівняв із землею, а мешканців переселив до Македонії. Так він осягнув свою найважливішу мету — увійшов у середовище морських держав.

Демосфен, найславніший грецький промовець

Занепад Греції. По цій війні Філіпп покликав до своєї столиці Пеллі представників усіх грецьких держав і подиктував їм мир (т. зв. мир Філократа 348 р.). Між афінськими делегатами був також Демосфен — на нього незвичайна індивідуальність Філіппа зробила велике враження. До Афін король поставився доволі прихильно, запевнив їм решту посілостей на Херсонесі й навіть пропонував союз. Дуже гостро виступив проти фокейців, наказав їх обеззброїти й наклав на них велику данину на річ дельфійської святині, — за скарби, які вони заграбували. Замість Фокіди сам увійшов до дельфійської амфіктіонії. Що греки визнали йому цю гідність, це був доказ, що вважають його вже повним елліном. На цьому з'їзді Філіпп підніс гасло солідарності всіх еллінів та боротьби з персами в ім'я грецької культури.

У найближчий час Філіпп повернувся до Чорного моря. По дорозі він заснував місто Філіппополь. Афіни вважали цю експансію загрозою для своїх торгових інтересів і рішилися боронити Геллеспонт. Під їхнім проводом постала коаліція, до якої ввійшли Евбея, Корінф, головні держави Пелопоннесу і Коркіра. Філіпп не зміг здобути сильно укріплену Візантію.

Цей виступ греків показав, що Македонія мирними засобами не утримає впливів в Елладі. Філіпп рішився на остаточну розправу. Причина знайшлася легко: мешканці Локріди викликали його на допомогу проти сусідньої Амфісси. Філіпп рушив зі своїми фалангами. Фіванці хотіли перешкодити

Грецькі вершники. *Малюнок на вазі*

йому в поході й поставили заставу у Фермопілах, але він обрав інший шлях, пройшов дикими провалами і несподівано з'явився в Середній Греції. Знищив Амфіссу і ввійшов до Беотії. Під Херонеєю 2 серпня 338 р. прийшло до вирішального бою. Філіпп ужив тут клиновий бойовий лад. На правому крилі поставив 18-літнього сина Александра з кіннотою й наказав йому розпочати битву. Сам обняв провід на скріпленім лівім крилі, стягнув на себе головні грецькі сили й дав Александрові можливість з флангу заатакувати ворога. Батько й син з двох сторін ударили на греків і розтрощили їх.

Бій під Херонеєю остаточно віддав усю Грецію під провід Філіппа. Переможець не використовував надмірно своєї перемоги, а лагідністю й поміркуванням старався утримати лад серед незгідних держав. Фіви покарав тим, що розв'язав їхній союз і на замку Кадмеї осадив македонську залогу; Афінам залишив непорушену самоуправу, але також розв'язав Афінський союз на морі й суходолі. Іншим державам накинувся як мировий суддя і вирішував їхні сусідські спори.

У зимі 338 р. він скликав представників усіх грецьких держав на Істм і тут організував Еллінський воєнний союз, звернений проти персів. На чолі Союзу стояла рада з 80—100 представників усіх держав. Виконну владу мали п'ятеро виборних начальників, а провід над усією організацією обняв Філіпп як проводир, гегемон. [Було] розкладено обов'язки на всіх членів, і король почав приготовлятися до походу на Малу Азію. Але тим часом в його родині прийшло до домашніх непорозумінь та боротьби і в 336 р.

Філіпп поліг від руки насланого убивника.

Філіпп був творцем Македонської держави. Його заслуги так охарактеризував його син Александр у промові до війська: «Філіпп обняв владу над вами, коли ви були бідними кочовиками, прибиралися найбільше в шкіри, пасли невелику худобу в горах та в її обороні воювали нещасливо з іллірійцями та фракійцями. Він одягнув вас у хламиди замість шкір, спровадив з гір у рівнини, зробив здібними до боротьби із сусідніми варварами. Зробив із вас мешканців міст і підніс вас, заводячи закони й культурні звичаї. Він зайняв найкорисніші місця над морем, відкрив країні торгівлю, поширив експлуатацію копалень. Із невільників і підданих зробив вас володарями...» Не менші заслуги мав Філіпп супроти Греції: дав їй постійний мир та спільну мету — поширити еллінську культуру на Сході.

Александр Великий, македонський король

Александр Великий. Широкі наміри Філіппа здійснив його син Александр Великий. Він народився в 356 р. до Хр. Мати його, Олімпіада, з епірського королівського роду, була талановита й енергійна жінка. Від тринадцятого року життя вчителем молодого Александра був грецький філософ Аристотель — тоді ще молода людина, але вже визначний учений. Він дав своєму учневі основну освіту і глибоке зрозуміння грецької культури, а живому розумові хлопця — дисципліну й керму. Александр пізнав докладно грецьке письменство, особливо ж захоплювався Гомером, твори якого були тоді улюбленою книгою молоді. За зразок до наслідування обрав собі Ахілла і старався дорівняти хоробрістю давньому героєві. Філіпп від хлоп'ячих років привчав його до воєнної служби, водив із собою в походи, а потім давав йому

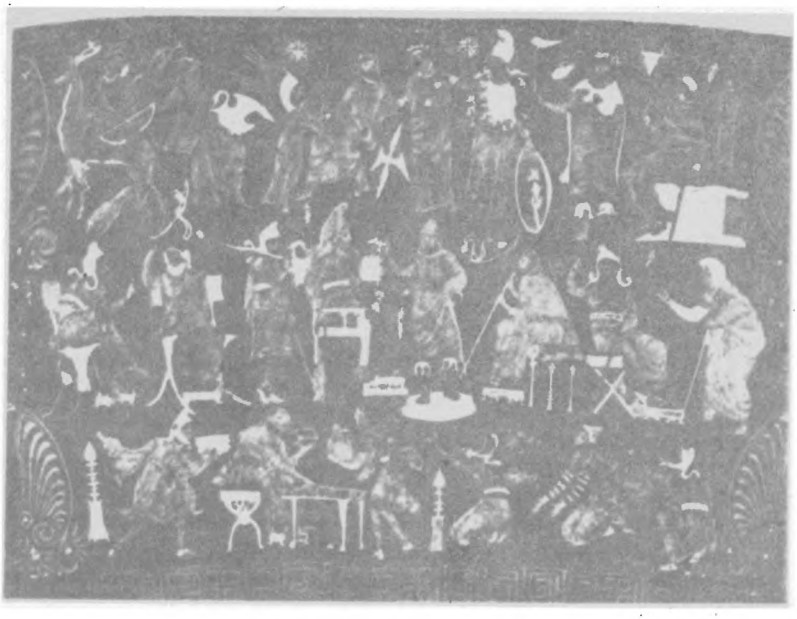

Воєнна рада перського короля Дарія. *Малюнок на грецькій вазі*

відповідальні завдання в битвах. Александр із заздрістю дивився на перемоги батька й у пересерді жалів, що вже йому самому ніяких славних діл не залишиться. Під кінець життя Філіппа почав виявляти все більшу упертість і між ним та батьком приходило не раз до бурхливих сцен, бо обидва були рівно непоступливі. Якийсь час Александр навіть жив далеко від дому, в Іллірії, ніби на засланні.

По смерті батька одразу сильною рукою вхопив керму держави. Не вагався смертю покарати найближчих свояків, що їх підозрював у виступах проти себе. Зате повним його довір'ям втішалися батькові генерали Анфіпатер и Парменіон. Зараз у першому році володіння він мусив виправитися до Греції, бо грецькі держави уявляли собі, що зі смертю Філіппа покінчилася македонська влада над ними. Александр несподівано з'явився там зі своїми полками, й опозиція одразу притихла. На конгресі в Корінфі всі визнали його «гегемоном» на місце батька. Але це не перешкодило їм удруге повстати, коли Александр пішов у північні землі. Молодий король, мов блискавка, прилетів із далеких сторін. З Іллірії до Беотії зробив дорогу за 13 днів. Новий з'їзд грецьких держав видав засуд на Фіви, що стояли на чолі

Сцени з життя грецьких жінок

ворохобні. Це місто було зрівнене із землею. Александр пощадив тільки дім поета Піндара.

Впорядкувавши відносини в Європі, Александр узявся за здійснення давнього плану Філіппа — завоювати Перську державу. В Персії після смерті Дарія Охоса розпочалася внутрішня боротьба, й новий король Дарій Кодоман не встиг її ще втихомирити. Молодий полководець приготовлявся до війни дуже дбайливо: його штаб студіював географічні й господарські відносини перських земель, обчисляв напрямок і довжину шляхів, укладав докладні плани, як уладити постачання воєнних засобів. Між іншим король подбав про відповідне число лікарів для війська. Військо його не було дуже численне — близько 30000 піхоти і 5000 кінноти. Найкращими відділами були македонські фаланги, до двох тисяч дали грецькі наймані частини, найменш надійними були грецькі помічні полки з різних країн і племен. Грошових засобів Александр мав небагато — всього 70 талантів; харчів узяв із собою на 30 днів, рахуючи на те, що потім у ворожій країні військо прохарчується саме. При боці короля їхали грецькі вчені, поети, різьбарі, малярі — вони мали звеличувати його воєнні діла. Надворним істориком був Калісфен, свояк Аристотеля. Александр добре розумів, що його похід матиме історичне значення, і докладав велику вагу до того, щоб залишити світові точні відомості про всі перипетії війни.

Весною 334 р. македонська армія переправилася через Геллеспонт до Малої Азії. Александр у першу чергу відвідав руїни Трої й на могилі Ахілла поклав вінки. Бажав тим зазначити, що так, як давні грецькі герої, вестиме війну з ворогами Еллади.

Завоювання Західної Азії та Єгипту. До першого бою прийшло над рікою Г р а н і к у травні 334 р. Тут зібралися полки малоазійських сатрапів, а разом з ними 20000 грецького найманого війська під проводом талановитого ватажка Мемнона. Александр ужив тут звичайну македонську тактику, вдарив на ліве перське крило, де стояла кіннота, розбив її

Бій Александра Великого з перським королем Дарієм.
Мозаїка з Помпеї

і ззаду вдарив на центр ворога. Сам вів передній відділ, власною рукою убив кількох знаменитих персів, але попав у таку небезпеку, що мало не поліг. Врятував його від смерті вірний товариш Кліф. Грецьких наємників, що йому піддалися, покарав жорстоко, уважаючи їх зрадниками Еллади.

Перша перемога віддала йому в руки малоазійське узбережжя. Без бою зайняв столицю сатрапів Сарди, очистив менші міста від влади тиранів і олігархів, у славному храмі Артеміди в Ефесі склав багаті пожертви. Боронилися тільки перські залоги в Мілеті та Галікарнасі. Александр здобув їх і в їхніх пристанях зорганізував флот, що мав вести на морі боротьбу з перськими силами, на чолі яких стояв Мемнон. Але цей визначний полководець невдовзі помер, і перський флот відійшов до Фінікії.

Навесні 333 р. македонська армія рушила далі в глибину суходолу. Місцевина Гордіон вславилася тим, що Александр мечем розтяв таємничий «гордійський вузол», який показали йому в тамтешній святині, і жерці привітали його як переможця, прихід якого заповідало давнє пророцтво.

Король Дарій зібрав свою армію біля І с с о с а, у т. зв. кілікійських воротах, куди вела єдина доступна дорога до Сирії. Перські сили мали понад 100000, з яких третина були грецькі наємники. Александр зайшов персів іззаду і звичайним своїм способом із лівого флангу ударив на їхній центр, де був король. Дарія опанував такий жах, що він, незважаючи на

перевагу своїх сил, покинув поле бою і спішно втік на схід. У руки Александра дісталися його жінка з дітьми, королівська скарбниця і різнорідна, нечувано велика здобич.

Александр не пішов наздоганяти короля, а повернув на південь — на Сирію й Фінікію. Це свідчило про його політичний реалізм: він уважав за перше своє завдання погромити фінікіян і морську торгівлю віддати в руки греків. Сім місяців облягав він Тір. Горде місто, покладене на острові, не хотіло ніяк піддатися, й тільки за допомогою флоту греки його таки здобули. Александр нещадно знищив цей головний осередок фінікійської торгівлі.

Артеміда, богиня міста Ефес

Восени 332 р. передове македонське військо дійшло до граничної єгипетської твердині Пелусій. Єгиптяни ненавиділи перську владу й радісно прийняли визволителя. Александр увійшов до Мемфіса і, незважаючи на невдоволення еллінів, склав жертву Апісові. За це єгипетські жерці назвали його сином Ра. Їздив він також у пустелю, до оази Сіви, щоб порадитися в тамтешньою пророчнею, й там добув знову титул Амонового сина.

У старовинному Єгипті, серед традицій могутніх фараонів, Александр уперше почув себе володарем світу. Від того часу амбіція його зростала все вище і гнала його до здобування чимраз дальших країн. Єгипет він зорганізував на новий спосіб, завів у ньому централізацію влади, особливо в ділянці скарбу, при єгипетських намісниках настановив усюди грецьких урядовців і скарбників. При західному рукаві Нілу він заснував нове місто — Александрію. Місце для нього вибрано було так уміло, що невдовзі нова оселя стала найбільшим портом на всьому Середземному морі.

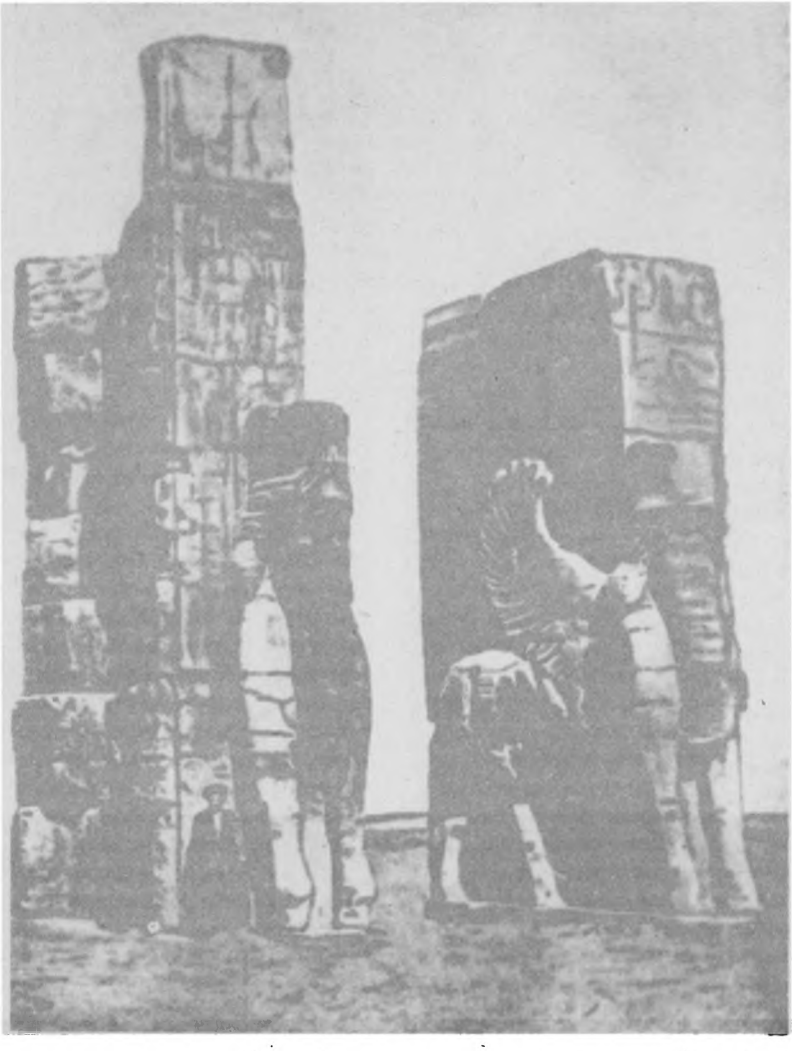

Руїни Персеполя, перської столиці, зруйнованої Александром Великим

Вавилонія і Персія. До Єгипту надійшли нові наймані грецькі й фракійські війська. Александр рушив з Єгипту через Сирію на Месопотамію. Дарій приготував також нову армію проти македонців. Подив і острах розбуджували серед Александрового війська перські слони, привчені до боротьби, та воєнні вози, наїжачені серпами. Під Гавгаме-

л а м и, на схід від Ніневії, 1 жовтня 330 р. прийшло до вирішального бою. Александр уставив війська на звичайний спосіб, але сильно скріпив резерви ззаду війська. На випадок, коли б перси зайшли його з другого боку, військо мало обернутися чолом до ворога і відбивати його. Перси знову скріпили своє ліве крило, знаючи, що туди звичайно йде головний македонський наступ. Александр справді вдарив на це місце. Тоді перси почали обходити його з флангу, а грізні воєнні вози наїхали просто на його відділи. Але цей наступ персів не вдався: вояки з передових македонських відділів кинулися зі списами на вози, хапали коней за віжки і стягали фірманів на землю. Рівночасно Александрова кіннота повернула на перський центр і заатакувала становище самого Дарія. Король знову втратив голову й пустився втікати у напрямі на Арбелу. Македонці гналися за ним, але здобули тільки скарбницю Дарія, — сам він щасливо вислизнув із македонських рук.

По цій перемозі Александр почувався володарем Азії. Без труду зайняв столичний В а в и л о н і, щоб приєднати собі населення, склав багаті жертви Ваалові-Мардукові — опікунові міста та наказав відбудувати його святиню — «вежу Ваал», що її зруйнував Ксеркс. Потім рушив на саму Персію. В С у з а х до його рук попали величезні скарби перських королів. Тепер він уже мав поважні суми на утримання армії, а грецькі наймані вояки перевозили до батьківщини нечувані маси золота й срібла. У П е р с е п о л і, головній столиці перських володарів, македонці спалили королівську палату. Це мала бути відплата за колишнє зруйнування афінського Акрополя персами. Потім македонська армія зайняла столицю Мідії Екбатану. Таким чином, усі осередки Перської держави попали під владу Александра.

Тим часом король Дарій утік далі на схід, до Бактрії. Але тут у липні 330 р. зустріла його смерть. Бактрійський сатрап Бес наслав на нього убивників. Лицарський Александр наказав поховати тіло безталанного володаря з королівськими почестями в королівській гробниці в Персеполі.

Тепер уже Александр міг уважати себе повним наслідником Ахеменідів. Почав він і назверх[1] виглядати інакше. Історик Плутарх оповідає: «Коли приїхав до Парфії, під час відпочинку вперше прибрав перський одяг. Чи то бажав наблизитися до місцевих звичаїв, бо за важливу річ для поширення цивілізації вважав те, щоб люди взаємно наближувалися й уподібнювалися, чи, може, це була спроба, щоб македонців притягнути до перського звичаю падати на лице

[1] Ідеться про зовнішній вигляд.

Краєвид із Пелопоннесу, з руїнами святині

перед королем і поволі призвичаїти їх до зміни способів свого життя. Але все ж не прийняв цілком перського одягу, як варварського й чужого, і не прибрав шароварів та каптана з рукавами, ані тіари, але обрав одяг посередній між перським та македонським — не такий пишний, як перший, але величніший, як другий. Спочатку уживав його тільки при зустрічах із варварами та між приятелями вдома; потім показувався в ньому публічно, коли виїздив або виступав урядово. Цей вигляд був немилий для македонців, але тому, що подивляли інші його прикмети, вони думали, що треба поступатися йому в не одному, що причинюється до його приємності й блиску». Азійське середовище мало все більший вплив на молодого монарха. Він переймав традиції великих володарів сходу і відчужувався від македонських та еллінських звичаїв, що видавалися йому заскорузлими та провінціальними. Проти македонських полководців, що сміли йому протиставитися і критично висловлювалися, він виступав безоглядно. Так, він засудив на смерть вірного полководця Філіота й у гніві, серед бенкету, убив приятеля Кліфа, що вирятував йому життя над Граніком, ув'язнив філософа Калісфена, що не хотів упасти перед ним на коліна.

Похід на Індію. Здобуті країни не вдовольняли амбіцій Александра. Гнала його вперед жадоба побачити й опанувати землі, яких дотепер ніякий європеєць не бачив. У 329 р. він рушив далі на схід, у напрямку на А ф г а н і с т а н. По дорозі осаджував свої залоги й будував нові міста та твердині, що діставали ім'я Александрій (наприклад, теперішні Герат і Кандагар), передерся через гори Гіндукуша, врешті сягнув

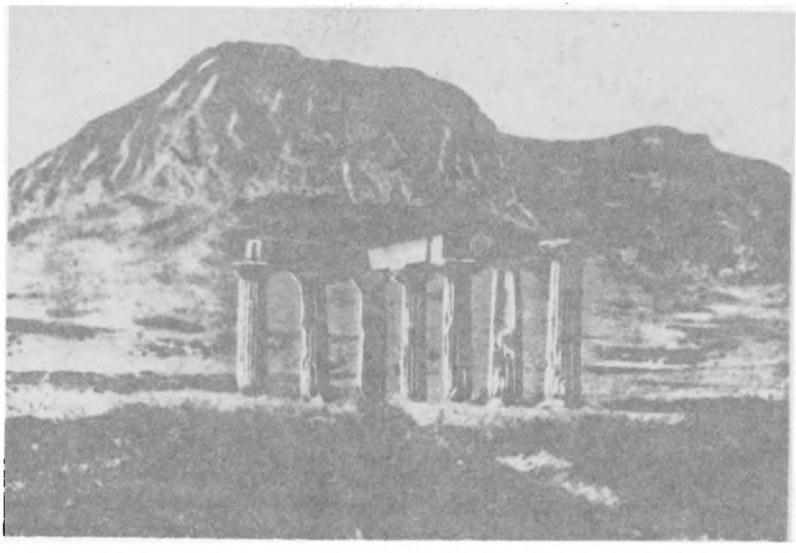

Руїни міста Корінфа

до рік Оксус і Яксартес (Аму- і Сирдар'я), на яких кінчалися межі тодішнього культурного світу. Тут, у казкових країнах, постать Александра зростала все вище. Послужливі його товариші віднаходили тут міфічні місця, де проживали Прометей, Геракл, Діоніс. Великий король-завойовник ішов їхніми шляхами. Александр досягнув тут сатрапа Беса, що прийняв ім'я короля Артаксеркса й готувався перебрати владу над Азією. Бес попав у полон і згинув жорстокою смертю як убивник короля. У цих країнах Александр перебув два роки й сильно пропагував гасло культурного наближення між місцевими народами та переможцями. Сам дав приклад: за жінку взяв собі доньку одного з тамтешніх вельмож — Роксану. До свого війська прийняв 30000 іранців і муштрував їх на македонський лад.

У 327 р. повернув свою армію на Індію. Його воєнні сили досягали 120000, а за військом ішли величезні табори. Помічні відділи грецьких держав іще перед тим відіслав до Греції, бо вони своєю некарністю й демократизмом перешкоджали йому в походах і реформах. Користувався тільки своїми македонцями, найманими грецькими відділами та допомогою іранців. У Пенджабі зустрів багато могутніх держав, з якими мусив зводити вперті бої. Поява його непереможних полків зробила сильне враження на східну

фантазію: постав цілий ряд поем і повістей, що прославляли діла Александра. Ці романи пізніше довгі століття були улюбленою лектурою Європи. Читали їх також у нас в Україні в княжу добу.

Найбільш завзятий опір ставив король П о р — гордий, благородний лицар, що дорівнював прикметами Александрові. Він виступив проти наїзника із сильним військом, хороброю кіннотою, воєнними возами та масою слонів. Александр ударив на нього, як звичайно, з правого крила, Пор стягнув туди головні сили, відслонив через це свої фланги, й Александрові війська оточили його з двох боків. Небагато допомогли воєнні слони — македонська фаланга зустріла їх із топорами і присилувала до втечі. Слони впали на Порову піхоту й зробили серед неї такий переполох, що військо в безладді почало втікати. Поранений Пор просив миру. Александр поставився до нього так великодушно, що король став його вірним союзником.

Александр хотів іти ще далі на схід, бо дізнався, що за пустелею є ще друга ріка, так само велика, як Інд, тобто Ганг, що пливе до Океану. Бажав і цю невідому країну завоювати. Але тут військо відмовило йому в послуху. Хоч він був божищем у вояків і всі вірили в його щасливу долю, але по таких далеких і важких походах вичерпалися сили навіть найзавзятіших. На крайній границі своїх підбоїв Александр наказав виставити 12 пам'яткових жертовників і почав приготовлятися до повороту. Побудували 1800 перевозових кораблів і 80 воєнних. Кошти будови покрили офіцери зі своєї здобичі. До корабельної залоги вжили греків, фінікійців та єгиптян. Велика експедиція Індом доїхала до моря. Тут Александр склав жертви Посейдонові та в догідних місцях побудував нові порти. Його живий ум зацікавився тепер справою комунікації між Індією та Месопотамією. Для грецького світу відкривався торговий шлях надзвичайної ваги. Щоб цю дорогу розслідити, Александр вислав частину війська морем під проводом Неарха. Кораблі щасливо доїхали до ґирла Євфрату.

Сам Александр мусив залишитися з головним військом і вести його суходолом, через Іранську височину. Це був шлях надзвичайно важкий, бо вів через пустелю. Через короткий час військо залишилося без засобів поживи, бо ніде не було ні людських осель, ні господарств. Ще більше давала відчуватися недостача води. Переправа через пустельну Гедросію коштувала Александру надзвичайно багато: запропастилося тут три четвертини війська, до 90000 людей! Але сам король виказував завжди надзвичайну витривалість і залізну силу волі. Найбільші невдачі не могли його зломити.

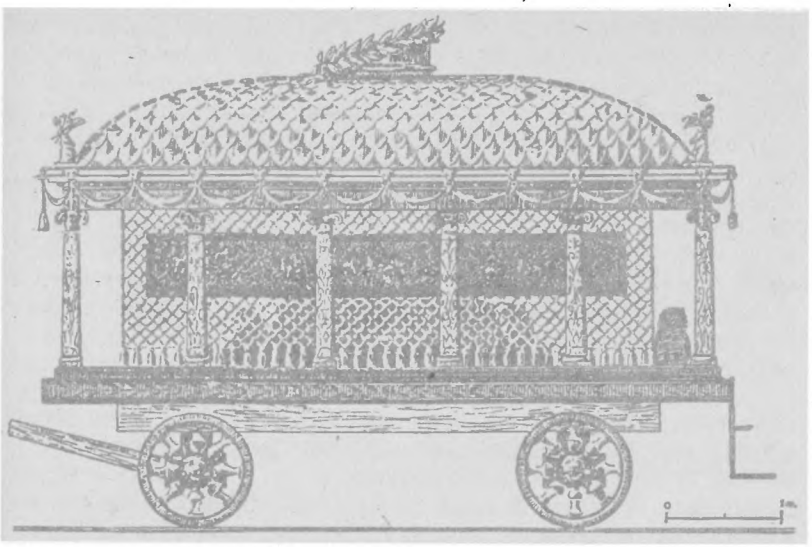

Похоронний віз Александра Великого. *Реконструкція на основі старовинних описів*

Універсальна держава Александра Великого. По довгих трудах останки великої армії дійшли до Персеполя. Король передусім покарав суворими карами різних сатрапів і урядовців, що були певні, що він згинув на чужині, і не дбали про потреби держави та війська. Перед королівським гнівом утік скарбник Гарпал, що за рахунок державної скарбниці вів розтратне життя. Заслужених своїх ветеранів Александр нагороджував щедро, роздаючи їм свої скарби. Багатьом воякам він роздав золоті вінки; старшинам, що полягли на війні, ставив пам'ятники. Пам'ять перемог святкував всякими святами и бенкетами. Найбільше вразило усіх масове вінчання 10000 македонців із місцевими жінками. Александр безупинно дбав про те, щоб переможці наблизилися до місцевого населення. Сам він пішов за звичаєм перських королів, що мали по кілька жінок, й окрім Роксани взяв собі ще за дружину доньку Дарія Статеїру й доньку Артаксеркса Охоса — Парисатіду.

Захоплений універсальністю своєї держави, жертвував їй усі свої сили. До Греції не думав вертатися — вона була замала й затісна для його амбіцій. Не цікавили його дрібні війни, що безнастанно вибухали між малими грецькими державами. Зневажливо ставився навіть до акції свого скарбника Гарпала, що, користуючись загарбаними королівськими скарбами, снував свої інтриги в Афінах. Александр

захопився воєнним планом загального миру в Греції й наказав, щоб усі міста прийняли до себе політичних емігрантів, яких колись було вигнано з їхньої батьківщини, — мало їх бути 100000. Греки прийняли цей едикт як порушення своєї автономії, але мусили його виконати, й таким чином у кожному місті з'явилася група, що підпирала королівську політику.

При його широких планах втратили також значення македонці. Александр мав уже нові фаланги, утворені з іранців. Вони були йому далеко послушніші, ніж македонські вояки, що звикли були до патріархальних традицій давньої Македонії. Александр рішився своїх македонських ветеранів відіслати до батьківщини. Це рішення викликало у війську страшну ворохобню. Македонці почули себе ображеними, що король уважає їх непотрібними для себе. Александр у великій промові нагадав їм, кілько вони йому завдячують, кілько багатств та слави здобули разом із ним, як він їх все щедро обдаровував і як прихильно з ними поводився. А за все те вони підіймають ворохобню й погрожують, що ув'язнять його й передадуть у руки варварів. Александр покарав військо тим, що три дні йому не показувався. Вояки не могли перенести його гніву й піддалися на його ласку й неласку. Тоді він 11000 відіслав до Македонії під проводом Кратероса.

Залишилися при ньому вірні співробітники, що розуміли плани короля і в них йому допомагали. Це були Пердіккас, Птолемей, Селевк, що пізніше стали його наслідниками, потім канцлер Євмен, адмірал флоту Неарх, скарбник Анфімен. За їхньою співучастю він рядив своєю великою державою. За столицю обрав собі Вавилон, що мав центральне становище в державі, яка сягала від Еллади до Індії. Цікавився все новими землями й бажав їх пізнати. Вислав експедиції: одну над Каспійське море, другу — до Аравії. Почав розбудовувати флот. У Вавилоні побудував велику пристань для річкової флотилії, при гирлі Євфрату осадив фінікійців, щоб досліджували можливості східної торгівлі. Залежало йому дуже на тому, щоб Егейське море зв'язати зі східними шляхами. Думав також поширити свою державу на все Середземне море. «В записках його найважливіші й найбільш гідні пам'яті були такі: побудувати флот з 1000 воєнних кораблів, більших, ніж трієри, у Фінікії, Сирії, Кілікії та на Кіпрі, — на виправу проти карфагенців й інших народів, що живуть на побережжі Середземного моря, в Африці, Іберії і в інших сусідніх землях, аж до Стовпів Геракла [Гібралтару], та відповідно до такої експедиції побудувати порти і корабельні верстати у відповідних місцях», — оповідає історик Діодор. Чутки про його плани пішли широко по світу, й до

Вавилона почали напливати посольства з усіх усюд: з Ефіопії, Лівії, Карфагена, від етрусків й інших італійських племен, від римлян, кельтів, іберів... Александр планував також великі архітектурні роботи. Мав намір побудувати шість великих святинь у головних центрах грецького життя: на Делосі, в Дельфах, Додоні, в Діоні в Македонії, в Амфіполі на Корсиці та в Іліоні — кожну коштом величезної суми 1500 талантів. Своєму батькові Філіппові думав побудувати гробницю на зразок єгипетських пірамід, такої самої величини.

Саркофаг Александра Великого

Але всі ті плани перебила несподівана смерть короля. У Вавилоні він захворів на пропасницю. Незважаючи на слабість, до кінця займався державними справами, приймав звідомлення урядовців, сам вирішував найважливіші справи. Помер 13 червня 323 р. до Хр. на 33 році життя.

Історик Флавій Аріан дає таку характеристику великого короля: «Александр був найкращий із фізичного погляду, найбільш витривалий і найсправніший в труді, надзвичайно любив небезпеки, дуже дбав про божества. Був стриманий щодо розкошів тіла, але якщо йшло про розкоші духа, то був ненаситний. Умів найкраще пізнати справу, яку треба було розпочати, тоді, коли вона ще була неясною, і влучно витягав висновки з політичних фактів. Умів найкраще уставити, озброїти та впорядити військо. Коли йшло про те, щоб додати духу воякам, наповнити їх вірою та усунути страх перед небезпекою, — це він умів найкраще. У неясному становищі поводився з найбільшою сміливістю. Дуже зручний був у тому, щоб заскочити ворога акцією, доки той про неї дізнався. Був постійний, коли треба було дотримуватися договорів й умов, але вмів забезпечитися перед хитрощами ворога. У видатках на власні потреби був ощадливий, коли ж ішло про добродійства для своїх найближчих, був надзвичайно щедрий».

Наслідники Александра. Александр Великий жив закоротко, щоб його велика держава здобула внутрішню суцільність

Антиох Великий, сирійський король

Гермес із Діонісом. *Різьба Праксителя*

і консолідацію. До неї належали різнорідні народи зі старими культурами й державними традиціями. Важко було впродовж десяти років їх об'єднати і створити з них одну цілість. Кожна країна змагала до самостійності, тим часом не було сильної руки, щоб тим відосереднім змаганням протиставитися. Моральним осередком могла стати династія, але вона не мала сильних представників. Через два місяці по смерті Александра народився його син від Роксани, що дістав ім'я Александра. Але македонські полководці не визнали його за володаря, а королівську гідність віддали одному з неправесних синів Філіппа II — Філіппові, що був анормальний і дістав прізвище Аррідайос — божевільний. Пізніше

деякі вельможі підпирали кандидатуру іншого Александрового сина — Геракла. З претензіями на владу виступали також талановита вдова Філіппа II — Олімпіада та Александрова сестра — Клеопатра. Але всі ті представники Александрового роду загинули, вимордовані у домашніх усобицях 316—309 рр.

Фактична влада над спадщиною Александра перейшла до рук його генералів. Спочатку найбільші впливи мав давній хіліарх (тисячник) Пердіккас, що як канцлер держави всіма силами старався утримати її єдність; але він загинув в Єгипті, вбитий власними вояками в 321 р. По ньому канцлерський уряд мали Антипатер, Поліперхон, Кассандр, але вони не мали ні великого таланту, ні щастя. Останнім представником державного централізму був Антигон. Він опанував Вавилонію, Сирію, Малу Азію, частину Греції, вів успішну війну з Єгиптом. Спочатку він підпирав Александрову династію, але коли її не стало, сам прийняв титул короля. На столицю обрав собі новозасноване місто Антигонію над рікою Оронтом у Північній Сирії. Але проти його влади повстали інші Александрові генерали, й остаточно він поліг у бою під Іпсосом у Фрігії в 301 р.

Від того часу змагання до реставрації монархії Александра Великого стають чимраз слабші. Велика держава поділилася на кілька менших під владою діадохів, тобто наслідників Александра.

Найскорше організувалася Єгипетська держава, в якій королем став Птолемей Сотер, син Лагоса (304—280 рр. до Хр.). Єгипет, що був відділений пустелями й морями від інших країн, найлегше міг жити своїм незалежним життям. Птолемей вивищив свою державу тим, що здобув собі мощі Александра. Король наказав себе поховати в оазі Амона. Тіло його перевезено було з Вавилона на пишно оздобленому возі. Птолемей поховав його в Александрії, побудувавши своєму вождеві величаву гробницю.

Птолемей вів дуже обережну політику, старався усунути різниці між греками й єгиптянами, вірування обох народів визнав рівнозначними. Поволі почала творитися нова мішана релігія, в якій Діоніс ставав однозначним з Осірісом, а Ісіда — з Деметрою, найбільше ж поширився культ нового бога — Серапіса. Всі дальші королі з роду Лагідів носили ім'я Птолемеїв з різними прізвищами, як Філадельф, Евергет, Філопатор, Епіфан та ін. Остання з цеї династії була королева Клеопатра, сучасниця Цезаря й Октавіана, що покінчила [життя] самогубством у 31 р. до Хр.

Засновником другої держави був Селевк Нікатор

(307—280 рр. до Хр.), що злучив у своїх руках Вавилонію, Іран і Сирію. Він сягав аж до Індії, але король Чандрагупта зробив із ним мир і ціною 500 слонів здобув собі незалежність. Він уславився, так само як і Александр, тим, що залюбки засновував нові міста, — мав їх заснувати 75. Мав дві столиці, одну в Антиохії в Сирії, другу — в Селевкії, неподалік від Вавилону. Пізніше східні провінції відпали від держави, залишилася тільки Сирія. Тут Селевкіди панували до 64 р. до Хр. — тоді Сирія перейшла під владу Єгипту.

Короткий вік мала держава третього Александрового генерала — Л і с і м а х а (323—281 рр. до Хр.), до якої належали Мала Азія і Фракія. Поділили її між собою Сирія та Македонія.

В Македонії по смерті Александра як королівський намісник рядив Антипатер (323—319 рр.), потім його син Кассандр (319—297 рр). У 294 р. опанував країну Деметрій — син Антигона й проголосив себе королем, але через короткий час втратив державу. Тільки пізніше його син Антигон Гонат (276—239 рр.) здобув назад македонську корону й дав початок династії Антигонідів. Останній із цього роду був Персей, що в 168 р. до Хр. дістався у римський полон.

У сусідньому Епірі залишилися потомки Олімпіади, матері Александра Великого. З них найбільш відомим став король Пірр (296—272 рр.), що вславився війною з римлянами.

15. ПОБУТ І МИСТЕЦТВО ГРЕЦІЇ

Господарство. У найдавніші часи населення Греції займалося найбільше скотарством. Гориста країна зі своїми полонинами до ніякого іншого господарства не надавалася. Пізніше поширилося хліборобство, але воно ніколи не дійшло до великого розвитку, тому що грунтів, пригожих на засіви, було розмірно небагато. Невеликі простори родючої землі греки старалися побільшити тим, що осушували багна й болота та наводнювали й управляли неужитки. Управа ріллі була досить різнорідна. Чуємо про триполеву[1] господарку та про угноєння ріллі, а деякі околиці славні були садівництвом. Місцевого збіжжя Греції не вистачало, і треба

[1] Трипільну.

було довозити його з чорноморських колоній та із Сицилії. Зате греки управляли залюбки оливне дерево й виноград, і тому олива й вино йшли на визів у великих кількостях.

Промисел із примітивного стану Гомерової доби розвинувся досить всесторонньо, а деякі його ділянки мали світове значення. На першому місці стояло гончарство, що розвинулося особливо в Афінах, в Корінфі та в Малій Азії. Грецький посуд відзначався мистецькими формами та багатою орнаментикою. У давніші часи тло було жовтаве, на якому робили рисунки темнішою фарбою. В Афінах в VI ст. до Хр. почали малювати фігури чорною фарбою на червоному тлі. Від V ст. поширився посуд чорної барви з червоними фігурами, і цей звичай залишився й у пізніших віках. Посуд прикрашували спочатку геометричними й рослинними рисунками, пізніше малювали цілі сцени з міфології або щоденного життя. Вони зображують ремісниче життя, бенкети, гімнастичні вправи, ігрища, театр, школу, весілля, похорони, воєнні змагання та ін. Ці образки є надзвичайно цінним джерелом до пізнання грецького побуту.

Досить високо стояв також металургічний промисел, особливо виріб зброї. Войовнича Греція потребувала багато всякого воєнного знаряддя. Залізо добували в Лаконії й Беотії, мідь — на Евбеї, срібло — в Лавріоні в Аттіці, золото знаходилося на фракійському побережжі. Свою зброю, так само як і посуд, греки доставляли різним варварським народам.

Прибережне населення віддавалося всеціло торгівлі. Недостача засобів поживи в убогій батьківщині гнала греків за море й робила їх купцями та посередниками. У самій Греції комунікація стояла низько: доріг було небагато й вони були недоступні. Тому з конечності між головними центрами відбувалася тільки морська плавба. Найважливішими торговими містами в самій Греції були Афіни з Піреєм та Корінф. Вони завдячували своєму розвиткові центральному розташуванню, а саме місцю, де сходилися найважливіші шляхи. На півночі до більшого значення дійшли Потідея, Олінф і Амфіполіс. У Малій Азії перед вели Мілет і Ефес. Не менше значення мали столиці багатих егейських островів. Греція експортувала худобу, оливу, вино, гончарні вироби, зброю, всякі прикраси. Найбільший експорт ішов у чорноморські землі й до Італії. У привозі головну роль відігравали перш за все збіжжя, потрібне для прожитку густого населення, далі матерії, прикраси й люксусові східні вироби. Коли Александр Великий підбив Західну Азію й Єгипет, грецька торгівля опанувала ці країни. Всюди постали еллінські колонії й факторії, а грецькі купці доходили так

Евтихіда, богиня-опікунка міста Антиохії

само до Індії й Середньої Азії, як до Аравії й Нубії. Але сама Еллада небагато скористалася з цеї експансії, бо замало могла дати власних продуктів і виробів до великої всесвітньої торгівлі — матірна країна зубожіла й обезлюднилася.

З розвитком торгівлі й комунікації устабілізувалися міри й ваги. Мірами довжини були сажень, лікоть, стопа й ширина пальця (цаль[1]). Для більших просторів уживали довжину перегонового тору — т. зв. стадіон, що мав 600 стіп; ще більшу віддаль означували перським парасангом, що мав 30 стадіонів (5,5 км). Ваги тягарів були: талант — 26 кг, міна — півкілограма, драхма — 5 грамів, обол — 0,8 г. Такі самі назви мали грецькі монети: талант — 60 мін, міна — 100 драхм, драхма — 6 оболів, обол — 16 лепт (лептон). Кожне більше місто било свою монету; з одного боку звичайно був герб міста, з другого — голова опікунчого божества.

Побут. Щоденне, приватне життя греків зазнавало значних перемін упродовж століть. У найдавніші часи панували суворі, примітивні звичаї. Над родиною панував батько — від нього були залежні й жінка, й діти. Батько мав право позбутися новонародженої дитини, особливо коли вона була слабосила й нерозвинена. Жінці не вільно було виходити поза дім і брати участь у публічних зібраннях і святах. Батьки вінчали дітей, не питаючись їхньої волі; не раз одружувалися і брати з сестрами, щоб затримати маєток у родині. Але пізніше, зі зростом культури, звичаї стали лагіднішими. Найскорше поступили[2] в розвитку греки в Малій Азії, що зустрілися з орієнтальними народами, потім Афіни, що стояли в культурних зв'язках з усім тодішнім світом. Аспазія,

[1] Дюйм.
[2] Тобто просунулися на шляху розвитку.

дружина Перікла, що походила з Мілета, принесла до Афін східні свобідні звичаї, цікавилася наукою і мистецтвом, радо брала участь у чоловічому товаристві. Афінська юрба неохоче ставилася до тих новин і ліберальну жінку потягнула перед суд за зневагу батьківських звичаїв. Але поступ ішов далі, і в елліністичній добі переміни обняли вже всю Елладу, за виїмком далеких недоступних закутин, де законсервувався давній побут.

Доволі різних звичаїв заховалося в родинному житті. Коли приходила на світ дитина, двері дому прикрашували оливним гіллям — якщо це був хлопець, або стяжками, коли була дівчина. Ім'я дитині давали на десятий день по народинах на святочному зібранні родини. Імена означали різні цінні прикмети, наприклад, «сила народу» — Демосфен, «зроджений з Бога» — Діоген, «мудрість» — Софія, «мир» — Ейрене на ін. До сьомого року життя діти ховалися дома. Забавляли їх ляльками і глиняними іграшками. Пізніше вони йшли до школи, в якій багато віддавалися фізичним вправам. У Спарті, як знаємо, це був головний зміст виховання. В Афінах дбали про гармонійний розвиток тіла й духу («калокагатія»). Під проводом учителів — «граматистів» — хлопець учився читати, писати й рахувати, пізніше займався лектурою Гомера, Гесіода та інших письменників, багато вчив напам'ять. Рівночасно в «кіфаристів» студіював музику — гру на кіфарі, флейті, лірі — та спів. Заможніша молодь могла добути вище знання в учителів філософії й бесідництва[1] — софістів і риторів. Визначніші філософи, як Сократ, Платон, Аристотель, охоче вчили молодь і навіть мали свої школи. Наука велася на відкритому місці: по садах, гаях і міських галереях. На 18-му році життя юнак ставав повнолітнім. В Афінах його вписували в реєстри громадян. Але він не мав ще права брати участі в народних зібраннях, а тільки як е ф е б відбував військові вправи та пограничну службу.

Греки одружувалися у молодому віці. Але Аристотель у своїй науці про державу домагався, щоб чоловіки не одружувалися раніш як перед 37-м роком життя, а жінки — перед 18-м. Весільні обряди не були дуже розвинені. Перед днем вінчання дівчина жертвувала богам жмут волосся і свої дитячі іграшки. Шлюб виглядав так: батько дівчини складав жертву богам і потім віддавав доньку женихові, звільняючи її з-під своєї влади й опіки. На весільному бенкеті молода сиділа при окремому столі зі своїми подругами, в білому одязі, з головою, покритою серпанком. По заході сонця гості

[1] Риторики.

відвозили молодят при співах і світлі смолоскипів до їхнього дому; там вони складали жертву богам і ділилися хлібом та овочами на знак подружньої спільності.

Грецький одяг змінювався в різні епохи. В гомерівські часи чоловіки носили вдома довгий хітон — рід сорочки, перепоясаної поясом, поза домом накладали хламиду — хусень сукна, зіп'ятий на грудях або на рамені. Жінки носили пеплос — довгу хустку, якою обвивали тіло. У V ст. до Хр. чоловічі хітони стали короткими, а замість хламиди прийшов плащ — хламіс, або гіматіон. Жінки почали вживати полотняні хітони, а зверху одягали плащі. Чоловічий одяг був білий, деколи гаптований або вишиваний; жіночі вбрання бували квітчасті.

Грецький дім відзначався простим планом. Усі господарські будинки творили чотирикутник, із подвір'ям посередині. Мешкальний дім складався з головної кімнати (мегарон) і бічних кімнат для жінок і дітей. В елліністичні часи осередком дому стало давнє подвір'я — перистиль. Будували його так, що довкола ставили колонаду, а посередині — жертовник бога-опікуна. Довкола перистилю стояли мешкальні кімнати; головна світлиця звалася простас. Кімнати були без вікон, а світло входило з перистилю. Тільки пізніше, коли почали ставити поверхові доми, почали вживати вікна з шибками з міки[1] або скла.

Греки відживлялися[2] тричі на день. При ранішньому сніданні їли хліб, мочений у вині; в полудне споживали хліб, овочі, ярину й вино. Головний обід був увечері — тоді їли м'ясо, сир й інші страви та пили вино, мішане з водою. На святочному бенкеті спочатку споживали самі печені й варені страви, а пізніше пили вино й заїдали його тістами й овочами. У заможних домах при бенкетах виступали музики, співаки, танцюристи, деколи — письменники та вчені.

День ділили на 12 годин, але ці години спочатку бували не однаково довгі, залежно від пори року. Місяців було 12, по 29 або 30 днів, так що рік мав 354 дні. Через те по п'ятьох роках коротких вставляли три роки довші — по 13 місяців, або 384 дні. Місяць ділили на три декади. Час дня означували сонячним годинником або за допомогою клепсидри — скляної посудини, з якої вода витікала в докладно означених зупинках часу.

Померлих ховали в землі, в дерев'яних, глиняних або кам'яних домовинах. Під час війни або пошесті тіло палили, а порох складали до урни, яку ховали в землі. При похоронах

---

[1] Слюди.
[2] Тут — їли, харчувалися.

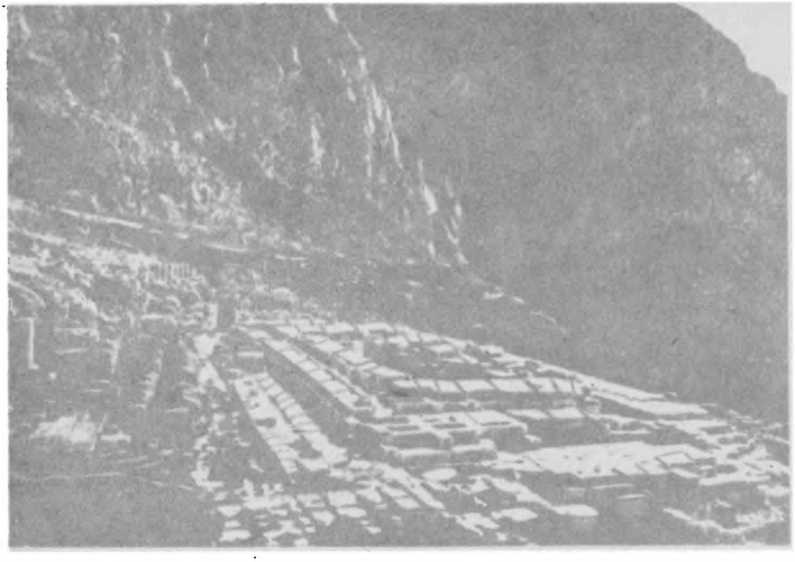

Руїни святині Аполлона в Дельфах

виступали флейтисти й плачки[1]. По закінченні обрядів відбувався бенкет в пам'ять померлого. На могилах ставили різнорідні пам'ятники, особливо величаві для лицарів, що полягли на війні.

Релігія. Греки відзначалися надзвичайною творчою уявою на релігійному полі. Жоден із старовинних народів не витворив такої маси різнорідних божеств і стільки оповідань про них, як елліни. Грецька релігія проходила різні стадії розвитку. У найдавніші часи панував примітивний анімізм: уся природа була оживлена[2], кожна гора, кожна річка, джерело, гай, дерево, скеля, камінь мали свою душу й були божествами. Богів радо зображували в звірячій подобі або в мішаній звірино-людській постаті, із звірячими головами, рогами та ін. Пізніше культ зосередився коло деяких головних божеств, як Зевса — бога неба, Аполлона — бога світла, Деметри — богині землі, Діоніса — бога вина. Ці культи поставали в різних частинах Греції, але завдяки розвиткові колонізації й торгівлі стали відомими всьому еллінському світові, а жерці й поети прикрасили їх гарними оповіданнями — м і ф а м и.

Походження богів і їхні династії описав поет Гесіод у своїм

---

[1] Плакальниці.
[2] Тут — одухотворена.

творі «Теогонія». Перед віками існував хаос, безладна мішанина всяких елементів. З цього безладдя постали небо — Уран і земля — Гея. Дітьми цеї найстаршої божеської пари були великанські титани, між ними одноокі кіклопи. Уран скинув їх у підземелля, але син його Крон (час) скинув батька з престола і запанував над світом. Щоб не допустити до влади своїх дітей, Крон з'їдав їх по черзі. Вирятувався тільки один Зевс. Він визволив деяких титанів з підземелля і підняв проти батька боротьбу за владу. По десятьох роках Зевс переміг і запанував над землею і небом. Владу над морем віддав братові Посейдонові, над підземеллям — Гадесові.

Греки ділили своїх богів на небесних, земних, водних і підземних. Боги неба царювали на Олімпі під проводом Зевса, що звався паном богів і людей. Він володів громом, а символами його були орел і дуб. Його жінка, Гера, опікувалася подружжям і родинним життям. Її птицею була пава. Синами Зевса були Аполлон — бог Сонця і світла, опікун мистецтва і науки (йому належали лавр і лебідь); Арес — бог війни, якому посвячені були вовк і пес; Гермес — посланець богів, опікун промислу, торгівлі й усяких хитрощів; Гефест — кульгавий коваль, опікун ремесел. Доньки Зевса звалися: Паллада Афіна — богиня мудрості і війни, якій належали сова и оливне дерево; Артеміда — богиня ловів і місяця, якій присвячено лань; дев'ять муз, що опікувалися мистецтвом і науками, а саме: Евтерпа — ліричною поезією, Ерато — любовною, Калліопа — героїчною, Полігімнія — релігійною, Мельпомена — трагедією, Талія — комедією, Терпсихора — танком, Кліо — історією, Уранія — астрономією. З інших богів неба Геліос був богом Сонця, Ерос — любові, Гіменей — подружжя, Еол — вітрів, Асклепій — лікування, Афродита — богиня любові, Гестія — домашнього вогнища, Феміда — справедливості, Ніке — перемоги, Геба — молодості, Тихе — щастя, Немезида — справедливої помсти.

Найважливішими богами землі були Деметра — опікунка рістні й хліборобства, Персефона — пір року, Діоніс — вина й радості, Пан — черед і скотарів. Уся природа була переповнена різними меншими божествами, як сатири, силени, німфи, дріади. На морі під владою Посейдона жили різні другорядні боги, як Тритон, Протей, сирени, в ріках — наяди.

Підземний світ Гадеса знаходився в далекому підземеллі, до якого вели шляхи через печери; пливли там ріки: Ахеронт — смутку, Стикс — страху, Кокіт — плачу, Лета — забуття, Пиріфлегетон — вогню. Душі вів до підземелля Гермес, а через Ахеронт переводив Харон, якому кожна душа платила обол. Вхід до підземелля беріг пес з трьома голова-

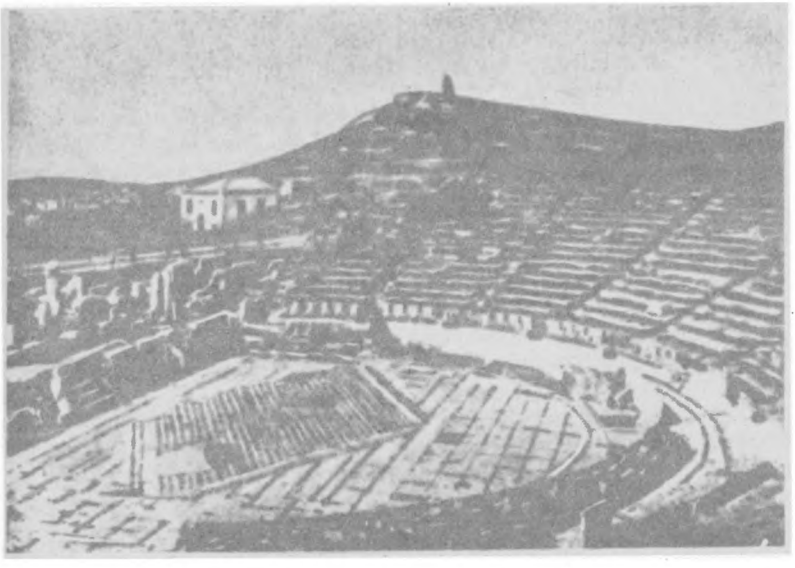

Руїни театру Діоніса в Афінах

ми — Кербер. Суд над померлими відбували три справедливі судді: Мінос, Радамант й Еак. Душі справедливих переходили до Елісію, де вели життя у вічному щасті. Неправедні душі діставалися до Тартару, де їх переслідували богині помсти — Еринії. Кари грішників були тяжкі. Данаїди, що повбивали своїх чоловіків, ситами носили воду до бочки без дна. Король Тантал за своє лакомство[1] терпів невгасиму спрагу, хоч стояв по шию у воді, а над ним звисали найсмачніші овочі. Король Сізіф цілу вічність тягнув під гору великий камінь, який все йому виривався з рук і падав наділ[2].

Греки віддавали пошану богам молитвами, жертвами, співами й танками. При святинях богослужбами займалися жерці. В деяких святинях цей уряд переходив у спадщину від батька на сина. Але найчастіше на жерців обирали народні збори громадян, відомих чесним життям. Жерці одягалися в довгі хітони, обшивані порфірою, носили довге волосся й вінці на голові. Жертви складали з овочів, квіток, хліба, молока, вина, меду та звірят. Зевсові жертвували баранів, Діонісові — цапів, Аполлонові — осла й ін. Жертовних звірят прибирали вінцями, кров їх виливали на жертовник, а м'ясо пекли на святочний бенкет.

---

[1] Тут — черевоугодництво.
[2] Додолу.

У приписаних речинцях відбувалися великі релігійні свята. Так, в Афінах щочотири роки святкували т. зв. Панафінеї — на пам'ятку з'єднання Афін. Головним обрядом свята була процесія, під час якої жіноцтво передавало богині Афіні вишиваний пеплос. Діонісії відбувалися чотири рази на рік на честь Діоніса — це було свято радості. Найбільш таємничий характер мали т. зв. Елевсинські містерії, що відбувалися в Елевсині під Афінами. З Афін ішла туди процесія «священною дорогою», зі співами на честь богині Деметри. Прочани проводили ніч у танках на луці, освітленій смолоскипами, та брали участь у святочній виставі, в якій жерці зображували похід Деметри до світла тіней та її поворот на землю. Деякі обряди були доступні тільки для втаємничених «містів».

Грецький народ цікавився таємницями людського життя й сильно вірив у різні ворожби. Грім, блискавка, затьми Сонця, лет птиць, сон, чихання, незрозумілі слова — все те ворожбити вміли вияснювати. Велику пошану мали святині, при яких жерці займалися пророченням. Найславніша пророчня була при святині Аполлона в Дельфах. Ворожка Піфія пила воду зі священного джерела, жувала листя лавру й засідала на тринозі над яром, з якого добувалися якісь випари. Задурманена ними, виголошувала незрозумілі слова, а жерці записували їх і укладали у вигляді вірша — гекзаметру. Їхні відповіді все були двозначні, «піфійські». Дельфійську святиню охороняв союз сусідніх держав (т. зв. амфіктіонія). В Додоні, в Епірі, у святині Зевса жерці ворожили з шуму листя святого дуба.

Глибший зміст грецькій релігії старалася надати секта орфіків. Вони нав'язували до традиції міфічного співця Орфея, що, шукаючи померлу жінку Евридіку, відвідав підземелля й пізнав таємниці позагробового життя. Орфіки бачили у людській природі два елементи: добрий (діонісійський) і лихий (титанічний), тобто душу і тіло, і вчили, що обов'язком людини є присмирювати тіло аскетичним життям. Цей етичний напрямок розвивали пізніше деякі філософи, особливо Платон і стоїки.

Олімпійські ігрища. Греки шанували своїх богів іще одним оригінальним способом — гімнастичними вправами на т. зв. ігрищах. Це були особливі свята, що відбувалися щокілька років у різних сторонах при найславніших святинях. Так, наприклад, були Піфійські ігрища, присвячені Аполлонові в Дельфах, Немейські при святині Зевса в Немеї в Арголіді, Істмійські біля Корінфа. Але найбільшу славу придбали собі Олімпійські ігрища.

Олімпія — це була місцевість в Еліді у Середній Греції. Не було тут ніякої людної оселі, а тільки святий гай Альтіда, присвячений Зевсові, у стіп гори Крон. Цей гай заходами грецьких міст обведений був чотирикутником мурів і галереями, а посередині, серед дерев старого лісу, стояли святині богів. На найвищому місці, на високій терасі, стояла святиня Зевса, побудована в дорійському стилі, з трьома навами. Тут містилася велика статуя Зевса — славний твір Фідія. Недалеко від святині був вівтар, присвячений богові, на якому складали святкові жертви, а по другому боці — священне оливне дерево, що з його гілля робили вінки для переможців. Далі в гаю стояла святиня Гери з вівтарем богині, святиня матері богів, звана Метроон, 12 скарбниць різних міст і держав, де переховували дарунки, складені богам, пританейон — будинок, в якому гостили переможців, великі галереї, довгі на 100 метрів, звані «галереями відгомону», бо голос у них відбивався. У різних місцях серед лісу стояли статуї богів і героїв, а також олімпійських переможців, бо кожний із них мав право поставити собі тут пам'ятник.

Дискобол — юнак, що кидає металевий кружок. *Різьба*

За мурами священного гаю були помешкання жерців, урядовий будинок ради, що організовувала ігрища, і доми для визначних гостей. Тут також простягалися широкі площі, призначені для гімнастичних вправ — т. зв. гімнасії і палестри — та майдани, на яких відбувалися перегони — стадіон та іподром. С т а д і о н — це спочатку була міра віддалі, що рівнялася 600 стопам, тобто 192 метрам; такі розміри мав олімпійський майдан, на якому ставали до перегонів піхотинці. І п о д р о м, майдан для змагань вершників, був удвоє довший.

Олімпійські ігрища відбулися вперше, за переказом, у 776 р. до Хр., а потім відбувалися щочотири роки. Це 4-річчя називали олімпіадою. Коли приходив час ігрищ, у всій Греції проголошували мир, щоб забезпечити свобідний доступ до Олімпії всім, хто хотів на них з'явитися. Це було всенародне грецьке свято, і на нього з'їздилися маси народу

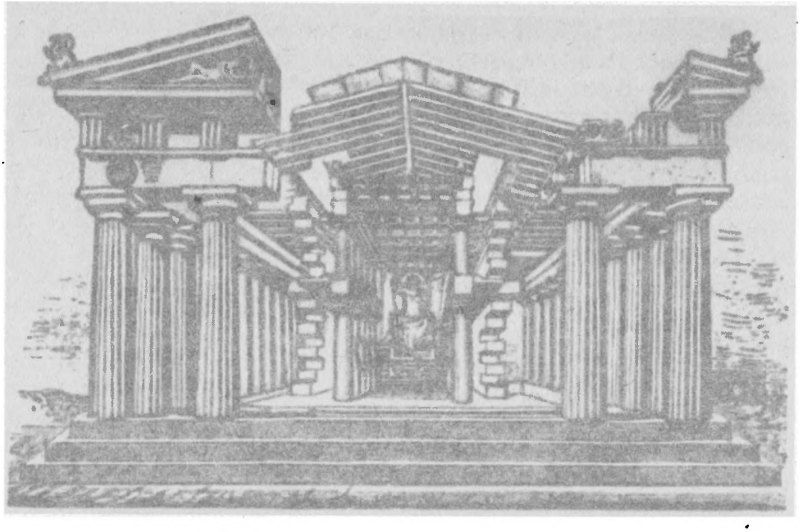

Святиня Зевса в Олімпії. *Реконструкція*

не тільки із суходолу, але й з островів, а навіть із далеких колоній. Усі грецькі держави надсилали урочисті посольства. Гості розташовувалися в шатрах на просторій долині річки Алфея. Але були серед них самі тільки чоловіки, бо жінок на ігрища не допускали.

Ігрища тривали п'ять днів. Провід над ними мали 10 громадян Еліди, яких звали «грецькими суддями». Першого дня відбувалося релігійне свято: посольства всіх держав і народів складали Зевсові жертви й дарунки у священнім гаї. Цього ж дня судді заприсягали змагунів, що [ті] будуть триматися спортивних приписів, та ділили їх на групи. Другого дня відбувалися змагання юнаків у бігу, атлетичних дужаннях та боротьбі на кулаки. Третього дня приходили найважливіші змагання дорослих: біг поодинокий (раз через стадіон), подвійний і довший, скоки та дужання[1], боротьба навкулачки і т. зв. панкратіон, тобто дужання, получене з боротьбою на кулаки. На четвертий день відбувалися кінні перегони — або верхи, або на двоколісних возах, запряжених четвернею. Переможці з кожного дня діставали почесні нагороди — пальмове гілля, прикрашене стяжками. П'ятого дня судді нагороджували всіх переможців найвищою нагородою — гіллям із священного оливного дерева Зевса, зрізаним

[1] Стрибки у довжину та боротьба.

золотим ножем. Змагуни складали святочну жертву богам, а потім громадянство приймало їх бенкетом. Переможці на Олімпійських ігрищах мали надзвичайну пошану у своїх державах, їх нагороджували дарунками й почестями, ставили їм пам'ятники, виславляли в піснях. У Дельфах нагородою був лавровий вінок, на Істмійських ігрищах — сосновий або плющевий, в Немеї — плющевий.

Архітектура. Міста, що були осередками торгівлі й культурного життя, розбудовували величаво, й вони прийняли вигляд великих столиць. Найвизначніші з них — Афіни — займали простір у промірі понад 1500 м. Посередині був замок Акрополь, недалеко — горби Ареопаг і Пнікс, на яких відбувалися урядові зібрання, далі ринок (агора) і широкі передмістя, перерізані шляхами й вулицями. І замок, і все місто були обведені оборонними мурами з брамами та баштами. Подвійний мур лучив також Афіни з портом Піреєм. На Акрополі містилися найкращі святині — Парфенон, Ерехтейон, святиня богині перемоги Ніке, а також галерея образів (пінакотеке), арсенал (халкотеке) та ін. Під замком був театр, уладжений під голим небом на схилі гори, будинок для музичних концертів (одейон), різні святині, пам'яткові печери, колодязі й ін. Довкола ринку було побудовано урядові будинки (пританейон, булевтеріон), криті галереї для проходів (стоа), також святині. Подібно виглядали також інші більші міста.

Пам'ятник Лісінрата в Афінах із 334 р. до Хр., у корінфськім стилі. *Реконструкція*

Хоч грецькі будови служили різним цілям, їхній зовнішній вигляд був більш-менш однаковий. Усі будинки були в поземому плані[1], простокутниками[2], рідше мали квадратову форму. Фронтова частина, а часом і всі боки були прикрашені колонадою. Дах будовано низьким, спадистим на дві сторони.

---

[1] Тут — у горизонтальній площині.
[2] Прямокутниками.

Руїни Пропілеїв на афінськім Акрополі

Найхарактеристичніші будови — це грецькі с в я т и н і. Вони бували різних розмірів: і мали каплички, і великі, монументальні галі.

У середині святиня ділилася на дві частини: богослужебну кімнату (наос) з притвором (пронаос) та задню комору-скарбницю (опістодомос). Найбільшою прикрасою святині була колонада, що простягалася все на фронті будови, а не раз і довкола неї. Колони стояли одним рядом, часом — двома і трьома. На них спиралися балкування й дах святині. Кожна будова залежно від форми мала окрему назву: наприклад, простильос — із колонадою спереду, амфіпростильос — спереду і ззаду, периптер — з одним рядом колон довкола, диптер — з подвійною колонадою й ін.

Грецькі колони знаємо в трьох с т и л я х — дорійськім, іонійськім і корінфськім. Д о р і й с ь к а колона, низька й доволі груба, стояла прямо на підмурівці; її капітель була простою, складалася з т. зв. подушки і чотирикутної плитки. Колона була вздовж жолобкована (канельована), так само як і в двох інших стилях. На колони спиралася поздовжня балка, що творила а р х і т р а в, або е п і с т и л ь, без усяких прикрас. На архітрав спиралися ф р и з, що складався з т р и г л і ф і в (кінців поперечних балок), що були прикрашені трьома нарізами, і м е т о п и, на яких зображували різні орнаменти

або й цілі сцени. Дорійська колона в порівнянні з іншими давала враження сили й монументальності.

В іонійському стилі колона стояла на підставі, була вища і стрункіша. Капітель її творили т. зв. баранячі роги, або волюти. Коринфський стиль відзначався капітеллю, прикрашеною орнаментом із листя дерева аканфа. В обох стилях архітрав був гладкий, без прикрас, фриз дуже багато орнаментований плоскорізьбами. Ці стилі в порівнянні з дорійським відзначалися легкістю й ніжністю. Зрештою греки комбінували різні мотиви, так що нема двох будов, що були б до себе цілком подібні. Деколи замість колон давали статуї жіночі (т. зв. каріатиди) або мужеські (атланти).

Більші святині всередині мали також два ряди колон, що ділили їх на дві нави. Стеля була гладка, часом поділена на чотирикутні поля (т. зв. касетони). На фронті і ззаду святині дах творив трикутне поле (т. зв. тимпан), на якому поміщували плоскорізьби.

Грецькі святині були менші від будов Сходу, але відзначалися надзвичайною простотою, гармонією і мистецьким викінченням. Все, починаючи від плану й кінчаючи орнаментикою, було старанно обдумане й логічно зреалізоване. Кожна найдрібніша частина мала свою функцію в цілості, кожний орнамент мав ясну й означену роль у гармонійній цілості.

Світські будови мали подібний план, як і святині. У них також головну роль відігравали колони, що ділили будинок на частини. Публічні галереї (стоа) також спиралися на колонаду. В елліністичні часи почали будувати ширше закладені будови, деколи на кілька поверхів. Славна була гробниця карійського короля Мавсола в Галікарнасі (IV ст. до Хр.): вдолі була чотирикутна будова, в якій містилася похоронна комора, вище підносилася святиня в іонійськім стилі, обведена колонадою; дах святині мав вигляд піраміди, а на його верху стояла мармурова квадрига — воєнний віз, запряжений у чотири коні. На цей зразок ставили й інші мавзолеї — гробові пам'ятники. Жертовник у Пергамі відзначався монументальними сходами й широкою колонадою. В той час з'явилися розкішно побудовані палати, просторі лазні, високі морські маяки-ліхтарні. Найбільшої слави здобула ліхтарня на острові Фарос коло Александрії в Єгипті. Побудував її архітектор Сострат за Птолемея I. Вона мала вигляд вежі, високої на 120 м, побудованої на три поверхи: перший — чотирикутний, другий — восьмикутний, третій — циліндричний. У горішній частині була ліхтарня, в якій світили деревом і смолою, а велике опукле дзеркало побільшувало світло в 30 разів. Поміщено [було] тут астро-

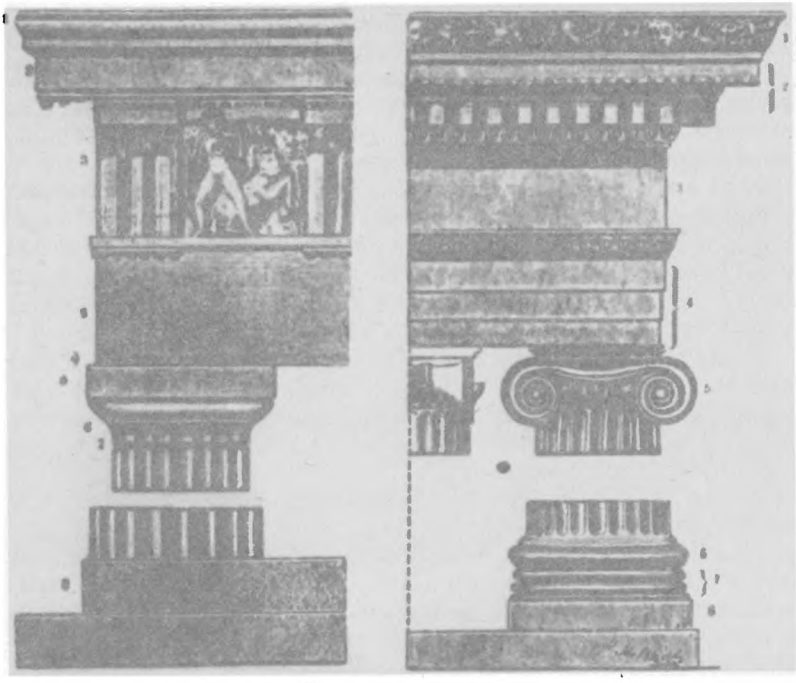

Дорійський архітектурний стиль Іонійський архітектурний стиль

номічну обсерваторію із сонячними й водними годинниками, «рожею вітрів» і різним приладдям. Цей маяк простояв до VIII ст. по Хр. Знищив його землетрус.

Визначніші будови греки зачисляли до с і м о х ч у д е с с в і т у. Серед них були фарійський маяк, гробниця Мавсола і святиня Діани в Ефесі. (Інші чудеса були ще: єгипетські піраміди, вавилонські висячі сади, Олімпійський Зевс[1], Родоський колос).

Різьба і малярство. До незрівнянної висоти довели греки свою різьбу. Вони починали з дуже скромних спроб. Перші заховані твори — т. зв. архаїчної доби — ще доволі примітивні. Наприклад, Аполлон із Тенеї (біля Корінфа) з VII—VI ст. до Хр. виказує повну нерухливість постаті: голову тримає прямо, руки притиснені до тіла, ноги зсунені; на лиці — «мертва» усмішка. Але з кожним дальшим століттям скульптура поступала чимраз вище, постаті набирали руху, обличчя — виразу, техніка ставала все

[1] Ідеться про статую.

виробленнішою й різноманітнішою. До розвитку різьби немало причинився розвиток спорту: на різних змаганнях й ігрищах митці мали нагоду обсервувати[1] тіло в різних позиціях, мали готові моделі до своїх праць.

У добу перських війн здобула собі славу різьбарська школа з Арголіди, що своїми творами обслуговувала весь грецький світ, від Іонії до Сицилії. В Афінах у той самий час різьбарі Крітій і Несіот створили групу Гармодія й Аристогітона — убивників тирана Гіппарха: один із них підняв меч, щоб ударити тирана, другий заслонює товариша лівою рукою, на яку накинув хламиду. Але найвищі зразки в цю добу дав М и р о н з Елевтерів в Аттіці (близько 450 р.). Він перший дав постатям рух і природне напруження м'язів. Загальновідомий його д и с к о б о л — юнак, що розмахується, щоб кинути диск, кружок. Різьба відзначається гармонією тіла і спокоєм обличчя. Мирон зображував також залюбки фігури звірів, особливо славна була його різьба корови.

Корінфський архітектурний стиль

Але найславнішим різьбарем старовинний світ уважав другого митця з Елевтерів — Ф і д і я, що працював в Афінах. Він був приятелем Перікла і його дорадником у мистецьких планах. Він виконав найважливіші твори, що прикрашали Акрополь. З-під його руки вийшла велика статуя А ф і н и П а р ф е н о с (Дівиці), що містилася в Парфеноні, виконана із золота й слонової кості (т. зв. Хризоелефантина). Але цей твір не дійшов до нас — знаємо його тільки з пізнішої поменшеної копії та зображень на монетах. Зате вціліли плоскорізьби із фризів і тимпанів Парфенону, що зображували міфологічні сцени. Їх виконав або сам Фідій, або його учні. Вони дають нам поняття, як виглядали твори долота

[1] Спостерігати.

Ніоба з донькою. *Різьба*

цього великого митця. Фідій виконав також статую Зевса для святині в Олімпії, заввишки 10 м, що дивувала сучасників своєю величчю й що її зараховували вони до чудес світу. Ця різьба також загинула.

Суперником Фідія був Поліклетз Аргоса. Він змагав до того, щоб дати канон гармонії людського тіла, тобто віднайти пропорції між різними його частинами. Зразковим його твором був дорифор — списоносець, юнак, що йде вперед, причому тягар його тіла лягає на праву ногу. Пропала його велика статуя Гери, яку вважали за рівну Фідієвому Зевсові.

У IV ст. до Хр. грецька різьба продовжувала золотий вік свого розвитку. З острова Парос, де знаходився найкращий мармур, походив різьбар Скопас, про якого говорили, що він зумів вилити душу в камінь. Скопас різьбив сильні, мужеські постаті з патетичним виразом обличчя. Його Арес, бог війни, сидить на скелі, руки сплів на колінах, задумливо вдивляється в далечінь. В іншій його різьбі — Аполлона, що йде вперед у довгому, розвіяному хітоні, з кіфарою в руках, обличчя постаті повне творчого натхнення. Афінянин Праксителъ зображував молодечі, стрункі й ніжні постаті. Аполлон Савроктон спирається лівою рукою об дерево, а правою намагається зловити ящірку; Гермес в одній руці тримає маленького Діоніса — бога вина, а другою наставляє йому китицю винограду; Ерос із похиленою головою тримає в руках лук. Найбільшу славу придбала Праксителеві його Афродита, виконана для святині в Кніді в Малій Азії. Він зобразив богиню, коли вона входить до купелі й скидає одяг на вазу, що стоїть перед нею. Цю різьбу вважали за зразок класичної краси, й вона заховалася в багатьох копіях. У подібнім стилі творив афінянин Леохар; його Аполлон (т. зв. Бельведерський), стрункий, високий, легким кроком іде вперед як володар світла й добра. Четвертий великий митець того часу, Лісіпп із Сикіона, зображував залюбки атлетичні фігури, як Геракла, що спи-

Лаокоон

рається лівим раменом на булаву, покриту левиною шкурою; Посейдона, що виходить з моря із тризубом, або Зевса з могутньою, маєстатичною[1] головою. Але не меншу майстерність він показав у різьбленні молодечих постатей, як, наприклад, «Апоксіомен» — змагун, що шкребачкою очищує тіло від пороху. Лісіпп мав свій окремий канон пропорцій тіла,

[1] Величною.

що дозволяв йому творити легші, стрункіші постаті. Александр Великий тільки йому дозволяв себе портретувати, і Лісіпп створив багато статуй короля.

Залишилося ще багато архітворів невідомих авторів. Скопасові або Праксителеві приписували групу Ніоби з 7 синами і 7 доньками, що гинуть від стріл Аполлона й Артеміди. Найбільш зворушлива в цій групі — постать самої матері з найменшою донькою, що тулиться до неї. З тої самої школи могла походити статуя Артеміди, що з луком іде на лови. Невідомі нам також автори портретних різьб — Перікла, Сократа, Софокла, Демосфена, Гомера та інших визначних діячів і письменників.

В елліністичній добі різьбарство давало також великі композиції, як, наприклад, славну групу Лаокоона, що постала на острові Родос. Вона зображує жерця з двома синами, яких оплітають вужі. Майстерно відданий тут фізичний біль людини. З родоських різьб широко відома була також група, що зображує бика, до рогів якого прив'язують королеву Дірку (т. зв. Фарнезький бик). Родос славився також бронзовою статуєю Геліоса, високою на 32 м, — уважали її також за чудо світу (т. зв. Родоський колос). У Пергамі постали відомі різьби, з яких одна зображує конання галла, а друга — галла, що вбиває себе й жінку. З Александрії походить велика статуя, що зображує бога ріки Нілу, якого оточують 16 хлопчиків — символ багатства країни.

Не дійшло, на жаль, до нас майже ніяких пам'яток грецького малярства. П о л і г н о т із Фасоса (V ст. до Хр.) прикрасив афінські будови історичними мальовилами, як здобуття Трої й бій під Марафоном. А п о л л о д о р, афінянин, дістав ім'я маляра тіней, бо перший уживав світлотінь і перспективу. Найбільшу славу мав А п е л л е с із Ефеса. Широко відома була його Афродита Анадіомена — постать богині, що виходить із моря і витискає воду з волосся. Римський цісар Август відкупив цей образ у мешканців острова Кос за величезну суму — 100 талантів. В елліністичну добу розвинулося портретне малярство (останки його заховалися в єгипетських гробницях).

У той же час поширилася нова образотворча техніка — м о з а ї к а: образи, укладені з куснів різнобарвного мармуру або скляної маси.

16. ЛІТЕРАТУРА Й НАУКА

Письменство. Греки були першим народом світу, що мав професійних письменників і поставив письменство на такому рівні, що воно служило взором для пізніших народів.

Уже в прастару давнину греки витворили величавий епос — «Іліаду» й «Одіссею». Дотепер не вирішено питання, коли жив Гомер, звідки походив і чи справді він був автором приписуваних йому епопей. Про місце уродження поета сперечалося сім міст: Смирна, Родос, Колофон, Саламін, Хіос, Аргос, Афіни, а як на місце його смерті вказували острів Іос. Наукова критика виказала, що вже в найдавніші часи існували початки епопеї — героїчні пісні, які укладали й поширювали мандрівні а й о д и — народні співці, і що здавна витворився епічний стиль та його зверхня форма — гекзаметр. Гомер користувався тими піснями, але доповнив їх, уклав в одну мистецьку цілість, надав своєму творові одну ідею й форму: «Іліада» й «Одіссея» мають величезне значення як перші літературні твори грецького духа, а рівночасно як джерело до пізнання побуту старої Греції.

Гомера наслідували т. зв. к і к л і к и, твори яких належать до циклу Троянської війни. Вони доповнюють події, про які в Гомера нема ширшої згадки (Стасін із Кіпру, Арктін із Мілета, Лесхес із Лесбосу, Гагіас із Трезени). У VIII ст. епічною поезією займався також Г е с і о д, що у своїй «Теогонії» зібрав давні міфи, а в творі «Праці й дні» дав описи сільського життя.

Лірична поезія дістала назву від того, що деякі поетичні твори рецитували[1] при звуках ліри. Найвизначнішим ліриком старшої доби був А р х і л о х (близько 650 р. до Хр.) — всестороння й рухлива людина, один із визначних піонерів колонізації, хоробрий вояк. У своїх коротких віршах, писаних у народній формі (ямбом і трохеєм), він реагував на всі дрібні події життя. Особливо славними були його злобні віршики, якими [він] переслідував батька своєї дівчини, що не хотів дати дозволу на їхнє подружжя. В е л е г і я х поети порушували політичні й воєнні теми. Уславилися ними спартанець Тіртей у VII ст., відомий афінський законодавець Солон у VI ст. та Алкайос з Мітилени. Любовну лірику створили Анакреонт із Самоса та перша грецька поетка Сафо з Лесбоса (VI ст.). Фіванець Піндар (V ст.) укладав хоральні пісні.

До найвищого розвитку дійшла в Греції драматична

[1] Декламували.

Аполлон, т. зв. Бельведерський

поезія. Слово «драма» означало по-грецьки акцію. Назва трагедії походить від «трагос» — козел, а комедії — від «комос оде» — весела пісня. Початки драми постали під час свят на честь Діоніса, коли хор, перебраний у козлячі шкіри, в діалогах зображував різні сцени з життя бога. Ці вистави відбувалися спочатку коло жертовника Діоніса, потім перенесено їх до окремих театрів.

Грецький театр був під голим небом. Місця для глядачів будовані були у формі півкола й підіймалися терасами чимраз вище догори. Вдолі був вільний майдан у вигляді кола, т. зв. орхестра; тут стояв жертовник, а при ньому уставлявся хор, що завжди брав участь у виставі. Напроти глядачів стояв будинок для вистав. Його фронтова стіна мала троє дверей, а по боках — галереї, оперті на колони. Перед цим будинком, на вільній сцені, актори відігравали свої ролі. Спеціальних декорацій і куртин не було.

Драматичне мистецтво розвинули до найвищого рівня три грецькі драматурги. Перший з них, Е с х і л (525—456 рр. до Хр.), був афінянин, брав участь у боях із персами під Марафоном і Саламіном, але потім перенісся на Сицилію. Він написав 90 драм, з яких залишилося сім: «Сплутаний Прометей», «Семеро проти Фів», «Перси», «Агамемнон», «Хоефори», «Евменіди», «Молільниці». Теми для своїх творів він брав із міфології і давніх переказів. Акція в нього проста, а головна думка та, що боги все опікуються людиною. Другий драматург — С о ф о к л (496—406 рр.), також афінянин, був урядовцем Морського союзу й мав велику пошану в Афінах. Залишив поверх 100 творів, а в драматичних конкурсах взяв першу нагороду 50 разів. Збереглися його драми: «Аякс», «Електра», «Антігона», «Король Едіп», «Едіп на Колоносі», «Трахінійки», «Філоктет». Його твори відзначалися незвичайною ясністю й гармонією будови. Теми брав із первісних переказів, але вмів чудово передавати психологію своїх героїв і розвивав глибокі етичні ідеї. Третій великий драматург — Е в р и п і д (480—406 рр.) народився на острові

Саламін, помер при дворі короля Архелая в Македонії. З 90 його драм дійшло до нас 19. Найважливіші з них: «Медея», «Орест», «Андромаха», «Безумний Геракл», «Електра», «Іфігенія в Тавриді», «Іфігенія в Авліді», «Вакханки», «Кіклоп». Еврипід залюбки досліджував таємні відрухи людської душі й майстерно зображував людські пристрасті та конфлікти, що в них виходили.

Найвизначнішим автором комедії був А р и с т о ф а н (450—387 рр.). Він спеціалізувався на політичній комедії й гостро виступав проти від'ємних явищ афінського життя. У «Лицарях» піддав він безмилосердній критиці демагога Клеона та юрбу, що піддавалася під його провід, у «Хмарах» висміював софістів, у «Птахах» — неконсеквентну політику Афін. З 44 його комедій уціліло 11.

Історіографія. Історичні досліди почали т. зв. логографи у VI ст. до Хр. в Малій Азії (наприклад, Гекатей із Мілета). Вони досліджували місцеву історію, особливо початок міст, і генеалогію королів, не відрізняли легенди від правди і старалися зацікавити читачів інтересними оповіданнями.

Наукову історіографію перший розпочав Г е р о д о т (484—425 рр.) із Галікарнаса, званий «батьком історії». Він відбував далекі подорожі вздовж морів Егейського, Чорного та якоїсь частини Середземного, пізнав і описав, між іншим, Єгипет, Персію, а також побережжя України. Від своїх попередників Геродот відрізняється тим, що змагав до пізнання правди. Хоч і він залюбки наводить різні перекази та легенди, але ставить їх на другому плані. Весь його твір просякнений одною головною ідеєю — описати перемогу греків над персами. Коло цеї начальної теми він групує своє оповідання.

Ще вище поставив виклад історії афінянин Ф у к і д і д (455—400 рр.). Він брав участь у Пелопоннеській війні і служив на флоті. В 424 р. афіняни вислали його на допомогу містові Амфіполіс, але він спізнився й місто дісталося до рук ворогів. За це засудили його на вигнання з Афін, і він мусив виїхати до Фракії, де й написав історію Пелопоннеської війни. Він не вдовольнявся самим оповіданням подій, але старався з'ясувати їхні причини й наслідки. Історичний матеріал він брав дуже критично, досліджував правдомовність реляцій з обох сторін, відрізняв певні факти від чуток і здогадів. Брав під увагу характер народів і змагання мас, належно оцінював роль провідних одиниць. При кожній справі намагався дійти до дійсної правди. Мав на оці також практичну користь — щоб майбутні покоління знали, як мають поводитися, коли знайдуться в таких самих обставинах. Праця Фукідіда є кла-

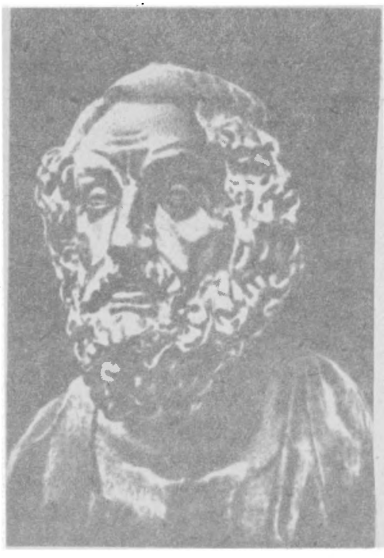

Гомер

сичним зразком п р а г м а т и ч н о ї історії, що старається укладати факти в причинні зв'язки.

До помітніших істориків належав також «Ксенофонт» (430—355 рр.). Він походив з Афін, був учнем Сократа, у молодості найнявся на службу в перського королевича Кіра, брав участь у нещасливім бою під Кунаксою й цей похід описав у творі «Анабазис». Належав до симпатиків Спарти, й через те афіняни засудили його на вигнання. Жив він в Еліді, помер у Корінфі. Головна його праця — це «Гелленіка» — історія Греції від 411 до 362 р. Він писав річево й ясно, але не був такий критичний, як Фукідід, не виявляв безсторонності й не міг сховати своєї симпатії до Спарти. Ксенофонт був також автором трактатів про конституцію Спарти, про афінські фінанси, про виховання у персів («Кіропедія»); врешті написав спомини про Сократа в оборону великого філософа, свого вчителя.

Сучасник Ксенофонта, Ктесій із Кніда, написав історію Персії, а Ефор із Кіме уклав першу всесвітню історію у 30 книгах.

У часи Александра Великого з'явилося багато другорядних істориків, що давали панегіричні й риторичні твори, в яких історична правда відігравала малу роль. Пізніші грецькі історики присвячували свої досліди головним чином римській історії. П о л і б і й (205—120 рр.) із Мегалополя в 166 р. переїхав як заложник до Риму й тут пізнав докладно устрій та минуле Риму й описав їх у своїй «Історії». У способі писання він наслідував Фукідіда. Д і о д о р із Сицилії написав історію всіх відомих тоді народів до 60 р. перед Хр. Д і о н і с і й із Галікарнаса досліджував початки Риму. П л у т а р х із Хероней (40—120 рр. по Хр.) дав славні біографії грецьких і римських діячів. К а с с і й Д і о н К о к ц е а н (близько 150—235 рр. по Хр.) написав історію римського цісарства.

Природознавство. Перші наукові досліди над природою почалися серед греків у Малій Азії, що стояли в тісних

зв'язках із Сходом, найбільше з Сирією, а через неї в Вавилонією та Єгиптом. З тих найдавніших вогнищ культури греки могли добути початки знання математики, астрономії й медицини. Але в той час, коли на Сході наука мала чисто практичну мету, греки почали першими вводити досліди чистого пізнання. Перший відомий нам грецький учений — це Ф а л е с із Мілета (близько 600 р. до Хр.). Він умів уже передбачити затьми Сонця (585 р.), відкидав міфологічне розуміння явищ природи, а дошукувався в них постійних законів. За основний елемент, з якого постав світ, він уважав воду. Учень Фалеса, А н а к с и м а н д р, за початок життя уважав щось «неозначене», — з нього постали чотири елементи: земля, вода, повітря й вогонь. Землю він уявляв собі як круглий щит. Висловив погляд, що вищі твори розвинулися з нижчих, — люди, наприклад, із риб. Він перший мав нарисувати географічну карту. А н а к с и м е н приймав за основний елемент повітря, Г е р а к л і т з Ефеса (близько 500 р.) — вогонь. П і ф а г о р із Самоса (575—500 рр.) відбував далекі подорожі, зіткнувся з вавилонськими магами, потім осів у Кротоні, в Південній Італії, й там заснував релігійно-філософічний союз. Він розвинув високо математику, учив про те, що земля є кулею; порядок світу бачив у гармонії чисел. Піфагореєць Ф і л о л а й виступив із сміливою теорією, що посередині світу існує центральний вогонь, а небесні тіла кружляють довкола нього по гармонійно впорядкованих колах. Л е в к і п п та його учень Д е м о к р и т (V ст. до Хр.) розвивали теорію про те, що матерія складається з дрібненьких часточок — атомів.

Софокл, грецький драматург

У пізнішу добу грецька наука увійшла на шлях спеціальних дослідів. Найскорше розвинулася медицина.

Своїм розквітом вона завдячувала святиням бога Асклепія в Епідаврі, в Арголіді, на островах Кнід, Кос на ін. Туди напливали хворі з усіх сторін і лягали спати в святині, щоб у снах, які на них зсилав бог, пізнати найкращий шлях лікування. Жерці мали нагоду до обсервації різних слабостей і вчилися їх раціонально лікувати. Першим славним грецьким лікарем був Д а к о м е д із Кротона — лікар короля Дарія, що перевищував своїм знанням єгипетських лікарів. Дещо пізніший А л к м е о н уперше виступив із поглядом, що центри думання знаходяться в мозку. Перевищив їх славою Г і п п о к р а т із Коса (460—359 рр.), що залишив багато медичних праць. Він був автором теорії про чотири плини в людському тілі: кров, лімфу, чорну жовч і жовту жовч. Причиною слабості є недостача рівноваги між тими елементами. Гіппократ уважав за найкращого лікаря саму природу й дораджував зміну підсоння, сонце, воду, дієту, на дальшому місці ставив ліки. Тільки в тяжких випадках він рішався на операцію. Від нього походить лікарська засада: «Чого не лікують ліки, те лікує залізо; чого не лікує залізо, лікує вогонь».

Ще вище розвинулася медицина в елліністичні часи в Єгипті, в Александрії. Птолемей І заснував науковий інститут, т. зв. Музейон, зібрав велику бібліотеку й давав допомогу ученим. Поруч з іншими науками студіювали тут анатомію на основі секцій[1] людського тіла. Тоді вперше досліджено докладно мозок, печінку, серце та інші органи. Найславніші лікарі елліністичної доби були Ерасистрат із Коса, Герофіл із Халкедона, Філін із Коса та ін.

Природничі науки систематично опрацював великий філософ А р и с т о т е л ь (384—322 рр.). Він перший дав описи звірят, рослин, метеорологічних явищ. Матеріал до дослідів доставляли йому вчені, що виправилися в похід на Азію разом із його учнем Александром. Аристотель змагав до наукової систематики і в обсягу дослідів над звірячим світом дав справді основні речі. Визначним природником пізнішого часу був Т е о ф р а с т із Лесбоса (372—287 рр.). Він дав основні праці про звірят, про систематику й фізіологію рослин та дещо про мінерали.

У географії К с е н о ф а н (V ст.) увів поділ на п'ять кліматичних стреф[2]. Е р а т о с ф е н із Кірени (III ст.), директор Музейону, обчислив довжину полуденника[3] Землі й нарисував географічну карту Землі з означенням ширини і довжини.

---

[1] Тут — розтинів.
[2] Поясів.
[3] Меридіана.

Греки залишили також багато описів різних країн; від часу походів Александра Великого розбудилася охота до географічних відкрить.

На незвичайній висоті було поставлено також астрономію. Аристарх із Ламоса (III ст. до Хр.) обчислив віддаль Сонця і Місяця від Землі. Він довів, що Земля обертається довкола своєї осі упродовж доби, а впродовж року відбуває рух довкола Сонця. За ці сміливі погляди покарали його засланням. Гіппарх із Нікеї (II ст. до Хр.) розвивав далі ті самі погляди, обчислив докладно довжину року, уклав каталог 1000 сталих зірок, користувався дуже помисловими астрономічними знаряддями.

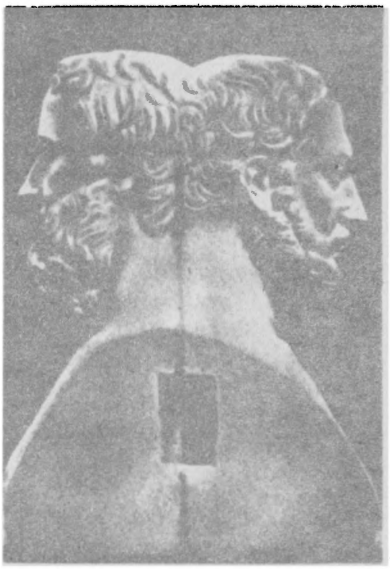

Геродот і Фукідід, великі грецькі історики

Греки поклали також основи математики й фізики. Поряд із Піфагором найперші місця займають Евклід з Александрії (III ст. до Хр.) — автор елементарної геометрії; Архімед (помер у 212 р. до Хр.) — знаменитий фізик і механік, що розвинув науку про геометричні фігури, про рівновагу тіл, питому вагу, осередок ваги[1], про підойму й різні інші механічні чинники; Герон (II ст. до Хр.) досліджував пружливість газів, тепло й займався будовою машин; астроном Гіппарх створив почини тригонометрії. У техніці греки цікавилися найбільше будовою кораблів, воєнними машинами, а також старалися вдосконалити годинники.

Філософія. Всі різнорідні ділянки знання порядкувала й приводила до синтезу філософія. Греки відзначалися спекулятивним[2] змислом[3] і від найдавніших часів змагали до того, щоб різнорідні явища зібрати в одноцілу систему. Найстарші іонійські філософи (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Геракліт), як вже було згадано, шукали основні елементи, до яких

[1] Ідеться про центр ваги.
[2] Тут у розумінні «практичний».
[3] Тут і далі в розумінні «спосіб мислення», «міркування», «помисли», «розумування» тощо.

можна б звести все життя, а Піфагор і його учні старалися всю різнорідність світу звести до чисел. Г е р а к л і т з Ефеса (540—480 рр.) бачив зміст життя у безнастанних перемінах: ніщо не є постійне, все змінюється, перетворюється, все пливе («панта рей»). Е м п е д о к л (490—430 рр.) з Акрагаса на Сицилії за сили, що кермують світом, уважав любов і ненависть. А н а к с а г о р (500—428 рр.), приятель Перікла, протиставив матерію духові («нус»). Афіняни оскаржили його за безбожність, і він мусив покинути Афіни.

Пізніше ці онтологічні досліди, що шукали з'ясування таємниці життя, втратили прихильників. Сама різнорідність космологічних систем показала, що важко знайти одну, вирішальну відповідь на ці питання. Тоді філософія звернулася до дослідів над людиною, зокрема над етикою, тобто засадами морального життя. Перша філософічна школа, що тим зайнялася, були с о ф і с т и. Найвизначніший із них — П р о т а г о р (487—411 рр.) — походив із Великої Греції, був законодавцем міста Туріой, потім перебував в Афінах, де його поважали «як бога» за його мудрість. Але коли він висловив свій погляд на богів, суд закинув йому безбожність, і він мусив утікати з міста. Він учив так: «Про богів не можу знати, чи існують, чи не існують, також не вмію вказати ніякої їхньої прикмети; на перешкоді тому стоять і непевність речей, і короткість людського життя». Він вказував на те, що весь досвід залежить від суб'єктивних прикмет людей, тому не можна говорити про одну правду, а правд є стільки, скільки людей. «Мірою всіх речей є людина». Софісти займалися не теоретичними дослідами, а практичним навчанням молоді; на першому місці ставили такі науки, що могли придатися юнакам у громадянському житті. Протагор так характеризує свою систему: «Інші безоглядно мучать молодих людей, — ті раді, що втікли зі школи, а тут їх до нової школи запрягають і засаджують силою до рахунків, до астрономії, географії, музики. А до мене як прийде, не буде вчити нічого іншого, тільки того, чого бажає. Цією наукою є — як радити собі вдома, як найкраще у власному домі господарювати, як найкраще в державних справах поводитися й говорити». Софісти вчили риторики, тобто способів, як промовляти гарно й переконливо, як перемогти в дискусії супротивника, «як слабшу думку зробити сильнішою». Вони немало причинилися до піднесення загальної освіти, але своєю теорією релятивної[1] правди підкопали етичні основи громадянства.

Проти науки софістів виступав С о к р а т (469—399 рр.).

---

[1] Відносної.

Він був сином убогого різьбаря і сам спочатку займався батьківським ремеслом, служив у війську, був членом народного суду. Але пізніше віддався самим філософічним роздумуванням. Він почав виступати проти поверховості софістів та їхнього суб'єктивізму і всупереч їм доводив, що існує одна й безоглядна правда. Обов'язком людини є змагати до цієї правди. Хто добуде знання, той осягне також чесноту, бо добро й знання — це те саме. Своє навчання Сократ вів індукційним методом, — основи знання добував від учнів питаннями, а потім від подробиць переходив до загального погляду. Наука Сократа мала глибокий етичний зміст. Він звертав увагу на те, що в людині відкликається божий голос («даймоніон»), що веде її до добра.

Сократ

Схилявся до погляду, що людська душа є безсмертна. У своїй науці Сократ критикував не раз й афінський устрій, і народні вірування в богів. Це було причиною [того], що проводирі юрби виступили проти нього й народний суд засудив його на смерть через отруту.

На основі науки Сократа розвинув свою філософію П л а т о н (427—347 рр). Він походив із заможної афінської родини, відбував далекі подорожі до Єгипту, Італії, Сицилії, потім осів в Афінах і вчив у гаю Академія, тому його школу й названо Академією. Платон виступав із поглядом, що світ, який пізнаємо змислами, є змінний і непостійний, а правдиве життя міститься у світі вічному й незмінному — у світі і д е й. Ідеї — це правзори всіх наших понять. Предмети, що їх бачимо на землі, — це тільки їхні слабі відбитки. За найвищі ідеї Платон уважав красу, добро, правду. Доводив безсмертність душі та її преегзистенцію, тобто попереднє існування, перед приходом на світ. У душі бачив три сторони: розумну, чуттєву і схильну до вживання. Так само в ідеальній державі

хотів бачити три верстви — провідну верству філософів, що репрезентують розум, і дві нижчі: сторожів-вояків і хліборобів. Науку Платона названо ідеалізмом.

В іншому напрямі повів філософію Аристотель (384—322 рр.). Він народився в Македонії, де його батько був королівським лікарем, студіював у платонівській Академії, був учителем Александра Великого, врешті заснував свою школу — т. зв. Лікейон (ліцей), названу так від святині Аполлона Лікея-Вовчого. Він викладав на проходах, тому його школу названо «перипатетиками». Аристотель був визначним природником, досліджував реальні явища життя, й це відбилося у його філософії. Він відкинув науку Платона про окремий світ ідей, — він не міститься серед явищ, які можна пізнати змислами. Аристотель твердив, що існують тільки реальні предмети, які можемо розслідити нашою обсервацією. Що Платон називав ідеєю, це — тільки форма предмета, — кожна річ складається з матерії й форми. Світ ідей і світ змислів не існують окремо, але доповнюються взаємно. Так само людина складається з елементів матеріального й духовного; вони творять одну цілість і взаємно на себе впливають. У всесвіті він добачав також матерію і дух. Дух — це чиста форма, причина й мета світу, це — божество. Аристотель роздумував також над устроєм держави, але й тут брав справи тверезо, опираючи свою теорію на зразки, які зустрічав у громадянстві. За найліпший устрій він уважав демократію.

В елліністичні часи постало кілька різнорідних філософічних шкіл, що займалися найбільше практичними проблемами — яким шляхом людина може дійти до щастя. Зенон (336—269 рр.), з Кіфіона на Кіпрі, як на дорогу до щастя вказував на поміркованість і стриманість. Людиною повинен кермувати розум, що стримує усі почування й пожадання. Зенон учив в одній із галерей — стоа — на афінськім ринку, тому його учнів названо стоїками. Щастя людини в повному занеханні всяких людських бажань бачили Антисфен з Афін і Діоген із Синопи (IV ст. до Хр.). Називали їх «кініками» від площі Кіносаргес в Афінах, де містилася школа Антистена, але пізніше цю назву виводили від «кінікос» — пес, немов то вони поручали[1] псяче життя, без усяких вигод (з того пішла назва «циніків»).

Інше становище займав Епікур (341—270 рр.) із Самоса. Мету життя він добачав у розкошах, уживанні приємностей. Людина повинна позбутися страху перед смертю та богами й жити погідно: прикрашувати своє життя всякими способа-

[1] Радили, рекомендували.

ми. Спокій і погоду[1] можна знайти тільки в чесному й розумному житті, у філософії та інтелектуальних приємностях.

Платон, філософ, учень Сократа

П і р р о н (376—286 рр.) із Еліди, маляр, виступав проти догматизму інших філософів і вказував (так само, як [і] софісти), що знайти об'єктивну правду — річ неможлива. Людина знайде щастя тоді, коли стримається від пошукування правди. Від слова «скепсис» (сумнів) цю науку названо скептицизмом. Ця школа розбудила наново критицизм, і під її впливом філософи почали обережніше будувати свої тези. Серед учителів практичної філософії розвинувся також е к л е к т и з м — напрямок, що з різних систем вибирав те, що видавалося найбільш доступним і практичним для широкого загалу.

Характеристика грецького життя. Греки першими між європейськими народами досягнули повного розвитку культури й дійшли до такого високого її рівня, що впродовж століть тримали провід у духовному житті Європи. У своїх початках грецька цивілізація розвивалася під впливами Сходу. Помітні в ній сліди культур егейської, малоазійської, єгипетської. Але талановите еллінське плем'я зуміло чужі надбання так основно собі присвоїти й так перетворити на свій лад, що грецька культура набрала характеру наскрізь оригінального.

Найважливіше, чим грецький світ відрізнявся від Сходу, це — розвиток громадянина-одиниці. У всіх великих народів Сходу панувала деспотична монархія, при якій народна маса у всьому була залежна від царів. Навіть перси, що в своїх початках показували зрозуміння для благородного розвитку одиниці, попали в неволю своїх деспотів, і Ксеркс батогами гнав своїх підданих до бою. У Греції монархічна влада ніколи не була сильною. Навіть у первісні, гомерівські часи, в епоху війн і мандрівок, король був тільки патріархом свого племені, і його волю обмежувала рада племінної старшини. Пізніше

[1] Урівноваженість, лагідність.

в грецьких містах-державах розвинулося народоправство й усі державні функції перейшли до народних зборів та обраних ними урядовців. Громада почувалася справді основою держави й сама кермувала своїми справами. Ніде в світі не було такого зацікавлення публічними справами, як у Греції, ніде не відбувалося стільки зібрань і дискусій, ніде громадське життя не опановувало так уми всього населення. У таких відносинах буйно розвивався індивідуум-одиниця. Кожна людина мала можність виявити свій талант, широко розвинути свої сили й вибитися на визначне місце в громаді. Тому в Греції було стільки визначних політиків, учених, митців, філософів, письменників, бо кожна визначна одиниця могла зазначити свій вплив у житті народу.

Тому також грецька культура була така різноманітна і глибока. На всіх ділянках життя греки осягнули незвичайні результати, так що супроти їхніх осягів цивілізація Сходу зайняла другорядне місце. У мистецтві Греція не дала таких монументальних пам'яток, як Єгипет чи Месопотамія, але в своїх мистецьких творах виявила незвичайне почування гармонії, доцільності й краси. Греки першими вміли триматися естетичних правил у розплануванні міст, через що, наприклад, Акрополь в Афінах чи подібні осередки інших міст являли собою незвичайну архітектурно-мистецьку цілість. Кожна грецька святиня сама для себе була зразком простоти, математично обчислених пропорцій, артистичного поміркування і доцільної краси. Грецька різьба зірвала з конвенціоналізмом[1] Сходу, і кожний скульптор підходив до твору зі своїми власними мистецькими правилами та намагався в новий, оригінальний спосіб осягнути мистецьку мету. Грецька різьба показує ту незвичайну різнорідність типів і індивідуальностей, на які був багатий еллінський світ.

Грецьке письменство дало пізнішим народам недосяжні зразки у всіх ділянках. Гомерівський епос дивує нас простотою мистецьких засобів, незрівнянним стилем і справді «епічним» спокоєм. Іонійська лірика вперше відкрила незнаний світ людських почувань. Драматургія розв'язувала найважчі проблеми громадянського життя й етики. Незвичайно глибоко й уважливо входили греки в дослідні питання. Грецька наука від самих початків ставила собі сміливу мету — вияснити початки й суть життя та світу. До цієї мети змагали покоління, розвиваючи всі ділянки знання, відкриваючи таємниці природи й людського життя. Грецькі історики першими звели хід політичних подій до прагматичних, при-

[1] Тут — традиційною, усталеною загальною умовністю (у даному випадку в мистецтві).

чинних зв'язків. Дослідники держави перевели класифікацію основних форм громадянського устрою. Філософія лучила всі ті досліди в одну гармонійну цілість, змагаючи до охоплення всіх явищ життя в одноцілий синтез. Ця різнорідність і гармонійність грецької культури — це те, що робить її вічно свіжою й життєвою та є причиною того, що вона ніколи не постаріється і не втратить своїх цінностей, що впливи її тривали цілі століття й що дотепер іще дають людству свіжі імпульси.

З одним греки не дали собі ради — не зорганізували одної великої держави. Її політичні твори, хоч й оперті на теоретично продумані основи, виявилися недовговічними, — чи згадаємо Афінський Морський союз, чи спартанську симмахію, чи навіть державу Александра Великого. Грек почував себе добре тільки в своїм місті-державі, де політичний і суспільний лад можна було щодругий день перемінювати й уліпшувати. Буйний грецький індивідуалізм не міг дати собі ради з широкими просторами, що їх можна було об'єднати тільки залізною рукою консеквентної й далекозорої влади. Цю вмілість виявили тільки римляни.

РИМ

17. ПОЧАТКИ РИМСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Країна і народи. Італія займає осереднє[1] місце серед островів Середземного моря. Це її розташування немов предестинувало[2] її до провідної ролі в середземноморському світі. Від північних народів вона була забезпечена двома гірськими валами — Альпами та Північними Апеннінами. Хоч ці гори не є неперехідні, все ж вони затримували нагальні наступи варварів. Апенніни розділяють Італію на дві частини: одна звернена до Адріатичного моря, друга — до Тирренського. Побережжя Адріатичного моря, рівні й пологі, не притягали до себе більшого комунікаційного руху, зате західний, тирренський берег мав багато природних пристаней, і тут мореплавство могло успішно розвиватися. На заході найскоріше дозріли політичні організми, й на цій стороні розігралися головні історичні події країни. Італія, говорили, звертається лицем до заходу так, як Еллада — до сходу.

Від Греції Італія відрізнялася корисно тим, що мала багато родючих рівнин, через що хліборобство було тут головним заняттям населення, а селянський стан був основою могутності держави. Італія в старовинну добу мала багато лісів, а лагідне підсоння сприяло розвиткові садівництва та виноградарства. З мінеральних багатств були тут мідь і залізо. Сусідство моря дуже скоро розвинуло торгівлю і спричинило зріст культури.

Якого походження були найдавніші мешканці Італії, про це є тільки здогади. Одні дослідники вважають їх за приходців з Іспанії та Полудневої Франції, інші шукають їхню батьківщину в Північній Африці. Цих автохтонів перемогли пізніше племена індоєвропейського походження, яких називаємо і т а л і к а м и. Вони прийшли з півночі, а мандрівка їх

[1] Центральне.
[2] Сприяло, створювало умови.

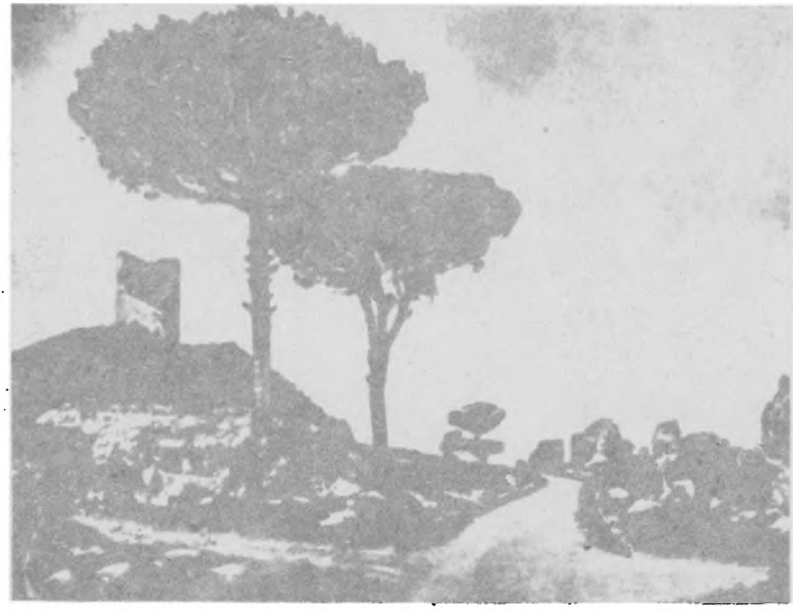

Римський краєвид. Аппійова дорога і гробниця Куріаніїв

тривала приблизно від 1700 до 1200 р. до Хр. Приходили вони різними ватагами в різні часи, так само як грецькі племена — до Греції. Вони мали вже деяку культуру, відзначалися моногамією й сильно розвиненою владою батька в родині. На основі мови можна поділити їх на дві групи: умбрійсько-оскійську, до якої належали умбри, сабіняни, самніти, кампани, лукани й інші, та латинську, що її творили латиняни. На сході деякі країни зайняли іллірійські племена, як венеди, в околиці теперішньої Венеції, та япіги — в Апулії. В околиці Генуї сиділи лігурійці, неясного походження. Побережжя Південної Італії зайняли грецькі колоністи, що дали початок значним містам, як Куми, Неаполь, Регіон, Локри, Кротон, Сибаріс, Тарент, — уся країна дістала назву Великої Греції. На Сицилії по одному боці жили греки в таких містах, як Акрагас, Сиракузи, Мессіна, по другому шукали осель фінікіяни.

Таким чином, давня Італія творила таку саму племінну мозаїку, як [і] тодішня Еллада. Але поодинокі народи не жили в таких замкнених, недоступних улоговинах, як грецькі племена. Завдяки рівнинному положенню Італії перехід з одної країни до другої не був важким, тому й легше прийшло тут до об'єднання в одній державі.

Етруски, чоловік і жінка. *Надгробна різьба*

Етруски. Був іще один захожий народ в Італії — етруски. Вони займали гористу країну від Північних Апеннін по Середній Тібр. Сусіди звали їх також тиренами, тирсенами або тусками. Геродот у своїй «Історії» оповідає, що цей народ прийшов до Італії морським шляхом із Малої Азії. Новочасні досліди потвердили цю традицію: так, наприклад, на острові Лемнос знайдено напис, мова якого є подібна до етруської. Це було плем'я, посвоячене з малоазійськими народами, не індоєвропейське. До Італії вони прийшли в 1000—800 рр. до Хр.

Етруски розвинули в себе значну культуру. Заховалися останки їхніх будов, а саме пишно уладжені гробниці. З архітектурного боку вони звертають увагу тим, що вперше зустрічаємо тут луки й склепіння. Етруські саркофаги прикрашені фігурами чоловіків і жінок, в яких людські постаті віддано з великим реалізмом. Високо стояла в них різьба звірячих фігур. Познаки етруського впливу носять т. зв. Капітолійська вовчиця і химера. Етруски вміли обробляти не тільки мідь, але й залізо, і їхні вироби відзначаються багатством орнаментики.

На етруських виробах, особливо на вазах, та в їхніх мальовилах знати грецькі впливи ранньої доби. Етруски наслідували греків доволі невільничо, але не вміли грецьких

Етруський вершник. *Мармурова статуя*

елементів розвинути у власному мистецтві. Виявляється в них якась дивна закостенілість стилю. У релігійних віруваннях етрусків виступають різні демони й дивовища; їхні жерці — **г а р у с п і к и** — залюбки займалися ворожінням із блискавок, громів та звірячих тельбухів.

Етруски створили першу більшу державу в Італії. Зав'язком її був союз 12 етруських міст під проводом Веїв, що злучилися більше для релігійних функцій, ніж для політичних потреб. Пізніше етруська влада поширилася на полудне і на північ. На полудні етруски опанували оселі над Тібром, між ними також Рим, і сягнули до Кампанії, де їхніми містами були Капуя і Ноля. На півночі перейшли поза Апенніни,

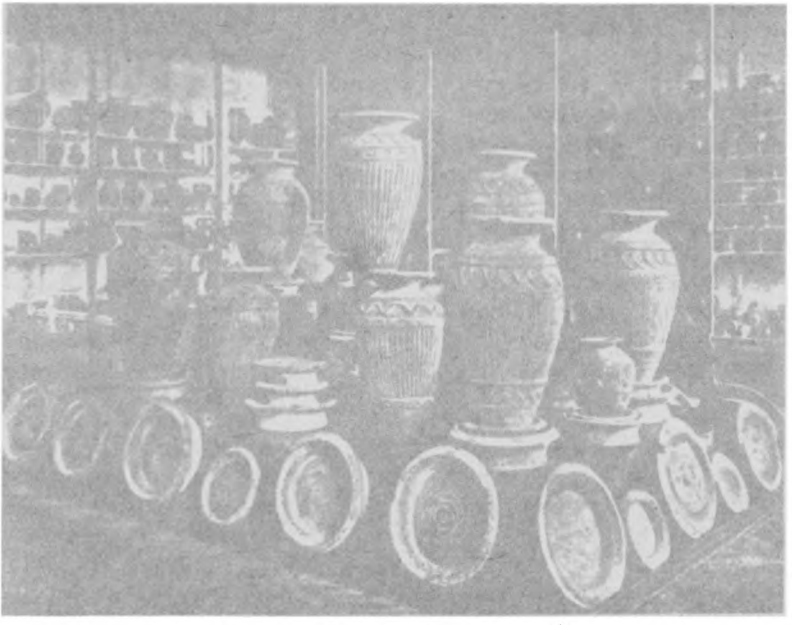

Етруський посуд

в надпаданську низину, й заволоділи нею аж до Адріатичного моря. Етруски мали свій флот, провадили живу торгівлю, особливо на Тирренському морі, що від них дістало назву. Вони не раз зброєю боронили свої торговельні терени. Близько 600 р. до Хр. вони звели боротьбу з греками за Массалію (Марсилію) і до спілки з карфагенцями розбили грецький флот біля Корсики.

Але етруська гегемонія в Італії утрималася недовго. Спочатку етруски втратили полудневі провінції. В 474 р. до Хр. під Кумами погромив їх сильно сиракузький флот, й етруски мусили зректися панування над грецькими колоніями. Частину Кампанії зайняли тоді самніти, що зійшли з гір. На півночі етруски також мусили звести боротьбу з галлами й остаточно залишили надпаданську низину. Етруська держава не мала внутрішньої сили, щоб оборонитися від різних ворогів, і остаточно повернулася до своїх первісних меж. На її місці першу роль в Італії почав відігравати Рим.

Початки Риму. На південь від Етрурії, по лівому боці Тібра, простягалася широка низина — Лаціум, яку замешкували л а т и н я н и. Вони жили в невеликих оселях, що скупчувалися біля оборонних міст, покладених на горбах.

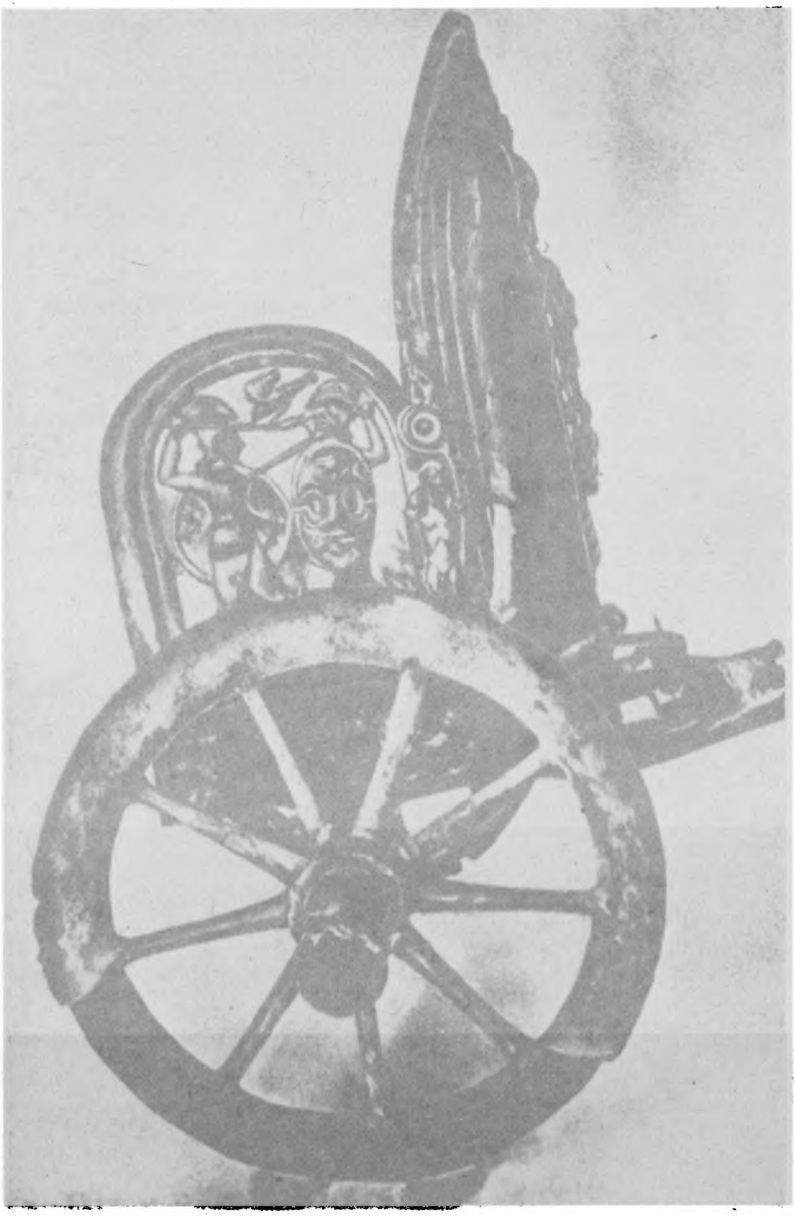

Етруський воєнний віз

Значнішими місцевинами були Альба Лонга, Пренесте, Тускулум, Тібур, Арицiя, Лаврентум, Лавініум та ін. Ці міста творили разом союз для релігійних цілей під проводом Альби Лонги. З політичного життя цієї організації не знаємо нічого певного. Аж у пізніші часи римські історики прикрасили це давнє минуле різними переказами. Засновником держави мав бути троянець Еней, що по зруйнуванні Іоіона (Трої) приплив до Лаціума, переміг короля рутулів Турна, оженився з Лавінією, донькою Латина, короля Лаврентума, й по ньому одідичив королівську владу. Його син Асканій заснував Альбу Лонгу й дав початок династії альбанських королів.

Між латинськими оселями пізніше на перше місце висунувся Р и м. Свій розвиток він завдячував положенню над сплавним Тібром, у місці, де через ріку проходив найбільший шлях із півночі на південь. Із горбів, що лежали по лівому боці ріки, до поселення й оборони найкраще надавався Палатин, — з широкою плоскорівнею на горі та стрімкими стоками. Римська традиція вказувала тут найдавнішу оселю, а археологічні знахідки вказують, що людське життя з'явилося тут ще в II тис. до Хр. Окремо існувала оселя на Квіриналі. Тутешнє населення ховало небіжчиків у могилах, коли на Палатині були тілопальні похорони. В VIII або VII ст. ці обидві оселі получилися в одне місто, разом з оселями на Капітолії, Вімінaлі, Есквіліні й Целії.

Римські історики подавали як рік заснування Риму 753 р. до Хр. Місто мали заснувати брати-близнюки Ромул і Рем, онуки альбанського короля Нумітора, що чудотворним способом вирятувалися від смерті. Брат Нумітора, король Амулій, хотів їх потопити, але кіш, в якому кинули їх до ріки, затримався при фіговому дереві, дітей нагодувала своїм молоком вовчиця, а пізніше виховав їх пастух Фавстул. Коли хлопці підросли, забили Амулія, королівську владу віддали Нуміторові, а самі вирішили побудувати нове місто, — там, де їх вирятувано. З лету птиць ворожили, хто має надати назву оселі, — над Ромулом перелетіли 12 супів[1], і він став засновником міста. Він обвів довкола борозною горб Палатина й так зазначив границю міста. Коли ж Рем почав насміхатися з брата, Ромул убив його і заповів, що те саме зустріне кожного, хто схоче перейти мури міста.

Новочасні історики думають, що Рим укріпили етруски тоді, як поширювали свою державу на південь. Навіть ім'я Ромула виводять з назви етруського шляхетського роду «Румлна». Так само імена останніх римських королів — Тарквініїв — є етруськими. Що етруски панували в Римі, про

[1] Орлів-стерв'ятників.

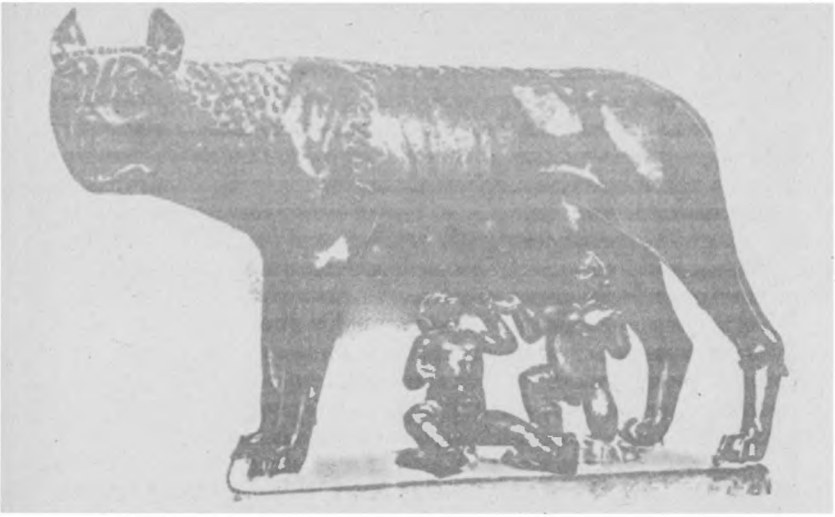

Римська вовчиця. *Бронзова різьба з VI ст. до Хр. Близнюків Ромула і Рема додано до різьби в часи Ренесансу*

це свідчать, крім того, відзнаки римських королів (плащ, крісло, палиця), які перейнято від етрусків, а також етруські впливи в релігії і мистецтві.

Устрій Риму. Основною клітиною в організації римлян була р о д и н а. До неї належали батько родини, його жінка, діти — навіть дорослі сини зі своїми жінками й дітьми. Батько мав над родиною необмежену владу. Поки він жив, навіть дорослі сини не мали своєї волі, у всьому мусили йому підлягати. Батько був паном і суддею родини, міг синів карати смертю, вільно було йому їх позбутися, запродати в неволю, навіть убити. Жонатий син ставав власновільним тоді, коли годився на це батько й святочно визволяв його з-під своєї руки. Доньки відходили з родини, коли віддавалися заміж. Батько кермував усім майном родини, розпоряджався й тим, що діти добули своєю працею або дістали від кого-небудь у дарунок чи в записі. Батько від імені родини відправляв молитви й релігійні обряди. При домашньому вогнищі й образах богів-опікунів скупчувалося все життя родини. По смерті батька місце його заступав найстарший син. Йому підлягали молодші брати й сестри, а також мати-вдовиця. Зрештою жінка в хаті була не невільницею, а повною господинею й кермувала самостійно жіночим господарством. Сувора батьківська влада давала родині

Ромул і Рем між пастухами. *Різьба на вівтарі, знайденім в Остії*

велику суцільність і єдність. Родина — це був фундамент, на якому стояла вся суспільна організація Риму.

Споріднені родини творили р і д (генс). Рід мав свої спільні богослужіння й місця похоронів і утримував свою генеалогію. Роди лучилися в к у р і ї, яких у давньому Римі було 30. Громадяни, належні до цих курій, творили верхню верству, що звалася п а т р и ц і я м и. Вони виводилися від найдавніших

поселенців Риму. Решта населення мала назву п л е б е ї в. Належали до них підбите населення, всякі чужинці й захожі люди, що прийшли до Риму в пізніші часи. Патриції творили замкнений клас й не допускали плебеїв ані до подружжя в своїх родинах, ані до своїх релігійних обрядів.

У Римській державі верховну владу мав спочатку к о р о л ь. Першим королем уважали Ромула (753—716 рр.), засновника Риму, що мав утвердити весь римський устрій. Дальшим королям приписували розвиток різних громадських і державних установ. І так Нума Помпілій (715—672 рр.) мав увести релігійні обряди й свята; Туллій Гостілій (672—640 рр.) здобув Альбу Лонгу й побудував у Римі будинок (курію) для сенату; Анк Марцій (641—616 рр.) укріпив Рим і заснував порт Остію; Тарквіній Старий (616—578 рр.) мав провести каналізацію в Римі; Сервій Туллій (578—534 рр.) завів поділ на центурії й обвів Рим мурами; Тарквіній Гордий (534—510 рр.) був останнім королем.

Про перших королів важко сказати, чи це справді історичні постаті, — можливо, що їх видумали римські історики, щоб більш пластично пояснити початки Риму. Але останні королі — Тарквінії — без сумніву існували й походили з Етрурії: в етруських гробницях знайдено написи, де згадується ім'я «Кневе Таркунієс Румакв».

Король у державі мав таку владу, як батько в родині. Він кермував усіма державними справами, видавав закони, призначав урядовців, укладав договори із сусідами, завідував державним скарбом, проводив[1] у війні. Він був найвищим суддею, мав право засуджувати громадян на тілесну кару й на смерть. На знак цієї влади при ньому йшли 12 л і к т о р і в — слуг із в'язанками різок і застромленими в них сокирами. Король від імені держави складав жертви богам, вів провід у всіх богослужіннях, призначав жерців. При його домі стояла святиня богині-опікунки Вести. Він також був головним жерцем і з різних знаків відгадував волю богів. Королівську владу розвинули королі з етруського роду й завели в Римі етруські королівські відзнаки: палицю із слонової кості з образом орла, червоний плащ, червоні черевики, золотий вінець, т. зв. курульне крісло, прикрашене слоновою кістю, й уряд лікторів.

Але влада королів не була необмежена. Кожний новий король мусив здобути визнання провідної верстви патриціїв. Влада його полягала на договорі з громадою. Громаду репрезентував с е н а т — рада старшин, що складалася з 300

[1] Тут — вів провід, керував.

Химера. *Бронзова різьба з V ст. до Хр.*

членів — по 10 від кожної курії. Король мав обов'язок питатися порад сенату в кожній важливій справі. По смерті короля державна влада переходила до сенату й він призначав заступника короля (інтеррекса), але щоп'ять днів іншого; сенат проводив також обрання короля.

Патриції збиралися також на куріальні збори (коміціа куріата). В них міг брати участь кожний батько родини. Але ці збори могли відбуватися тільки на доручення короля й не мали права вести дискусій. Промовляв тільки той, кому дозволив король. Ці коміції рішали про війну, потверджували деякі закони, вирішували судові справи, коли засуджений на смерть зголосив відклик. Куріальні збори урочисто вручали владу новообраному королеві.

Громадяни вищого класу, патриції, мали в державі рівне становище. Не зважали на те, чи хто був багатий, чи бідний, — усі користувалися однаковими правами. І навіть верхній одяг для всіх був однаковий — білі вовняні тоги. Головним обов'язком громадян була воєнна служба, а також праця при будові мурів і публічних установ. Постійних податків римляни ще не знали.

Початки республіки. Як і чому закінчилося королівство в Римі, про це не знаємо нічого певного. Римські історики оповідали, що останній король — Тарквіній Гордий — завів

Аппійова дорога під Римом

деспотичну управу, не скликав сенат на раду, накладав на громадян великі податки й обов'язки, надуживав карою смерті, конфіскував безправно майно і сам громадив собі великі багатства. Коли ж син Тарквінія зневажив жінку високого роду, Лукрецію, й вона відібрала собі життя, народ повстав проти тирана й вигнав його з міста в 510 р. до Хр.

На місце королівства настала республіканська управа. На чолі держави стояли д в а к о н с у л и, яких обирали народні збори. Вони мали такий самий обсяг влади, як і король: вели адміністрацію і суд, скликали на раду сенат і народні збори, були найвищими полководцями у війську, відбували релігійні обряди від імені держави. Але влада їх була обмежена тим, що вони урядували тільки один рік. При тому ж один консул міг спротивитися розпорядкам другого. Відзнакою консула була тога, обрамована червоною ламівкою, курульне крісло на 12 лікторів. На випадок грізної воєнної небезпеки консули уступали, а на їхнє місце сенат призначав д и к т а т о р а, що мав необмежену владу, і 24 лікторів. Але диктатор міг урядувати найдовше 6 місяців.

Інші установи залишилися непорушені: сенат мав таку саму владу, як і перше, залишилися також куріальні збори. Найвизначніший історик Риму, Теодор Момзен, робить таку

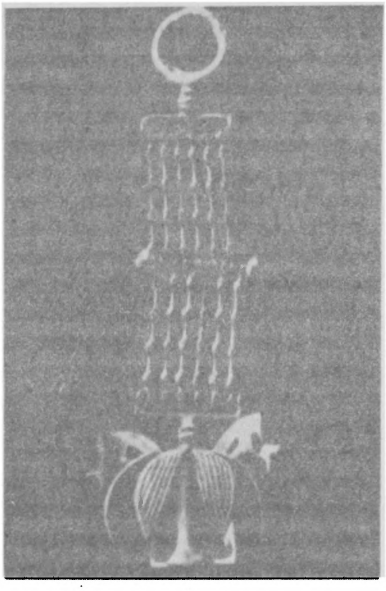

Італійські бронзові вироби

заувагу: «Як бачимо, при переміні монархії на республіку в римському устрої залишилося все майже по-старому. Оскільки взагалі державний переворот може бути консервативним, то це мало місце тут — ніякого основного елемента громадського устрою не усунули...» Цей переворот, як каже Момзен, відбувся за порозуміння двох тодішніх класів громадянства: патриціїв і плебеїв. І одним, і другим надокучила королівська влада, й обидва стани згідно хотіли її позбутися. Патриції самі були заслабі, щоб таку переміну провести, — вони мусили приєднати собі до цього виступу плебеїв. Зрозуміло, що при тому вони обіцяли плебеям якісь концесії, що торкалися переміни їхнього становища.

Плебеї не були одноцільним класом. Належали до них і багаті хлібороби, і купці, і промисловці, і бідне населення. Заможня їхня частина бажала здобути собі політичні права, а саме місце в народних зборах та вищі уряди. Убогій верстві більше залежало на поправі [свого] економічного становища. Що обіцяли патриції плебсові за участь у боротьбі проти короля, цього не знаємо напевно. Коли вже постала республіка, вони в першу чергу провели деякі господарські реформи: обнизили торгові оплати в римській пристані Остії, закупили державним коштом більші засоби збіжжя, щоб продавати їх дешево громадянам, торгівлю сіллю зробили державною

Знатні римляни давніх часів. Почастунок вином. *Поліхромна різьба з V ст. до Хр.*

монополією, щоб купці не використовували бідніше населення. Всі ці постанови мали на меті заспокоїти найнижчий клас.

Чи проведено було також якісь політичні реформи — про це важко сказати. У ті часи існував уже поділ на маєткові класи. Римські історики приписували цей поділ королеві Сервієві Туллієві, але новіші дослідники уважають,

що він постав тільки в початках республіки. До першого класу належали громадяни, що мали майно понад 100 000 асів (ас — фунт міді, що важив 327 грамів), до другого класу — з майном понад 75 000 асів, до третього — 50 000, до четвертого — 25 000, до п'ятого — 11 000 асів. Цьому поділові підлягали не тільки патриції, але й плебеї. Уперше обидва класи стали тут поруч себе. Ця організація мала воєнний характер. Кожний клас ділився на центурії, тобто сотні. Перший клас мав найтяжчу службу — в кінноті. Жовнір мусив утримуватися у війську своїм коштом разом із конем. Нижчі класи служили в піхоті. Чим бідніший клас, тим легше мав службу. Але поділ на класи мав також політичне значення. Громадяни, поділені на центурії, відбували центуріальні збори (коміція центуріата). На цих зборах вирішували різні державні справи, як обрання консулів, справи війни й миру, відклики від судових вироків і т. ін. Центуріальні збори з часом перейняли компетенції куріальних зборів. Але на цих нових зборах перевагу мали найзаможніші громадяни, що належали до першого класу. Цей клас мав більше центурій, як усі чотири нижчі класи (в пізніші часи — 98 на 193 усіх центурій), а голосування проводили центуріями. Що вирішили центурії першого класу, це ставало законом, — про думку інших центурій навіть не питалися. Таким чином, із центуріальної організації користалися найзаможніші одиниці, як із-поміж патриціїв, так і плебеїв.

Боротьба плебеїв із патриціями. Народні трибуни. Плебеї не вдоволилися цими першими здобутками. Державна влада все ще була в руках патриціїв, що займали уряди консулів, засідали в сенаті, та й у центуріальних зборах мали більшість. Патриції використовували свою перевагу на шкоду плебеям — накладали на них більші податки й обов'язки, не допускали до поділу земель, здобутих від ворогів Риму, не були до них справедливі в судах, за несплачені борги карали гострими карами та ін. З цеї причини між плебеями не раз приходило до розрухів і гострих виступів проти патриціїв. Врешті прийшло до відкритого повстання.

У 494 р. до Хр. римляни вели війну з одним із сусідніх народів. Плебеї відмовилися йти в похід, поки сенат не знесе[1] суворі закони про борги. Прихильний до них диктатор Маній Валерій заспокоїв їх, а по щасливім закінченні війни поставив перед сенатом відповідне внесення. Але сенат відкинув проект реформ. Тоді плебеї, що творили більшість у війську, покинули табір, що стояв під ворітьми Риму, й під проводом своїх старшин у воєннім порядку пішли на сусідні горби, щоб там

[1] Тут — скасує.

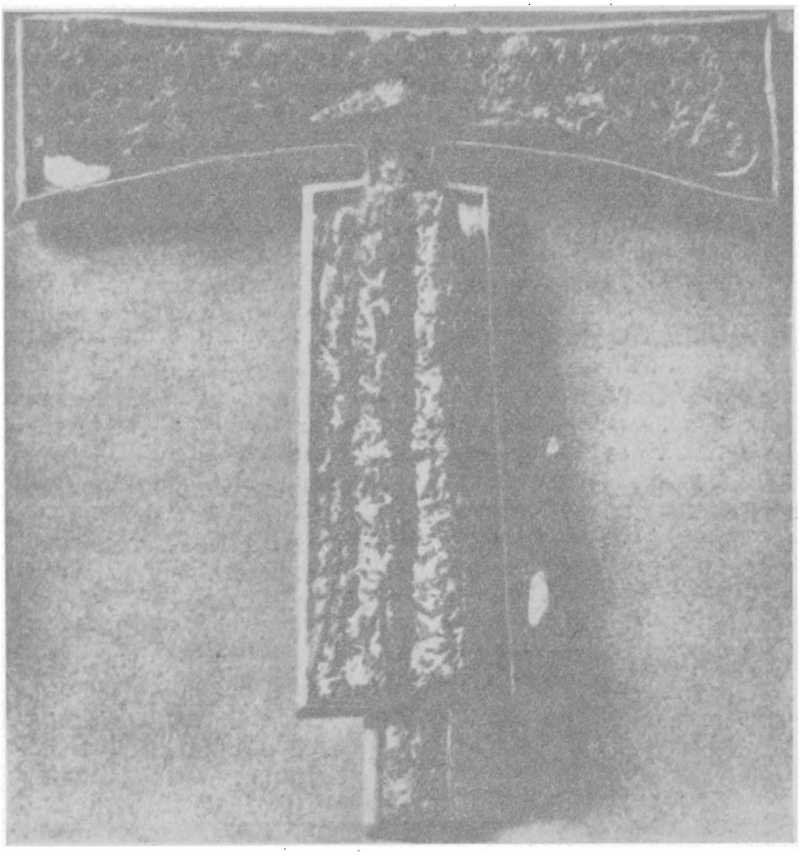

Римські «фасцеси» — в'язанка галузок із сокирою — знак влади

заснувати нову оселю. Це була т. зв. с е ц е с і я на Священну гору. Тільки тоді сенат побачив, в якій небезпеці є держава, й погодився на поступки. Оповідали пізніше, що плебеїв про потребу згоди переконав сенатор Аппій Клавдій. Він оповів їм байку про те, як члени тіла збунтувалися проти нероби-шлунка й не хотіли давати йому їжі, але через те ослабло все тіло. Аж тоді тільки виявилося, що шлунок потрібний. Таким шлунком є патриції, й хоч плебеї мусять їх живити своєю працею, та без них держава не могла б обійтися.

Здобутком плебеїв після першої сецесії був у р я д т р и б у н і в н а р о д у. Було їх спочатку два, пізніше число їх зросло до 10. Вони повинні були боронити громадян перед надуживаннями консулів й інших урядовців, мали право

закладати спротив[1] проти заряджень урядів (словом «veto» — «забороняю»), за карні проступки могли в'язнити вищих урядовців, навіть консулів. Натомість самі мали запевнену незайманість, — не вільно було їх в'язнити. Проти розпорядків[2] трибуна міг виступити тільки другий трибун і стримати їх своїм «veto». Трибунів обирали плебеї на своїх трибунальних зборах (коміціа трибута). На ці збори народ сходився дільницями міста, що звалися «трибус».

Уряд трибунів став могутньою зброєю в руках плебеїв в їхній боротьбі за рівноправність. Трибуни могли затримати все державне урядування, якщо урядовці виступали проти народу. Спочатку патриції намагалися усунути цей небезпечний контроль. Так, наприклад, у 491 р. амбітний шляхтич Гней Марцій Коріолан пробував провести постанову, щоб так довго не продавати народові збіжжя з державних магазинів, поки він не зречеться трибунату. Але трибуни поставили його перед суд, і він мусив залишити місто. Пізніше патриції погодилися на існування цих оборонців народу, бо воліли мати легальну опозицію, ніж народні повстання.

Право 12 таблиць. Крок за кроком плебеї здобували собі нові права. В 454 р. сенат дав згоду на с п и с а н н я[3] з а к о н і в. До того часу право було тільки усне, звичаєве, й урядовці могли допускатися надуживань. Списати право [було] доручено комісії д е ц е м в і р і в — десяти мужів, до яких належали не тільки патриції, але й плебеї. Їм було дано найвищу владу в державі, — на той час навіть завішено в урядуванні і консулів, і трибунів. У 451 р. децемвіри подали до затвердження народу списані закони. Вирізьблено було їх на 10 бронзових таблицях і повішено на ринку під ратушею. Але закони показалися неповні, тому збори доручили децемвірам владу ще на рік 450-й, щоб списали ще дві таблиці. Децемвіри виконали це доручення, але не хотіли уступитися уряду. Їхній проводир, патрицій Аппій Клавдій, явно змагав до тиранії. Своїх супротивників він гнобив безоглядно. Так, наприклад, одного дня під табором підступно вбили давнього народного трибуна Луція Сікка Дентата — найхоробрішого чоловіка в Римі, що брав участь у 120 боях і добув 45 почесних ран. Серед народу це викликало велике обурення. Ще більше враження зробила справа доньки сотника Луція Вергінія: Аппій Клавдій відмовив їй у правах вільної городянки й зачислив до невільниць. Її батько, щоб не допустити

---

[1] Тут — опір.
[2] Розпоряджень.
[3] Тут — складення списку, кодексу.

ганьби доньки, убив її мечем на ринку. Народ підняв повстання. У воєнім порядку рушили плебеї знову на Священну гору, щоб там обрати заново трибунів. Тоді сенат відібрав владу у децемвірів і розпочав проти них судове слідство. Аппій Клавдій сам відібрав собі життя у в'язниці, а інших децемвірів [було] засуджено до вигнання.

Вояки несуть убитого товариша. *Різьба*

Списане децемвірами **право Дванадцяти таблиць** стало основою римського законодавства. На початку цих законів зазначено, що народ є джерелом права: «Що народ постановить, те є непорушним правом. Забороняється видавання виїмкових законів. Коли йде про голову громадянина, то тільки народні збори можуть видати засуд». Але право 12 таблиць було незвичайно суворим. Дуже часто користувалися карою смерті. «Злодія, якого зловили на гарячому, якщо це свобідна людина, треба обшмагати й віддати пошкодованому[1] в невільники; коли це невільник — обшмагати і скинути зі скали» (тобто вбити). «Хто з розмислом[2] підпалив будинок або скирту збіжжя, що стоїть біля дому, того мають зв'язати, обшмагати і в огні смертю скарати». «Хто винен у чарах, того різками на смерть засікти». «За фальшиве свідоцтво кара: скинути зі скали». Засуди смерті виконували в Римі скиданням винних із Тарпейської скелі у провалля. Право 12 таблиць вирішувало також різні другорядні справи, наприклад, те, як широка має бути дорога, коли господареві вільно обтяти гілля з дерев сусіда, як далеко заорювати грунти й т. п. Були там і приписи, як ховати небіжчиків: «Мерця не вільно в місті, ані в землі ховати, ані палити на кострі. Жінки при похоронах нехай не шарпають лиця нігтями, ані голосно не заводять. Не вільно костер скроплювати дорогим вином, ані нести великих вінків, ані кадильниць. Небіжчикові не вільно давати до гробу золота. Але якщо мав зуби, золотом пломбовані, дозволяється його з ними поховати або спалити».

Право 12 таблиць не зрівняло ще вповні плебеїв із пат-

---

[1] Потерпілому.
[2] Навмисно, із заміром.

Портрет жінки, фреска з Кампанії. V ст. до Хр.

риціями, але як-не-як все ж давало користь народові, бо стримувало надужиття урядів.

Зрівняння плебеїв із патриціями. Заохочені першими успіхами, плебеї завзято повели дальшу боротьбу за поширення своїх прав. У 445 р. вони здобули право робити п о д р у ж ж я з патриціями. Це було рішення незвичайної ваги, бо обидва ворожі собі класи почали єднатися у спільних родинах і все більше зливалися в одну народну масу.

Заможним плебеям дуже залежало на тому, щоб осягнути найвищий у державі уряд консулів. Патриції не хотіли на це погодитися і в 443 р. дали плебеям тільки уряд в і й с ь-

кових трибунів «з консулярною владою», що деколи могли заступати консулів. Зате утворили новий уряд цензорів, що проводили перепис населення, — цей уряд був доступний тільки для патриціїв.

У 421 р. плебеї вибороли собі уряд квесторів — державних скарбників. Після успішної війни з етруськими Веями, в якій плебейські відділи дуже відзначились, плебеї знову підняли справу найвищого уряду. В 367 р. на внесення трибунів Гая Ліцінія і Луція Секстія їм було остаточно віддано консулат. Першим плебейським консулом став один із внескодавців — Ліціній.

Римський урядовець. *Різьба*

Але патриції рівночасно скоротили владу консулів і судівництво передали новим урядовцям — преторам, якими могли бути тільки патриції. Патриціанськими урядовцями були також культурні едилі, що мали нагляд над порядком у місті. Народні трибуни вели дальшу боротьбу за повну рівноправність плебеїв і відвойовували для них уряд за урядом. У 356 р. уперше плебей Гай Марцій Рутіл став диктатором; у 351 р. обрали плебея цензором; у 337 р. до рук плебеїв перейшов також уряд претора. Таким чином, усі державні уряди стали доступними для плебеїв.

На самому кінці плебс осягнув релігійні гідності. У цій ділянці патриції виявили себе найбільшими консерватистами й ніяк не хотіли допустити народну масу до своїх богослужень. Тільки у 300 р. до Хр. плебеї відкрили собі доступ до жрецьких урядів — понтифіків й авгурів.

Серед цеї довгої боротьби станів дуже зросло значення народних трибунів. Вони не стали звичайними урядовцями, а тримали давній характер контрольного органу. Влада їх побільшилася: вони здобули право скликати сенат і на його засіданнях ставити свої внески. Також зросло значення трибунальних комицій: їхні рішення ставали так само законом, як і рішення інших народних зборів.

Але із здобутих прав скористався не весь плебейський клас, а тільки його верхівка. Вищими урядами, що давали політичні впливи, цікавилися тільки найбагатші плебеї. Уряди в Римі були безплатні, й могли їх займати тільки незалежні громадяни. Як перше провід у державі мали визначні патриціанські роди, так [і] тепер до них прилучилося кільканадцять багатих плебейських родин, — вони тепер спільно рядили державою. Як у давніші часи, так і тепер характер влади залишався а р и с т о к р а т и ч н и м.

Але хоч римська аристократія мала великі впливи, вона все ж не могла використовувати державу для своїх станових цілей, бо її владу все обмежували народні збори. У цих зборах брали участь всі свобідні громадяни, без огляду на те, чи належали [вони] до верхньої верстви, чи до низів. Народні коміції були найвищим органом у державі, до якого йшли відклики в усіх справах; за допомогою трибунів народ міг контролювати політику урядовців і виконання всіх некорисних для себе розпорядків затримувати. Тому, хоч у Римі рядила аристократія, народ уважав державу публічним добром («res publica»), своєю власністю й охоче працював для її розбудови. Римляни відзначалися політичною тверезістю, розуміли, що занадто широка свобода веде до анархії, тому шанували свій провід. Усі господарські й соціальні непорозуміння вирішували легальним шляхом у самій державі, а назверх виступали як одноцільний і солідарний народ.

18. ЗАВОЮВАННЯ ІТАЛІЇ

Територіальний зріст Риму. Внутрішня консолідація Римської держави мала той наслідок, що сусідні племена мусили визнати над собою провід Риму. Рим віддавна належав до с о ю з у л а т и н с ь к и х м і с т. Спочатку був членом союзу, пізніше почав боротьбу з головним містом — Альба Лонга, знищив її й сам взяв провід у свої руки. Але латинські міста піддавалися йому неохоче, так що зброєю мусив їх примушувати до союзу з ним. Нарешті в 493 р. прийшло до миру й обидві сторони підписали такий договір: «Між римлянами та всіма латинськими містами має настати мир, доки земля й небо існують. Не будуть [ні] воювати одне з одним, ані наводити звідкись ворогів, але противно — приходитимуть одне одному на допомогу з усіма своїми силами, а здобиччю із спільної війни поділяться порівну. Суди у справах приватних умов мають відбуватися впродовж 10 днів у місяці. До

цього договору не вільно нічого додавати, ані нічого пропускати, коли на це згодяться римляни і всі латиняни». Отже, союз забезпечував латинським містам такі самі справи, як [і] Римові, але Рим був могутніший від сусідів і через те в недовгому часі дійшов до гегемонії. До цього союзу приступили потім ще г е р н и к и — селянське плем'я, що сиділо між річками Ліріс та Аніс.

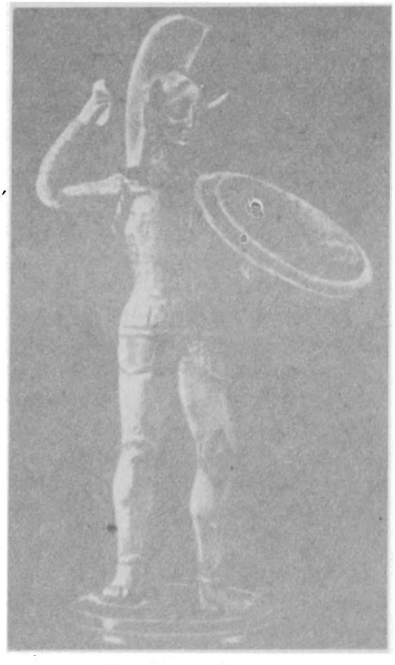

Італійський вояк

Латинський союз мав на меті боронити Лаціум від напору сусідніх племен, що бажали зайняти латинську рівнину. Оборона від зачіпливих сусідів була так само в інтересі Риму, як і латинян. Від півночі напирали на Лаціум оскійські племена. Одне з них, с а б і н я н и, вже в королівську добу ввійшло в латинську країну, але скоро злилося з місцевим населенням. Грізнішими були е к в и й в о л ь с к и, що із сусідніх гір безнастанно набігали на латинян, нищили їхні оселі й забирали здобич та людей у полон. Про боротьбу з ними залишилися тільки легендарні перекази. Гордий патрицій Марк Коріолан переслідував плебеїв, а потім, боячись народного суду, втік до вольсків і разом із ними рушив на Рим. Але проти нього вийшла мати Ветурія з найвизначнішими римлянками й запитала його, «чи виховала римлянина, чи зрадника батьківщини?» Коріолан забрався зі своїми вольсками з-під Риму.

Римлянам остаточно повелося зайняти шляхи, що лучили територію еквів з вольсками, й завдяки цьому вони перемогли кожний народ зокрема. На здобутій території Рим заснував перші свої колонії, що мали берегти пограниччя від нападів диких сусідів.

Рівночасно велася боротьба з е т р у с к а м и. І тут зустрічаємо різні перекази — про Горація Кокла, що під стрілами ворогів запалив міст на Тібрі; про Муція Сцеволу, який намагався вбити етруського короля Порсенну й перед очима ворога показати таку хоробрість, що дозволив собі

Богиня Рома веде римське військо. *Різьба*

спалити руку; про дівчину Клелію, що з товаришками втекла з етруської неволі, але за намовою громадян знову повернулася в полон.

Римлянам спочатку не велося в боротьбі з могутньою Етрурією, що намагалася наново взяти Лаціум під свою владу. Але пізніше етруски ослабли у боротьбі з сиракузанцями й ґаллами, й тільки тоді Рим осягнув перемогу над ними. Найважливішою подією було опанування пограничною етруською твердинею В е ї близько 396 р. Римський переказ приписує це діло героєві Маркові Фурієві Каміллеві. По погромі Веїв інші етруські міста склали договори з Ри-

мом, щоб забезпечити себе перед наїздом; у такий спосіб значення Риму ставало все більшим.

Наїзд галлів і війна з латинянами. Але зріст Риму перепинила несподівана катастрофа — набіг галлів. Галли, або кельти, належали до індоєвропейської групи народів і заменшкували спочатку країни на північ від Альп. Пізніше перейшли альпійські провали і спинилися на низині над рікою Пад. Вони вели ще напівкочове життя, залюбки годували свиней у дубових лісах, а управу ріллі уважали за заняття, не гідне свобідної людини. Галли були завзятими вояками. Озброєні мечами й списами, вони охоче кидалися до бою, із криком зустрічали ворога й, незважаючи на ніяку небезпеку, боролися до кінця. Войовничі ватаги галлів легко перемогли етрусків, а потім напали на Лаціум. Римське ополчення пробувало стримати наїзників над річкою Аллією в 390 р., але галли погромили римлян, напали на сам Рим, здобули слабі укріплення, спалили й пограбували місто і з великою здобиччю відійшли на північ.

Історію боротьби з галлами римські історики прикрасили різними переказами. Коли галли увійшли до Риму, то побачили там 80 сенаторів, що, немов статуї, нерухомо сиділи на ринку, — галли їх всіх вирізали. Серед ночі варвари хотіли здобути замок на Капітолії, але священні гуси, присвячені Юноні, своїм криком розбудили оборонців, й ті відігнали ворога. Галли домагалися викупу, й римляни були вже готові дати їм 1000 фунтів золота, але на допомогу Римові прийшов Камілл, звів із ворогами бій і вигнав їх із Італії.

Напад галлів був тяжкою катастрофою. Місто було зруйноване, треба було його наново відбудовувати і фортифікувати. Цю справу за переказом, провів Камілл, якому громадяни дали ім'я «другого засновника Рима». З того часу походить, правдоподібно, старий мур Рима, що його приписували королеві Сервієві Туллієві. Щоб наново розбудувати місто, римський патриціат мусив поробити поступки плебеям, і зрівняння станів поступило[1] скоро вперед.

Зруйнований Рим втратив значення серед сусідніх племен і поволі мусив його здобувати назад. Наново треба було вести війну з вольсками та етрусками. Що більше — латиняни почали змагати до самостійності. В 358 р. Римові ледве вдалося поновити з ними союз. Але, відчуваючи непевність того об'єднання, римляни почали шукати підмоги в дальших народів. У 354 р. вони уклали договір приязні із самнітами — завзятим скотарським народом, що проживав

[1] Тобто просунулося по шляху прогресивних перемін.

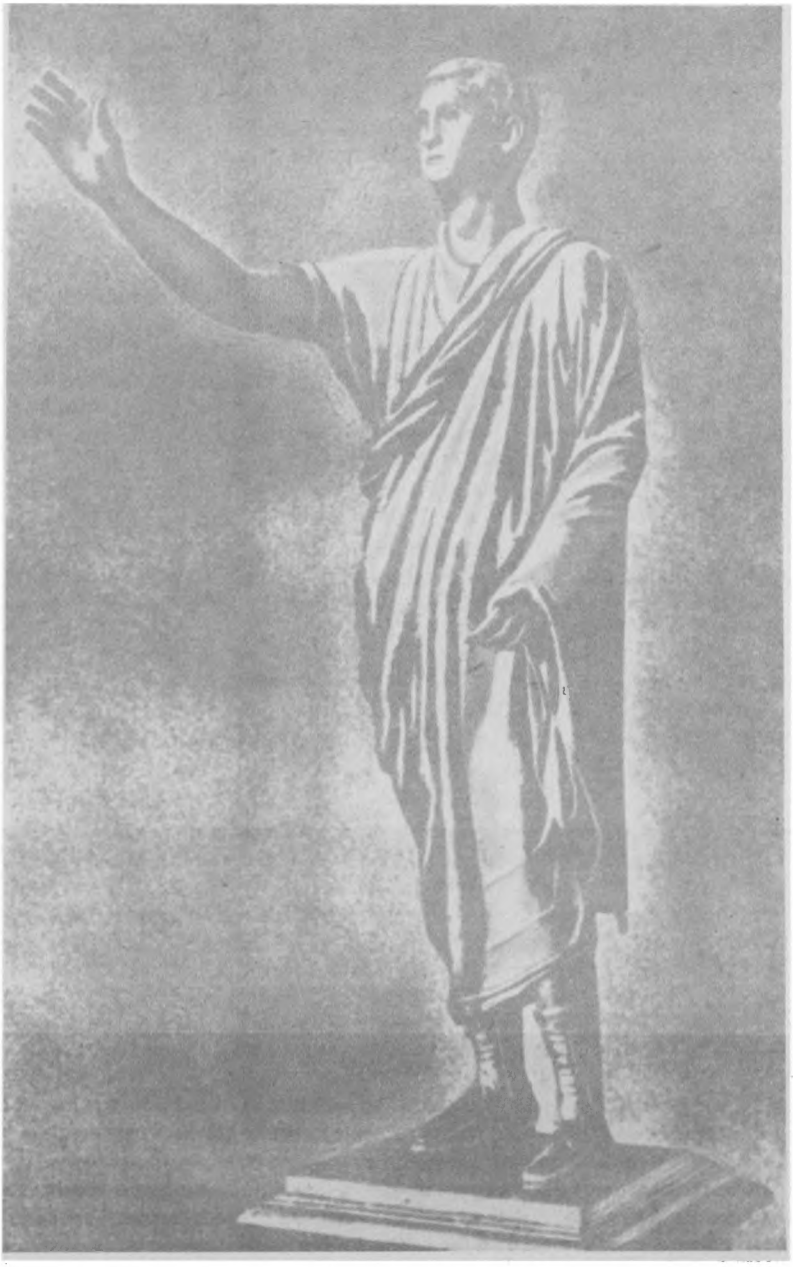

Римський промовець. *Бронзова статуя, коло 300 р. до Хр.*

на височинах Апеннін. Ці гірські племена відзначалися великою енергією і розмахом та безнастанно напирали на родючі побережні низини. Частина їх — кампани, лукани, брутійці — вже перше опанували Південну Італію. Рим уклав мир із самнітами, щоб забезпечити проти їхнього наїзду, а рівночасно — щоб мати союзника проти латинян. У 348 р. прийшло також до умови між Римом та Карфагеном — могутньою фінікійською державою, що тримала у своїх руках торгівлю у західній частині Середземного моря. Карфагеняни забезпечили Римові владу над латинянами.

Латиняни бачили, що ці союзи Риму звертаються проти них, що Рим готується цілком їх поневолити. Вони добули собі за союзників кампанів і в 340 р. повстали проти Риму. Три роки тривала війна — сили були рівні. Але римляни кинули своє військо на Кампанію і там розбили полки кампанів. Тоді почали систематичну боротьбу з латинськими містами і врешті осягнули повну перемогу.

Але своєї перемоги Рим не використав проти латинян. Політична тверезість наказувала римлянам приєднати собі найближчих сусідів у лагідний спосіб, бо Рим ніколи не зазнав би спокою, коли б зараз за його мурами жили невдоволені піддані. Римляни розв'язали[1] дотеперішній Латинський союз, але на його місці утворили нову союзну державу на нових основах. Кожне місто входило тепер у Союз із самим тільки Римом, — між собою латинські оселі не могли вже провадити ніяких переговорів. Союз із Римом для кожного міста був складений в іншій формі. Деякі оселі (Тускулум, Арицiя) дістали повне римське право: здобули права римських громадян, могли голосувати на зборах у Римі й користатися з усіх привілеїв, які прислугували римлянам. Інші міста (Тібур, Пренесте) заховали давню внутрішню автономію. Третя група дістала обмежене громадянство, без права голосу на римських зборах, але користувалася цивільним правом нарівні з римлянами. В такий спосіб Рим розбив небезпечний для себе Латинський союз, але його членів затримав при собі й приготував дорогу до їх повного об'єднання під своїм проводом.

Війна із самнітами. Свою перемогу Рим використав також на те, щоб поширити свій вплив на Кампанію. Ця родюча країна дійшла тоді до великого розвитку, мала густі оселі, розвинені міста й значну торгівлю. Найбільше кампанське місто Капуа було примушене ввійти в союз із Римом. Під

[1] Тут — скасували, розірвали.

опіку Рима піддалися також кампанські грецькі колонії, що не були певні своєї долі серед італьського населення. Рим здобував собі провідну роль у Південній Італії.

Але ці успіхи римлян підняли проти них самнітів. Через опанування Кампанії Рим замикав їм доступ до побережжя. Давній союз піпов у непам'ять, і між Римом та самнітами розгорілася велика війна, що тривала з перервами тридцять кілька років (327—290 рр. до Хр.). Ця боротьба була для Рима дуже трудна і небезпечна. Гірська країна, яку замешкували самніти, з природи була недоступна, й малі сили легко могли її боронити. Самнітське військо ділилося на дрібні відділи, які дуже завзято боронили кожний перехід у горах. Важко озброєні римські легіони не могли їм дати ради. А коли навіть і займали якусь частину країни, то війна не кінчалася, бо скотарське населення переходило в інші околиці й там далі ставило опір римлянам.

На початку війни римляни забезпечилися в Кампанії, щоб звідси вести наступ на Самніум. Але перші спроби покінчилися невдачею. Римське військо необережно ввійшло в гірські провали, й тут, під Кавдіумом, у 321 р. самніти оточили римлян і їх погромили. Римляни мусили погодитись на некорисний мир. Але цей мир вони використали на те, щоб збільшити своє військо й удосконалити тактику. В ті часи легіон поділено на менші відділи — маніпули, бо менші частини на гірському терені краще могли розвинутися в бою проти дрібних самнітських відділів.

У 316 р. війна почалася наново. Самніти скористалися з того, що головні римські сили пішли до Кампанії, наїхали на Лаціум і дуже його знищили. Але римляни невдовзі взяли гору й поволі, але систематично почали підбивати самнітську територію. На здобутих просторах закладали свої колонії, що ставали точками опору для армії. Передусім вони обсадили річку Ліріс (Фрегелле та ін.), а потім перейшли навіть за Апенніни до Апулії (Луцерія). Самніти добули собі тоді допомогу сусідніх племен, а саме етрусків, еквів і навіть колишніх римських союзників — герників. Римляни мусили вести війну на кілька фронтів. У 304 р. прийшло до перемир'я. В руках Риму залишилися майже всі здобуті простори, що оточували самнітів від заходу й полудня.

Боротьба поновилася ще в 298 р. Самніти виступили тепер спільно з етрусками й галлами, а також приєднали собі поміч Тарента — найбільшої грецької колонії у Південній Італії. Зате римляни мали на своєму боці сабельські племена й умбрів на півночі та Апулію на полудні. Римські легіони пішли походом далеко на північ на Умбрію й там, під Сентинумом, у 295 р. погромили самнітську коаліцію. Потім перенесли війну до країни самнітів. Врешті в 290 р.

Руїни римського форуму

самніти погодились на мир. Римляни залишили їм незалежність, але римські колонії замикали вже Самніум з усіх сторін, так що він фактично був залежним від Риму й утратив політичне значення.

Із самнітських війн римляни осягнули ту важливу користь, що зайняли Умбрію, країну сенонів, та Піценум над Адріатичним морем. Так само частина Апулії визнавала римську владу.

Із римських діячів цеї доби найпомітніше виступає постать цензора Аппія Клавдія. Він займався головно перебудовою Рима й дав почин монументальним римським будовам. Він побудував перший мурований гостинець, із Рима до Капуї, на віддаль до 200 км, — це славна Аппійова дорога. Не менш імпозантним його ділом були водопроводи, що простягалися на 1600 м і з гір спроваджували здорову воду до маляричного Рима. Ці будови Аппій Клавдій вів, не питаючись ні в кого дозволу, видав на них великі суми з державного скарбу й полишив по собі безсмертний пам'ятник. Дуже дбав він про прихильність народної маси, до сенату покликав багато простих громадян, а навіть таких, що їхні предки були невільниками. Патриції ненавиділи його за це, але народ ішов сліпо за ним. Він своїм авторитетом і упертістю немало причинився до реорганізації римського війська й перемоги над самнітами.

Конфлікт із Тарентом. Під час самнітських війн римляни ввійшли в близький контакт із Великою Грецією. Багаті грецькі міста, що обсіли довкола південні побережжя Італії, спочатку прихильно ставилися до Риму, що боронив їх від небезпеки нападу варварських гірських племен. Греки в Італії, так само як у своїй батьківщині, не зуміли об'єднатися в одну державу. Кожне місто було для себе окремою територією, і весь зміст життя їх скупчувався на морській торгівлі та дрібній боротьбі політичних партій, що боролися за владу.

На першому місці серед грецьких міст стояв Тарент — багате купецьке місто, що розпоряджалося великим флотом і дійшло до незвичайного добробуту та багатства. Тарентський патриціат цікавився мистецтвом і літературою, охоче підпомагав театрові, гостив мандрівних поетів і філософів, але найохочіше витрачав час на бенкети й гучні народні свята. Політичний провід був у руках амбітних демагогів, «що виявляли свою діяльність там, де не було нічого до роботи, а не являлися туди, куди їх кликав справжній інтерес» (Момзен).

Відносини Тарента до Риму не відзначалися постійністю. В місті існували дві партії: одна, поміркована, бажала заховати добрі купецькі відносини з римлянами, друга, радикально-національна, виступала гостро проти «варварів», що безнастанно поширювали свою територію. Відносини загострилися, коли Рим вислав своє військо на підмогу Фуріям — конкурентові Тарента в Південній Італії, щоб оборонити їх від нападів луканів. Тарентійці бачили тут порушення своїх торгових інтересів і відповіли на це тим, що пристали до протиримської коаліції. В 285 р. проти Риму знову повстали всі сусідні народи — етруски, самніти, галли, сенони, лукани, брутійці. У перших боях римляни понесли значні втрати, але скоро прийшли до рівноваги, в кількох битвах розгромили ворогів і закріпили за собою нові терени. Дуже гостро вони обійшлися із сенонами, що недавно увійшли у союз із Римом, а тепер його зрадили: майже все плем'я було винищене, а на адріатичному побережжі [були] засновані латинські колонії (Сена Галлика).

Тарент у самій війні не брав участі, й римляни самі уникали з ним зачіпок. Але війна вибухнула з іншої причини. Щоб захистити нову займанщину над Адріатичним морем, із Рима [було] вислано туди кілька кораблів. Римський флот по дорозі вступив до Тарента, зазначаючи свою приязнь до міста. Але тарентійці прийняли це як провокацію. Міська юрба, підбурена демагогами, кинулася на римські кораблі, здобула їх, знищила весь вантаж, залогу почасти вимордувала, почасти запродала в неволю. Рим, незважаючи на цю

зневагу, далі старався утримати мир, — жадав тільки, щоб тарентійці винагородили заподіяні шкоди. Але в Тарентї переміг радикальний струмінь, і місто видало війну Римові.

Пірр, король Епіра

Війна з Пірром. Тарентійці відважилися на війну тому, що мали забезпечену воєнну допомогу. До союзу з ними пристав П і р р — король Епіра. Це був один із найталановитіших полководців елліністичної доби. Батько його, Еакід, король молосів, поліг у домашній боротьбі, й малий хлопець знайшовся під опікою македонських генералів. Із молодого віку управлявся у війні і скоро звернув на себе увагу як сміливий жовнір. Деякий час проживав при дворі Птолемея в Александрії. Тут познайомився з таємницями світової політики, але із справжнім інтересом ставився тільки до військових справ. Писав навіть стратегічні трактати. При єгипетському дворі знайшов собі жінку, князівну Антигону, і за допомогою Птолемея повернувся на батьківське князівство в Епірі. Вірні епіроти, «альбанці старовини», прийняли із захопленням свого «орла», а він у короткий час організував їх у добру військову частину. В успішних боях він поширив свою державу, а його чистий характер, суворі звичаї, щирість і лицарська вдача єднали йому прихильників. У Македонії знайшлася партія, що бажала його посадити на престолі Філіппа й Александра, вважаючи його достойним наслідником великих володарів. Але в Македонії він утримався недовго й повернувся до свого Епіра. Там задумав сміливий план опанування західним світом, так само як Александр Великий завоював Схід. Тому радо поспішив на зазив Тарента.

Пірр до Італії виправився з 25 000 війська. Небагато більшу армію мав Александр, коли йшов на Персію. Але він сподівався на підмогу терентійців, які у своїй чванливості обіцяли йому 350 000 війська! В дійсності він застав тільки невеликі відділи найманих жовнірів, решту мусив сам організувати. Тому скоро прийшло до непорозумінь між

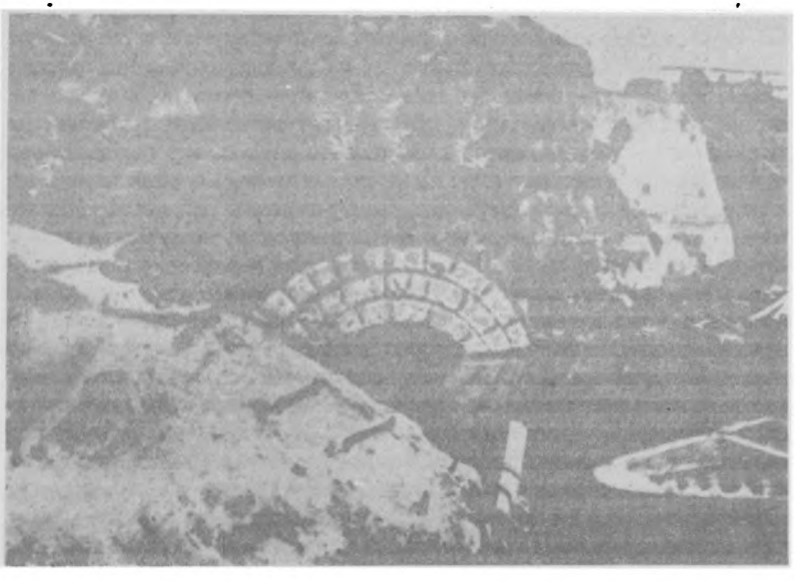

«Велика клоака» (т. зв. Cloaca Maxima) — підземні канали в Римі

ним і Тарентом і він, нікого не питаючись, обсадив місто своїм військом і завів у ньому суворий військовий режим. Заборонив усякі зібрання, позачиняв клуби (сисситіа), не дозволяв навіть театральні вистави. Він поважно приготовлявся до війни.

Римляни належно оцінювали небезпеку, розуміючи, що Пірр разом з італьською коаліцією може остаточно знищити Римську державу. Отже, не щадили ніяких жертв, щоб найкраще підготуватися до зустрічі з ворогом. Народні збори ухвалили окремі податки, до воєнної служби притягнули всіх, хто тільки міг носити зброю, — навіть безземельних пролетарів, прочистили непевні елементи в союзних містах. Головна римська армія рушила на південь, щоб не дати Піррові получитися із самнітами й етрусками.

До першого бою прийшло біля Гераклеї в 280 р. до Хр. Битву розпочала з обох сторін кіннота. Римлянам пощастило відкинути ворога. Тоді рушила піхота: вперше римські легіони зустрілися з грецькими фалангами. Сім разів війська зударялися, й бій тривав усе далі. У зустрічі поліг один із найкращих офіцерів Пірра — Мегакл, а що він того дня носив Піррову зброю, всі думали, що це король упав. Пірр мусив відкрити голову й заспокоювати замішані ряди. Серед бою він вивів проти римлян своїх слонів. Серед римської

кінноти постав переполох, і військо кинулося тікати. Тільки один хоробрий списоносець поранив у ногу слона і стримав грецький наступ. Ця битва коштувала римлянам 7000 убитими й пораненими та 2000 бранців. Остаточно переміг Пірр, але й він поніс такі втрати, що його перемога рівнялася поразці. Пізніше «Пірровою перемогою» називали воєнну перемогу без удачі.

З римськими бранцями Пірр поводився по-лицарськи й за грецьким звичаєм запрошував їх вступити до свого війська. Але римляни відповіли йому, що вони не наємники, а народне військо. Пірр бачив, що нелегко йому буде перемогти римлян, і рішився на переговори. Він годився на мир під умовою, що Рим зречеться влади над грецькими містами й поверне свободу всім італьським народам. Пірровим послом до Риму був фракієць Кінеас — зручний дипломат, зручний бесідник, якого порівнювали з Демосфеном. Похвалами, підлещуванням і дарунками він намагався приєднати римлян до свого короля. Але проти миру виступив рішуче старий цензор Аппій Клавдій, тоді вже знемощілий і сліпий. Він спочатку мовчки прислухався до нарад, а потім заявив: «Віддавна терпів я з причини моєї сліпоти, а тепер я вдячний долі, що вас не бачу, як роздумуєте над тими умовами. Коли б я ще був глухий, щоб не чути ваших ганебних промов!» Його гаряча промова переконала сенат: Піррів посол дістав відповідь, що Рим доти не буде переговорювати з королем, поки той не забере війська з Італії.

Пірр на звістку про невдачу переговорів рішився йти походом на сам Рим, щоб упокорити горде місто. Під його прапори перейшли тепер усі італьські народи, й він без перешкоди дійшов до Лаціума. Але Рим тим часом приготовлявся до оборони. На місце тих, що впали в бою, [були] утворені нові легіони з патріотичної молоді. Одна римська армія стояла на сторожі міста, друга ввійшла до Етрурії, щоб не дати етрускам і галлам получитися з Пірром, третя зайшла Піррові ззаду й перервала його получення з грецькими містами. Пірр побачив, що римляни хочуть його оточити, й мусив уступити на південь. Зиму 280—279 рр. перебув він у Таренті.

Навесні римське військо увійшло до Апулії. Пірр пішов туди зі своїми полками, й під А в с к у л у м о м у 279 р. прийшло до бою. Одна й друга сторони виступили з великими силами та з уліпшеною організацією. Пірр поділив свої фаланги на менші відділи, щоб дорівняти римським когортам, а римляни приготували окремі воєнні вози для забезпеки проти слонів. У бою остаточно переміг Пірр. Але його перемога не мала ніяких політичних наслідків. Хоч римляни

уступили з поля бою, але сили їх наново доповнювалися, й римські залоги, розставлені по всій Італії, не дозволяли італьським племенам об'єднатися з Пірром. Боротьба затяглася в нескінченність.

Кінець Пірра. Пірр, знеохочений італьськими відносинами, пробував здобути собі успіхи деінде — в Сицилії. Тамтешні грецькі колонії, під проводом Сиракуз, просили в нього допомоги проти Карфагена, що почав завойовувати острів. У 278 р. Пірр рушив на Сицилію. Спочатку справа йшла добре, він відбив карфагенян, получив грецькі міста в один союз, почав розбудовувати нову державу, побудував значний флот. Але через недовгий час він знеохотив греків до себе, бо не шанував їхнього устрою і звичаїв, а все вирішував своєю владою. Як скоро постала Сицилійська держава, так швидко почала вона занепадати.

Тим часом в Італії римляни використовували виїзд Пірра. Щоб розбити його імперіалістичні плани, Рим уклав договір із Карфагеном. Обидві держави зобов'язалися підпомагати одна одній на суходолі й на морі, поборювати всюди Пірра й укласти з ним мир тільки за спільним порозумінням. Хоч цей союз не був дуже тривкий, бо обидва контрагенти не зовсім собі довіряли, все ж їх договір підірвав широкі плани Пірра. В самій Італії римляни поволі, але систематично відвойовували втрачені простори, укріпилися в самнітській країні, зайняли Луканію і Бруттію, врешті почали здобувати грецькі міста на побережжі.

Коли в 276 р. Пірр повернувся з сицилійської експедиції, [то] застав відносини ще гіршими, як їх залишив. Тільки один Тарент визнавав іще його протекторат. Але король уважав негідним своєї слави поступатися без бою з Італії й рішився ще раз ударити на римлян. Він рушив на підмогу самнітам і під Б е н е в е н т о м у 275 р. напав на римське військо. Але частина його війська не встигла вчасно, й римляни під проводом консула Манія Курія відбили наступ. Пірр за своїм звичаєм серед бою випустив на римлян своїх слонів. Але римські стрільці наполохали звірів, і ті кинулися на власне військо. Битва закінчилася перемогою римлян. Пірр втратив великий табір, масу воєнного матеріалу, а передусім довір'я союзників. Після цього вже більше не мав чого робити в Італії і в 275 р. повернувся до свого Епіра. Там іще пробував здобути македонську корону, але згинув марною смертю у вуличній бійці в Аргосі в 272 р.

Історики, порівнюючи діяльність короля Пірра з Александром Великим, указують на те, що він мав такі самі сміливі плани, як і великий македонець. Але Пірр вів своє діло в більш

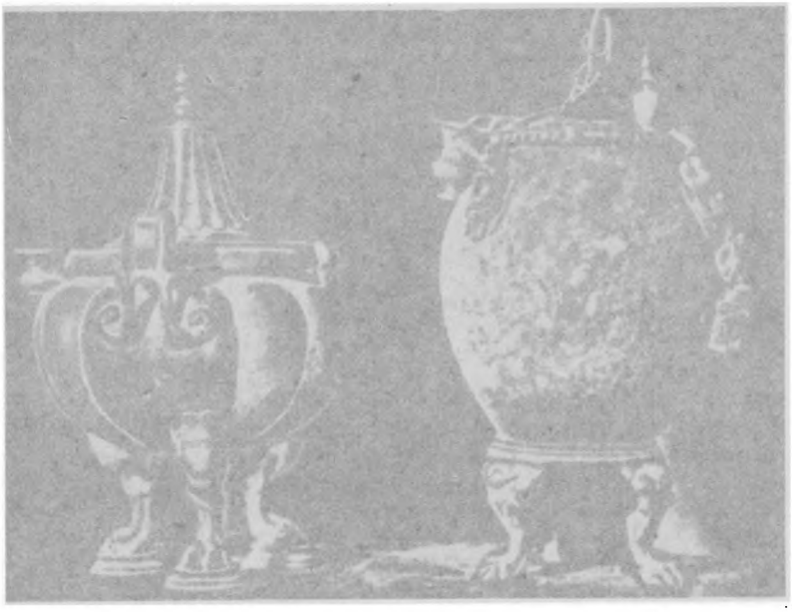

Бронзовий посуд (із Геркуланума і Помпеї)

несприятливих обставинах. Не мав він такої вірної армії, як Александр, а розпоряджався тільки найманими полками й непевними союзниками. Александр на Сході не зустрічав національного опору, тим часом Пірр мав проти себе сконсолідовану Римську державу й демократичні грецькі міста. Тож і висліди були інші. «Діло Александра пережило його, хоч творець передчасно помер. Щодо Пірра, то він бачив власними очима занепад усіх своїх планів, доки прийшла до нього смерть. Вони обидва були сміливі й великі натури, але Пірр був тільки добрим полководцем, а Александр передусім найгеніальнішим політиком своєї доби. І коли героя від авантюриста відрізняє тільки розуміння того, що можливе і що неможливе, то Пірра треба зарахувати до авантюристів. А все-таки з іменем епірота лучилися дивний чар й особливе спочування. Вони виходять почасти з його лицарськості й милого особистого чару, але ще більше з того, що це перший грек, який зустрівся в бою з римлянами. Боротьба між фалангами й когортами, між найманою армією й народним ополченням, між королівством і сенаторським режимом, між індивідуальним талантом і національною силою, — ця боротьба між Римом та еллінізмом уперше велася в боях між Пірром та римськими полководцями» (Момзен).

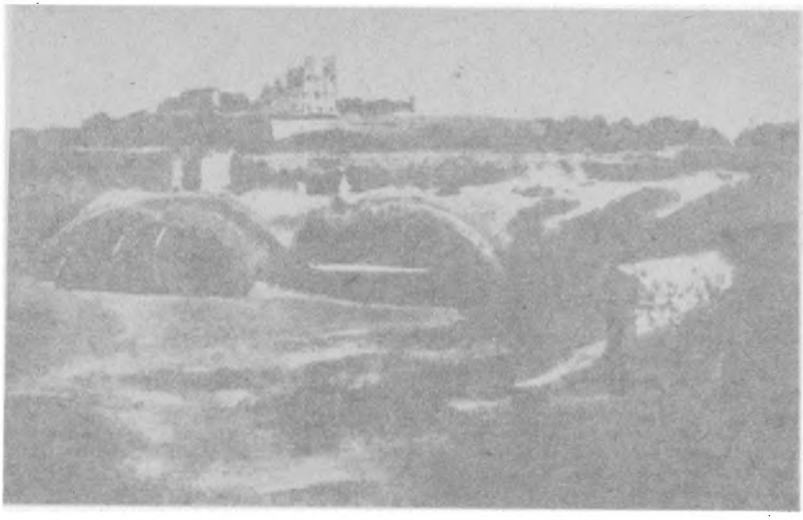

Старовинні цистерни у Карфагені

Коли Пірр залишив Італію, римляни без великого труду докінчили пацифікацію[1] збунтованих племен і міст. Єдиний Тарент, в якому залишилася Піррова залога, не хотів відкрити воріт Римові. Але коли в 272 р. до міста підплив карфагенський флот і почав блокувати порт, тарентійці рішилися визнати владу Риму. Рим залишив Тарентові самоуправу, але з умовою, що його мури повинні бути зруйновані, а флот і зброя віддані римлянам. У 270 р. римське військо здобуло також Регіум, в якому довгий час рядили збунтовані вояки. Таким чином, вся Італія стала римською країною.

Італьський союз. Коли закінчилися війни Риму з народами Італії, Римська держава завела порядок, який названо Італьським союзом. Цей союз складався з численних країн і міст, що стояли у різних відносинах до свого центру — Рима. Членів союзу поділено на три категорії: римських громадян, латинян і союзників.

Римські громадяни — це були мешканці самого Рима й деяких міст, що були в особливо тісних зв'язках із столицею. Громадяни мали права: 1) укладати між собою правні подружжя; 2) володіти й дідичити землю; 3) голосувати на народних зборах; 4) бути урядовцями; 5) від присуду урядів відкликуватися[2] до народу. Деякі завойовані міста

[1] Приборкання за допомогою каральних заходів.
[2] Тобто звертатися до народу з апеляціями на «присуди урядів».

діставали неповне громадянство, без права брати участь у зборах і бути урядовцями. Обов'язки громадян були — служити у війську й платити податок.

Латиняни не були громадянами Рима, але їхні міста творили немов окремі республіки, організовані на зразок столиці. Там вони мали повні права. Окрім того, мали право входити в подружні зв'язки й цивільні умови з римлянами. Латиняни доставляли Римові помічне військо.

Союзники, тобто союзні міста, не мали одноцільного устрою, а кожна оселя мала осібні зв'язки з Римом на основі окремого союзу. Деякі мали повну самоуправу, інші були в правах обмежені. Не вільно було їм входити в ніякі зв'язки з іншими містами, а всіма їхніми справами кермував Рим. Союзні міста доставляли також Римові військову допомогу.

Італьський союз складався з різних племен і народів. Окрім латинської мови, були тоді відомі діалекти етруський, умбрійський, оскійський, іллірійський і на полудні — грецька мова. Але під впливом Рима почалася романізація всіх членів держави.

Карфагенський саркофаг

19. ВІЙНА З КАРФАГЕНОМ

Карфаген. У той час, коли Рим поширював свою територію на суходолі, в західній частині Середземного моря наймогутнішою державою був К а р ф а г е н (Картада, Кархедон) — фінікійська колонія в Північній Африці. Найстаршою фінікійською оселею у цій стороні мала бути Утика, але потім виросло «нове місто» — Карфаген — і взяло в свої руки провід над сусідніми колоніями. Карфаген заснували переселенці з Тіра. За переказами, сюди приїхала королева Дідона й випрохала собі в місцевих мешканців стільки землі, скільки можна було накрити воловою шкірою. Діставши згоду, вона порізала шкіру на малі кусні й покрила ними простір, що на ньому стало місто.

Користаючись із доброї землі й лагідного підсоння, фінікійці завели тут зразкове хліборобство, засадили оливні й помаранчеві гаї, розвели на широку ногу скотарство. Місцеве населення, що не мало вищої культури, вони легко поневолили і зробили своїми рабами. Вся їхня плантаційна й годівельна господарка трималася на невільництві. Пізніше розвинувся також промисел, особливо коли визначні тірські роди переселилися до Карфагена, втікаючи від вавилонян. Їхні капітали підняли карфагенське господарство ще вище.

Але головним чинником, що створив могутність Карфагена, було море. Фінікійці відзначалися як відважні моряки й підприємливі купці, що залюбки пливли в далекі країни, шукаючи нових продуктів і сирівців. Карфаген поширив свою владу на інші колонії і за їх співучастю утворив велику державу, що від Сицилії й Сардинії на сході сягала аж до Іспанії й побереж Атлантичного океану. Свої володіння карфагенці старанно пильнували, не допускаючи до них нікого з чужинців. Грецький географ Ератосфен оповідає, що коли якийсь чужий моряк потрапляв їм у руки, вони безжально кидали його в море.

Підбитих народів карфагенці не вміли асимілювати: було їх замало, щоб поширити на займанщинах свою мову й культуру. Вони тільки використовували економічно населення і в тому виявляли незвичайну зручність. Як усі купецькі народи, так і карфагенці не любили вести воєн. Вони воліли мирним способом полагоджувати всякі справи. Проте примушені були звести боротьбу з греками, що своєю широкою колонізацією випирали їх із старих місць. У цій боротьбі вони осягнули те, що до західної частини Середземного моря не допустили грецьких переселенців. Карфагенці самі не були

Фінікіянка

вояками, але утримували наймане військо. Їхні великі грошові засоби дозволяли їм притягати до себе найкращих наємників і їхніми силами боронити свої інтереси.

Політичний провід у Карфагені був у руках великих купців-капіталістів. На чолі держави стояли два судді (суфети) і при них рада старших, що складалася — так само, як [і] в Спарті — з 28 членів. Цю раду обирали народні збори, але обрання було тільки формальним, бо міський патриціат

Голова африканця римських часів

фактично мав необмежену владу. Нижче населення жило під гнітом багатіїв, не маючи сили проти цього гніту повстати.

Карфаген був одним із найбільших міст старовинної доби. Старовинні письменники обчислювали карфагенців у 700 000, але новіші дослідники виказали, що ця цифра перебільшена. Імовірно, їх було не більше 200—300 тис. Все ж на тодішні відносини Карфаген був величезним містом, цей «Лондон старовинного світу», як його називає Момзен, одне з найбільших торговищ, місто обміну продуктів між різними країнами. Багатства його, що йшли з торгівлі й данин підбитих племен, дорівнювали навіть скарбам перських королів. Але культура Карфагена не була висока. Фінікійці не створили нічого оригінального ні в мистецтві, ні в науці, ні в літературі. Всім своїм єством вони віддавалися практичним справам, промислові, торговим спекуляціям і в тому виказали себе майстрами. З карфагенських творів у Римі здобула славу тільки книга письменника Мага, присвячена раціональному веденню хліборобства. Перекладено її було на грецьку й латинську мови, й сенат доручав її офіціально своїм землевласникам.

Перша Пунічна війна. Відносини між Римом і Карфагеном довгий час були приязні. Вже близько 400 р. до Хр. обидві держави склали політично-торговельний договір, яким карфагенці віддали Римові в посідання Лаціум і допустили римських купців до Карфагена та Сицилії. Сто років пізніше, в 306 р., обидві сторони порозумілися щодо сфери впливів, причому Карфаген обіцяв не втручатися у справи Італії, а Рим зобов'язався дотримуватися того самого стосовно Сицилії. Під час наїзду Пірра обидві держави знову стали союзниками і взаємно собі допомагали.

Але коли вже вся Італія знайшлася в руках Риму, політика щодо Карфагена мусила змінитися. Народні збори виступили з домаганням поширити впливи Римської держави на морі

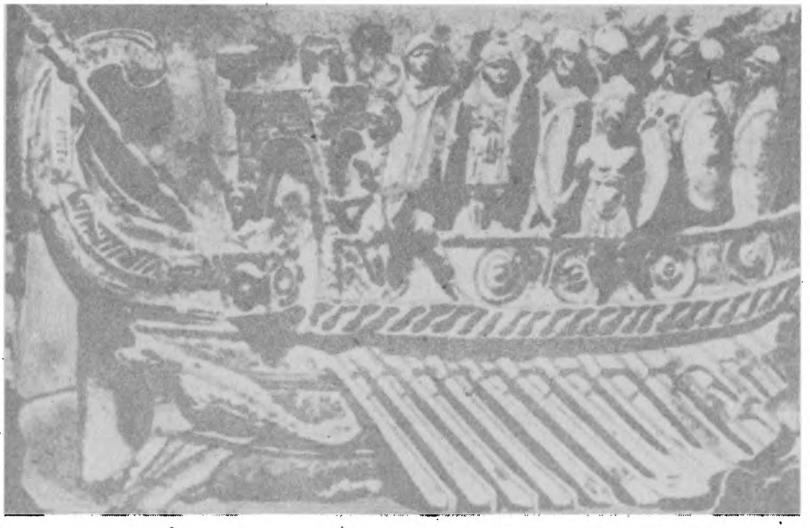

Римський корабель. *Різьба з часів цісарства*

і для їх забезпечення здобути сусідню С и ц и л і ю. Рим не міг погодитися з тим, щоб під його боком, на близькому острові, залишилася торгова база фінікіян. «Коли римляни опанували всю Італію й дійшли до сицилійської протоки, — оповідає історик Флор, — то затрималися там, подібні до полум'я, що, лютуючи, нищить усі ліси, аж поки не затримає його зустрічна ріка. Римляни бачили у найближчому сусідстві найбагатшу, але відокремлену й відрізану від Італії здобич. Їх огорнула така жадоба здобути цю країну, що вони вирішили зе́млі, яких не можна було прилучити до Італії, приєднати збройною силою».

Причина до війни знайшлася легко. У сицилійському місті Месані (тепер Мессена), напроти італійського Регіона (Реджіо), грецькі наймані вояки, що їх звали «мамертинами» — синами Марса, заснували розбишацьку державу. Коли ж сиракузанський король Гієрон хотів цю державу здобути, вони звернулися за допомогою і до Рима, і до Карфагена. Карфагенці наспіли скоріше й зайняли Месану. Ця подія дуже схвилювала римлян і, хоч обережний сенат відраджував мати союз із розбишацькими вояками, центуріальні збори вирішили підперти мамертинів й оголосили війну Карфагену.

Римське військо у 264 р. без труду здобуло Месану й рушило в глибину Сицилії. Грецькі міста, налякані недавньою перемогою Рима над Тарентом, піддавалися одне за

другим, а навіть могутні Сиракузи зірвали зв'язки з Карфагеном і визнали над собою протекторат Римської держави. Але в західній частині острова карфагенці укріпилися сильно, а їхній полководець Гамількар Баркас, тобто Грім, успішно відбивав римський наїзд. Побережні міста Карфаген боронив за допомогою свого флоту.

Тоді римляни зрозуміли, що зможуть перемогти карфагенців тільки морською силою. Історик Полібій оповідає про це так: «Римляни бачили, що війна проволікається, і вперше вирішили побудувати воєнні кораблі: 100 з п'ятьма рядами весел і 20 з трьома рядами. Але це справляло їм багато труднощів, бо ніхто в Італії не будував таких суден, а ремісники цілком не були обізнані зі способами, як будувати п'ятирядовики. І тут найкраще можна пізнати енергійну і сміливу вдачу римлян. Хоч дотепер вони ніколи не звертали уваги на море, враз, коли про це подумали, так відважно взялися за діло, що, не випробувавши добре ще сил, уже вирішили видати морський бій карфагенцям, що від предків тримали владу на морі».

На своєму воєнному флоті римляни завели одну новину, а саме те, що кожний корабель мав рухомий поміст із гаками, які можна було закинути на вороже судно. До першого бою прийшло під М і л с о м, коло північного побережжя Сицилії, в 260 р. Провід над римським флотом мав Гай Дуїлій. Карфагенці спочатку легковажили важкими й неповороткими римськими кораблями, але римляни атакували сміливо й при зустрічі з ворогом закидали свої помости на карфагенські судна, і по них легіонери вдиралися на карфагенські кораблі і зводили з ворогом бій, немов на суходолі. Так несподівано римляни перемогли на морі. Карфагенці втратили 50 кораблів: почасти їх було затоплено, почасти — взято в полон. На пошану першого переможця на морі — Дуїлія — римляни виставили на ринку колону, яку прикрасили дзьобами здобутих кораблів.

Рим, заохочений першим успіхом, рішився розбудувати морську силу й заатакувати сам Карфаген. У 256 р. в море виплив римський флот, що мав до 350 кораблів. Карфагенці заступили йому шлях під Е к н о м о с о м на Полудні Сицилії. Тут прийшло до великого бою, в якому сили обох сторін рахували на 300 тисяч вояків і гребців (очевидно, цифра значно перебільшена). Римляни перемогли тут ворога й попливли до африканського побережжя. Тут опанували надморські міста, а передусім Туніс, під самим Карфагеном. Здавалося, що Фінікійській державі прийшов уже кінець. Але римський сенат зробив тут велику похибку, бо зараз відкликав з Африки флот, а залишив тільки 15 000 сухопутного війська. Полководець Регул почав приготовляти воєнні операції, але сили його показалися замалі, і в 255 р. карфаген-

Ганнібал, карфагенський полководець

ці розбили його полки за допомогою слонів. Сам Регул дістався в полон. Пізніше римляни склали переказ, що карфагенці мучили його в жорстокий спосіб, замкнули в бочці, набитій цвяхами, обтяли повіки й так виставили на сонце, — але все те вигадки, бо Регул опісля здоровим повернувся до Рима.

Ця невдача переконала римлян, що не так легко здобути Карфаген. І хоч пізніше ще робили наїзди на Африку, але головну увагу звернули на Сицилію. Ця боротьба коштувала римлянам багато трудів і грошей. Наново треба було будувати флот, бо через недосвідченість римських адміралів то в бою, то у часі морських хуртовин затонуло багато кораблів. Врешті Римській державі не стало на це фондів, і патріотичні громадяни власним коштом будували нові судна. Хоч справа виглядала безнадійно, все ж Рим завзято йшов до своєї мети.

Останні бої велися при західному побережжі Сицилії, де карфагенці вперто боронили свої порти Дрепанум і Лілібеум. Цілих вісім років втратили римляни, щоб опанувати ці міста. Врешті в 242 р. прийшло до вирішального бою біля Е г у з и, що належала до Егатських островів. Консул Латацій Катул переміг тут карфагенського адмірала Ганнона, й карфагенці мусили залишити Сицилію.

У 241 р. Карфаген склав мир із Римом на дуже некорисних для себе умовах: зрікся влади над С и ц и л і є ю, випустив усіх бранців без відшкодування й зобов'язався заплатити Римові 2000 талантів. Так покінчилася Перша П у н і ч н а (Фінікійська) війна, що тривала 23 роки (264—241 рр. до Хр.).

У 238 р. римляни використали повстання найманих військ проти Карфагена і зайняли С а р д и н і ю й К о р с и к у.

Карфагенці в Іспанії. Ганнібал. Для Карфагена вислід війни був страшною катастрофою. Він не тільки втратив багаті острови, з яких збирав великі данини, але рівночасно втратив торговельну монополію в західній частині Середземного моря. Тепер мусив ділитися тут впливами з Римом. До того ще в Африці прийшло до повстання найманих військ, але по трьох роках завзятої боротьби (241—238 рр.) Гамількар Баркас ледве здушив і повернув спокій. Провідний клас великих купців, що мав владу в державі, втратив вже давній вплив і за всяку ціну намагався втримати мир із Римом. Але друга партія, що спиралася на військо й молодь, уважала поступки супроти римлян ганьбою для Карфагена й шукала теренів, на яких фінікійці наново могли б дійти до могутності.

З давніх часів існували фінікійські колонії на Іберійському півострові. Місцеве населення творили почасти і б е р и — плем'я, посвоячене, здається, з африканськими хамітами, — почасти кельти. Хоч ці народи мали деяку культуру, але не змогли дійти до об'єднання і створити свою державу. Фінікійці опанували родючі прибережні низини й посувалися в середину краю, експлуатуючи багаті засоби металів, особливо срібла. В 237 р. карфагенський сенат віддав провід над Іспанією Г а м і л ь к а р о в і, що стояв на чолі воєнної партії.

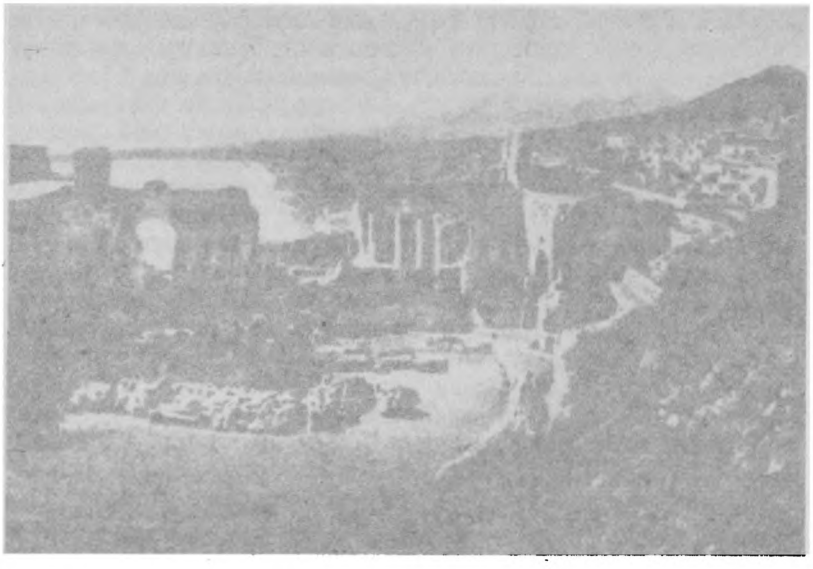

Краєвид Сицилії з руїнами театру

Талановитий полководець в короткий час опанував полудневу частину півострова, над ріками Гвадалквівір і Гвадіана. Це був початок Карфагенської держави в Іспанії. Коли Гамількар у 239 р. поліг у бою, провід над військом перебрав його зять Газдрубал. Він поширив карфагенську займанщину вздовж східного побережжя аж до ріки Ебро й умілою політикою зв'язав з Карфагеном різні іберійські племена. Карфагенською столицею став Новий Карфаген (тепер Картахена), в якому зосереджувалася іспанська торгівля. З іберійського півострова Карфаген добував з кожним роком більші доходи, а крім цього, розпоряджався незвичайно гарним людським матеріалом для свого найманого війська.

У 221 р. Газдрубала підступно вбили, й тоді провід над військом перейшов у руки Гамількарового сина — Ганнібала. Він був іще молодою людиною, мав усього 26 чи 29 років, але здобув поважний воєнний досвід під проводом батька і шваґра. Оповідали, що він брав участь у походах від дев'ятого року життя, а батько взяв від нього присягу, що ніколи не помириться з Римом. Ганнібал виявив себе геніальним полководцем, так що навіть римляни висловлювалися про нього з незвичайними похвалами. Римський історик Лівій так його характеризує: «Ганнібал від початку звернув на себе увагу всього війська. Вояки, що посивіли під

зброєю, думали, що це Гамількар повернувся, так дуже Ганнібал його нагадував. Бачили в юнакові ту саму батьківську черствість обличчя, жвавість погляду, вроду, кремезність усієї постаті. І справді, жоден у світі полководець не відзначався рівним йому талантом зносити протилежні призначення долі — владу й послух... Він відзначався сміливістю й відвагою, коли доводилося пускатися на небезпечні діла, єднав мудрість з умілістю поконувати труднощі. Труди й невигоди не ослаблювали сил його тіла і не зменшували сили духа. Він був витривалий на спеку і мороз, їдження споживав тільки в міру потреби, не шукав розкошів у їді, не мав означеної пори до праці і спочинку, так само сторожкий був удень, як і вночі, спочинкові посвячував тільки ті хвилини, що лишалися йому від праці. Для сну не шукав спокійного місця й вигідної м'якої постелі. Можна було часто бачити, як спочивав на голій землі між становищами й обозовими сторожами, серед громади вояків, накритий тільки вояцькою буркою. Не дбав про величавість убрання, а тільки про коней і зброю старався і тим перевищував товаришів. Не мав рівного собі ані серед піхоти, ані в кінноті, перший виходив назустріч, перший вступав у бій, останній з битви уступав. Але поруч із такими світлими прикметами цей муж мав і великі хиби. Знаменувала його жорстокість і віроломність, що перевищувала навіть «пунічну» зрадливість, про яку говорить приповідка. Він був без сумління, віри, побожності, не боявся богів, за ніщо уважав присягу й правдомовність; ніщо не було святе для нього, на все готовий був підняти руку...»

Похід Ганнібала. Рим із великим невдоволенням стежив за зростом Карфагенської держави в Іспанії. Знову народжувалася сила, що могла видерти йому владу на морі, здобуту такими тяжкими зусиллями. У дальшій своїй експансії карфагенці могли легко перейти Піренеї й дійти до Альп. На випадок цієї безпеки римляни забезпечили себе передусім тим, що завоювали низину ріки Пад, т. зв. Передальпійську Галлію. Головну заслугу в цьому мав трибун, пізніше цензор, Фламінії, що для зубожілих селян зажадав нових земельних наділів і заохотив сенат звернутися на північ. Його заходом побудовано також гостинець з Риму через Апенніни до Аримінума, що полегшив цю експедицію. В 225—222 рр. римські війська завоювали майже всі галльські племена, і в цей спосіб римські волості оперлися на природну границю гір Альпи.

Далі римляни почали думати про експансію за Альпами, щоб випередити похід карфагенців. За свою сферу впливів уважали Заальпійську Галлію й навіть Піренеї і в 226 р. присилували Газдрубала до умови, що карфагенські війська

не переступлять ріки Ебро. Але пізніше знайшлася нагода втрутитися й до південної частини Піренейського півострова. Іберійське містечко Сагунт, загрожене карфагенцями, піддалося під опіку Рима. Сенат спочатку вагався, але пізніше, в 220 р., таки вирішив прийняти Сагунт під протекторат Рима, щоб мати можливість контролю над Іспанією. Але Ганнібал уважав це за порушення попередньої умови, напав на Сагунт і здобув його по довгій облозі в 219 р.

Тип римлянина

Це дало привід до війни. Рим зажадав, щоб йому [було] видано Ганнібала як того, хто зломив мир. Коли карфагенці не схотіли на це погодитись, римський посол підняв фалди тоги і сказав: «Приношу вам мир і війну, — вибирайте, що хочете!» Карфагенці відповіли: «Дай нам, що хочеш». Коли ж посол заявив, що виповідає війну, всі закричали: «Приймаємо!»

Ганнібал першим розпочав війну, перейшов ріку Ебро й завоював усю країну аж до Піренеїв. Потім побережжям пройшов Південну Галлію, переправився через Родан й долиною Ізери увійшов в Альпи. Його військо рахували на 8000 кінноти, 38000 піхоти та 37 слонів. Перехід через гори тривав 15 днів і коштував карфагенцям багато жертв. Іберійські й африканські наємники, що не звикли до гострого альпійського підсоння, гинули тут десятками й сотками, а до того ще гірські войовничі племена нищили військо із засідок. Усе ж Ганнібал осягнув свою мету і з гір зійшов у Надпаданську низину.

Римляни вислали частину війська до Іспанії, щоб відрізати Ганнібала від його бази, а головні сили зібрали в Північній Італії. Публій Сципіон з невеликим відділом заступив карфагенцям шлях над Т и ц и н о м, але кіннота Ганнібала розбила його, і він, сам поранений, уступив за ріку Пад. Над Т р е б і є ю в грудні 218 р. прийшло до першого великого бою. Ганнібал своєю кіннотою вдарив на римські крила, розбив їх, оточив римський центр іззаду і розбив усю армію. Ледве частина римлян пробилася через фронт і врятувалася від

Клавдій Марцелл, римський полководець у Другій Пунічній війні. *Різьба*

погрому. Цю тактику — сильного удару на крила й оточення ззаду — Ганнібал уживав у всіх своїх більших битвах.

Ця перемога віддала в руки Ганнібала всю Надпадан-

щину. Галли, яких римляни тільки силою примушували до послуху, повстали проти Риму і своїми відділами скріпили карфагенську армію. Ганнібал зараз рушив далі на південь, але не шляхом на Аримінум, де його чекали римляни, але навпростець, через недоступні проходи Апеннін, й увійшов до Етрурії. Тут знову несподівано заскочив консула Гая Фламінія над Тразименським озером, у хвилину, коли військо було на марші витягнене в довгу колону, і страшно його погромив. Сам Фламіній поліг тут, а 25000 римлян наклали головами або дісталися в полон. Усіх італіків Ганнібал звільнив із неволі, заявляючи, що веде війну не з Італією, а тільки з Римом. Але його поклик поки що не мав наслідків: італійські племена відчували ще силу Римської держави.

По перших невдачах римляни зрозуміли, що не зможуть дорівняти незвичайній тактиці Ганнібала. Римське військо звикло до іншого способу боротьби й не могло протиставитись сильним наступам нумідійської кінноти. Тому диктатор Фабій Максим, до рук якого в небезпеці [було] віддано весь провід над військом, вирішив не зводити з ворогом бою на відкритому полі. Зате почав уживати стратегію іншого роду, а саме нападав на малі карфагенські відділи, непокоїв ворожі табори, відтинав довіз поживи та безнастанними зачіпками нищив карфагенське військо. Він уважав, що Ганнібалова армія, до якої не приходило свіжих поповнень, остаточно знищиться та здеморалізується й що потім її легко можна буде поконати. Завдяки такому способу війни Фабія прозвали Кунктатором (той, що не спішиться).

Ганнібал справді не почував себе добре через партизанські напади римлян. Хоч усі сподівалися, що він нападе на Рим і вже заздалегідь кликали: «Ганнібал перед воротами!» — він не відважився ввійти в Лаціум й пройшов боком попри столицю. Ганнібал пройшов через самнітську країну і спинився в Апулії, щоб тут викликати опозицію місцевих племен проти Італії.

Але римський народ не вмів оцінити користей Фабієвої стратегії, а жадав перемоги у відкритім бою. Нові консули Луцій Емілій Павлус і Гай Тенцій Варрон зібрали велике військо, понад 80000, і пішли наступом на Ганнібала. Обидві армії зустрілися в червні 216 р. під Каннами в Апулії. Римляни поставили в своїм центрі сильну піхоту, маючи надію розбити середину ворога. Їхня кіннота, що стояла на крилах, була доволі слаба. Ганнібал висунув свій центр наперед, у вигляді півмісяця, і поставив там галлів та іберів. Вони мали стримати перший наступ ворога. По їхніх боках, дещо ззаду, стояли добірні лівійські ветерани, ще далі, на крилах, — сильна нумідійська кіннота. Римські легіонери без труду розбили слабі відділи галлів і посунулися з ними

вперед, так що римська лінія сильно вигнулася посередині. Але тут із боків напали на них полки лівійців. Рівночасно Ганнібалова кіннота розбила римських їздців і, відігнавши їх, зайшла римському центрові ззаду. Римляни знову знайшлися оточені довкола ворогами. Бій був незвичайно завзятий. Римляни, хоч мали військо вдвоє більше, як Ганнібал, не могли розвинутися, а удар іззаду замішав цілком їхні лави. Ганнібал погромив їх тою самою тактикою, як над Требією. Римські джерела подають, що на полі бою полягло 70000 римлян та їхніх союзників, між ними також консул Емілій Павлус, 80 сенаторів і багато аристократичної молоді.

Боротьба в Сицилії та Іспанії. Наслідки катастрофи дали себе відчути дуже скоро. Племена Південної Італії, що дотепер залишалися вірні Римові, почали переходити на сторону Ганнібала: самніти, апулійці, лукани, брутійці, навіть недалекі кампани.

Ганнібал переніс свої табори на пограниччя Лаціума — до Капуї. Карфагенська перемога зробила також враження на сусідні держави. Македонський король Філіпп V, вороже настроєний до римлян, склав із Ганнібалом у 215 р. союз приязні.

Але і в тому безнадійному становищі Рим не втратив рівноваги. Послів Ганнібала, що йшли з пропозиціями миру, навіть не [було] допущено до міста. Сенат почав організовувати нове військо. До легіонів брали навіть 17-літніх хлопців, а публічним коштом викуплено 8000 невільників, щоб їх також ужити до війська. Аж тепер усі зрозуміли, що стратегія Кунктатора була найдоцільніша, й почали її наново уживати.

Рівночасно Рим намагався перекинути війну на землі поза Італією. Карфагенці, користаючись з перемог Ганнібала в Італії, задумали відібрати свої провінції, втрачені під час Першої Пунічної війни. Вони спочатку викликали повстання на С а р д и н і ї й вислали туди своє військо, але римлянам пощастило перемогти повстанців. Зате гірше для Рима розвивалися події на С и ц и л і ї. Грецькі міста, невдоволені римською владою, піддалися намові Карфагена й почали виступати проти Рима. Найсильніше з них, Сиракузи, явно вступило в союз із Карфагеном. Римський полководець Марк Клавдій Марцелл, що мав провід на Сицилії, знайшовся в дуже важкому становищі, не маючи допомоги з Риму. Проте він розпочав облогу непокірних Сиракуз, відбив наступ помічних карфагенських військ і врешті в 211 р. здобув місто. Римляни страшно сплюндрували Сиракузи. У цій боротьбі поліг серед інших славний грецький математик А р х і м е д, що сконструював нові воєнні машини, якими

боронив місто. Через недовгий час весь острів визнав знову римську владу.

У той самий час провадилася також війна в Іспанії. На самому початку війни консул Публій Корнелій Сципіон вислав туди свого брата Гнея з 60 кораблями. Гней зайняв країну між Піренеями та Ебром і цим перервав получення Іспанії з Ганнібалом. Ганнібалів брат Газдрубал виступив проти римлян зі своїми полками, але в бою над Ебром у 216 р. обидва Сципіони перемогли його, і то так рішуче, що він ледве живий вийшов із боротьби. Пізніше римляни скріпили свої сили іберійськими наємниками й рушили далі на південь, щоб остаточно знищити Газдрубала. Але необережно загналися задалеко, й молодий нумідійський князь Массиніса з карфагенською кіннотою погромив їхні легіони. Обидва Сципіони лягли на полі бою.

Публій Корнелій Сципіон Африканський, переможець Ганнібала

Хоч невдача була дуже тяжка, Рим не впав на дусі й вирішив продовжувати війну. Новим полководцем було призначено Публія Корнелія Сципіона — сина полеглого консула. Він мав тільки 26 років життя, не займав іще ніяких вищих урядів, але відзначився вже як талановитий офіцер у боях над Тицином та під Каннами. Полководцем обрали його народні збори. Він імпонував масі своєю молодечою постаттю, освітою, енергією, захопленням публічними справами та вірою в своє щастя.

Сципіон організував в Іспанії наново римські легіони й, щоб піднести їх на дусі, відразу розпочав похід на карфагенську столицю — Новий Карфаген. Карфагенці не сподівалися ніякої небезпеки й не тримали тут більшої залоги. По короткій облозі Сципіон здобув місто в 209 р. і захопив величезні воєнні та торговельні засоби, між іншим, поблизькі копальні срібла. Але найважливішим було те, що він дістав у свої руки заложників різних іберійських племен, яких тут тримали карфагенці. Через них він зумів приєднати на сторону Риму різні місцеві народи і в такий спосіб підірвати вплив на них Карфагена. Наступного року виправився він проти Газдрубала і погромив його в бою під Бекулою над

Масинісса, нумідійський король

Гвадалквівіром. У цій битві він наслідував тактику Ганнібала: вдарив на вороже військо з боків сильними полками піхоти.

Але Газдрубал видобувся з матні й чимскоріше поспішив на північ, щоб получитися з Ганнібалом. Він перезимував у Галлії, а потім через Альпи дістався у Надпаданську низину. Військо йому було невелике, всього числом кільканадцять тисяч. Консул Гай Клавдій Нерон дізнався про напрямок походу Газдрубала, зайшов йому шлях над річкою Метавр і тут остаточно розбив його військо в 207 р. Газдрубал боровся до останку і поліг геройською смертю. Голову його римляни відрубали і підкинули під табір Ганнібала. Це був знак, що великий полководець не може вже рахувати на ніяку допомогу.

Перемога Риму. Майже всі іберійські племена перейшли тепер на сторону римлян, і фінікійські міста, не маючи ніякої охорони, мусили одне за одним піддаватися Сципіонові. Переможець Іспанії з тріумфом повернувся до Риму, добув тут уряд консула і піддав під розвагу сенатові новий сміливий план війни — перенести боротьбу до Африки. В 204 р. він вирушив із Сицилії з 30000 війська і причалив до Утики. Тут на його сторону перейшов нумідійський князь Масинісса, ображений на Карфаген за те, що [той] передав його державу іншому князеві — Сифаксові. Хоч Масинісса не мав багато війська, але своїми впливами успішно допомагав римським воєнним операціям. На чолі карфагенських військ спочатку стояв Газдрубал, син Гіскона. Він необережно підсунувся зі своїми таборами під Утику. Сципіон використав це, напав вночі на карфагенців і розбив їхнє військо. У дальших боях римляни погромили також Сифакса й передали назад Масиніссі його державу.

Карфагенці побачили, що становище їхнє стає все гіршим, і викликали до Африки Ганнібала. Нещасливий полководець

тримався ще в Південній Італії; під Кротоном, при святині Гери, виставив великий жертовник і на ньому примістив напис фінікійською і грецькою мовами, в якому оповів про свої походи. Тепер, по 15 роках побуту в Італії, мусив повернутися до Африки. Причалив він до Гадруметума, пізніше пішов під З а м у, де збиралися римські війська. Перед остаточним боєм Ганнібал, бачачи непевне становище Карфагена, пробував порозумітися із Сципіоном. Але гордий римлянин зажадав, щоб карфагенці піддалися йому на ласку й неласку. Тоді почався бій. Ганнібал думав переломити римську лаву своєю піхотою, але це не були вже його давні ветерани, а збиранина різних полків. Військо його не витримало наступу римських легіонерів, і бій під Замою у 202 р. остаточно закінчився перемогою Сципіона.

Карфагенці мусили тепер прийняти римські умови миру. Вони зреклися всіх своїх займанщин поза Африкою, отже, також Іспанії, видали римлянам свій флот (окрім 10 кораблів) і зобов'язалися заплатити 10000 талантів контрибуції. Масинісса дістав титул римського союзника і зобов'язався стежити за зростом Карфагена. Сципіон відбув знову тріумфальний в'їзд до Рима, де сенат дав йому почесне прізвище «Африканського». Його заслуги були справді незвичайні: завдяки йому Рим став гегемоном на заході аж по Атлантичний океан.

Карфаген також відзначив свого героя Ганнібала, передаючи йому уряд одного із суфетів. Він намагався провести демократичні реформи в управі держави, щоб пристосувати її до змінених відносин. Члени ради старших не мали держати урядів досмертно, а народні збори мали їх обирати щорічно. Але стара карфагенська аристократія не хотіла піддатися ніяким змінам і внесла до Рима скаргу на Ганнібала. Тоді великий полководець рішився покинути невдячне місто. Спочатку він виїхав до Фінікії — до Тіра. Пізніше переїхав до Ефеса в Малій Азії й тут нав'язав зв'язки із сирійським королем Антиохом. Подав йому план великої коаліції проти Рима, в якій мали б узяти участь Карфаген, грецькі міста, Македонія й держава Селевкідів. Антиох пристав на цей план і розпочав війну з Римом. Сам Ганнібал найняв собі 30 фінікійських кораблів і з ними рушив на Егейське море. Але похід йому не вдався: йому заступив дорогу флот острова Родос і присилував повернутися. Не повелося й Антиохові у війні з Римом, і коаліція розбилася. Ганнібал тоді виїхав до Вірменії, а потім вступив на службу до короля Бітинії Прузія. З бітинським флотом він переміг на морі морські сили Пергама. Тоді занепокоєний його діяльністю Рим зажадав від Прузія, щоб видав карфагенського полководця. Ганнібал не мав уже ніякого виходу і в 183 р. покінчив життя самогубством.

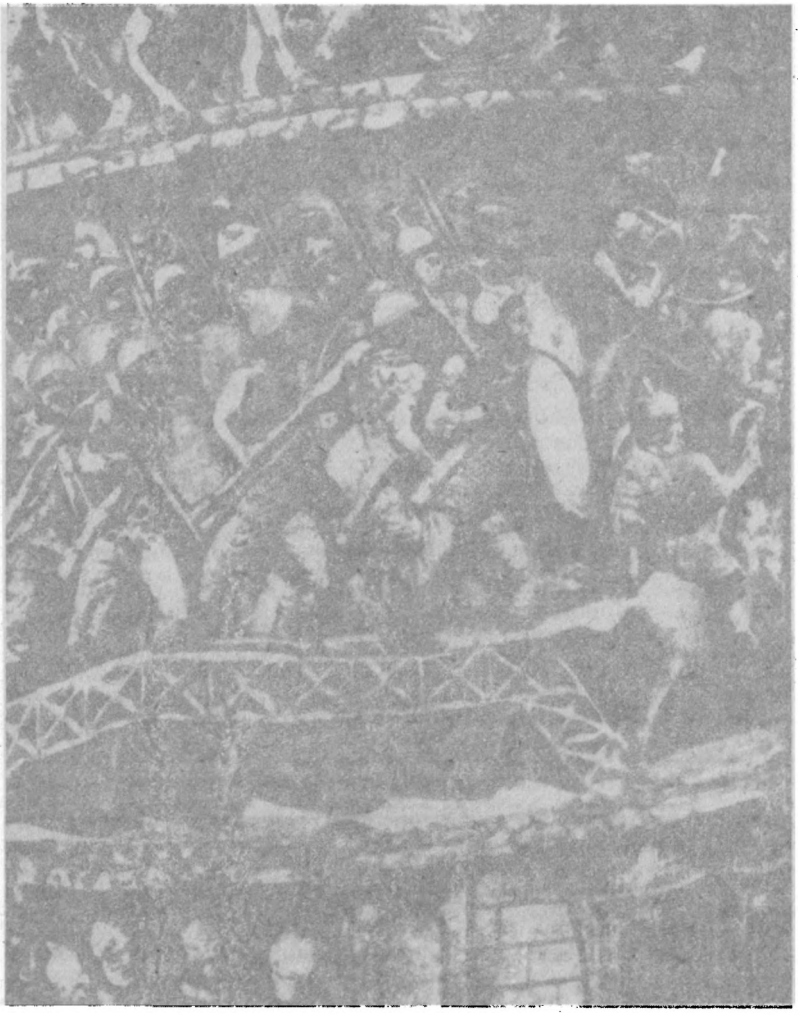

Римське військо переходить через ріку по понтонному мосту

Кінець Карфагена. Після невдач у Другій Пунічній війні Карфаген закинув свої давні імперіалістичні змагання й за всяку ціну старався утримати добрі відносини з могутнім Римом. Тому примусив Ганнібала залишити місто й перервав із ним усякі зв'язки, не пристаючи навіть на широкі плани коаліції з Грецією й Сирією. Зате всю енергію звернув

на господарське поле, розвинув на велику скалю хліборобство і промисли та старався добути собі нові торгові терени в Африці.

Але Рим все ж уважав Карфаген за небезпечного суперника і змагав до повного його знищення. Знаряддям римської політики став нумідійський король М а с и н і с с а. За свої послуги дістав він від Рима вільну руку у відносинах з Карфагеном. Це був талановитий володар, що захоплено працював над розбудовою своєї держави, — привчив своїх кочовиків до осілого життя, поширював управу землі, будував міста. Але неродючі степово-пустельні простори, над якими [він] мав владу, не вдовольняли його, й він намагався добути собі кращі терени від карфагенців. Все поширюючи свої займанщини, він оточив довкола Карфаген. Карфагенський сенат безнастанно висилав скарги на Масиніссу до Рима, але без успіху: римляни все стояли по стороні свого союзника. Найгостріше виступив проти Пунічної держави Марк Порцій Катон — загальношанований консул і цензор. Він сам їздив до Карфагена на чолі слідчої комісії й мав змогу придивитись власними очима до багатства цього міста. Він побуджував проти карфагенців публічну опінію й кожну свою промову кінчав словами: «Зрештою думаю, що Карфаген треба знищити».

У 150 р. прийшло до відкритої війни Карфагена з Масиніссою. До голосу прийшла воєнна партія, що вважала, що тільки силою можна заімпонувати Римові. Карфагенські полководці несподівано з 50000 війська рушили на Масиніссу, думаючи цілком знищити його країну. Але нумідійський король показався незвичайно спритним вождем і, хоч був неприготований, у вирішній зустрічі розгромив усю карфагенську армію. Він мав тепер відкритий шлях на Карфаген. Але, як добрий політик, затримався перед воротами і післав скаргу до Риму, що карфагеняни порушили мир. Карфагенський сенат старався загладити справу, покарав смертю своїх генералів і вислав до Рима святочне посольство із заявою, що Карфаген піддається на ласку й неласку.

Але Рим не задовольнився цією покорою й вислав до Африки військо. Римські легіони причалили під Утикою, й консули зажадали, щоб Карфаген видав усю зброю. Карфагенці необережно погодилися на це й переслали до римського табору 2000 воєнних машин і 200 тисяч штук всякої зброї. Тоді римські представники проголосили Карфагену постанову свого сенату, щоб усе населення залишило місто й перенеслося на 15 км у глибину суходолу, бо місто римляни вирішили знищити.

Цей жорстокий наказ зробив страшне враження на карфагенських послів. «З криком підняли вони руки до неба й закликали богів на свідків, що їх римляни обманули; потім

Руїни Карфагена

почали кидати на римлян тяжкі зневаги, чи шукаючи смерті, чи були вже позбавлені розуму, чи тому, що хотіли присилувати римлян, щоб їх зневажили. На землю кидалися і били об неї руками й головами, дерли на собі одежу і, як божевільні, ранили свої тіла...» (Аппіан).

Звістка про постанову римлян викликала в Карфагені повстання. Рада старших вирішила боронити місто до кінця. Полководцем обрали генерала Газдрубала, якого давніше засудили на смерть за виступи проти Риму. Щоб збільшити число війська, проголосили свободу всім невільникам. Спокійне торгове місто перемінилося на воєнний табір. «Священні гаї, всі святині й інші просторі міста замінили на робітні; чоловіки й жінки працювали в них днями й ночами, відпочиваючи й обідаючи групами в означенім порядку. Денно вироблювали по 100 щитів, 300 мечів, 1000 стріл до катапульт, 500 списів, а катапульт стільки, скільки могли. Щоб можна було катапульти натягати, жінки обтинали собі волосся, бо іншого матеріалу не було» (Аппіан).

Газдрубал добре організував оборону, забезпечив місту добре постачання, приєднав допомогу інших фінікійських міст, навіть зумів добути собі прихильність частини нумідійців. Римські консули з різних сторін пробували здобути Карфаген, але не могли нічого досягти. Врешті, по двох

роках облоги, сенат вислав до Африки Публія Корнелія Сципіона Еміліана — онука давнього переможця, молодого представника славної родини. Він склав новий план облоги, оточив місто довкола валами, зачинив доступ до порта і крок за кроком посувався вперед. У Карфагені не стало засобів поживи, почалися голод і епідемічні хвороби. Становище оборонців ставало все безнадійнішим, так що Газдрубал пробував уже переговорювати з римлянами, але Сципіон виявив тверду непоступливість. Врешті римляни пробилися через укріплення і вдерлися до міста. Тут почалася завзята боротьба за кожну вулицю, за кожний дім. Остаточно римляни підпалили місто в трьох місцях. «Це було страшне видовище. Коли вогонь поширювався і все нищив, жовніри старалися валити доми не поодиноко, а цілими групами. Постав великий гамір, бо з камінням спадали цілі маси трупів. Деякі люди були ще живі, особливо старики, діти й жінки, що ховалися в закутинах домів. Вояки, вкриті ранами й напівспалені, видавали нелюдські звуки. Інших, що падали з висоти, розбивало і привалювало камінням і балками, що з ними летіли. Жовніри відсували звалища і відкривали собі шлях сокирами й гаками, а до ям кидали разом трупи й живих, тягнули їх і розривали залізним знаряддям. Одні падали головами вділ, так що їхні тіла ще довго рухалися, іншим копита (коней. — *Ред.)* кіннотників ломили лиця і черепи...»

Газдрубал із старшиною в останню хвилину вийшов із замку з оливним гіллям — ознакою миру, вийшов назустріч Сципіонові й упав до ніг переможця. Його жінка виказала більшу силу духа, бо вбила своїх дітей і разом із ними кинулася у вогонь. Так у 146 р. до Хр. римляни здобули Карфаген. Руїни міста з наказу сенату зрівняли із землею і присвятили підземним богам — мала тут навіки залишитися пустеля. Сципіон Еміліан, так само, як [і] його дід, дістав почесне ймення «Африканського».

20. ЗАВОЮВАННЯ СХОДУ

Перші війни з Македонією. Рівночасно з Пунічними війнами Рим звернув увагу також на схід — на Грецію й елліністичні держави. Великі монархії, що постали по розкладі держави Александра Великого, непокоїли їх своїми імперіалістичними тенденціями. Те саме змагання завоювати Італію, з яким виступив Пірр, могла повторити котра-будь із східних держав — Македонія, Єгипет, Сирія, і то з далеко

Римський сенаторський почет. *Плоскорізьба*

більшими силами. Коли б котрась із тих держав вмішалася в італійські справи, Рим міг підпасти під владу східного деспотизму. Буйний розвиток грецької культури, що заливала Рим своїми продуктами й впливами, наказував також обережність: римляни могли втратити національну самобутність. Отже, різні причини нахиляли римську політику зайнятися Сходом.

До першого зудару[1] прийшло з найближчим Балканським півостровом. Тут найбільшу силу мала Македонія під династією Антигонідів, що мала деякі землі над Дунаєм і намагалася утримати провід в Елладі. З давніх грецьких держав Афіни цілком втратили значення, Спарта деколи ще доходила до голосу. Більші політичні впливи мали два союзи — Етольський у Середній Греції та Ахайський на Пелопоннесі. На сході животів іще Епір, що перемінився на республіку, та постала нова держава в Іллірії зі столицею у Скодрі. Римляни наперед попали в конфлікт з іллірійцями, що розвинули в себе морське розбишацтво, непокоїли всі побережжя Адріатичного моря і дошкуляли також римським купцям. Коли іллірійська королева Тевта не хотіла дати Римові сатисфакції й боронилася тим, що піратство — це природне право її підданих, римські посли заявили, що навчать іллірійців кращих прав. І справді, римський флот

[1]Зіткнення.

у 229 р. зайняв острів Коркиру, місто Епідамн та інші побережні оселі, а сенат проголосив їх вільними державами під опікою Риму.

Ця пацифікація Іллірії здобула римлянам велику славу в Греції: афіняни допустили навіть римських громадян до Елевсинських містерій, а Корінф — до Істмійських ігрищ. Але проти Риму виступила Македонія, що скоро зрозуміла, що римляни не вдовольняться частиною побережжя, але схочуть зайняти всю Елладу. Під час Другої Пунічної війни македонський король Філіпп V разом із Ахайським союзом став по стороні Ганнібала і готувався до походу на Італію. Але римській дипломатії повелося приєднати Етольський союз, що виступив проти Македонії. Таким чином, т. зв. Перша Македонська війна (215—205 рр.) обмежилася територією самої Греції. Філіпп мусив залишити план італійської експедиції, а із загальної ворохобні скористав тільки те, що поширив свої границі в Іллірії.

Римляни пізніше склали мир із Філіппом, але не дарували королеві того, що він виступив проти них у найтяжчу хвилину, під час Ганнібалового наїзду. Невдовзі знайшлася нагода відплатити Македонії за цю зраду. В 203 р. Філіпп уклав союз із сирійським королем Антиохом III проти Єгипту. В Єгипетській державі по смерті Птолемея Філопатора (221—204 рр.) прийшло до домашньої ворохобні, й вороги Лагідів хотіли використати цей момент, щоб поділитися єгипетськими провінціями: Сирія мала забрати Фінікію з Палестиною і Кіпр, а Македонія — острови на Егейському морі. Але це порушувало дотеперішню рівновагу серед елліністичного світу, і в обороні Єгипту виступили менші держави, як Родос, Пергамон, Візантія й інші. В самій Греції Філіпп знайшов підмогу в Панеллінському союзі, до якого втягнув значну частину грецьких державок. Але Етольський союз, а також Афіни не хотіли піддатися під провід Македонії й повернулися за допомогою до Рима (200 р.).

Римський сенат радо прийняв цей зазив, уважаючи, що прийшла відповідна хвиля, щоб упокорити Філіппа. Але римський народ, перевтомлений недавньою війною з Карфагеном, неохоче поставився до плану нової війни, і треба було тільки великого натиску з боку сенаторів, щоб видати війну Філіппові. Так почалася Друга Македонська війна (200—197 рр.).

Римське військо переправилося через Адріатичне море й увійшло до іллірійської провінції Дасаретії. Філіппові сили були тут такі невеликі, що римляни без перешкоди зайняли країну й перейшли до Етолії. Грецькі міста, налякані їхнім походом, одне за другим почали відступати від Македонії. Тоді молодий римський полководець Тит Квінцій

Антиох III, король Сирії

Ф л а м і н і й звернувся на північ, до Фессалії, де стояв Філіпп зі своїми військами. До вирішного бою прийшло під К і н о с к е ф а л а є м у 197 р. Спочатку Філіпп мав перевагу: його фаланги розбили ліве крило римлян. Але пізніше римляни здобули перемогу на правому крилі й оточили довкола македонську армію. Філіпп зазнав дуже важких втрат і мусив миритися.

Фламіній подиктував йому важкі умови. Король мусив зрезигнувати[1] з усіх земель у Греції, Іллірії, Фракії, Малій Азії, віддав Римові свій флот і зобов'язався заплатити контрибуцію в сумі 1000 талантів. Римляни могли позбавити його цілком престолу, але не мали сили на те, щоб взяти під свою управу такі великі простори. Вони воліли залишити Македонію незалежною державою, але позбавили її провідного становища, яке вона мала дотепер. З інших земель поробили вільні, але слабосильні держави.

На Істмійських ігрищах улітку 196 р. Фламіній проголосив святочно с в о б о д у в с і х г р е ц ь к и х м і с т. Греки прийняли цей розпорядок із незвичайним захопленням — усім здавалося, що знову повертається світла доба вільної Еллади. Але Рим ужив тут тільки свою мудру державну політику, яка містилася у словах «розділяй і пануй» (devide et impera). Греція, поділена на дрібні державки, не була вже грізна для Римської держави.

Війна з Антиохом. Під час погрому Македонії союзник Філіппа Антиох III вів щасливу боротьбу в Сирії, погромив єгипетські війська й посунув свої границі аж до Червоного моря. Свої здобутки закріпив він тим, що віддав свою доньку за молодого єгипетського короля Птолемея Епіфана. Потім у спілці з другим зятем, королем Каппадокії Аріаратом, побільшив свої землі в Малій Азії. Тільки тоді рішився вмішатися у грецькі справи, до чого підбивав його Ганнібал.

---

[1]Тут — покинути.

Визначний римлянин із жінкою *(здогадний портрет Катона та його жінки Порції)*

По стороні Антиоха стали зараз Етольський союз, невдоволений політикою римлян, та деякі менші міста. Здавалося, що вибухне загальне повстання, й система рівноваги, встановлена Римом, захитається. Антиох перевіз своє військо до Греції й почав посуватися на захід до Адріатичного моря. Римляни вважали це за виступ проти себе і виповіли королеві війну в 192 р. Дальший хід подій залежав від того, як до війни поставиться Македонія. Але Філіпп не міг дарувати Антиохові, що він перше не допоміг йому проти римлян, і тепер заявився за Римом. Супроти такого становища Філіппа Антиох почав відворот із Греції. Римські війська пішли за ним і погромили його у Ф е р м о п і л а х у 191 р.

Антиох покинув тоді Грецію, але римляни рішилися переслідувати його. Римський флот з'явився вперше в Егейському морі й у двох битвах недалеко від Хіоса погромив сирійські кораблі. Рівночасно римські легіони пройшли важку дорогу через Македонію і Фракію, переправилися через Геллеспонт і ввійшли до Малої Азії. Формальний провід над військом мав консул Луцій Корнелій Сципіон, але дійсним начальним вождем був його брат Публій — переможець

Портрети македонських королів: Філіппа V, Персея та Антигона

Ганнібала. Сенат розумів вагу цього походу й вислав до Азії найкращого свого полководця. До головного бою прийшло під Магнезією наприкінці 190 р. Римська кіннота вдарила на ліве крило Антиоха, розбила його і ззаду вдарила на центр сирійської армії, де стояла важка піхота. Хоч в іншому місці Антиох переміг, але остаточно бій покінчився погромом його армії. Його втрати рахували на 50000 людей.

Перший виступ римлян в Азії, що закінчився такою світлою перемогою, зробив незвичайне враження в Азії. Відразу поширилася віра, що римські легіони є непереможні. Антиох мусив прийняти всі умови, які Рим йому поставив. Він зрікся всіх земель у Малій Азії, аж по гори Тавр, на цьому просторі мав залишити всю зброю й воєнні засоби, мав видати всіх воєнних слонів, а також увесь флот, за виїмком 10 кораблів. Сирійському флоту не вільно було проїздити далі, як до рогу Сарпедон у Кілікії. До того ще мав заплатити 15000 талантів контрибуції в сріблі. Здобуті землі римляни поділили між своїми союзниками. Найбільше дістав пергамський король Евмен, що допоміг римлянам своїм військом. Його держава, що простягалася по обох сторонах Геллеспонту, мала стояти на сторожі римських інтересів в Азії, так, як Нумідія в Африці.

Щоб забезпечити порядок у Малій Азії, консул Гней Манлій Вульсо в 189 р. виправився проти галатів — кельтського племені, що перед століттям осіло на Анатолійській височині й розбишацькими нападами непокоїло всіх сусідів. Римські вояки нещадно знищили всю країну й остаточно присилували галатів до миру.

Занепад Македонії і Греції. По катастрофі Сирії східні держави були так стероризовані, що вже не відважувалися виступати проти Риму. Римляни все більше втручалися в їхні

справи, перебравши на себе роль судді у дрібних спорах різних державок. Незалежне становище затримав тільки новий македонський король Персей (179—168 рр.). Він не тільки не піддавався під впливи Рима, але й почав організувати протиримський союз. Він добре загосподарював свою державу і мав такі великі грошові засоби, що міг собі найняти цілі полки з варварських войовничих племен. Римляни зорієнтувалися скоро, до чого Персей веде, і почали Третю Македонську війну (171—168 рр.).

У початках боротьби римлянам не велося: по стороні Македонії стали Іллірія й Епір, і римські війська у дрібніших зустрічах зазнали поразок. Аж у третьому році війни консул Луцій Емілій Павлус опанував ситуацію, увійшов у Македонію й під Піднною в червні 168 р. з двох сторін ударив на армію Персея. Македонська фаланга, наїжена довгими списами (сариссами), ще раз показала тут свою силу. Але маніпули римської піхоти за допомогою кінноти і слонів таки перемогли македонців. Персей втратив цілком голову, кинув свою країну й утік на схід. Пізніше роздумався, повернувся і піддався римлянам, думаючи, що врятує державу. Але Рим не знав пощади, й Персей мусив прикрашати своєю особою тріумфальний в'їзд Емілія Павлуса до Рима. По двох роках Персей помер у неволі.

Римляни скасували Македонське королівство й усю країну поділили на чотири республіки зі столицями в Пеллі, Фессалоніці, Амфіполісі й Гераклеї. Найгостріше заборонено тим державам мати які-будь зв'язки між собою. Ахайський союз, що також виступав проти Рима, зустріла інша кара: 1000 найвизначніших громадян забрано до Рима як заложників; між ними був і Полібій, що вславився як історик Римської держави. Переможці за своїм звичаєм нагороджували союзників і карали ворогів. Найтяжча доля зустріла епірських молосів, що допомагали Персеєві: римське військо знищило жорстоко їхню країну, а 150000 людей запродало в неволю. Зате з римської ласки скористалися Афіни: дістали кілька островів на Егейському морі, між іншим острів Аполлона — Делос, що невдовзі і став центром грецької торгівлі.

Мир у Македонії протривав не цілих двадцять років. Від початку римляни зустрічали там усякі труднощі, бо завзятий, войовничий народ не міг забути своєї незалежності. Врешті в 149 р. вибухнуло загальне повстання. Провід обняв якийсь Андріск, що називав себе Філіппом, сином Персея. За короткий час здобув собі визнання в усій Македонії, а навіть деякі грецькі міста готові були стати по його боці. Становище було тим небезпечніше, що рівночасно велася Третя Карфагенська війна. Але римляни вислали два легіони під проводом Квінта

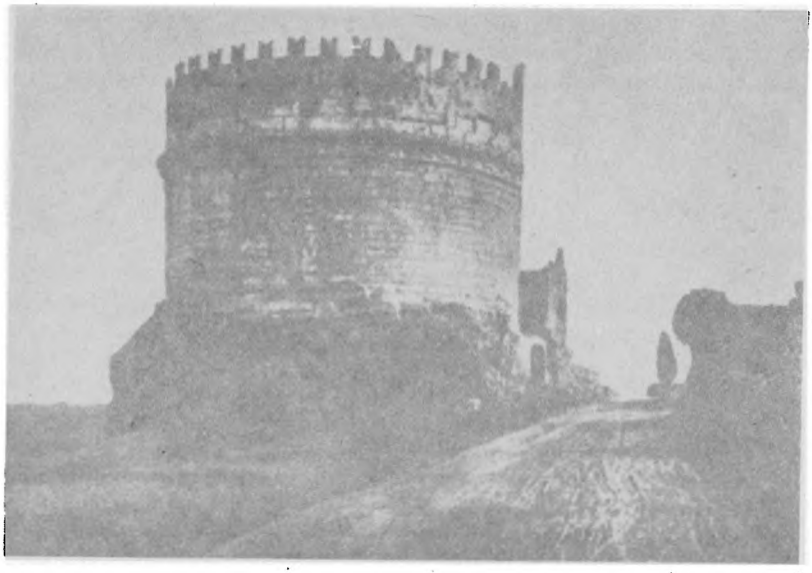

Гробниця Цецилія Метелли при Аппійовій дорозі в Римі, пам'ятник могутності римської шляхти

Цецилія Метелла, і він скоро придушив повстання у 148 р. Так покінчилася Четверта Македонська війна.

Рим покарав македонців тим, що скасував дотеперешні республіки й перетворив Македонію на підвладну собі провінцію. Долучено до неї також Іллірію й Епір.

У 146 р. вибухнуло нове повстання проти Риму у Полудневій Греції. Підняв його Ахайський союз, невдоволений тим, що Рим обставав за Спартою. На з'їзді в Корінфі союзні міста ухвалили однодушно зброєю боронити свої права. Завзяття було таке велике, що навіть [було] даровано свободу невільникам, щоб збільшити число війська. Але римські полководці у двох битвах, коло Фермопіл і на Істмі, розбили цілком ахайців. Ахайський союз [було] розв'язано, винуваті міста мусили заплатити контрибуції, проводирів покарано смертю. Найтяжча кара зустріла Корінф, що найбільше ангажувався проти Риму: все місто [було] спалено і зруйновано, а всякі дорогоцінності і мистецькі твори переможці вивезли до Італії. Але самоуправу грецьких державок римляни ще не знесли, встановили тільки нагляд над Елладою з рамени македонських намісників. Проте до давнього значення Греція вже не повернулася.

Занепад держави Селевкідів. До скріплення влади Риму на Сході немало причинився внутрішній нелад у Сирії. Держава

Селевкідів між елліністичними державами була найбільша простором. Спочатку вона сягала від Егейського моря аж до Інду. Але в цій величезній державі не було внутрішньої єдності, бо іншу культуру й традиції мав Іран, інші — Месопотамія, а іншим життям жила Західна Азія. Засновник держави Селевк I і його син Антиох I (281—261 рр.) розуміли, що елементом, який би злучив різнорідні провінції, можуть бути тільки греки, і тому протегували дуже грецьку колонізацію в Середній Азії, закладали грецькі міста, військові оселі і твердині й через них впливали на місцеве населення. У той час постало в їхній державі понад 100 міст із такими назвами, як Селевкія, Антиохія, Лаодікія та інші, — від імен володарів і їхніх жінок чи дітей. Перші Селевкіди, йдучи за давньою перською традицією перських королів, поставили високо авторитет королівської влади, прийняли орієнтальний церемоніал, навіть наказували складати собі божу пошану. Управу провінцій тримали всюди грецькі стратеги, що займали місце сатрапів. Столиця держави була спочатку у Вавилоні, але потім її було перенесено до Антиохії в Сирії, щоб бути ближче до грецького світу. Ту саму політику продовжували Антиох II (261—246 рр.), Селевк II (246—226 рр.) і Селевк III (226—223 рр.). Хоч серед самої династії не було згоди й приходило не раз до внутрішніх спорів, еллінізація Сходу поступала[1] успішно.

Найвизначнішою постаттю серед Селевкідів був Антиох III Великий (223—187 рр.). Він зайняв престол як 20-літній юнак, але виказав незвичайну енергію в боротьбі з відосередніми силами, що розбивали його державу, й упродовж значного часу утримував непорушену цілість своєї імперії. Він намагався також поширити свої границі в бік Єгипту й Малої Азії, але Рим не дозволив йому цього, й уперше Схід пізнав силу римської зброї. Невдачі Антиоха в боротьбі з римлянами підірвали його авторитет також серед східних народів. У той час уперше приходить до значення держава парфян — іранського племені, що під проводом династії Аршакідів готувалося зайняти провідне місце в Ірані. З-під влади Антиоха вийшли тоді Бактрія, Мідія, Вірменія. Як тільки закінчилася війна з римлянами, Антиох зараз виправився на схід рятувати свої провінції, але там поліг у боротьбі за якусь святиню.

Сирійська держава занепадала далі за Селевка IV

[1] Тут — відбувалася, просувалася.

Селевк Нікатор, засновник держави Селевкідів

Філопатора (187—175 рр.), що мало займався державними справами. Антиох IV Епіфан (175—164 рр.), брат Селевка, здобув престол силою й вів обережну політику супроти Риму. Але коли він напав на Єгипет і дійшов до Александрії, римляни рішуче виступили проти нього. Оповідали, що римський посол зазначив коло палицею довкола короля і зажадав, щоб [той] пристав на умови Риму, доки це коло перейде. Антиох мусив умову прийняти. Антиох IV намагався тісніше зв'язати різні частини своєї держави в одну цілість, але це викликало виступ проти нього різних народів. Між іншим, він хотів запровадити культ грецьких богів у Палестині. Жиди відповіли на це повстанням у 167 р. під проводом Мататія з роду Гасмонеїв та його сина Іуди з прізвищем Маккабі-Молот. Жиди віднеслися[1] за допомогою до Риму, й сенат, вірний гаслові: «розділяй і пануй», визнав їх союзниками римського народу. Сирія мусила знищити новопобудований флот і позбутися воєнних слонів. Римський посол Октавій поводився в Антиохії так безоглядно, що підбурена юрба вбила його в 163 р. Боротьба в Палестині тяглася довший час. У 141 р. сирійські війська залишили Єрусалим, і жидівська держава стала вільною. В 131 р. сирійці знову здобули священне місто і зруйнували його мури. Але остаточно перемогли жиди й проголосили незалежність своєї держави.

По смерті Антиоха IV в Сирії почалася довголітня домашня війна між різними претендентами на престол (Антиох V Євпатор, 164—162; Деметрій I, 162—150; Александр Балас, 150—145; Деметрій II, 145—139; Антиох VI, 145—142; Антиох VII Сидет, 138—129; вдруге Деметрій II, 129—126; Антиох VIII Грипос, 125—96; Антиох IX, 114—95 рр.). Серед цієї ворохобні Сирія втратила остаточно східні провінції, а держава парфян поширилася аж до Євфрату.

---

[1] Тут — звернулися.

Мури м. Корінф. *Фотографія*

Римські провінції. Під час війн із Македонією та Карфагеном Рим порядкував поволі відносини у своїх старих і нових провінціях. До половини II ст. до Хр. цих провінцій постало шість. Найстарша була Сицилія, здобута по Першій Пунічній війні 241 р. Столицею її було Лілібеум. Другою провінцією була Сардинія з Корсикою, які римляни опанували в 238 р. По Другій Пунічній війні [було] організовано в 197 р. дві провінції на Піренейському півострові: Іспанію Ближчу (Цитеріор), із столицею в Новому Карфагені, та Іспанію Дальшу (Ультеріор), із столицею в Кордубі. Після Третьої Пунічної війни в 146 р. провінцією стала Африка, із столицею в Утиці. У той самий час утворено також провінцію Македонію.

Управа провінціями спочатку не була унормована. В Сицилії на початку управу проводив консул, якого заступав претор. Так само під владу консулів перейшли Сардинія й Корсика. В 227 р. [було] утворено для провінцій двох преторів. Від давніх міських преторів вони відрізнялися тим, що мали повну владу, так само, як консули, тобто не тільки вели суд, але мали також провід над адміністрацією і військом. Помічними урядовцями при преторі були квестор і легат та нижчі функціонери. Претор мав обов'язок об'їздити провінцію й відбувати суди в карних справах. Але претори

бували тільки в Сицилії, Сардинії й Іспанії, — до інших провінцій висилали консулів або пропреторів. Взагалі римська влада по провінціях не була ширше зорганізована, й багато справ було залишено місцевій самоуправі.

Провінції відрізнялися від Італії тим, що їхні мешканці не були ані римськими громадянами, ані союзниками, але уважалися підданими Риму. Це підданство було в тому, що вони платили Римові данину. Оплати бували різні: в деяких провінціях творили десятину публічних доходів, в інших були менші. Часом їх обнижували, часом — підвищували. Данину збирали в натурі, різними продуктами, як збіжжя, віск, срібло, або грішми. До Риму належали також державні маєтності: ріллі, ліси, копальні, сконфісковані добра та ін. Але римське підданство не порушувало самоуправи провінцій. Усім містам [було] залишено їхні місцеві уряди, міські ради, збори, судівництво. Рим застерігав собі тільки нагляд та вирішування спірних справ.

Через те, що римська адміністрація була мало розвинена, Рим не збирав данин через своїх урядовців, а пускав доходи в державу окремим підприємцям, т. зв. публіканам. Вони складали в цілості прелімінований[1] доход, а пізніше добували з населення визначені данини. При тому діялися не раз надужиття, і господарка публіканів невдовзі стала темною стороною Римської республіки.

21. АГРАРНІ РЕФОРМИ

Шляхта та лицарі. Від часу, коли [було] закінчено боротьбу плебеїв з патриціями, в Римі настала громадянська рівність. Рід і походження не відігравали вже великої ролі. Давні шляхетські роди втратили свій вплив. Зі старих патрицийських родин до III ст. перед Хр. дотривало ледве 20. Зате зростало безнастанно число визначних плебейських родів, особливо від часу, коли різні італійські міста й народи дістали право римського громадянства.

Та хоч римляни перед законом всі були рівні, в дійсності ділилися на різні класи. Основою різниць було майно, особливо ж землеволодіння та капітал.

---

[1]Тут — попередній.

Типи визначних римлян

Нагорі соціальної драбини стояла ш л я х т а (нобілес). До шляхти належали ті родини, члени або предки яких тримали найвищі державні уряди: консулів, цензорів, преторів та ін. Ці уряди були безплатні, й мати їх могли тільки заможні люди. Зате по закінченні урядування такий шляхтич діставав заряд[1] провінції як проконсул, пропретор чи інший урядовець і там міг доробитися майна. В Італії могутність шляхти опиралася на земельні посілості, почасти давні, спадщинні, почасти — новозакуплені. Ці шляхетські «латифундії» зростали головно коштом селянства й поширювалися все більше. Римська аристократія творила замкнений клас й неохоче допускала в своє середовище нових членів. Рідко коли талановита людина із суспільних низів входила як «новий чоловік» (homo novus) між стару шляхту. До таких «нових людей» належали, наприклад, Катон Старший, Марій, Цицерон. Найважливішим привілеєм нобілів у державі було те, що з-поміж них обирали найвищих урядовців. Бо хоч не було такого закону, щоб нешляхтич не міг дійти до уряду, але фактично шляхта своїми впливами проводила всі вибори. Шляхта мала також у своїх руках сенат, бо до сенату належали колишні урядовці — нобілі, а через те вона фактично рядила Римською державою. Нобілі старалися і назверх відрізнятися від

[1]Тут — урядування.

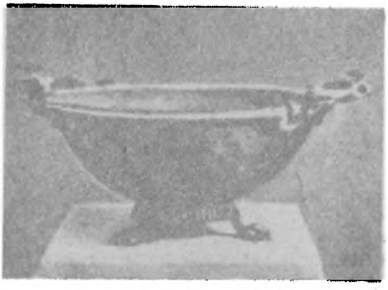

Римська бронзова ваза

решти населення. Вони мали привілей носити золотий перстень, одягалися в туніку з червоною обшивкою, утримували вдома воскові маски предків і виступали з ними під час похоронів. Їхні діти носили тоги, прикрашені вишивкою.

Серед шляхти на першому місці стояв с е н а т о р с ь к и й стан, до якого належали самі члени сенату. Сенаторам не вільно було вести торгівлю й грошові операції, зате вони мали провід у державі. Це був той стан, на якому від давніх часів спиралося все державне життя Риму. Збільшити границі держави, дати Римові могутність і владу над усім світом — це було головне змагання, що його сенаторська верства передавала своїм членам із покоління в покоління. Сенаторських синів уже змалку приготовляли до державної служби і публічних обов'язків. Хлопців виховували суворо, під необмеженою батьківською владою, призвичаючи їх до послуху й суворого життя. Від 17-го року життя юнак служив у війську, в кінноті, переходив ступінь за ступенем, від найнижчого до найвищого, знайомився з орієнтацією війська, тактикою, стратегією, виховуючись на відповідального старшину. Рівночасно брав участь у громадянському житті, прислухався до нарад народних зборів і сенату, пізнавав потреби держави й у приписаній черзі займав державні уряди. Ця замкнена верства, недоступна для чужих людей, виховувала у своєму колі найкращих римських політиків і державних діячів. Тільки в пізніші часи сенат перемінився на егоїстичну кліку, що закинула всякі вищі змагання і дбала лише про користь для своїх членів.

Другою могутньою верствою був т. зв. л и ц а р с ь к и й с т а н (equites — вершники) — найбагатші громадяни, яких було приписано до 18 центурій кінноти, або до першого маєткового класу. Вони відбували військову службу в кінноті, маючи власних або доставлених державою коней. Ця служба вважалася за почеснішу, ніж у піхоті, й давала деякі привілеї, наприклад, більшу платню й вищі військові ранги. У пізніші часи ця громадянська кіннота втратила військове значення, бо її місце зайняли кінні контингенти підбитих народів. Римські вершники виступали вже тільки у маніфестаційних військових походах, під час великих свят чи тріумфів. Зате клас кінноти добув собі політичну роль через те, що у ній зорганізувався клас багатіїв-капіталістів.

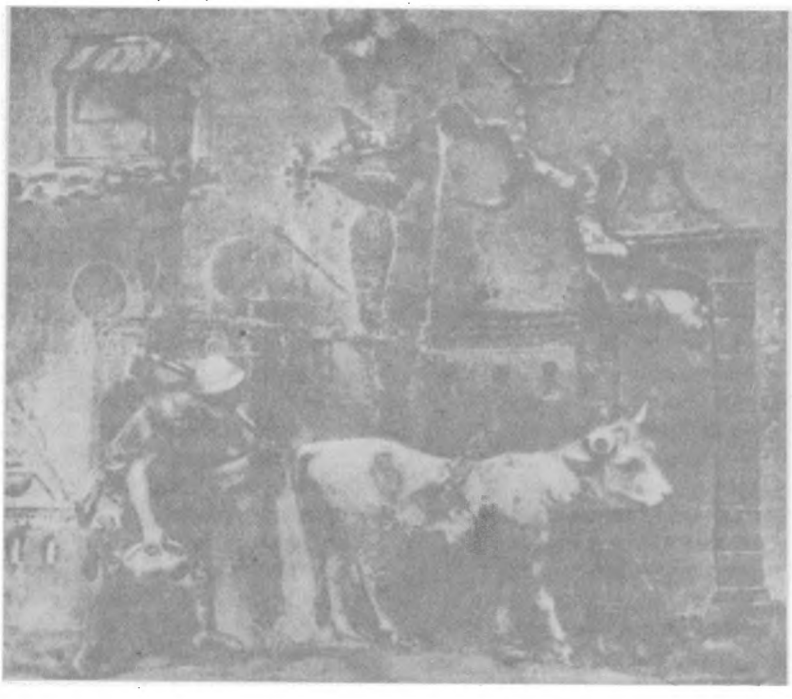

Римський селянин їде на торг

Ця верства розвинулася під час великих римських завоювань. Завдяки поширенню території держави і зв'язкам із чужими країнами розвинулася на велику міру римська торгівля, й багато людей доробилося великих маєтків. Золото, спочатку мало відоме в Римі, почало громадитись у незвичайних кількостях у руках капіталістів. Дальші війни збільшували це багатство. Нові фінансисти давали позички на ведення війни, допомагали амбітним людям у політичній кар'єрі, постачали припаси для війська, вели торг воєнною здобиччю, — одним словом, робили на війні золоті інтереси. Так само й у часи миру вели державні підприємства, будували дороги, ставили святині й інші будови, заробляючи на тому великі суми. Їхні засоби зростали найбільше у провінціях. Римська держава, як знаємо, не зорганізувала своєї провінціальної адміністрації, а всякого роду фінансові доходи віддавала в державу публіканам, тобто капіталістам. Це були величезні інтереси, що давали підприємцям нечувані зиски. Через те, що поодинокі люди не були в силі виконати ці великі завдання, творилися гуртові «податкові товариства», що

Римський бронзовий свічник

збирали приватні капітали, орудували ними й добутий зиск ділили між спільниками. Таким робом творилася нова верства, до якої належали всякі підприємці, доставці[1], промисловці, купці, банкіри, фінансисти та ін. Чим більшими ставали їхні маєтки й доходи, тим суцільніше лучилися вони в один клас. Назва їхня залишилася давня — «лицарів», хоч із лицарством вони не мали нічого спільного. Від інших класів вони відрізнялися тим, що носили туніки з вузькою червоною обшивкою.

Селянство і пролетаріат. Середній клас римського громадянства творили селяни. У перші часи Риму ця верства мала головне значення і своїми зусиллями побудувала державу. Спершу селяни були заможними людьми, мали по кількадесять моргів[2] грунту, великі стада худоби й жили в добробуті. У ті часи не було ще сильно зазначених соціальних різниць, не витворилися ще ні панський стан, ні міщанство, і селяни були правдивою основою держави. По великих війнах III і II століть до Хр. відносини значно змінилися. Селянський стан двигав на собі весь тягар воєнних походів. У всіх експедиціях на Сицилію й інші острови, до Іспанії, Македонії, Африки й на Схід головний контингент війська творили італійські селяни. Багато їх полягло на різних побойовищах, інші залишилися добровільно в чужих країнах і додому не поверталися. Ще більше знищила селян боротьба з Ганнібалом. Карфагенські війська перебували в Італії упродовж кільканадцятьох років і безнастанно нищили селянські садиби: Ганнібал, руйнуючи селян, свідомо намагався підірвати основи римської державності. В роках 220 до 204 до Хр. число римських громадян зменшилося на 55 тисяч, тобто на 20% всього населення.

---

[1] Постачальники.
[2] Морг — приблизно 0,5 га.

Через це лихоліття селянське господарство підупало цілком. Селянські землі лежали відлогом по кільканадцять років, а коли їх власник повертався з воєнного походу, вже не мав ані сили, ані можності їх наново управляти. Дуже часто землю загортали сусіди, й нелегко було добути назад свою власність. У ті часи взагалі хліборобство оплачувалося все гірше, особливо в малих господарствах. Шляхта на своїх латифундіях продукувала дешевше збіжжя, бо мала безплатних робітників — невільників, і на великих просторах могла вести раціональну господарку. Селянин, якого воєнні походи все відривали від землі, не міг ніяк загосподаритися. До того ж італійському хліборобству велику конкуренцію робило чужостороннє збіжжя, що його довозили масово з Сицилії, Сардинії й Африки. Воно було дешевше й забивало римську продукцію. Багато управних земель замінили тоді на пасовиська, щоб як-будь їх використати, бо годівля худоби оплачувалася краще.

У таких відносинах римське селянство почало занепадати все більше. Знеохочений господар кидав свою землю або продавав її сусідові й переселявся на інше місце. Бувало й таке, що мужик продавав землю панові й ставав у нього найманим робітником. Не раз селянин ішов добровільно до війська, вважаючи вояцький хліб за корисніший, ніж важку управу ріллі. Масово виїздили селяни до провінцій, де можна було добути за безцінь землю і легко доробитися майна. Багато зруйнованих селян переходило до Рима, щоб у великому місті добути собі якийсь прожиток.

Рим зростав тоді у чимраз більше місто — з малої латинської оселі ставав поволі столицею світу. Стягалося до нього населення з усіх сторін: купці, ремісники і промисловці, робітники та зарібники, вислужені вояки, чужосторонні приходці, а найбільше — здекласовані селяни. Ця різнорідна маса шукала праці при міських підприємствах і будовах, при верстатах[1] та робітнях, на дворах багатих панів, при роботах у передміських садах і городах, також у римському порті й на кораблях. Цю міську бідноту називали п р о л е т а р і а т о м (від «пролес» — потомство). Міський пролетаріат мав значення через те, що було в ньому багато людей, яким прислугували громадянські права. Хто мав таке право, міг брати участь у народних зборах і ставати на службу політичних партій. Громадяни з дальших околиць не з'являлися на ці зібрання, і всі важливі справи вирішувала міська юрба. Могутні проводирі партій старалися приєднати собі симпатії пролетаріату систематичною виборчою корупцією, роздаючи народові безплатно збіжжя й уладжуючи циркові виста-

[1] Тут і далі в значенні «майстерня».

Римський ремісник із жінкою. *Стінне мальовило з Помпеї*

ви. «Хліба й забав!» («Panem et circenses!») — це було гасло, що кермувало здеморалізованими масами вбогого міського населення.

Реформи Тиберія Гракха. Римське громадянство розпалося на дві ворожі собі групи: з одного боку стояли щляхта й багатії, з другого — зубожілий народ. Ця нерівність постійно загострювалася й загрожувала важкими конфліктами. Цю небезпеку добачали далекозорі римські

Сцени з римського бенкету. *Плоскорізьба*

політики й дуже непокоїлися майбутнім Римської держави. Славний переможець Карфагена Публій Корнелій Сципіон Еміліан уважав становище безвихідним і передбачав занепад Риму. Оповідали про нього, що він як цензор наказував молитви не за поширення границь держави, а за її існування. Але ні він, ні його сучасники не зважувалися на ніякі зміни у фатальнім устрої громадянства.

Із планом великих реформ виступив тільки Тиберій Семпроній Гракх, по матері онук Сципіона Африканського. Він належав до одної з найперших аристократичних родин, сам був багатим громадянином, але уважав за необхідність піднести економічний стан народу, щоб охоронити державу перед соціальною революцією. Коли він повертався з Іспанії до Риму й переїздив через Італію, то побачив, що вся країна вилюдніла та що місце римлян усюди займають варварські невільники. Тоді він почав студіювати селянську справу і склав свій план аграрних реформ.

Римська держава мала багато своїх земель — т. зв. «публічної[1] ріллі», яку здобула від завойованих народів. На частині цих земель [були] осаджені римські колонії — міста й села, мешканці яких творили військові залоги серед підкореного населення. Ця земля ставала власністю поселенців. Але залишилися великі простори, незужиткованi колоніями, й ці землі давали в державу[2] різним громадянам за

[1] Тобто громадської.
[2] Тут і нижче — в користування.

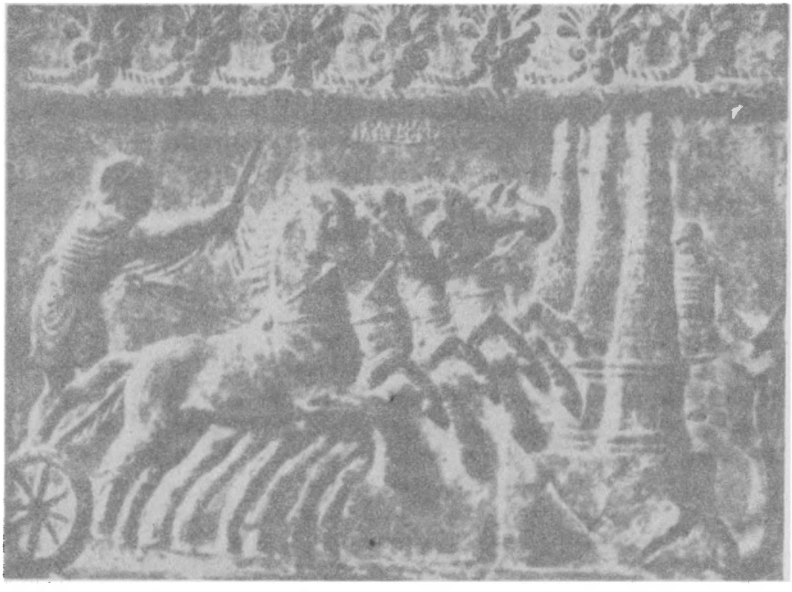

Перегони в цирку

умовленим чиншем в натурі, а саме: десятиною із збіжжя і п'ятою частиною овочів. Хто вживав землі на пасовиська, той платив оплати від худоби. Найбільшу кількість землі забрали багатії, бо вони мали можливість вести у великих розмірах хліборобство і скотарство за допомогою невільників. Дрібні селяни брали також деколи в державу «публічну ріллю», але втрачали її пізніше, так само, як власну батьківщину, на річ шляхетських латифундій. Ці видержавлені посілості залишалися в руках тих самих державців упродовж довгих років, не раз цілих століть, так що втрачалася пам'ять про те, чи це земля публічна, чи приватна. Держа́вці переставали платити чинші державі й уважали себе правними власниками. На це землеволодіння спиралась вся могутність римської шляхти.

Але від часу, коли було завважено занепад селян, з'явилися проекти, щоб ці шляхетські володіння обмежити. Вже в 367 р. до Хр. було ухвалено т. зв. право Ліцинія і Секстія, що обмежувало державу публічної землі до 500 моргів. Новіші дослідники вважають, що цей закон був ухвалений пізніше, після війни з Ганнібалом. Тиберій Гракх, обраний народним трибуном у 133 р. до Хр., рішився це право оновити, відібрати з рук шляхти публічну ріллю і наділити нею безземельних селян.

У гарячих словах представив він народним зборам долю селян: «Дикі звірі в Італії мають свої нори, ями й логовища,

але люди, що борються і вмирають за Італію, не мають нічого, окрім повітря і світла. Зі своїми жінками й дітьми вони блукають без захисту й без даху над головою. Коли полководці у боях заохочують вояків, щоб вели боротьбу в обороні домашніх жертовників і могил предків, вони говорять неправду: з тих усіх римлян ніхто не має ні домашнього вівтаря, ні могили предків! Вони воюють в обороні багатства й розкоші інших людей; називаються панами світу, а не мають ані скиби землі на власність!»

Тип визначного римлянина

Тиберій змінив давнє право настільки, що панам, які мали по два сини, дозволив затримати по 1000 моргів публічної землі, й то на власність, але домагався рішуче, щоб решту розділити між селянами. Але шляхта виступила проти проекту. «Збиралися громадами, голосили й доводили бідакам, скільки праці віддавна в цю землю вклали, як її обсівали й забудували; інші знову вказували, яку ціну платити сусідам за посілості, що їх тепер із тою землею мають втратити; покликувалися на могили предків у тій землі та що її дістали у спадщину по батьках, або добули як віно за жінками, або що донькам на віно віддали». Виявився весь егоїзм шляхти, що не хотіла позбуватися своїх маєтків.

Сенат як представництво нобілів рішився не допустити до реформи і приєднав собі другого трибуна — Марка Октавія, щоб той виступив проти Гракха. Октавій, що сам мав у державі публічну землю, заявив своє «veto» проти реформ. Але Гракх рішився на боротьбу. Він звернувся до народних зборів із домаганням, щоб в Октавія відібрати трибунський уряд, як у ворога народу. Збори ухвалили це внесення, й один

Портрети римлян

із визволених невільників стягнув Октавія з трибуни. Тоді [було] ухвалено законопроект й обрано комісію з трьох («тріумвірів»), що мала провести поділ грунтів. До неї увійшли Тиберій, його брат Гай і Аппій Клавдій.

Тиберій старався стати трибуном ще й на наступний рік, щоб провести дальші реформи. Але шляхта завзялася не допустити його до уряду. На засіданні сенату один із сенаторів — Сципіон Назіка — назвав Тиберія тираном і закликав консула, щоб рятував республіку. Коли ж консул заявив, що не буде починати домашньої війни, Назіка крикнув: «Коли консул зраджує республіку, то хто хоче боронити права, нехай іде за мною». Юрба сенаторів з куснями поламаних лавок кинулася на вулицю в народну юрбу. Всі з острахом почали втікати. Тиберія хтось ухопив за тогу, й він у самій туніці кинувся до втечі. По дорозі хтось ударив його ногою від лави, він упав, і тут його добили. Полягло тоді до 300 його однодумців, побитих колами й камінням. Тіла Тиберія не дозволено [було] поховати, а з іншими трупами кинено його до Тібру.

Реформи Гая Гракха. Хоч нобілі позбулися Тиберія Гракха, все ж [вони] не сміли порушити аграрні закони, ухвалені з його ініціативи. Комісія тріумвірів залишилася і проводила

Церера, богиня хліборобства

поділ земель, хоч зустрічала багато перепон від дотеперішніх державців.

Десять років по смерті Тиберія нові реформи розпочав його брат — Гай Гракх. Він був дуже талановитою людиною і ставив далеко ширші плани перебудови Римської держави, ніж старший брат. Як остаточну мету він поставив собі усунути провід шляхти і державну владу передати народові. Аграрна реформа була тільки шляхом до цієї головної мети. При тім він був дуже зручним й обережним політиком, а своїми палкими промовами зумів добути собі прихильність народу.

Гай старався передусім приєднати собі міське населення. Селянство, розпорошене в краю, далеке від Риму, не відігравало вже більшої ролі на зборах, і голосування вирішував звичайно міський пролетаріат. Гай провів на зборах ухвалу, що вбогі громадяни мають діставати збіжжя по знижених цінах на кошт державного скарбу. Цей закон віддав у його руки міську юрбу.

Рівночасно Гай старався добути собі допомогу могутніх капіталістів — еквітів. На його жадання народні збори ухвалили т. зв. Судовий закон, яким суди у справах надужить у провінціях були відібрані від сенаторів, а передані членам лицарського стану. Цим він підірвав авторитет сенату й рівночасно прихилив до себе еквітів, що могли допомогти йому і своїми грішми, і впливами.

Завдяки тим законам Гай мав забезпечені на народних зборах голоси і капіталістів, і пролетаріату, й на тому опер свої впливи. «Коли народ прийняв ці права, — пише Плутарх, — Гай здобув собі майже монархічну владу, так що й сенат йому підлягав». Він уповні використовував свої

Портрети римських жінок

трибунські права, так що своїм «veto» міг усувати всякі розпорядки урядовців і на прихильних йому народних зборах міг проводити всякі закони. Без перешкоди став удруге трибуном, бо вже ніхто не відважувався виступати проти нього.

Тоді Гай почав виконувати свій головний план — перебудови Римської держави й громадянства. Його ініціатива йшла в різних напрямках. Так, він переорганізував поділ громадян на центурії, усуваючи сенаторів із центурій кінноти. Провів новий закон про військову службу, наклав на державу обов'язок доставляти воякам одяг, заборонив приймати до війська молодь нижче 17 років. Урегулював поділ провінцій між консулами. Зреформував спосіб державлення публічних данин. Розпочав будову нових доріг. Почав осаджувати нові колонії, як в Італії, так і в провінціях. Поширив аграрні закони Тиберія. Всі ухвалені закони сам уводив у життя, сам усе доглядав і всім кермував. «Хоч мав стільки великих праць, не знати було на ньому втоми, все виконував з незвичайною скорістю й роботящістю, так що навіть ті, що його ненавиділи і його боялися, дивувалися з його талантів, з якими він усе виконував і все викінчував» (Плутарх).

Усі реформи Гая вели до того, щоб підняти економічно народну масу, добути їй працю, зв'язати її із землею, запевнити справедливість і пошану до права, утворити нове

громадянство на здорових основах. Гай задумував також поширити право громадянства на «союзників», а саме тих італіків, що вже фактично були римлянами. Цим він хотів побільшити середній селянський стан, що міг би заступити егоїстичну шляхту й узяти у свої руки провід держави. Але ця реформа зустріла вже опір на народних зборах. Тодішній консул Гай Фанній у своїй промові сказав: «Чи ви думаєте, що тоді, як союзники дістануть право громадянства, для вас іще залишиться місце на зборах або ігрищах і святах? Чи не розумієте, що вони заберуть у вас усе?» Римська юрба боронила свої давні права!

Всевладність Гая Гракха зворушила проти нього недовірливу республіканську опінію. Коли він виїхав до Карфагена, щоб там особисто уладити нові колонії, його супротивники організували проти нього опозицію. Другий трибун Лівій Друз у порозумінні з сенатом виступив проти реформ Гая і вніс свої конкуренційні закони про утворення нових селянських осель. Гай повернувся з Африки, маючи на думці здобути третій трибунат, але зрадливий народ відвернувся від нього. На зборах прийшло до збройної боротьби, й сенат завів виїмковий стан[1] у Римі. Гай заховався зі своїми прихильниками на Авентині, але проти нього [було] вислано військо й почато облогу. З трудом видобувся він звідти і пробував утекти за Тібр. Але коли побачив, що вороги його переслідують, наказав вірному невільникові себе вбити. Тоді почався погром його прихильників — убито їх до 3000, тіла їх потоплено в Тібрі, майно сконфісковано, а жінкам не дозволено носити жалоби... На місці, де розігралася домашня боротьба, сенат, мов на глум, наказав побудувати святиню богині Згоди.

Наслідки реформ Гракхів. Унаслідок перемоги шляхти реформи Гая Гракха впали. Передусім було знесено аграрний закон. Постановою з 119 р. вирішено, що державна земля, що була в руках приватних державців, переходить в їхню власність. Таким чином, шляхта закріпила за собою всі ті публічні землі, що їх Гракхи хотіли передати народові. Селянство небагато скористалося з наділу грунтів. Спочатку зобов'язувала постанова, що земель, добутих силою аграрних законів, не вільно нікому продавати; селяни мали обов'язок загосподарити їх і своїх осель не залишати. Здавалося, що цим селянство прийде до добробуту і стане сильною верствою. Але в дійсності показалося, що селян уже не можна було вирятувати від занепаду. Нові поселенці з міського пролетаріату відвикли вже від хліборобства, не вміли собі

[1] Ідеться про надзвичайний стан.

радити у важких відносинах, не мали засобів на те, щоб добре поставити нові господарства. Зрештою хліборобство не виплачувалося[1], бо ціни на збіжжя були дуже низькі. В 121 р. скасували заборону продавати грунти, й тоді селяни швидко почали позбуватися своїх наділів, продаючи їх нобілям. Так шляхетське землеволодіння зросло ще більше.

Упали також широкі колонізаційні проекти, з якими виступав Гай Гракх. Тільки в деяких околицях [були] утворені колонії, призначені для римських поселенців, наприклад, у Нарбо в Заальпійській Галлії. Потім уже ніхто цею дуже важливою справою не займався. Але сенатові не повелося скасувати справді шкідливі закони Гая про роздачу збіжжя в містах та про суди еквітів. Безплатне роздавання збіжжя стало привілеєм римського пролетаріату, якого вже не можна було усунути, бо в Римі прийшло б до революції. Цей шкідливий звичай підтримували різні амбітні діячі, що завдяки йому добували собі прихильність народу для особистих цілей. Цей «збіжжовий закон» у значній мірі підірвав також аграрні реформи, бо мешканці сіл сунули до міста, маючи надію знайти тут легші умови життя, ніж на ріллі. З другого боку, еквіти затримали за собою права суддів — привілей, що дозволяв їм укривати зловживання, яких допускалися у провінціях.

Серед боротьби за реформи Гракхів у Римі сконсолідувалися дві політичні партії: оборонців давнього ладу і прихильників перемін. Першу партію звали оптиматами (від «оптимус» — найліпший), тобто аристократією, — туди належала шляхта, а знаряддям партії був сенат; друга партія, демократична, звалася популярами й мала свою опору в селянстві і пролетаріаті. Лицарський стан переходив раз на одну сторону, раз — на другу. Соціальні змагання еквітів часто йшли тими самими шляхами, що й нобілів. Але через те, що шляхта не хотіла допустити еквітів до влади, вони були примушені йти рука в руку з популярами. Одначе не раз радикалізм мас лякав їх, і вони готові були на компроміс із сенатом.

22. МАРІЙ І СУЛЛА

Кімври і тевтони. Після Другої Пунічної війни римляни опанували всю низину над Падом, що її звали Передальпійською Галлією. Дещо пізніше перейшли також поза

[1] Тобто не окупалося.

Невідомий варварський король

Тип варвара. *Різьба*.

Альпи й почали займати Галлію Заальпійську. Тут особливо важливою для Риму була надморська смуга, що давала безпосередню комунікацію з Іспанією.

Але окупація цих країн не була легка, бо всюди вздовж Альп жили войовничі північні племена. У більшості це були кельти — войовничий і завзятий народ, що своїми оселями сягав від Піренеїв аж до Карпат. У теперішній Південній Франції проживали вольки, салувії, воконції, аллоброги і могутніші з усіх арверни, над Горішнім Рейном — гельвети, над Верхнім Дунаєм — вінделіки, у Східних Альпах — тавриски і карни, у Чехії — бої, над Савою і Дравою — скордиски. Далі на північ від кельтів жили германські племена, що час до часу пробивалися через кельтські землі й доходили до римських границь. Близько 120 р. почався новий переселенський рух серед германів, не знати певно, з яких причин, може, через напір скандинавських племен. Войовничий народ кімврів рушив у мандрівки з великими обозами в напрямі на південь. Вони перейшли через Чехію, Моравію й уздовж Дунаю дійшли десь до Драви, а звідти — у Східні Альпи. «Ці народи були дикі й невідомі дотепер римлянам. Спосіб їхнього життя був простий, постать — велетенська, вигляд їхній свідчив про суворі й дикі звичаї. Цю орду рахували на 300 000 людей, здібних до бою, а коли вони йшли на нові

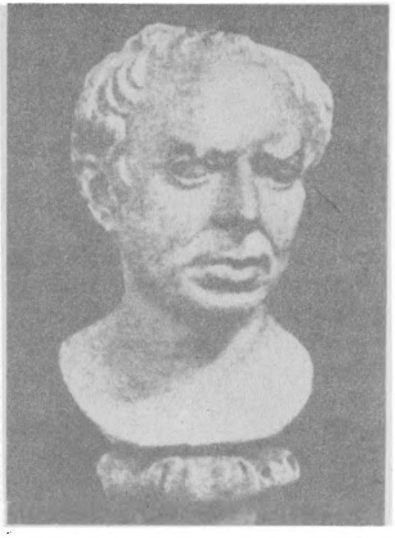

Гай Марій, проводир римської демократії

оселі, то за ними тягнулися незліченні маси жінок, дітей і стариків. Ніхто дотепер не міг подолати їх; вже кілька разів вони погромили війська, що виступали проти них. Горді своїми перемогами, вони погрожували, що підуть просто на Рим, зруйнують його до основ, знищать Італію й тільки тоді розташують свої оселі» (Плутарх).

Римський консул Гней Папірій Карбон, що пильнував границі, задумав втягнути їх у засідку коло Нореї у Штірії, але кімври сильним наступом ударили на римлян і цілком їх розбили. Кімври мали відкритий шлях до Італії, але, видно, не почувалися на силі до боротьби з Римом і через Швейцарію попрямували до Заальпійської Галлії. По дорозі получилися з ними тевтони й інші менші племена. Римські полководці, що стояли тут зі своїми залогами, старалися їх затримати, але германи били їх у всіх зустрічах. Так, у 109 р. зазнав на пограниччі поразки консул Марк Юній Силан, а над рікою Гароною в 107 р. поліг Луцій Кассій Лонгин. Найстрашнішим був бій під Аравсіо в 105 р. Тут варвари знищили так страшно римську армію, що на полі битви полягло 60 000 людей. На щастя для Риму, германи завернули з дороги: кімври пішли до Іспанії, а тевтони — до північної Галлії.

Марій. Полководцем, що організував оборону Римської держави перед північними варварами, був Гай Марій. Він походив із селянського роду, не мав вищої освіти й до значення дійшов тільки завдяки особливому військовому талантові. «Як тільки молодий вік йому дозволив, почав служити у війську, призвичаювавсь до воєнної служби, а не до грецької вимови чи світських елеганцій. Серед простих занять дозрівав ясний його розум. Багато мав гарних прикмет, як ось підприємливість, чесність, велике знання військового мистецтва, незвичайна хоробрість у бою. У щоденному житті був поміркований, не підлягав пристрастям, не шукав багатства, а бажав тільки слави» (Салустій).

Уперше він відзначився у т. зв. Югуртинській війні. Югурта був королем Нумідії, в Африці. Він почав боротьбу зі

Варвари облягають римську твердиню. *З колони Траяна в Римі*

своїми свояками, розбив їхні війська й загарбав їхні землі. Покривджені князі звернулися зі скаргами до Риму, але Югурта перекупством[1] умів добути собі прихільність римських вельмож і далі робив так, як йому хотілося. Явно кепкував собі з римської справедливості і хвалився, що коли б мав більше золота, то купив би весь Рим. Югуртинська справа скомпрометувала дуже сенат і шляхту, й завдяки цьому демократична партія мала можливість під час виборів провести своїх кандидатів. Консулом на 107 р. обрали Марія, хоч він був у політиці «новим чоловіком». Марій виправився до Африки і за короткий час покінчив справу з Югуртою: князя ув'язнив і передав його римському судові.

Марій добув собі через те велику популярність, і коли Італії загрозили кімври, народні збори обрали його вдруге консулом та доручили йому оборону держави. Марій почав збирати військо, але тому, що бракувало вже селян-землевласників, що були зобов'язані до війська, він затягнув до війська о х о т н и к і в і з п р о л е т а р і а т у. Таким чином замість народного ополчення в Римі почало творитися постійне наймане військо. В Галлії він повернув дисципліну в полках, що були здеморалізовані невдачами. «Від того

[1] Тобто хабарництвом.

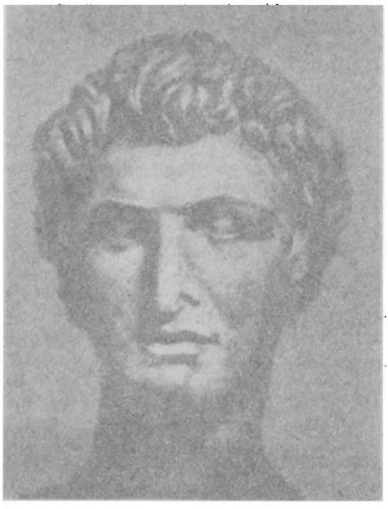

Аттол, король Пергама

почав, що військо, розпущене з причини лагідності попередніх полководців, яке звикло до розкоші і грабежу, призвичаїв до праці, карності, послуху й поміркування. Такі розпорядки зараз на початку видавалися усім суворими й занадто гострими, особливо тому, що він не прикрашував їх лагідною поставою[1] й словами. Але інакше не міг він того робити, бо був суворий не тільки з постави, але й звук голосу мав страшний та пронизливий, а його загонистість не лишала йому часу на лагідну поведінку й намову. Він видавав гострі й суворі засуди, поводився так, щоб його боялися, і вимагав карності. Спочатку зустрів багато спротивів, що могли його знеохотити до справи, але він був упертий і чим більше знаходив перешкод, тим завзятіше з ними боровся. Врешті поконав всякий опір і довів те, що навіть новобранці звикли до його постави, голосу, погроз і всього того, що спершу їх лякало. Всі зрозуміли, що він робить це для їхнього власного добра, дозволили йому кермувати собою і через те змогли дати ворогові кращу відсіч, ніж їхні попередники».

Упродовж двох років Марій порядкував своє військо і створив могутню армію. Коли ж германи наново задумали похід на Італію, він зустрів їх організованою відсіччю. Варвари поділилися на дві групи: тевтони рушили на римлян від заходу, з Галлії, кімври з іншими племенами перейшли Альпи і прямували в Надпаданську низину. Марій зайшов тевтонам дорогу над Роданом і під Акве Секстієм у 102 р. розбив їхні полки. Майже все тевтонське військо полягло на полі битви або опинилося в полоні. Тим часом кімври дісталися на Пад і почали нищити країну. Римські легіони почали відступати у переполосі. Тоді Марій переїхав у ці сторони, переорганізував військо і під Верцелле зустрівся з кімврами в бою. Хоч варвари боронилися дуже хоробро, римляни перевищили їх воєнним мистецтвом і завдали їм великої поразки. Тут також маса германів лягла

[1] Тут і нижче йдеться про зовнішній вигляд, манеру поведінки.

в битві, а багато з них самі накладали на себе руки, щоб не потрапити до римської неволі.

Увесь час побуту на пограниччі Марій безнастанно мав уряд консула, хоч це противилося дотеперішнім звичаям. Але народна опінія вірила, що тільки він зуміє охоронити Рим перед варварами. Коли він блискуче розгромив германів, названо його новим засновником Риму, й народні збори шостий раз надали йому консулат.

Війна із союзниками. Партія популярів, що підпирала Марія, думала, шо він, уславлений перемогами, візьме тепер у свої руки провід у Римі. Але Марій не виявив поки що політичних амбіцій і тільки співпрацював з іншими народними проводирями. Найбільше голосним був тоді трибун Луцій Апулей Сатурнин, що взяв собі за приклад Гая Гракха й намагався провести широкі реформи. Між іншим, він заініціював закон про приділ грунтів для ветеранів. Але коли він почав занадто гостро атакувати шляхту, сенат доручив консулам виступити проти нього і його прихильників. Марій не мав відваги знехтувати цей наказ і виступив збройно проти популярів. У боротьбі Сатурнина [було] вбито. Завдяки цьому Марій відразу втратив популярність і мусив виїхати на схід.

Тим часом виринула нова політична квестія — т. зв. союзників. Це були ті завойовані міста, яким Рим накинув союз із собою. Давнішими часами, коли Римська держава тільки зростала, союзні міста мали доволі широкі права й розвивалися успішно. Але пізніше до переваги прийшли нобілі й еквіти, й ці обидва егоїстичні класи старалися використати якнайбільше населення покорених міст. Так, наприклад, вони наклали на союзників великі податки й тягарі, хоч самі римські громадяни майже ніяких данин уже не платили. Присуджені належності стягали з них безоглядно, часом руйнуючи цілком безборонних людей. Так само військова служба союзників ставала все тяжчою: посилали їх у далекі, небезпечні походи, уживали супроти них дуже сувору дисципліну, карали часто киями і смертю, хоч супроти римлян таких кар не вживали, використовували при поділі воєнної здобичі. Римська аристократія поводилася в союзних містах так, немов у свіжозавойованому терені. Гай Гракх, що дуже співчував союзникам, у своїх промовах наводить яскраві факти таких знущань: в одному місці на скаргу жінки римського консула, що на час[1] не вичистили її лазні, публічно обшмагали найдостойнішого мешканця

[1] Вчасно.

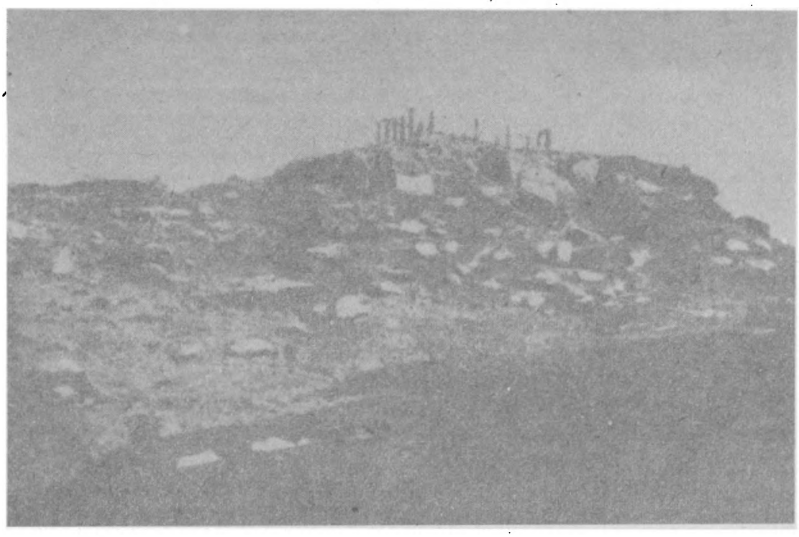

Краєвид Сицилії з руїнами Агригенту

міста; у другому містечку з подібної причини претор наказав ув'язнити й вибити[1] двох радних; в іншому місці до смерті нагаями [було] збичовано селянина, що посмів посміятися з молоденького патриція, якого [було] несено в лектиці. Завдяки такій поведінці в союзних містах наростало все більше невдоволення.

Справою союзників зайнявся трибун Марк Лівій Друз. Він виступив із сміливим внеском, щоб усім союзникам надати право римського громадянства. Цим він хотів залагодити небезпечний рух у союзних містах, а рівночасно скріпити демократичну течію в Римській державі. Але проти його намірів виступили не тільки панівні класи, але й пролетаріат, що не хотів з ніким ділитися своїми правами. Друз, заведений[2] у своїх надіях, почав готуватися до революційної акції, але несподівано невислідженi люди його вбили.

Смерть Друза стала гаслом до повстання союзників. Вогонь бунту обняв всю Італію, від півночі до полудня. Першими повстали маловідомі марси, за ними різні призабуті племена, як пелигни, вестини, маруцини, френтани, гірпіни, аж до великих народів, як самніти, лукани, япіги. Несподівано виявилося, що романізація торкнулася самих

[1] Побити.
[2] Тут і далі у розумінні «обдурений».

тільки верхів населення, а в глибині жевріли ще давні племенні змагання. Повстанці вирішили зірвати союз із Римом й заснувати нову союзну державу. Її столицею мало бути містечко Корфініум, у країні пелигнів в Абруцах, що дістало нову назву — Італія. Урядовою мовою союзу була оскійська мова, поряд із латинською. Союз почав уже бити навіть свою монету, на якій був зображений самнітський бик, що кидається з рогами на латинського вовка. Організація держави була подібна до римської: начальну владу мали два консули, при них був сенат з 500 членів і народні збори.

Понтійський король Митридат VI Євпатор

Повстанці зорганізували близько 100 000 війська з жовнірів, що пройшли римську воєнну школу. Їхні полки відзначалися великим завзяттям і хоробрістю. Боротьбу ведено в усій Італії, всюди відбулися погроми римських колоній, причому винищено багато римлян. Сам Рим знайшовся у великій небезпеці, бо повстанці підходили вже до Лаціума. Були чутки, що на допомогу повстанню прийде понтійський король Митридат, що тоді почав війну з Римом.

Війна із союзниками тривала три роки, від 90 до 88 р. до Хр. Остаточно переміг Рим своєю військовою організацією й політичним розумом. Із римських полководців, що відзначилися в цій боротьбі, одне з перших місць зайняв Марій. Він своєю зручною тактикою зумів розбити ворожий перстень[1], що загрожував Римові. Але сенат відсунув його від проводу, боячись, щоб він не добув собі провідної ролі.

Воєнним успіхам допомогла поміркована політика сенату. В 90 р. [було] проведено закон, що всі союзники, що залишилися вірні Римові, дістають право громадянства. На другий рік це право поширено також на тих повстанців, які до двох місяців покинуть зброю. Ці розпорядки Риму викликали роздвоєння в таборі повстанців. Значна частина, перевтомлена війною, заявилася[2] за згодою з Римом. Найдовше

[1] Мається на увазі кільце оточення.
[2] Тобто заявила, оголосила.

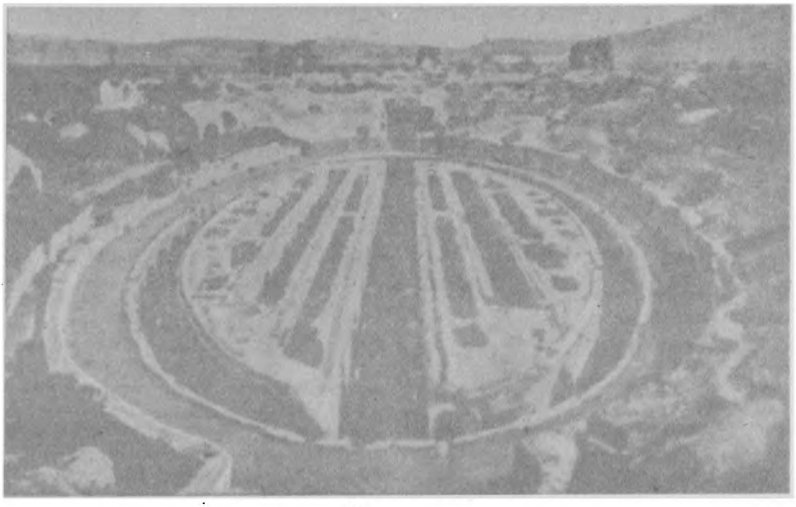

Руїни амфітеатру в Капуї. *Фотографія*

опиралися самніти, в яких віджили[1] давні традиції боротьби з Римом, але остаточно і їх, і інші непокірні племена перемогла римська зброя.

Ця війна коштувала Італії багатьох жертв. Сучасники рахують число полеглих на 300 000. Широкі простори були знищені і зруйновані воєнними походами, боями й облогами. Але результат війни остаточно був корисним для Римської держави, бо зникла племінна окремішність і всі мешканці Італії, здобувши громадянство, стали справжніми римлянами.

Митридат. Рівночасно з війною в Італії на Рим упала ще інша катастрофа — повстання в Малій Азії та Греції. По закінченні війни з Антиохом римляни довший час мали на Сході спокій. Здавалося, що азійські держави погодилися вже зі своєю залежністю від Риму й навіть вдоволені новим станом речей. У 133 р. Аттол III, останній король Пергама (над Егейським морем у Малій Азії), тестаментом записав свою державу Римській республіці. Це був доказ великого довір'я до римської влади. І хоч прийшло там до деяких розрухів, що їх спричинив претендент на престол Аристонік, римляни без труду повернули мир й уладили у Пергамі нову провінцію, під назвою Азії. Але відносини тільки на перший погляд були унормовані, в дійсності

[1] Тут — відродилися.

ж серед азійців зростала ненависть до римлян, головно з причин здирства та надуживань, яких допускалися і римські урядовці, і ще більше — капіталісти-публікани.

Чаша короля Митридата

Почин до ворожого виступу проти Риму дав Митридат VI Євпатор, король Понту (111—66 рр. до Хр.). Понт — це була країна в північній частині Малої Азії над Чорним морем. Династія Понту походила з перського роду, але цілком підлягла елліністичній культурі. Митридат відзначався великою енергією й широким поглядом. Почасти зброєю, почасти зручною дипломатією він значно поширив свою державу. На східному побережжі Чорного моря він добув Колхіду, тобто Закавказзя, що славилося родючістю та золотом. Потім сягнув він на північ, увійшов у порозуміння з грецькими колоніями в Криму й українському побережжі і взяв їх під свій протекторат. Звідти його влада пройшла ще далі вздовж моря, аж до гирла Дунаю. Маючи такі великі простори на півночі, Митридат задумав опанувати також усією Малою Азією. По черзі він почав притягати до себе частини Бітинії, Пафлагонії, Галатії, Каппадокії й Вірменії. Римські намісники в Малій Азії запротестували проти тих планів короля, і він мусив уступити, але наслав на римлян свого союзника Тиграна — короля Вірменії.

Коли вибухнула війна в Італії і Рим був примушений сконцентрувати всі свої сили в Італії, Митридат рішився провести свої плани в повній ширині. Причину до війни дала провокація римського комісара Манлія Аквілія, що наслав на Понт бітинського короля Никомеда. Митридат зібрав тоді велику армію, яку рахували на 300 000 — це число, очевидно, перебільшене — й ударив на римські залоги у 88 р. За короткий час він опанував майже всю Малу Азію. Місцеві мешканці вітали Митридата з незвичайним захопленням, називаючи його «богом-визволителем». Показалося тепер ясно, на яких крихких основах спочивала[1] римська влада. Переможець вирішив тоді знищити римську владу безогляд-

[1] Тут — трималася, покоїлася.

но, до самих основ: видав наказ, щоб одного дня, рівночасно, вимордувати всіх італіків, без огляду на вік і стан. Цей по-орієнтальному жорстокий розпорядок справді виконали, так що 80 000 римських громадян, чи навіть ще більше, втратили життя. Вже перед тим жорстокою смертю покінчив винуватець війни Аквілій — його замучили, вливши йому до горла розтоплене золото: «нехай насититься ненаситний римлянин».

Митридат переніс акцію на Егейське море. Його флот під проводом адмірала Архелая опанував усіма Кікладами. Прихильників римської влади нищено безжалісно. Так жертвою помсти впав багатий острів Делос — центр егейської торгівлі. Столичне місто зрівняли із землею, а населення винищили або запродали в неволю. Тоді також проти римлян повстала Греція з Афінами в проводі. Під кермою філософа Аристіона афінці поновили в себе демократичний лад і прийняли залогу Митридата. На римську Македонію Митридат наслав із півночі ватаги фракійців. Також увійшов у порозуміння із самнітами, що ще боронилися від римлян, й обіцяв їм допомогу. На Римську державу з усіх сторін насувалися грізні хмари.

Марій і Сулла. В Італії тоді вже війна із союзниками добігала до кінця, натомість вибухнула знову боротьба між популярами й оптиматами. Спочатку на першому місці стояли соціальні справи: внаслідок війни із союзниками прийшли занепад господарства, недостача збіжжя, доріжня[1], так що народ почав повставати проти шляхти й капіталістів. Загальне невдоволення використали проводирі демократичної партії, щоб підняти боротьбу з оптиматами. Поразки римських військ у боротьбі з Митридатом також збільшили розбурхання пристрастей. Рухливий трибун Публій Сульпіцій Руф терором опанував збори і провів ухвалу, щоб провід у війні з Митридатом віддати Марієві. Марій, хоч уже тоді мав 70 років, бажав зреабілітуватися по давніх невдачах і відіграти в Римі ще раз провідну роль.

Але проти Марія виступив кандидат сенату Луцій Корнелій С у л л а. Це був аристократ визначного роду, з непересічною освітою, талановитий, але до того часу не виявляв зацікавлення політичними справами, а уживав життя, як усі заможні люди тої доби. Сенат призначив його полководцем у війні з Митридатом, і він готувався до виїзду. Але коли Марій захотів відібрати в нього провід, він несподівано зі своїми легіонами рушив на Рим. Це вперше римський полководець виступив проти найвищої влади в державі.

---

[1] Дорожнеча.

Прихильники Марія пробували підняти проти нього народ, але остаточно мусили втікати. Сулла опанував містом, і під терором війська народні збори ухвалили його внесення. Марія і його помічників [було] оголошено поза правом, а їхнє майно сконфіскували. Сулла зніс усі закони, що вийшли з ініціативи популярів, натомість провів нові права, що мали на меті скріпити значення сенату. Консули мусили скласти присягу, що без змін утримають ці реформи.

Але ледве Сулла залишив Рим, прямуючи на схід, як знову до влади прийшли популяри. Народні збори відкликали із заслання Марія, й він за допомогою консула Луція Корнелія Цинни повернувся до Рима. Тут він почав зводити порахунки зі своїми політичними супротивниками. З незвичайним завзяттям переслідував усіх тих, хто чим-будь причинився до його давніх невдач. На основі судових засудів [було] покарано смертю багато визначних аристократів, ще більше людей полягло без суду. Суллу було проголошено ворогом народу і знищено його дім. Марій став знову консулом, але недовго уживав владу, бо у 86 р. помер.

Партія популярів, хоч мала необмежену владу, ніяких основних реформ не провела. Не вирішено аграрної справи, ані зорганізовано нових колоній, навіть не проведено повного зрівняння громадян. Тому демократична управа все більше втрачала популярність, а збройні ватаги «маріанів» стали такі зненавиджені, що народ почав винищувати їх без суду. Над Римом висіла все небезпека, що з Азії повернеться Сулла і знову віддасть владу нобілям. Цинна, вірний наслідник Марія, готувався до війни з ним, але коли хотів переправитися морем до Греції, власні вояки його вбили (у 84 р.).

Тим часом Сулла розпочав війну з Митридатом і його союзниками. Вийшов з Епіра, пройшов вширш Грецію, здобуваючи збунтовані країни, врешті дійшов до Афін. У 86 р. здобув місто і віддав його на грабіж своїм воякам. Але, йдучи за своїми філоеллінськими симпатіями, невдовзі привернув Афінам самоуправу та їхні колонії. Митридат із великим військом із Фракії перейшов до Беотії, щоб тут змірятися з римлянами. У бою під Херонеєю Сулла погромив його сильно, а в другій битві під Орхоменом знищив остаточно королівську армію. Під впливом цих перемог греки відвернулися від Митридата, і він чимскорше переїхав до Малої Азії. Там також не повелося йому, і в Дардані над Геллеспонтом він був примушений укласти мир із Суллою. Зрікся усіх завойованих провінцій і зобов'язався заплатити велику контрибуцію.

Реформи Сулли. Сулла скінчив спішно війну з Митридатом, щоб повернутися до Рима й упорядкувати управу

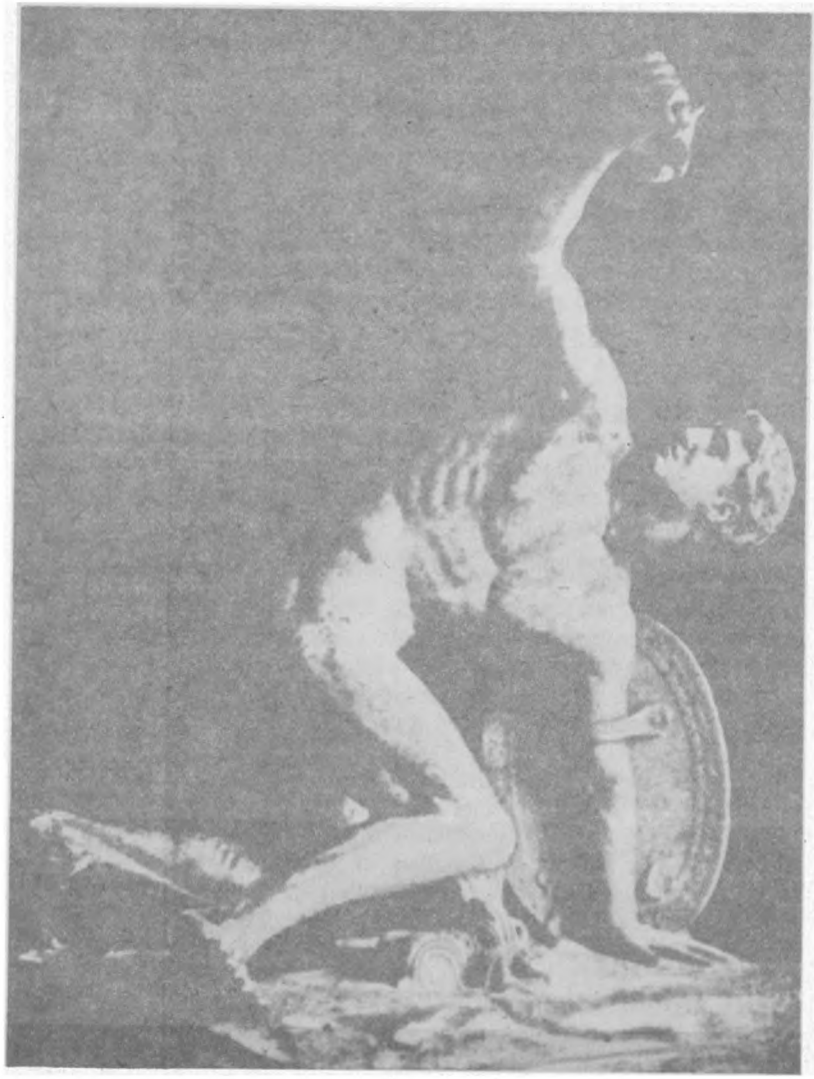

Римський гладіатор. *Різьба*

держави. Популяри, знеохочені безладдям, пропонували йому мир, але він відкинув усяке порозуміння. У 87 р. причалив до Італії, й тут зараз пристали до нього проводирі оптиматів. Демократична партія, не бачачи можливості згоди, зібрала всі свої сили і навіть нав'язала зв'язки із самнітами й луканами, що ще не склали зброї. До вирішного бою прийшло під

самим Римом, коло Коллінських воріт. Сулла розбив тут військо популярів у дуже кривавій битві, — лягло тут, як оповідали, 50 000 людей, а всіх бранців переможець наказав вирубати.

Тепер Сулла став необмеженим паном Риму. Демократична партія вже не існувала, а все громадянство було таке стероризоване, що ніхто не смів виступити з опозицією. Сулла прийняв тоді титул диктатора «для видавання законів і впорядкування республіки», — народні збори ухвалили йому цю владу. Від давнішої диктатури уряд Сулли відрізнявся тим, що не кінчався по півроці, а мав тривати необмежений час, та що диктатор міг перебудувати в основах Римську державу.

Суть реформ Сулли полягала в тому, що всю державну владу він передав аристократії, чи, радніше, її органові— сенатові. Він сам був аристократом із роду і переконань і не уявляв собі держави інакше, як під кермою шляхти. Щоб забезпечити цю владу найвищому класу, він передусім старався знищити ті кола, що поборювали сенат. Так, без милосердя переслідував він проводирів, членів і прихильників демократичної партії. При цьому кермувався так само почуванням особистої помсти проти тих, хто колись його оголосив поза правом, як взагалі проти всіх супротивників свого класу. Завів він т. зв. проскрипції, тобто списки тих, кого визнавав ворогами держави. Таких людей можна було вбивати безкарно, й убивець діставав ще за це грошову нагороду, а якщо був невільником — свободу. В засуджених конфіскували все майно, в їхні нащадки втрачали всякі політичні права. Заїлість Сулли йшла так далеко, що він навіть порушував спокій мерців: тіло Марія наказав добути з гробниці і вкинути до ріки. Такими жорстокими засобами старався морально знищити всіх давніх популярів. Жертвою його впав клас капіталістів, що в егоїстичному інтересі підпомагав народній опозиції проти сенату. Еквітів загинуло тоді 1600. Число всіх проскрибованих доходило до 5000.

Число членів сенату Сулла збільшив до 600. Частина сенаторів також загинула від проскрипцій, [а] на їхнє місце він увів інших, головно з великих землевласників. Щорічно сенат збільшувався на 20 членів, а саме нових квесторів, яких обирали народні збори. При цих змінах показався непотрібним уряд цензорів, що перше укладали лісту[1] сенату: не знесено його формально, але вибори цензорів уже не відбувалися. Сенат став найвищою установою, що мала ухвалювати закони, вести нагляд над адміністрацією і творити судові трибунали. Народні збори втратили цілком своє значення.

---

[1] Тут — еліту.

Можна було на них ухвалювати тільки такі внесення, на які вже перше згодився сенат. Також втратили вплив народні трибуни — обмежено їхнє право спротиву, а хто був раз трибуном, той не міг уже добути ніякого державного уряду. Цим Сулла старався стримати від трибунату амбітні одиниці. Еквітам відібрано судівництво; членів судових трибуналів обирано жеребом із-поміж сенаторів. Сулла зреформував також вищі уряди, встановив їхні компетенції і призначив порядок, за яким можна було переходити з уряду на уряд.

Важливе значення мали суллянські соціальні реформи. Землю в Італії він надав ветеранам своїх легіонів, яких числено на 100 000 людей. Цих людей він примістив на грунтах, які [було] сконфісковано у проскрибованих або відібрано з рук елементів, неприхильних державі. Сулла особливо завзято нищив самнітів як плем'я, що з безоглядною ворожнечею ставилося до Риму. Він мав надію, що скріпить середній селянський стан, що колись був основою римської влади. Але ця його реформа не вдалася, так само як і реформа Гракхів. Вояки, що не звикли до хліборобства, утікали з села до міста. Зате містá в той час почали краще розвиватися. Сулла урегулював відносини менших міст й опер їхній устрій на самоуправі. В Римі зніс право пролетаріату на безплатне збіжжя. У провінціях, а саме в Азії, установив прямий побір податків державою, щоб усунути надуживання державців-публіканів.

Диктатура Сулли тривала чотири роки (82—79 рр. до Хр.). Коли він зм'якшив дещо гострий режим, почала відживати опозиція, і при виборах почали виходити супротивники аристократичної влади. Сулла без труду міг знищити опозиційні елементи — все мав при собі гвардію, складену з 10 000 «корнеліїв», і міг рахувати на своїх ветеранів. Але він був уже хворий і перевтомлений працею і несподівано в 79 р. зрікся диктатури. При цьому заявив, що готов здати справу зі свого урядування, але ніхто не посмів скористатися з цеї заяви. Він усунувся до Кампанії й там помер у 78 р. На своїй гробниці наказав примістити напис: «Коли який приятель прислужився мені, або ворог зробив мені кривду, то я вщерть йому за це відплатив».

23. ЗАНЕПАД РЕСПУБЛІКИ

Занепад аристократії. Реформа Сулли — це була остання спроба відбудувати Римську державу на давніх основах республіканської аристократії. Але через недовгий час пока-

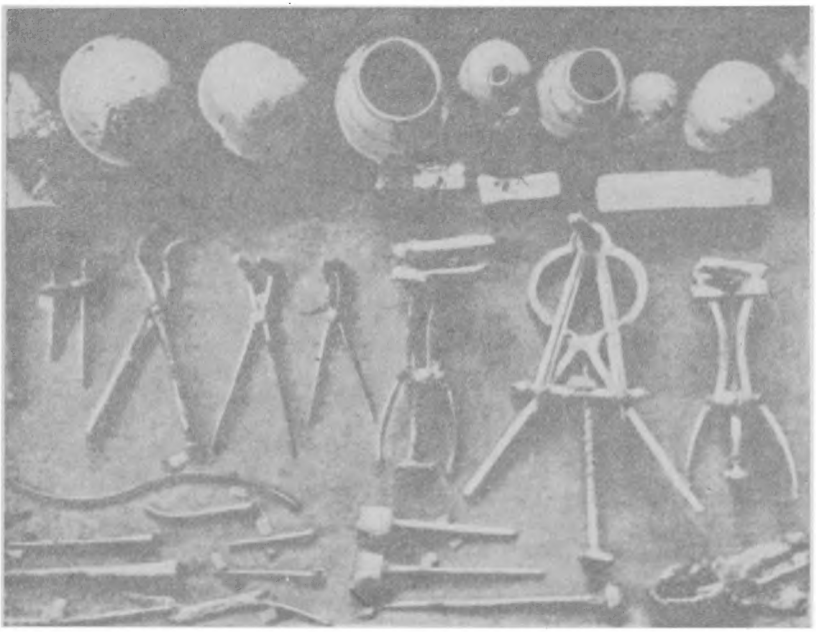

Римські хірургічні інструменти

залося, що це основи хиткі й непевні. Аристократія, що її Сулла хотів регенерувати, не здала свого історичного іспиту, — вона втратила давні патріотичні почування і громадянську солідарність, не мала ясних політичних планів і не виявляла консеквенції у ділах. Вона втратила природний контакт із суспільними низами, не мала ніякої опори в інших верствах, її влада немов зависла у повітрі. Ще більше, як у попередні часи, виявлялися вузький егоїзм верхів, жадоба багатства і дикий гін до розкоші й уживання.

Історик тої доби Салустій жахливими фарбами малює моральний занепад Риму: «Луцій Сулла, опанувавши зброєю республіку, добре почав, але зле скінчив. Тоді всі почали грабувати й розтягати, один зажадав дому, другий землі, — переможці не знали ані кінця, ані міри і припускалися до громадян найжорстокіших діл. До того прилучилося ще й те, що Сулла, бажаючи зробити собі вірним військо, проти звичаїв предків здеморалізував його розкішшю і надмірною щедрістю. Військо римського народу вперше навчилося віддаватися розпусті й пияцтву, захоплюватися різьбами, образами й дорогим посудом та грабувати його в приватних осіб і міст, грабувати святині та зневажати все боже й людське. Як тільки почали бити поклони перед багатством, услід за

тим пішла жадоба слави, влади і впливів, а з цим почала слабнути відвага. З незаможності сміялися, безкорисливість називали глупотою. Розгнузданість, захланність і гордість, що йшли з багатств, опанували молодь: почали дерти, марнотратити, власне майно легковажити, чужого шукати. Ані на моральність, ані на сором не зважали, божеські й людські справи брали за одне, нічого не шануючи».

Як тільки вмер Сулла, зараз почався рух проти зненавиджених реформ. У деяких частинах Італії народ повстав проти суллянських ветеранів і почав викидати їх із земель. У Римі народні збори ухвалили наново роздавати безплатно збіжжя пролетаріатові. Як заступник покривджених, виступив консул Марк Емілій Лепід і підняв бунт проти сенату. В Іспанії давній намісник Квінт Серторій оганізував емігрантів-популярів, що туди укрилися перед репресіями, увійшов у зв'язки з морськими піратами й почав організовувати незалежну провінцію, на взір окремої держави. Все говорило за те, що будівля Сулли довго не втримається.

До загального знеохочення спричинювалися також усе нові втрати на Сході. Єгипет і Сирія цілком не рахувалися з волею Риму, у глибині Азії зросла сильна Вірменська держава під проводом короля Тиграна (95—36 рр. до Хр.), врешті проти Риму повстав знову Митридат.

Причина виступу Митридата вийшла з того, що римська влада хотіла захопити Бітинію, яку записав Римові останній король Никомед (74 р.). Митридат, бачачи ослаблення римських сил, рішився протиставитися тому і своїм військом опанував Бітинію. Талановитий римський полководець Марк Ліциній Лукулл (пізніше ославлений як ласолюб), спочатку погромив Митридата, захопив Понт і переслідував короля аж до Вірменії, але потім через бунт у війську втратив усі здобутки. Митридат повернувся до Понту і тріумфував над римлянами.

Повстання невільників. Свідченням внутрішнього занепаду Римської держави були також чимраз частіші повстання невільників. В Італії та у ближчих провінціях, особливо в Сицилії, число невільників так збільшилося, що вони творили мало не половину населення. По кожнім новім воєннім поході римські кораблі привозили нові маси бранців, що діставалися в приділі римським панам. Так само багато людського матеріалу доставляли спеціальні купецькі компанії, що просто уладжували лови на невільників у дальших провінціях серед варварського населення. Між невільників попадали нерідко і свобідні люди з провінцій, яких жорстокі торговці захоплювали підступом. На Егейському морі головною невільничою торговицею був острів Делос, колишня священна оселя

Аполлона, — там не раз денно продавали по 10 000 людей.

Доля невільників у Римі була дуже тяжка, бо у римлян до доброго тону належало тримати всіх підданих якнайгостріше. Вони не тільки мусили виконувати всякі роботи, до яких їх призначено — чи в хліборобстві, чи в промислі, чи деінде, але й терпіти фізично, бо пани не давали їм належного прожитку і примітивних людських вигод, а ще часто знущалися над ними із садистською жорстокістю. Тяжкі кари на тілі належали до звичайних засобів панської дисципліни. Пан мав право покарати також невільника смертю, і від того не було ніякого відклику[1].

Птолемей Сотер, єгипетський король

Невільники не раз повставали проти своїх гнобителів зі зброєю в руках, бо між ними знаходилося чимало військових людей, що дісталися в полон під час війни, а також бували люди з визначних «варварських» родів. Перші великі повстання почалися в Кампанії, де існували окремі школи, що приготовляли невільників до гладіаторських виступів. Особливо славна була така школа в Капуї, до якої збирали найкращих і найсильніших бранців. У 104 р. до Хр. тут прийшло до більшої ворохобні, а на чолі невільників став один із римських еквітів Тит Ветій, що розтратив своє майно і сподівався добитися його під час ворохобні. У той самий час вибухнуло ще більше повстання на Сицилії. Цей рух підняли сирійські громадяни, яких безправно запродали в неволю. Сенат на домагання своїх азійських васалів провів слідство і частину тих людей звільнив. Але римські пани на Сицилії гостро виступили проти цих звільнень, і це ще загострило справу. Заведені в своїх надіях невільники збунтувалися, втекли в гори й там організували збройні ватаги. Головними проводирями були невільник Сальвій, що прийняв ім'я короля Тритона, і проводир піратів Атеніон. Це повстання тривало чотири роки і тільки по довгих зусиллях римляни здушили його в 100 р.

---

[1] Тобто таке свавільство відбувалося безкарно.

Ще небезпечніший характер мало повстання невільників у 73—71 рр. у самій Італії, в час, коли Рим проходив і внутрішні потрясіння, і війну з Митридатом. Проводирем повстання був фракієць із визначного роду С п а р т а к, — можливо, член королівської родини Спартакидів. Він служив у римському війську, але здезертував і віддавався розбоям, потім попав у неволю й дістався до гладіаторської школи в Капуї. В 73 р. разом із 70 товаришами він утік із школи в гори коло Везувія й тут організував нову розбійничу ватагу. До нього пристали зі своїми ватагами кельти Крикс та Еномай. Вони почали нападати на шляхетські двори й багаті міста і завдяки своїм успіхам добули собі широку популярність. До них почали напливати звідусіль утікачі-невільники. Римська влада робила спроби опанувати цю ворохобню, але невільники з такою відвагою і завзяттям нападали на військові відділи, що ніхто не міг їм опертися, й римські вояки у страху втікали перед ними. Повстання зростало чимраз більше й захопило всю Південну Італію. Число повстанців доходило до 40 000. Але, на нещастя для невільників, між ними прийшло до внутрішнього заколоту. Кельти й германи відокремилися, греки й еллінізовані орієнтали[1] трималися також окремо.

Дуже важко було утримати у великій масі дисципліну і накинути їй один план. Менші ватажки, захоплені своїми успіхами, не хотіли піддатися одноцілій організації й уявляли собі, що римська влада вже знищена, та мріяли про те, що обіймуть владу над Італією. Спартак, що дивився на справу більш тверезо, бачив мету повстання в тому, щоб вивести своїх родимців за Альпи й окружною дорогою дістатися до батьківщини. Але через незгоду й упертість невільників не зміг він цього плану зреалізувати, тим більше, що римські війська обсадили Середню Італію.

У 71 р. провід у боротьбі з невільниками обійняв претор Марк Ліциній Красс. Він замкнув військовою заставою збунтовану країну й почав відганяти повстанців усе далі на південь. Спартак, що перебував у Бруттії, зручно видобувся із персня, перейшов до Луканії, а звідти до Апулії. Тут прийшло до остаточного бою. Перед битвою Спартак убив свого коня й як піхотинець рушив із товаришами-гладіаторами проти ворога. Він боровся незвичайно завзято і власноручно поклав двох римських центуріонів. Але дістав тяжку рану, впав на коліна й поліг із списом у руках. У найближчі місяці римляни очистили весь край від останків повстанців. Учасників повстання карали жорстоко: уздовж гостинця з Капуї до Рима

[1] Тут — представники Сходу.

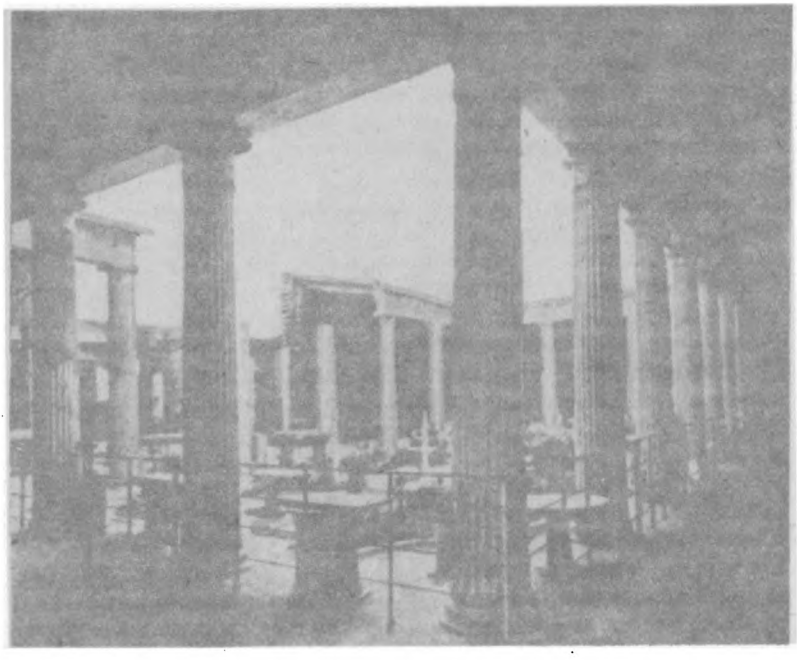

Римський дім у Помпеях

виставлено було шість тисяч хрестів-шибениць із засудженими на смерть невільниками.

Кінець сулланських реформ. Помпей. Повстання невільників, що так довго тривало і спричинило стільки жертв і сорому Римові, виказало, що шляхетська олігархія не може утримати лад у державі. Голову підняли знову популяри й остаточно усунули сулланські реформи. Перш за все повернені були давні права трибунам — вони знову могли виступати із законодавчими внесеннями і своїм «вето» стримувати некорисні для народу закони й розпорядки. Далі у сенату було відібрано виключне право судівництва. Сенаторські суди показалися такими ж несправедливими й перекупними, якими перше були трибунали еквітів. Найбільш скомпрометував сенаторський суд процес намісника Сицилії Гая Верреса, що уславився страшними здирствами, а за це не поніс заслуженої кари. Новий закон вирішив, що сенатори творитимуть тільки третину суддів, другу третину дістали еквіти, третю — нижче оподатковані класи. Оновлено уряд цензорів, з давнім правом укладати лісту сенату. У провінціях знесено прямий побір податків державними

Помпей, римський полководець

урядовцями, а оновлено давню систему, корисну для публіканів. У Римі народ дістав право побирати безплатно збіжжя. Отже, все повернулося до старих форм життя, в яких Сулла добачав причини занепаду Риму. «Знову великоміську юрбу живили з державного скарбу, тобто коштом провінцій; знову трибунська влада давала кожному демагогові право змінювати державний лад; знову попри уряд підіймала голову грошова аристократія, що добула державу податків і судовий контроль над намісниками; знову тремтів сенат перед засудами присяглих з лицарського стану і перед цензорськими постановами». Так характеризує ці переміни історик Риму Момзен.

Але хоч аристократична управа понесла погром, проте до влади не дійшла й демократія. Проводирі популярів так само не мали сили і впливів, як і оптимати. Тепер на перше місце почали висуватися енергійні одиниці, що перебирали владу до своїх рук. Сулла перший показав зразок диктатури одної людини над державою. Його слідами тепер ішли інші амбітні люди.

У той час до проводу в Римі змагав передусім Гней Помпей. Він походив з аристократичного роду й особистими прикметами добув собі значну популярність. Один із його прихильників так писав про нього: «Він визначався вродою, не такою, правда, що звертає на себе увагу в мужеському віці, але гідністю й повагою, що погоджувалася з його величчю та визначним становищем, не покидаючи його до кінця життя. Знаменували його безоглядна чесність і чистота звичаїв. Промовець був із нього не дуже визначний. Дуже хотів, щоб владу віддавали йому як знак пошани і визнання, але щоб не потребував її добувати. У війні був досвідченим полководцем, під час миру — скромним громадянином, поки не боявся, що хто-будь йому дорівняє. У приязні був постійний і вірний, під час прикрих суперечок легко давав себе погодити із супротивником й охоче приймав перепросини. Свою могутність рідко коли уживав непомірковано. Був свобідний від усяких прогріхів. Одне хіба що можна було поставити йому за гріх, це те, що

в республіці, яка панувала над світом і в якій усі громадяни мали рівні права, він обурювався, коли бачив, що хтось дорівнює йому якостями».

Помпей розпочав свою кар'єру від того, що в 83 р. прийшов із допомогою Сулли, коли той ішов на Рим проти популярів, а потім розправився з маріанами в Іспанії. Сулла віддячився молодому аристократові тим, що визнав йому титул «імператора»,тобто самостійного полководця, назвав його «Великим» і дозволив йому тріумфальний в'їзд до столиці. Але Помпея, який хоч і належав до старої шляхти, ніщо не лучило із сенатом, і в 71 р. він уклав союз із популярами, щоб повалити всевладність сенаторської олігархії й самому дійти до влади. Демократичні союзники підперли амбітного полководця й віддали в його руки провід у війні з морськими піратами.

Розвиток морського розбишацтва був одним із проявів ослаблення римської влади під час громадянської війни. Всякі безпритульні елементи, як утікачі-невільники, громадяни, позбавлені майна в революціях, збанкрутовані підприємці, чужинці без батьківщини та інші відчайдухи шукали прожитку з розбою, а коли не могли втриматися на суходолі, будували собі цілі флоти кораблів і на них пускалися в море, щоб там розбивати купецькі транспорти і грабувати всяких проїжджих. Улюбленим їхнім захистом були скелясті, недоступні побережжя, особливо в Іллірії та в Малій Азії в Кілікії, а також на дальших островах, наприклад, на Кріті. Вже в попередні часи римляни висилали свої флоти, щоб цю виразку винищити, але піратство відроджувалося все наново. Тепер Помпей дістав надзвичайне повновладдя, стотисячне військо, 500 кораблів і спеціальні кредити, щоб взятися за основне прочищення моря. Він виказав воєнний організаційний талант, поділив моря на кільканадцять округ, наперед очистив західні побережжя, потім східну частину Середземного моря. Упродовж кількох місяців у 67 р. блискуче покінчив своє завдання.

Ці успіхи Помпея в такій великій війні добули йому широку популярність, і народні збори, незважаючи на опозицію оптиматів, віддали йому ще більш відповідальну справу — війну з Митридатом. Помпей і тут виявив себе великим полководцем. Ударив у 66 р. на Понт так сильно, що Митридат навіть не пробував боронитися, залишив Малу Азію і втік до свого Боспорського царства в Криму. Там через недовгий час сам наклав на себе руку. Помпей уладив ще похід на Вірменію і присилував до миру короля Тиграна, відібравши в нього пограничні країни. Із здобутих земель уладив Бітинсько-Понтійську провінцію. Також уклав мир із парфянами й із земель давньої держави Селевкідів утворив

Цицерон, славний римський промовець і політик

другу провінцію — Сирію. Границі, які він встановив на сході, над Євфратом, протривали до кінця Римської держави. В 61 р. Помпей повернувся зі свого походу до Рима і величавим тріумфом святкував свою перемогу.

Змова Катиліни. Упродовж шести років, що їх Помпей перебув в Азії, в Римі настали різні внутрішні переміни. Аристократична партія втратила останки значення, її проводирі, як, наприклад, Лукулл, просто усувалися від політики й провадили бездіяльне життя у своїх підміських віллах. Давні аристократичні традиції старався поновити Марк Порцій Катон — онук славного Катона з часів Пунічних війн, прихильник стоїцької науки, людина чесна й справедлива, але без ширшого політичного погляду. Свої ідеали він бачив у патріархальній добі Риму, старався повернути давні прості обичаї, ходив у старосвітському одязі, сам кермував плугом, до міста приходив пішки, не приймав ніяких відзнак, але всі ті змагання не могли вже воскресити життя давньої аристократичної республіки.

Провід перейшов знову до рук популярів, що спиралися на міське населення, військових ветеранів і останки селянства, але нерідко користувалися фінансовою допомогою капіталістів. Римська демократія також не мала своєї програми й її діяльність вичерпувалася на самій критиці сенату та його аристократичних членів. Фактичний вплив мали в партії різні амбітні одиниці, що виступали під прапорами демократії, щоб здобути собі голос у державі, але на меті мали не публічні справи, а особисту кар'єру.

Демократи, що спочатку підпомагали Помпею, тепер з острахом стежили за його успіхами в Азії, бо сподівалися, що він, як переможець, покритий славою, схоче запровадити в Римі монархічну владу. Тому заздалегідь почалися інтриги, щоб Помпеєві загородити шлях до влади. Головним ворогом Помпея був Марк Ліциній К р а с с — найбагатша людина в Римі, що по своїй перемозі над невільниками мав надію

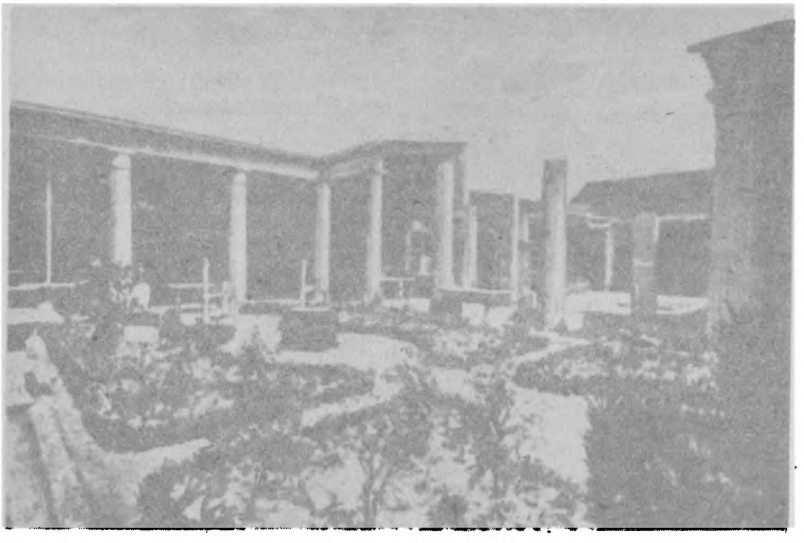

Римський дім у Помпеях

стати на чолі влади, але мусив поступатися перед зручнішим суперником. Він увійшов у порозуміння з молодим амбітним аристократом Гаєм Юлієм Цезарем, що, як свояк Марія, належав до партії популярів. Цезар добув собі популярність серед міської юрби величавими ігрищами, що їх уладив як едиль, але заборгувався при тому так, що тільки гроші Красса вирятували його від банкрутства. Обидва мужі взаємно доповнювалися, бо Красс розпоряджався великими капіталами, а Цезар відразу виказав бистру політичну орієнтацію.

Щоб не допустити Помпея до влади, обидва політики вирішили викликати в Римі переворот, захопити найвищі уряди й утвердити впливи своєї партії. До своїх планів вони послугувалися, як знаряддям, різними відчайдухами, між якими на перше місце висунувся Луцій Сергій Катиліна. Він походив із старого патриційського роду, відзначався талантом й особистою відвагою, але не мав ніяких моральних основ і, втративши майно, тільки про те й думав, як би знову дійти до значення. День 1 січня 65 р. до Хр. обраний був як речинець перевороту. Змовники мали опанувати урядові будинки, обрати консулів зі своїх людей. Красс готувався перебрати до своїх рук диктатуру, а Цезар мав дістати командування у війні з Єгиптом. Але в останній момент Красс завагався і повстання затрималося.

Катиліна, заведений у своїх надіях, рішився виступити на свою руку. Він мав популярність серед збанкрутованої молоді, що вірила в його талант, знайшов собі прихильників серед різного шумовиння й почав агітацію серед мас за соціальний переворот. Головні кличі його були — знести усі борги і звільнити боржників, що були засуджені на кари, сконфіскувати майно багатіїв, поділити його між незаможними та взяти до своїх рук державні уряди. Агітація Катиліни мала деякий успіх серед пролетаріату, ветеранів та збіднілого селянства, і змовники мали вже приступити до діла в 63 р.

Але їхню акцію випередив тодішній консул Марк Туллій Ц и ц е р о н. Це був визначний адвокат, промовець та письменник. Була це людина поміркованих поглядів. Тому що сенат ставився до нього неприхильно, як до «нового чоловіка», він мусив шукати союзників серед демократії. Змова Катиліни допомогла йому (Цицерону. — *Ред.*) вибитися в політиці. Через своїх агентів він добув відомості про змову, виступив у сенаті з промовою проти Катиліни, ув'язнив головних його помічників і на основі опінії сенату наказав покарати їх смертю. Катиліна втік із Риму, але його наздогнали, й у бою під Пісторією в Етрурії він поліг.

Перший тріумвірат. Отже, супротивникам Помпея не повелося захопити владу, а справа Катиліни викликала ще більше розбиття публічної опінії. В такий момент Помпей, що саме повернувся з Азії, укритий славою завойовника, легко міг дійти до монархічної влади. Але, як говорить Момзен, Помпеєві бракувало найважливішого, щоб сягнути по корону, а саме королівської відваги. Замість того, щоб явно й відверто виступити проти розсварених партій і накинути їм свою волю, Помпей старався іти легальним шляхом і не порушувати ні в чому римську конституцію. Передусім, приїхавши до Італії, він відразу розпустив своє військо. Помпей уявляв собі, що вистане для того самого його імені як переможця Азії та що демократія й сенат оцінять його лояльність і віддадуть йому добровільно найвищі гідності. Але це була його похибка, бо Рим почав легковажити собі обеззброєного полководця. Сенат відразу виступив проти Помпея й не хотів затвердити без дискусії його постанову в Азії та забезпечити його ветеранів так, як він того бажав. Так само демократія поставилася до нього холодно.

Помпей зрозумів свою помилку й рішився шукати підмоги в інших претендентів на владу. Так, у 60 р. він склав згоду із Крассом і Цезарем і злучився з ними у т. зв. перший т р і у м в і р а т. Це не був ніякий уряд, а чисто приватне порозуміння трьох наймогутніших людей, що обіцяли взаємно

підтримувати себе у своїх змаганнях. Кожний із тріумвірів міг використати впливи у своїх колах, і через те вони могли підпорядкувати собі і сенат, і народні збори. Кожен із них осягнув свої бажання: Помпей за допомогою товаришів добув затвердження своїх азійських розпорядків, Цезар дістав консулат, Красс вдоволився тим, що стояв при проводі.

Голова галла. *Різьба*

Цезар як консул мав найвизначніше становище і не тільки проводив бажання своїх союзників, але передусім дбав про те, щоб добути собі в Римі міцне становище. Він провів нову аграрну реформу, розділяючи останки державних грунтів між ветеранами Помпея і зубожілим селянством. Сенат гостро виступав проти цих планів, але Цезар опанував народні збори й безоглядно знищив опозицію. Через це демократична партія всеціло віддалася на його послуги. Капіталістів він приєднав собі тим, що зменшив чинші за державу у провінціях, але також завів нові приписи про провінціальних намісників, особливо про надужиття влади. Він завів порядок, згідно з яким усі постанови народних зборів і сенату списували й оголошували на таблицях. Завдяки цьому постав немов перший урядовий денник у Римі. Тріумвіри безоглядно позбувалися своїх політичних супротивників: Цицерон мусив іти на заслання, а Катонові було доручено обов'язок упорядкувати справи острова Кіпр, щоб тільки позбутися його з Риму.

Найважливішим особистим здобутком Цезаря було те, що він по закінченні консулату забезпечив собі управу Передальпійської та Заальпійської Галлії. Ці провінції були корисні тим, що лежали недалеко від Італії, так що звідти можна було тримати близький контакт із Римом і не позбуватися політичного впливу. Заальпійську Галлію треба було тільки завоювати, й Цезар міг витворити там вірну йому армію, щоб на ній оперти свої дальші змагання. Він виїхав з Італії в 58 р.

Помпей залишився в Римі, щоб пильнувати справи на місці. Але його нерішучість не дозволила йому відіграти

Смерть галла. *Різьба*

провідну роль — він усе шукав правних основ влади. В 57 р. він дістав надзвичайний уряд директора постачання харчів для всієї держави. Цей уряд давав йому можливість покласти руку на господарське життя країни, а рівночасно приєднати собі народні маси, які тільки мріяли про дешевість збіжжя. Помпей виконав сумлінно свої обов'язки, але політичного впливу зі своєї діяльності не зумів витягнути. Його ім'я втрачало давню славу, особливо від часу, коли до Риму почали доходити звістки про незвичайні успіхи Цезаря в Галлії.

Між тріумвірами відносини стали холодніші, але вони все ж не зривали із собою. В 56 р. вони з'їхалися в Луці в Етрурії й тут обговорили свої плани. Цезареві [було] продовжено догляд над Галлією на дальший час, а Помпей і Красс дістали консульські гідності в найближчому році. Потім Красс дістав управу провінції Сирії, але там поліг у боротьбі з парфянами під Карре в 53 р. Таким чином, не стало посередника, що утримував порозуміння в тріумвіраті. Між Цезарем та Помпеєм довір'я все більше зменшувалося, особливо в 54 р., коли вмерла жінка Помпея, що була донькою Цезаря. Помпей наблизився до сенату й за його допомогою намагався взяти в свої руки владу в Римі.

Цезар у Галлії. У Заальпійській Галлії жили різні племена кельтського походження. Вони мали доволі високу культуру, займалися хліборобством і годівлею худоби, розвинули знач-

ний металургічний промисел, мали свої укріплені міста й торговища. Провід мали в них два класи — шляхти й жерців. Шляхта походила з давніх лицарських родів, жила з війни й користувалася послугами підданих, що були в неї в неволі. Другий стан творили д р у ї д и — жерці, що складали жертви від імені народу, мали суддівську владу й за кару кидали на непослушних релігійні прокляття. Галлійські божества були досить різнорідні й уявляли з себе сили природи. Друїди утримували свої школи й виучували напам'ять релігійні формули. У щоденному житті уживали письмо з грецьким алфавітом.

Галли не зуміли витворити одну державу, а тільки деколи лучилися у вільні федерації. Провідне місце займали різні народи — спочатку арверни, потім едуї та секвани. Галли часто вели між собою племінні війни, й це допомогло римлянам їх поконати. У II ст. до Хр. на Галлію почали наїздити германські народи, як кімври, тевтони й багато інших, так що частина країни була під їхньою владою. В 72 р. Середню Галлію опанував германський полководець Аріовіст, ввійшов у приязні зносини з римлянами й почав організовувати сильну державу.

Цезар уважав германське завоювання Галлії небезпечним для Риму і свою акцію розпочав від того, щоб галлійські границі зачинити для германів. Коли в 58 р. швейцарські гельвети з іншими племенами почали переходити через Родан, він заступив їм дорогу під Бібракте і так їх погромив, що вони мусили завернути назад. Тоді едуї й сусідні народи віддалися в опіку Цезаря і просили, щоб [він] боронив їх від Аріовіста. Цезар розпочав інтервенцію, а коли германський полководець гордо відкинув його умови, він ударив на нього і розбив його військо, так що Аріовіст мусив утікати за Рейн. Тоді римські легіони рушили на північ, на бельгів, свесіонів, белловаків, нервів та інші племена і по завзятій боротьбі їх завоювали. Довше тривала війна із західними народами Арморики, а особливо завзято боронилися венеди, — тільки при співділанні[1] флоту Цезар зміг їх приборкати.

У боротьбі з галлами Цезар уживав різні методи. Проти непокірних племен виступав із найгострішими засобами: цілі оселі пускав із димом, старшину карав смертю, населення продавав у неволю. Одне плем'я за зрадливе повстання покарав тим, що наказав усім людям повідрубувати руки. Коли не міг чогось осягнути зброєю, не вагався уживати підступ. Для інших племен, що виявляли покору супроти Риму, був прихильний і ласкавий, лишав їм самоуправу

[1] Тобто при взаємодії із флотом, за сприяння флоту.

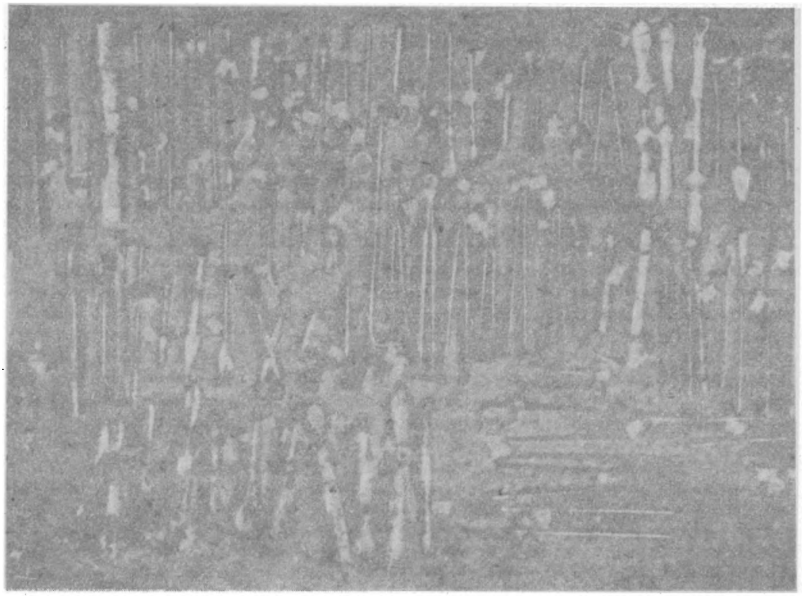

Римські хірургічні інструменти. *З помпеянських збірок*

і визнавав титул союзників римського народу. Всі підбиті племена платили римлянам данину й деколи доставляли помічне військо. Для забезпеки їхньої вірності Цезар брав від них заложників.

У 55 р. Цезар переправився на правий берег Рейну, щоб показати германським племенам силу римських легіонів. Але ніхто не відважився виступити проти нього. В 55 і 54 рр. двічі виправлявся із флотом до Британії, бо тамтешні кельти підтримували самостійницькі змагання галлів. Він дійшов до Темзи, здобув кілька оборонних міст і врешті склав почесний мир із королем Касивелауном. Цей далекий похід у незнані сторони придбав йому славу в Римі.

Хоч галли на перший погляд легко піддалися римлянам, усе ж серед них відновлювався опір проти чужої влади. Взимку 54—53 рр. прийшло до повстання в різних околицях, але Цезар здушив його скоро і бунтівничі племена винищив безоглядно. В 52 р. повстанський рух огорнув усю Галлію, а провід над ними дістав Верцингеторикс, із королівського роду арвернів. Це був талановитий чоловік, добрий організатор і полководець, що зумів підняти бойовий запал у своїх земляків і об'єднав їх до спільного виступу проти римлян. Знаючи римську силу, він вів тільки парти-

занську боротьбу, нападав на табори та менші відділи й особливо старався позбавити ворога засобів поживи. У своїм завзятті галли нищили навіть власний дорібок і палили людні оселі. Рухлива галлійська кіннота з усіх сторін загрожувала римлянам. Цезар знайшовся у великій небезпеці й був примушений уступати на південь. Тоді Верцингеторикс змінив свою тактику і пробував розбити легіони у відступі. Але Цезар разом із найманою германською кіннотою вдарив на нього і розбив його сили. Верцингеторикс почав уступати й затримався в місті Алесії, щоб тут впорядкувати свої полки. Римляни швидким маршем наздогнали його, оточили й замкнули своїми шанцями. Верцингеторикс боронився довгий час, хоч його війську дошкуляв голод. Він мав надію, що інші племена прийдуть йому з допомогою та визволять з облоги. Але серед незгідних галлів знову прийшло до непорозумінь. Невелику поміч, яка наспіла Верцингеториксові, римляни без труду відперли. Тоді Верцингеторикс рішився пожертвувати собою в інтересах свого народу й сам зголосився до римського табору як підданець. Але Цезар не знав ласки: всі повстанці пішли в неволю, а Верцингеторикс пізніше прикрашав тріумф Цезаря і поклав голову під сокиру ката. Так остаточно Заальпійська Галлія стала римською провінцією.

24. ЮЛІЙ ЦЕЗАР

Похід на Італію. Під час своєї довголітньої Галлійської кампанії Цезар не раз приїздив до Надпаданської Галлії, щоб бути в ближчому контакті зі своїми прихильниками в Римі. Тут також він тримав постійно частину свого війська. Щоб впливати на римську опінію, він видав свої славні «Записки про Галльську війну», в яких простим, майстерним стилем описав свої воєнні успіхи. Поза тим він не жалував грошей для своїх агентів і завжди міг розраховувати на прихильну йому партію в Римі.

Але далеко більше мав він ворогів. Партія сенату розуміла, що він тому шукає популярності, щоб сягнути по владу, і всіма способами намагалася перешкодити йому на цьому шляху. Коли перше між сенатом і Помпеєм відносини були холодні, то тепер обидві ці сторони порозумілися між собою в боротьбі з небезпечним супротивником. Помпей узяв фактичний провід у Римі й почав готуватися до рішучої

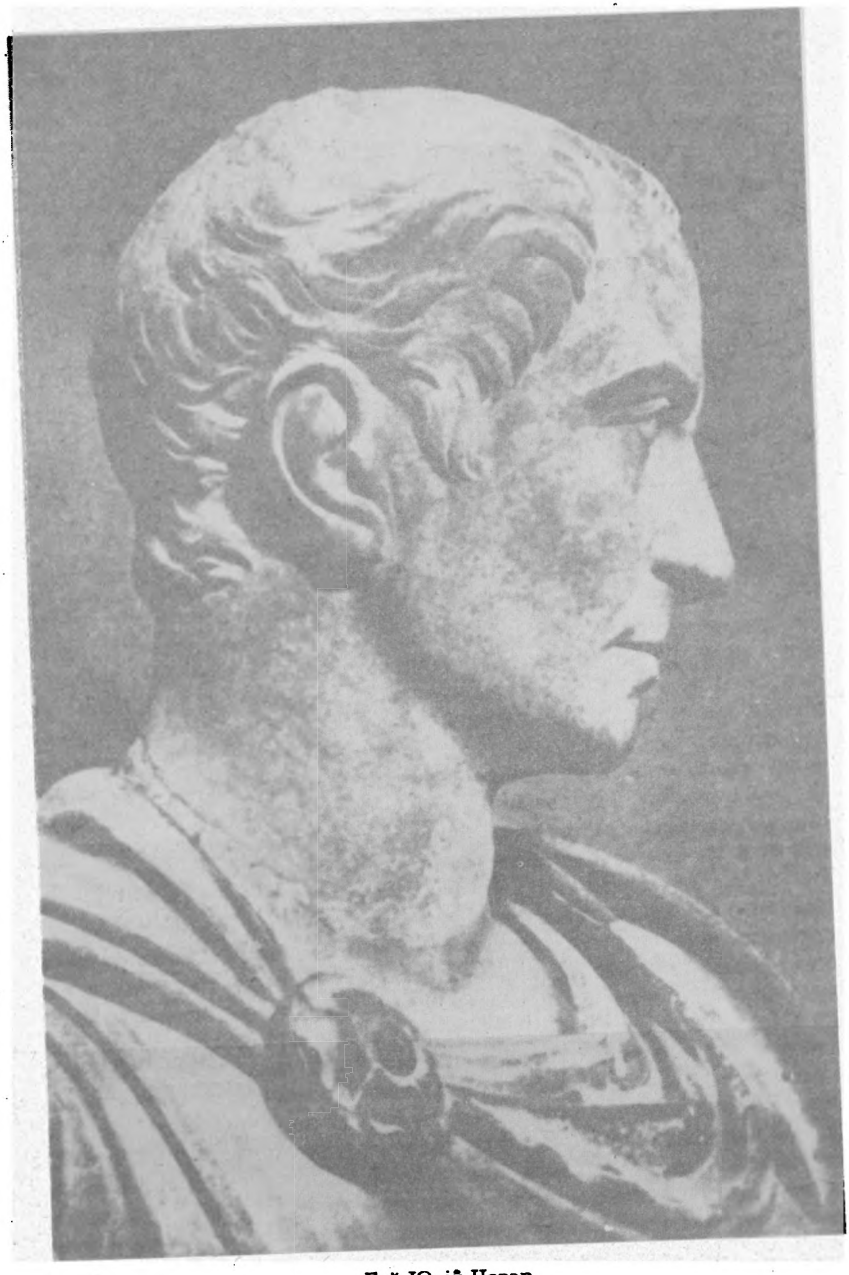

Гай Юлій Цезар

боротьби. Цезар неохоче йшов на цей воєнний конфлікт, бо не був певний, чи зможе знайти союзників проти сенату. Він усе намагався вирішити справу якимось компромісом і через довірених людей безнастанно вів переговори зі своїми супротивниками. Але і сенат, і Помпей уважали це за прояв слабості Цезаря і з тим більшою упертістю стояли на своїх позиціях.

Головне домагання Цезаря було, щоб дозволено було йому стати консулом у Галлії, а не в Римі. Він боявся, що коли з'явиться в столиці, то його вороги відразу поставлять його перед суд за всякі здогадні зловживання, які йому закидали. Він не хотів розлучатися з армією, що була його підпорою. Коли б сенат вволив його бажання, він заявляв готовність розпустити більшу частину війська й віддати обидві Галлії, а залишити собі управу лише Іллірії. Але шляхетська олігархія була невмолима й жадала, щоб Цезар безоглядно зрікся командування. Роз'ярення проти нього було таке велике, що коли трибуни стали в його обороні, Помпеєві союзники загрозили їм смертю. Обидва трибуни, перебрані[1] за невільників, потайки залишили Рим і подалися до табору Цезаря.

Цезар вирішив зброєю здобути собі визнання. У промові до війська він змалював поведінку своїх ворогів: як шляхта віддячується йому і його армії за перемоги в Галлії, як сенат легковажить народними зборами, як порушено незайманість трибунів, як потоптано народні права, за які їхні предки онукам і правнукам наказали до загину боротися. Військо, що складалося з галлійських ветеранів, які сліпо вірили своєму улюбленому вождеві, заявило готовність разом із ним іти на Рим. Цезар перейшов у січні 49 р. пограничну річку Рубикон із словами, якими грачі[2] розпочинали гру: «Кості кинено!»

Рішучий виступ Цезаря викликав в аристократичному таборі нечуваний переполох. Сенат вирішив залишити Рим і наказав усім урядовцям виїхати зі столиці, бо хто лишиться, того вважатимуть за ворога народу. Евакуація відбувалася так поспішно, що навіть [було] залишено державну касу. Але Італії важко було боротися, бо частину війська складали давні Цезареві легіонери, а решту — новобранці, що ще не пройшли воєнної школи. Виявилося, що Помпей не підготував належно оборону. Тоді сам він рішився залишити Італію і переплисти до Греції, а за ним виїхали всі проводирі аристократичної партії.

---

[1] Тобто переодягнені.
[2] Тобто гравці.

Цезар без труду зайняв Рим і невдовзі очистив від ворогів усю Італію. Від початку він виявляв незвичайну лагідність супроти своїх супротивників — нікого не карав смертю, не проголосив проскрипцій, бранців випускав на волю. Деякі проводирі популярів намовляли його до того, щоб провів радикальні реформи, проголосив закон про знесення боргів, сконфіскував майно багатіїв тощо, але він не пішов на цю дешеву демагогію. Він передусім подбав про те, щоб забезпечити Італії довіз харчів, що через ворохобню був припинився, і за короткий час повернув нормальну комунікацію. Він не хотів виступати як довірений одної партії, а відразу взяв в опіку все населення.

Рівночасно з тим забезпечувався від наїзду прихильників Помпея. Своїх полководців вислав на Сардинію, Сицилію й до Африки, щоб звідти усунути приклонників сенату, а сам виправився до Іспанії, де стояли легіони Помпея. У завзятій боротьбі під Ілердою (в області Ебра) в серпні 49 р. він присилував Помпеєвих вождів до капітуляції.

Перемога над Помпеєм. Наприкінці 49 р. Цезар із Брундисіума переправився через Адріатичне море до Епіра. Це був бурхливий час, і старі моряки відраджували йому виправлятися в похід морем, але він закликав: «Не бійся, керманичу, везеш Цезаря і його щастя!» Але під Диррахіумому першій боротьбі з Помпеєм йому не повелося і він поніс дуже важкі втрати: полягло його 1000 вояків, і 32 корогви дістались до рук ворога. Він був примушений уступити на схід, до Фессалії, і знайшовся у дуже важких відносинах, відрізаний від свого флоту, здалека від союзників. Помпей пішов за ним, але уникав боротьби на відкритому полі, а старався знищити Цезаря дрібними нападами. Для Цезаря це були дуже тяжкі часи, бо війську не ставало харчів та інших засобів. Він із трудом утримував дух в армії. Тільки в червні 48 р. під Фарсалосом обидва противники зустрілися в бою. Помпей мав сильну кінноту й ударив нею на праве Цезареве крило. Цезар так оповідає про цей бій: «Уся Помпеєва кіннота виходить із лівого крила, а за нею велика сила лучників. Наша кіннота не витримала наступу, завернула й почала відступати. Тим часом Помпеєва кіннота напирає все сильніше і починає оточувати наш відслонений бік[1]. Цезар зауважив цей рух і дав знак до наступу восьми когортам, що стояли у четвертій бойовій лінії. Ті скачуть уперед і з таким розгоном налітають на Помпеєву кінноту, що вона не тільки уступає з поля боротьби, але й не ставить уже опору, втікає

[1] Тут — оголений фланг.

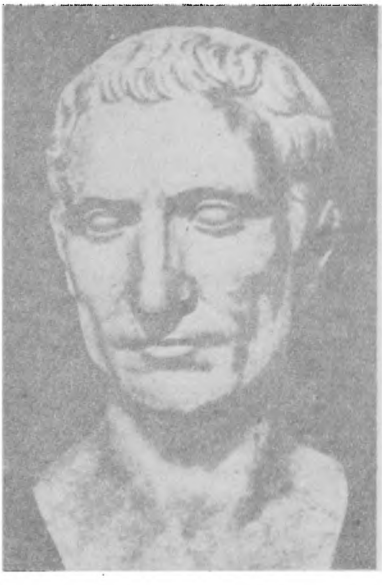

Два портрети Юлія Цезаря

щосили й затримується аж у високих горах. Після погрому кінноти лучників і пращників, що не мали вже охорони, вирубано до останку. Пізніше тим самим розгоном наші когорти обійшли ліве крило, де ще йшов бій і помпеяни трималися, й ударили на них іззаду».

Цей сильний наступ Цезаревих ветеранів вирішив бій: Помпей уступив з поля, а цезаряни здобули ворожий табір. У здобутому таборі звертали на себе увагу передусім окремо побудовані альтани, багато срібного посуду, свіжа мурава в шатрах, шатра деяких панів покриті були плюшем і обставлені масою багатих предметів, що свідчили про нечувану розкіш та певність перемоги. Можна було догадуватися, що ці люди дбали тільки про зайві приємності й цілком були певні своєї небезпеки, в той час коли Цезареве військо було перевтомлене трудами і терпіло такий недостаток, що не мало чим заспокоїти найперші потреби. Перемога була незвичайна: 15 000 Помпеєвих вояків лягло в бою, 24 000 дісталося в полон.

Помпей після своєї невдачі вдався до моря і з жінкою поплив до Кілікії, маючи намір виїхати до короля парфян. Але приятелі відрадили йому це, бо парфяни по війні з Крассом були дуже вороже настроєні до римлян. Тоді Помпей рішився їхати до Єгипту, щоб там шукати бази для дальшої

боротьби з Цезарем. Його корабель причалив в пристані Пелусій, і тут його зустрів молодий єгипетський король Птолемей. До Єгипту дійшла вже звістка про перемогу Цезаря, і королівські дворяни піддали королеві думку вбити втікача, щоб цим з'єднати собі Цезаря. Назустріч Помпеєві вислали невеликий човен із кількома людьми. Помпей був здивований, що сам король не виїхав йому назустріч, але сів до човна, цитуючи вірш Софокла: «Хто до тирана приходить, є його невільник, хоч би був свобідний». Під час переправи на човні всі мовчали. Нараз Помпей завважив, що один із вояків є римлянин, і запитав його: «Чи не знаю я тебе, товаришу?» Той тільки кивнув головою, а коли Помпей відвернувся, ударив його списом, а потім інші нещасного в'язня добили. З корабля цю страшну смерть бачили жінка Помпея і його приятелі, але вони чимскоріш мусили втікати. Голову Помпея єгиптяни переслали Цезареві, який дуже шкодував, що його суперник так марно загинув.

Цезар із-під Фарсалоса переїхав до Малої Азії, а потім із 25 кораблями поплив до Александрії. В Єгипті затримався на півроку, щоб видобути гроші, які один із попередніх королів зобов'язався заплатити Римові, а також упорядкувати політичні відносини цеї підупалої країни. У королівській родині прийшло до суперечок і врешті вибухнула завзята війна між молодим Птолемеєм XIV та його дещо старшою, двадцятирічною сестрою Клеопатрою, славною з незвичайної краси. Цезар став по стороні Клеопатри, але через те потрапив у важкі труднощі, бо єгипетський народ повстав проти наїздників. Врятувала його допомога, яку дістав з Азії. Цезар увійшов у близькі зв'язки з Клеопатрою і готов був узяти її собі за жінку. Разом із нею він оглядав старовину Єгипту, а потім, у 46 р., Клеопатра відвідала його в Римі. Син Клеопатри дістав ім'я Цезаріона.

Диктатура Цезаря. По смерті Помпея Цезар не мав уже в Римській державі рівного собі суперника й міг уважати себе повним володарем Риму. На Сході він поводився вже як монарх. Вертаючись з Єгипту, вступив до Сирії й там упорядкував справи провінції. Потім пішов на Малу Азію і тут під З е л е ю у травні 47 р. поконав боспорського короля Фарнака, сина Митридата Євпатора, що хотів був відвоювати собі батьківський Понт. Про свою перемогу вислав до Риму лаконічне повідомлення: «Veni, vidi, vici» («Прийшов, побачив, переміг»). Справді, весь той похід тривав ледве кілька днів. У малоазійських провінціях настановив своїх намісників і урядовців.

До Італії повернувся в половині липня 47 р. Тут за час його неприсутності безнастанно поставали розрухи — то на економічному, то на соціальному тлі, то, врешті, військові бунти. Цезар сяк-так полагодив усі справи і звернув свою увагу на Африку, де знову підняла голову шляхетська олігархія. Невдоволені сенатори, між ними Марк Порцій Катон, зібралися в Утиці й тут почали урядувати як сенат республіки. В їхньому розпорядженні було значне військо, крім того, дав їм допомогу також мавританський король Юба. Цезар вирушив із флотом і військом до Африки. Його супротивники зробили Цезареві сильний опір, і тільки по трьох місяцях він зміг поконати їх у бою під Тапсосом (у квітні 46 р.). Його ветерани були такі озлоблені опором республіканців, що, незважаючи на накази полководця, вирізали всіх бранців. Прихильники давнього ладу визнали перемогу Цезаря за кінець республіки. Катон покінчив життя самогубством і в пізнішій традиції залишив пам'ять останнього оборонця римської свободи. Рештки республіканців заховалися в Іспанії і там, під проводом Помпеєвого сина Гнея, ще раз виступили проти Цезаря, але в кривавій битві під Мундою в 45 р. остаточно були розбиті.

Марк Катон, оборонець римської республіки

У таких важких змаганнях Цезар утвердив свою владу. Хоч він дійшов до проводу силою зброї, але пильно дбав про те, щоб свою узурпацію заслонити легальними формами. По першій перемозі в Італії в 49 р. він одержав уряд диктатора — вповні легальним шляхом, бо надав йому цю гідність прихильний претор Лепід на основі окремої ухвали народних зборів. Але Цезар невдовзі зрікся диктатури й добився того, що його обрали консулом. Пізніше і народні збори, і сенат знову визнали Цезареві титул диктатора, й то на необмежений час, і він при цьому уряді залишився до кінця життя. На перший погляд республіканський лад утримався далі, бо щороку обирали консулів, але сам факт, що один громадянин без перерви мав у своїх руках найвищий надзвичайний уряд, свідчив про те, що в устрої Риму настала основна переміна. Як диктатор, Цезар кермував діяльністю

всіх урядів, сенату й народних зборів — усіх тих установ, які дотепер мали свою владу. Крім диктатури, Цезар приймав ще деколи консулат, а також почесний уряд «префекта звичаїв», що давало йому можливість втручатися навіть у приватні справи громадян. Дуже охоче він приймав усякі почесні відзначення й титули. В 45 р. сенат надав йому ім'я імператора. Це був у Римі звичайний титул полководців, що відзначилися перемогами, але тільки до часу, поки не відбувся офіційний тріумф. Що ж до Цезаря, то сенат визнав йому цю назву як особистий титул, який він міг передати своїм нащадкам. Ознакою його гідності були пурпуровий плащ і лавровий вінок. На ігрищах і різних публічних святах він мав право засідати на підвищеному місці та на золотому кріслі. Сенат окремою ухвалою визнав йому право особистої незайманості, так, як народним трибунам. У промовах називали його «батьком батьківщини», а на монетах карбували його портрет, хоч не було звичаю, щоб живим людям давали таку почесть. Пізніше значення його так зросло, що у всіх святинях примістили його статуї, в день його уродин складали спеціальні жертви, місяць липень назвали від його імені «юлієм». Врешті визнали його богом під іменем Юпітера Юлія та присвятили йому окрему святиню і спеціальну жрецьку колегію... Цезар приймав усі ці почесті, як приймали їх тоді всі орієнтальні володарі. Але не погодився на те, щоб остаточно прийняти королівський титул і корону. В лютому 44 р. прихильний Цезареві консул Марк Антоній під час свята луперкаліїв підійшов до його престола і зі словами: «Римський народ дає це тобі через мене» хотів накласти йому на голову золоту діадему, але Цезар відмовився від корони, і юрба прийняла його відмову гучними оплесками. Невідомо, чи Цезар був проти королівської форми правління, чи тільки боявся дражнити народ, що звик до республіканського ладу.

Реформи Цезаря. Зате необмежено користувався своєю фактичною владою. Його розпорядки уважали за законні акти, й новообрані урядовці складали присягу, що шануватимуть його волю. Сенат надав йому право призначати всі уряди, але він вдовольнився тим, що на народних зборах поручав[1] тільки половину своїх кандидатів. Звичайно, ніхто не смів противитися його волі, і його обранці діставали посади. Цезар провів різні зміни в організації римських урядів. Число преторів збільшив до 16, едилів — до 6, квесторів — до 40. Більше число урядовців було потрібне з огляду на великий розріст держави та її провінцій. Він вніс

[1] Тут — висував, пропонував.

проект реформи законодавства, що спиралося на право Дванадцяти таблиць та едикти преторів, і зреформував також управу провінцій, до яких призначав намісниками своїх людей.

Під його рукою змінився також сенат. Цезар пам'ятав про всі зневаги, що їх зазнав від давнього сенату, й намагався горду установу упокорити й знищити. Число членів сенату збільшив до 900 і ввів до нього багатьох своїх старшин, навіть нижчого ступеня, а не раз і чужинців із Галлії та Іспанії. В сенаті він займав перше місце і перший промовляв, так що відразу надавав тон нарадам. Сенат втратив усяку державну ініціативу і тільки приймав до відома те, що постановив всемогутній диктатор.

Не мали значення також народні збори. Цезар не скасував їх, але, як диктатор, мав право скасувати кожну їхню ухвалу, що противилася його поглядам. На народних зборах так само ніхто не відважувався явно виступити проти нього. Цезар із презирством висловлювався про давнє народоправство: «Республіка — це тільки назва без тіла й форми». Хоч він вийшов із демократичної партії, але мав повну незалежність від партійних програм і кличів. Так, він не пішов за порадою своїх прихильників, щоб проскрипціями й конфіскатами знищити вищі верстви та провести соціальну революцію. Він старався змінити соціальний устрій Риму продуманими й доцільними реформами. Не боячись непопулярності, він зменшив допомогову акцію для зубожілого населення в Римі із 300 тисяч на 150 тисяч людей. Таким робом він намагався стримати наплив пролетаріату до столиці. Рівночасно розпочав широку колонізаційну акцію в Італії. Він викупив із рук більших власників багато земель і на них осаджував своїх ветеранів та безземельних селян. Це було продовженням тої акції, яку вели всі проводирі демократії, починаючи від Гракхів. Але Цезар завів ту зміну, що нових поселенців розміщував по старих оселях по всій країні, щоб вони скоріше могли зжитися з місцевим селянством. Щоб підтримати селянське населення в Італії, Цезар видав розпорядок, що в приватних маєтностях принаймні половина робітників має бути із свобідних селян, а не невільників. Селянам, що мали більші родини, він визначив окремі нагороди. Цезар взяв також під свою опіку населення італійських міст і видав нові муніципальні закони, що врегулювали міський устрій.

Також енергійно й консеквентно творив Цезар нові колонії у провінціях — в Галлії, Іспанії, Африці і почасти в Греції та на Сході. За його влади в провінції [було] переселено коло ста тисяч людей. Ця колонізація мала

Римські жрець і жрекиня

подвійну мету: підняти економічний стан селянства, що в перенаселеній Італії не могло знайти прожитку, й рівночасно підсилити романізацію провінцій. Цю політику Цезаря наслідували пізніше всі римські цісарі. Мешканцям провінцій він роздавав щедро римське громадянство, щоб у цей спосіб зв'язати їх тісніше з Римською державою.

Найбільше дбав Цезар про своїх ветеранів. Між учасниками своїх походів він розділив великі дарунки, а тим, що вже закінчили воєнну службу, давав найкращі землі. Тисячі й десятки тисяч його давніх вояків — це були люди, що без застереження його підпирали і підтримували його диктатуру.

Щоб звеличити своє володарство, а також дати працю безробітним масам, Цезар розпочав великі будови в Римі. Він побудував новий форум (ринок), що дістав його ім'я, серед площі поставив святиню Венери — матері юліанського роду, збоку — величавий судовий будинок, т. зв. базиліку. Для

сенату побудував новий будинок на засідання, т. зв. курію, бо давніша ратуша згоріла. Також був призначений новий будинок для народних зборів на Марсовому полі, але Цезар не встиг його викінчити. Задумував він побудувати також великий театр і публічну бібліотеку, в якій хотів примістити александрійський книгозбір Птолемеїв. Крім архітектурних робіт, укладав плани регуляції Тібру під Римом, задумував заснувати новий порт в Остії при гирлі Тібру, проектував нові дороги в Італії і в провінції. У своїх широких планах думав також про розбудову провінцій і заснування нових міст, навіть про заснування другої столиці держави на Сході. Границі римських володінь хотів пересунути за Дунай і підбити германів, скіфів та інші племена.

Тип галла

Дуже важливе значення мала реформа календаря, проведена з ініціативи Цезаря. Найдавніший календар у Римі обчислювали на основі рухів Місяця. Спочатку було тільки десять місяців, а саме 6 місяців по 30 днів і 4 по 31 дню, так що рік мав 304 дні. Пізніше додано ще два місяці, причому 4 місяці мали по 31 дню (березень, травень, липень, жовтень), лютий — 28 днів, інші місяці — по 29 днів, а весь рік — 355 днів. Через те, що цей календар не погоджувався із сонячним роком, щодва роки додавали один 31-денний місяць. Ті різнорідні зміни ввели у календарні обчислення нелад і хаос. Тому Цезар, що особисто цікавився астрономією, рішився завести докладніший єгипетський календар. Нормальний рік мав числити 365 днів, а щочотири роки слідував переступний[1] рік із 366 днями. Цей календар від імені Юлія Цезаря дістав назву юліанського. До наших часів доховався він як календар грецької церкви.

Смерть Цезаря. Хоч Цезар своїми реформами скріпив Римську державу й вивів її на нові шляхи розвитку, все-таки він не зумів приєднати собі всього громадянства. Вороже

[1] Тут — перехідний.

ставилися до нього прихильники давньої аристократії, що втратили тепер впливи на політику, а також ідеологи республіканського устрою, для яких монархія була рівнозначна з громадянською неволею. Під гаслом оборони давньої свободи проти Цезаря зорганізувалася змова. На чолі змови стали Гай Кассій Лонгин, колишній урядовець Красса і прихильник Помпея, та Марк Юній Брут, зять Катона, що виводився від легендарного Брута, який мав вигнати з Риму останнього короля Тарквінія Гордого. Перейняті давнішими республіканськими ідеалами, змовники вважали за свій моральний обов'язок виступити проти «тирана» та вбити його. Марк Брут, якого Цезар любив і протегував, спочатку не відважувався виступити проти свого добродія, але інші змовники робили на нього все більший натиск і на трибуні, що при ній він засідав як претор, підкидали картки зі словами: «Ти спиш, Бруте!» або «Ти не Брут!» Цезар, що був бистрим обсерватором, помітив, що деякі молоді люди підозріло поводяться супроти нього, виявляючи неспокій, і завважив: «Не боюся тих громадян, що добре виглядають і гарно прибираються, але лякаюся тих блідих і худих!» Цезаря остерігали з різних сторін, а якийсь ворожбит просто прирік, що день «березневих ід» для нього буде нещасливий.

Того самого дня, 15 березня 44 р., Цезар пішов на нараду до сенату. Коли диктатор сів на своєму кріслі, один із змовників попросив його відкликати із заслання свого брата. Цезар рішуче відмовив. Тоді той кинувся на Цезаря, стягнув з нього червону тогу і крикнув: «Чого чекаєте, приятелі?» Змовник Каска перший ударив Цезаря стилетом у шию. Рана не була глибока й смертельна, і Цезар вирвав стилет з окликом: «Що робиш, проклятий Каско?» Тоді інші змовники кинулися з усіх сторін із стилетами. Цезар боронився і кричав, але коли побачив Брута із витягненим стилетом, закрив собі лице тогою і перестав боронитися. Оповідали пізніше, що останніми його словами були: «І ти, Бруте, проти мене?» Він упав мертвий під статуєю Помпея, діставши 23 рани, бо кожний змовник заприсягся взяти участь у самосуді.

Характеристика Цезаря. Теодор Момзен, найбільший історик Риму, у своїй класичній «Римській історії» подає прегарну характеристику Цезаря, якого він називає «єдиним творчим генієм Риму й останнім генієм, якого видав старовинний світ»[1].

«Потомок найстарших шляхетських родів Лаціума, що свою генеалогію вели від героїв «Іліади» й королів Риму,

[1] Далі наводяться великі цитати з праці Момзена.

а навіть від спільної обом народам Венери-Афродити, прожив свої хлоп'ячі й перші юнацькі роки, як їх звичайно проживала знатна молодь тієї епохи. Ущерть і до самого дна він випив чашу модного життя, рецитував і декламував, із ліноощів брався за літературу і складав вірші, віддавався любові всякого роду й займався голярським, фризієрським і кравецьким мистецтвом, а також іще більше мистецтвом все позичати і ніколи не віддавати. Але гнучка, сталева його натура протиставилася такому розпусному й легкодушному життю й залишала в Цезарі непорушеною свіжість тіла й силу духу та серця. Він добував її у фехтунку[1] й їзді верхи, так само як кожний із його жовнірів, а умілістю плавати врятував собі життя під Александрією. Неймовірна скорість його переїздів, які він відбував звичайно вночі, щоб виграти в часі, чудувала сучасників і була не останньою причиною його успіхів. У цьому відношенні він був противенством Помпея, що з місця на місце переїздив із процесіональною повільністю. Яке тіло, такий був і його дух. Його незвичайний обсерваційний талант виявляється в певності й викональності його наказів, навіть коли він видавав наказ, не бачивши справи на власні очі. Його пам'ять була незрівнянна й дозволяла йому займатися рівночасно кількома справами з однаковим успіхом. Хоч він був джентльменом, генієм і монархом, все ж мав серце. Упродовж усього життя зберіг найчистішу пошану до своєї матері Аврелії, — батька втратив скоро. Своїм жінкам, а передусім доньці Юлії, він виявляв шанобливу прихильність, що не залишалася без впливу на політичні питання. Із найзнатнішими й найвизначнішими мужами своєї доби, високого чи низького ступеня, він був у добрих відносинах взаємної вірності, але до кожного ці відносини були різними».

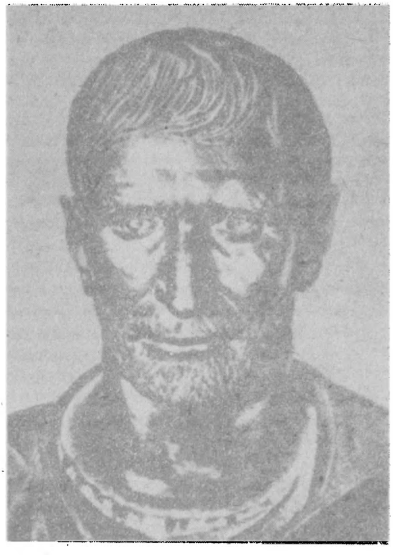

Марк Брут, убивник Цезаря

«Якщо в цій, так гармонійно зорганізованій натурі можна підмітити якусь одну рису як характеристичну, то хіба те, що

[1] Фехтуванні.

Преторіани — цісарська прибічна сторожа

далеко від нього були всяка ідеологія і все фантастичне. Саме собою розуміється, Цезар був пристрасною людиною, бо без пристрасті нема геніальності, але його пристрасті ніколи не були сильнішими за нього. Він мав свою молодість і пісні, також його розум впоювали любов і вино, але все те не доходило до найглибшого ядра його природи. Письменством займався він довго й поважно. Але коли Александрові (ідеть-

ся про Александра Македонського. — *Ред.*) Гомерів Ахілл не давав спати, то Цезар у свої безсонні години робив досліди над латинською деклинацією та кон'югацією[1]. Він писав вірші, як тоді майже кожний, але вони були слабі, зате його цікавили астрономічні й природничі питання. Александр шукав у вині ліки на журбу, натомість тверезий римлянин (тобто Цезар. — *Ред.*) вишумівся в молодості й уникав вина цілком. Як на всіх тих, чию молодість осяювала повна любов, на ньому залишився незатертий любовний чар; ще й у пізніх роках зустрічали його любовні пригоди й успіхи в жінок, бо залишилася своєрідна елеганція в зовнішньому вигляді, або скоріш радісне почування мужеської гарної появи. У пізніші роки виступав публічно в лавровому вінку й старанно заслонював ним лисину, що її болюче відчував, і, без сумніву, дарував би не одну зі своїх перемог, щоб мати можливість добути назад молодечі кучері. Та хоч охоче перебував із жінками, вже бувши монархом, але тільки забавлявся з ними і не давав їм впливати на себе. Навіть зв'язки з королевою Клеопатрою, що про них багато говорили, він нав'язав тому, щоб замаскувати слабий пункт у своїй політиці».

«Цезар був цілком реалістом і людиною розуму. Що б він не задумував чи не робив, все переповнювала геніальна тверезість, що була найхарактеристичнішою його внутрішньою прикметою. Їй він завдячував змогу енергійно жити моментом і не давати зводити себе з шляху споминам чи надіям. Здібність у кожну хвилину діяти з повною силою і в найменших і неважливих починах уживати всю свою геніальність; всесторонність, з якою охоплював й опановував усе те, що розум може обійняти і воля виконати; певна себе легкість, з якою укладав свої писання і проектував плани походів; «чудова веселість», що в добрі й лихі дні йому лишалася вірна; досконала самостійність, що не дозволяла впливати на себе ніякому любимцеві й ніякій жінці, а навіть приятелеві, — це його риси. З цієї ясності погляду походить також те, що Цезар ніколи не робив собі ілюзій щодо долі і спроможності людини. Для нього була піднесена чарівна заслона, що людям заслонює слабість їхніх діл...»

«На таких основах міг вирости тільки державний муж. Від ранньої молодості Цезар був державним мужем у найглибшому значенні цього слова, а його метою було найвище, що людині дозволено осягнути: політичне, воєнне, духовне й моральне відродження власного народу, що підупав глибоко, і так само братнього еллінського народу, що занепав іще більше. Тверда школа тридцятилітніх досвідів змінила його

[1] Ідеться про фізико-географічні та біологічні вправи й дослідження.

погляди на засоби, якими можна осягнути мету. Але мета залишилася та сама, як у часи безнадійного пониження, так і необмеженої всевлади... Цезар був великим промовцем, письменником і полководцем, але передусім відзначився як володар. Він був володарем із природи, кермував умами людей, як вітер кермує хмарами, і силував найрізнорідніші людські натури піддаватися під його владу — як простого громадянина, так і твердого підофіцера, знатних дам Риму й гарних княгинь Єгипту та Мавританії, блискучого генерала кавалерії й вирахованого банкіра. Його організаційний талант гідний подиву. Ніякий політик своїх союзів, а полководець — своєї армії не складав так успішно і не в'язав так сильно з нескоординованих і супротивних елементів, як Цезар свої коаліції й легіони. Жоден володар не оцінював своїх знарядів[1] таким бистрим зором і не приміщував кожного на відповідному місці, як Цезар. Він був монархом, але ніколи не грав роль короля. Як необмежений пан Риму, залишився він у своїх виступах проводирем партії. Вповні гнучкий і приємний, приступний і симпатичний у розмові, прихильний до кожного, здавалося, нічим більше не хоче бути, як першим між рівними. Похибки, якої допускалося багато рівних йому людей, а саме вносити військовий тон команди до політики, — Цезар встерігся. Хоч терпкі відносини до сенату давали не раз притоку[2] до того, він ніколи не допустився такої брутальності, яким був акт 18 брюмера (18 брюмера (9 листопада 1799 р.) Наполеон Бонапарт розігнав французький парламент). Цезар був монархом, але ніколи не охоплювало його божевілля тиранів. Він був, мабуть, одинокий[3] між сильними світу, хто завжди, у великому й малому, кермувався не своїми симпатіями або гумором, але обов'язками володаря».

25. ОКТАВІАН АВГУСТ

Другий тріумвірат. Смерть Цезаря викликала в Римі не таке враження, як сподівалися змовники. Сенат зараз після вбивства розійшовся, а народ на форумі прийняв вістку мовчанкою. Збентежені убивники подалися на Капітолій, ніби скласти жертви богам, а в дійсності щоб у безпечному місці чекати на дальший розвиток подій.

Провід у Римі з уряду обійняв тепер консул

---

[1] Тобто кадрів.
[2] Тут — привід.
[3] Тут — єдиний.

Цісар Август із жінкою Лівією серед двора

Марк Антоній. Це був талановитий офіцер, але без глибшої освіти й широкого світогляду, відомий розгульним життям, досить популярний у Римі. Він служив під командою Цезаря в Галлії, як трибун допоміг Цезареві в боротьбі з Помпеєм і за те дістав управу Італії в початках домашньої війни, а потім консулат. Тепер, бачачи бездіяльність змовників, порозумівся з «магістром лицарів» Марком Емілієм Лепідом і почав виступати як правний представник влади. Від Цезаревої жінки Калпурнії перебрав акти диктатора та його касу: а на засіданні сенату провів затвердження всіх розпорядників із часів влади Цезаря.

Потім на ринку святочно відчитав тестамент Цезаря. Головним своїм спадкоємцем Цезар визначив сина своєї сестри Гая Октавія, що його адоптував[1] за сина, дещо записав іншим членам родини, а дуже великі легати призначив для зубожілих римських громадян: кожний, хто мав право на державні допомоги, мав дістати по 300 сестерціїв (близько 50 зл.). Ці записи зробили незвичайне враження, бо з допомог користалося 150 000 людей. Коли ж Антоній у похоронній промові згадав про заслуги диктатора й показав його скривавлений одяг, юрба кинулася на доми змовників і почала їх грабувати та палити. Тоді Кассій і Брут з іншими співучасниками вбивства мусили залишити Рим і втекти на схід.

[1] Усиновив.

Здавалося, що Цезарева влада залишиться в руках Антонія. Він уже поводився в Італії як диктатор і, покликуючись на волю Цезаря, видавав різні розпорядки, що мали закріпити його становище. Але несподівано в Римі з'явився адоптований син Цезаря Гай Октавій, якого звали Октавіаном. За волею свого прибраного батька він прийняв імена — Гай Юлій Цезар. Мав він тільки 19 років життя, але відзначався вже великим розумом, зручністю й силою волі. Він відразу увійшов у права Цезаревого сина, перейняв його майно і почав виплачувати народові записані в тестаменті допомоги. Потім проголосив себе месником смерті Цезаря й почав збирати військо до боротьби з убивниками. Змагання Октавіана підпер сенат, що з тривогою дивився на диктаторські наміри Антонія. Цицерон, що тоді мав перше місце в сенаті, у низці гарячих промов, т. зв. філіппік, виступив проти Антонія, закидаючи йому узурпацію влади й називаючи його ворогом батьківщини. На його внесення сенат привітав Октавіана як оборонця свободи і в січні 43 р. віддав йому командування над військом із титулом імператора. Це був перший ступінь в офіціальній кар'єрі Октавіана.

Тим часом Антоній вів боротьбу з військами змовників, що зорганізували свої сили в Надпаданській Галлії. Сенат рішився вислати проти нього своє військо під командою консулів Гірція і Панси. В боях під Мутиною у квітні 43 р. обидва консули полягли, але Антоній не мав вирішної перемоги і мусив уступати до Заальпійської Галлії. Там підпер його Лепід; вони обидва зібрали велику армію й рушили на Італію. Октавіан присилував тоді сенат надати собі уряд консула й зі своїми полками виступив проти Антонія та Лепіда. Було б прийшло до кривавої розправи, але ветерани обох сторін змагали до згоди, й суперники вирішили помиритися. На острові під містом Бононією [було] складено умову, що Антоній, Лепід і Октавіан творять надзвичайний уряд «тріумвірів для впорядкування республіки» і спільно будуть виконувати владу. Народні збори без спротиву прийняли це рішення.

Тріумвіри почали безоглядно розправлятися зі своїми противниками. Наказали нові проскрипції проти визначних сенаторів. Між іншими жертвою впав і Цицерон за свої виступи проти Антонія: його [було] вбито під Акціумом 7 грудня 43 р. Щоб добути гроші, тріумвіри проголосили конфіскати майна вороже наставлених громадян, а їхні війська руйнували й нищили всю Італію.

Коли вже в Римі головні справи були впорядковані, тріумвіри рушили на схід, щоб розправитися із силами змовників. Брут і Кассій доволі легко опанували східні

Римські кораблі. *Стінне мальовило в Помпеях, що зображує напад дикунів на флот Одіссея*

провінції й безоглядними репресіями добули з них засоби на організацію війська. Свої полки вони зібрали в Македонії, приготовляючись до наступу на Італію. Але тріумвіри випередили їх, і під Філіппі в жовтні 42 р. прийшло до вирішної зустрічі. Брут сильним ударом розбив ліве крило тріумвірів, так що Октавіан, що тут проводив, знайшовся у великій небезпеці. Але Антоній, зручний тактик, направив ситуацію й розбив полки Кассія. Кассій, збентежений невдачею, наклав на себе руку. Брут зібрав наново своє військо й боронився ще три тижні, але в новій битві Антоній остаточно його переміг. Тоді і Брут, славлений нарівні з Катоном як оборонець республіки, відібрав собі життя.

Перемоги Октавіана. Бій під Філіппі ствердив востаннє, що в Римській державі не може вже повернутися республіканський лад. Тріумвіри мали повну владу у своїх руках. Тепер виступило інше питання: хто з них остаточно стане паном Риму. Хоч відносини між тріумвірами не були дуже щирі, все ж спочатку вони вирішили утримати далі свій союз і спірні справи вирішували в мирний спосіб на своїх з'їздах (у Брундізіумі 40 р. і в Таренті 37 р.). Римською державою поділилися таким чином, що Антоній взяв в управу східні провінції, Октавіан — західні, а Лепід — Африку. Щоб

скріпити порозуміння, Октавіан віддав свою сестру Октавію за жінку Антонієві. Вона довший час поладнувала успішно непорозуміння в тріумвіраті.

Октавіан зайнявся передусім справами Італії. Важке завдання мав він із забезпекою військових ветеранів. Тріумвіри призначили на це сконфісковані землі, але для 100 000 людей їх не вистачало, і треба було новими репресіями добувати потрібні грунти. Ці аграрні розпорядки викликали в Італії велике невдоволення, бо ветерани забирали не раз безправно селянські землі. До того ще брат Антонія вів інтриги проти Октавіана і старався підірвати його авторитет. Тільки завдяки своїй упертості й залізній волі Октавіан зумів ці труднощі перебороти. Щоб довести Італію до спокою, він почав енергійну акцію проти бандитизму, що тут дуже поширився, і безоглядно карав усяких розбишак, а кілька тисяч невільників-утікачів наказав прибити на хрестах. Щоб забезпечити Італії привіз харчів, він виступив проти морських піратів, що нападали на Італію під проводом Помпеєвого сина Секста. Спочатку він старався приєднати Секста і віддав йому в управу Сицилію та інші острови, але коли піратські напади не припинилися, Октавіан уладив похід на Сицилію, переміг Секста і покарав його смертю. Так само Октавіан простягнув свою опіку на провінції, утихомирив повстання в Галлії, будував нові гостинці й міста. Італія, перевтомлена домашньою війною, зустрічала прихильно ці заходи свого тріумвіра, а сенат в 36 р. надав йому досмертну трибунську владу.

Антоній спочатку мусив зайнятися обороною своїх азійських провінцій від парфян. Заохочені республіканськими емігрантами, вони напали на Сирію та Малу Азію й без великого труду ними заволоділи. Полководці Антонія відігнали їх по довшій боротьбі, а в 36 р. сам Антоній рушив на Вірменію, щоб звідти вдарити на парфян. Але похід йому не вдався, і ледве одна третина його війська повернулася додому. В Азії Антоній виступав як абсолютний володар, розділяв самовільно престоли дрібним князям, а передусім дбав про те, щоб стягнути якнайбільше грошей, що безнастанно були йому потрібні на розтратне життя. Він познайомився з Клеопатрою, піддався під її вплив і в 36 р. узяв її собі за жінку. Антоній поводився, як орієнтальні королі, що мали по кілька жінок. Дітям, яких мав із Клеопатрою, призначив різні римські провінції, а сина її Цезаріона визнав за сина Цезаря, щоб цим підірвати авторитет Октавіана.

Відносини між обома суперниками ставали все більш напруженими, бо обидва вони змагали до влади над усією

Римською державою. В 36 р. Октавіан присилував Лепіда уступити з уряду тріумвіра і зректися Африки. Таким чином, тріумвірат перестав існувати. Антоній виступив проти цього в листах до сенату, й частина сенату заявилася за ним. Октавіан відповів на це своїми закидами про господарку Антонія в Азії та впливи Клеопатри. Тоді Антоній вислав розлучення Октавії, таким чином [було] зірвано останні зв'язки і розпочалася війна.

Погруддя римського хлопця

Антоній вислав своє військо до Греції й обсадив ним західне побережжя від Епіра до Пелопоннесу, а посередині, в Амбрацькій затоці, зайняв місце флот, головно єгипетські кораблі. Октавіан переправився через Адріатичне море, і його флот зачинив Амбрацьку затоку. Антонієві кораблі знайшлися в матні. Не було звідки добути їм поживи, й серед війська почалася якась епідемія. До того ж Клеопатра, що перебувала на флоті, своєю згірдливою поведінкою викликала неохоту серед римлян. Остаточно Антоній рішився пробитися через блокаду. Його сильний флот, який складали 170 великих кораблів, ударив дня 2 вересня 31 р. коло пригірка А к ц і у м на флот Октавіана, що був численнішим, бо мав 400, правда, невеликого розміру, кораблів. Єгипетські кораблі з Клеопатрою щасливо пробилися на повне море, але важкі кораблі Антонія не могли дорівняти легким римським лібурнам і майже всі дісталися у ворожі руки. Рівночасно прийшло до бою на суходолі, в якому Антонієві полки піддалися Октавіанові. На місці морської перемоги Октавіан заснував місто Нікополь.

Антоній пробував зорганізувати оборону в Єгипті і в Азії, але на звістку про його невдачу всі його союзники почали переходити до його ворога. Коли ж сам Октавіан із своїм флотом заїхав до Александрії і переговори з ним не довели ні до чого, Антоній відібрав собі життя, а невдовзі його слідами пішла й Клеопатра.

Монархія. Бій під Акціумом 31 р. став переломовою подією в історії Римської держави: покінчилася республіка, почалася монархія. Не стало вже оборонців давнього ладу:

Марк Антоній

республіканська аристократія вигинула в боротьбі і проскрипціях, народ збайдужів цілком до громадянських справ, провінції бажали тільки миру. Октавіан міг безпечно стати необмеженим паном усієї держави.

Але хоч шлях до влади був відкритий, переможець поводився незвичайно обережно. Октавіан не був бойовою натурою, як Цезар. Він відзначався спокійною, розважливою вдачею, а стоїчна філософія, якої [він] був прихильником, ще збільшувала природну його поміркованість. Плани і проекти укладав довго, на основі докладних міркувань, а потім виконував їх консеквентно й безоглядно. Він розумів, що давнього римського ладу, який глибоко закорінився в народі, не можна усунути революційним шляхом, і старався повільними, але доцільними реформами Римську державу перебудувати. Він рішився назверх залишати всі республіканські форми, але поволі перетворював їх у монархічному дусі.

Влада Октавіана спочатку не мала докладно означеної форми. Свою політичну діяльність він починав як один із тріумвірів «для впорядкування республіки», але коли Антоній перестав жити, він уже не міг уживати цей титул. З давніших часів він мав владу досмертного трибуна, але й цей уряд не давав йому права виконувати владу у всіх напрямках державного життя. Щоб легалізувати своє становище, Октавіан дав себе обрати консулом разом зі своїм приятелем Марком Агриппою. Цей уряд він тримав чотири роки, аж у 27 р. несподівано заявив, що складає всі свої гідності на руки сенату. Ця його заява викликала велику констернацію, бо сенат не мав ніякого значення і держава залишалася без керми та проводу. Знову могло прийти до ворохобні і внутрішньої війни. Сенат почав просити Октавіана, щоб він затримав свою владу. Октавіан деякий час не давав відповіді, але остаточно заявив, що обійме владу спільно із сенатом. Сенат із вдячності визнав йому почесне ім'я «августус» — божеський. Із цим іменем Октавіан-Август пройшов до історії.

Октавіан зазначав усе, що він є не володарем, а тільки першим із громадян. Формально мав він уряд п р о к о н с у л а, з правом заряду провінцій. Цей уряд взяв поки що на 10 років, а потім пару разів його оновлював. Провінціями поділився із сенатом так, що взяв під свою управу подальші провінції, де треба було утримувати військо, а саме Іспанію, Галлію, Сирію, Єгипет; іншими провінціями мав правити сенат. Як проконсул він мав право командувати військом, і це право виконував навіть у самому місті Римі, так що міг тут утримувати прибічну гвардію — т. зв. преторіан. Військова сила була головною основою його влади. Далі сенат надав йому знову уряд народного т р и б у н а, й через те він мав особисту незайманість, право скликати сенат і народні збори, ставити внесення про нові права і закладати спротив проти розпорядків усіх урядів. У 12 р. по Хр. Август дістав уряд н а й в и щ о г о ж е р ц я, що давав йому нагляд над усім релігійним життям Риму. Ці три головні уряди — проконсула, трибуна й найвищого жерця — давали Августові незвичайно широкий обсяг влади. Крім того, він іще деколи брав надзвичайні уряди, як нагляд над апровізацією, управу доріг, проводив поділ громадян на класи та ін. Але все дбав про те, щоб владу добувати в легальний спосіб, на основі ухвал народних зборів або сенату. Сенат кілька разів намовляв його, щоб він прийняв титул досмертного диктатора, але Август відмовлявся, може, лякаючись долі Юлія Цезаря. Цю монархічну владу, без титула монарха, названо пізніше п р и н ц и п а т о м, від титула «princeps civium» — перший із громадян, як він себе звав залюбки. Пізніше від імені Цезаря, яке він прибрав як адоптований син Гая Юлія, Октавіана почали звати ц і с а р е м, і цей титул історія прийняла для нього і для його наслідників. Цісарство Августа рахуємо від бою під Акціумом в 31 р. до Хр. до його смерті в 14 р. по Хр.

Реформи Августа. Август залишив формально непорушеними давні державні установи Риму, але внутрішньо їх зреформував. На першому місці він поставив с е н а т. Ця старовинна аристократична рада прийшла до крайнього занепаду за Цезаря, що навмисно підкопував її значення, уводячи до неї своїх ставлеників, не раз людей без усякої вартості. Август рішився поділитися владою із сенатом і тому старався наново підняти його авторитет і зробити його справді найвищою колегією Риму. Щоб це осягнути, він провів основну чистку сенату, усуваючи з нього всіх тих, що не заслуговували бути сенаторами. Пізніше він доповнив сенат у такий спосіб, що обрав 30 найгідніших сенаторів, а з них кожний вказав по 5 дальших кандидатів, а обрані знов

Цісар Октавіан Август

кооптували чергових товаришів; решту він доповнив своїми кандидатами з числа 600. Август старався забезпечити високий рівень сенату на майбутнє і тому визначив високий

маєтковий ценз для кандидатів, утруднював доступ до урядів, що давали право засідати в сенаті, й охоче приймав до сенату сенаторських синів, що вже виховувалися у відповідній аристократичній атмосфері. Таким чином, сенат містив у собі еліту римської аристократії, але вже не анархічної чи опозиційної, як це бувало давніше, а відданої службі для держави.

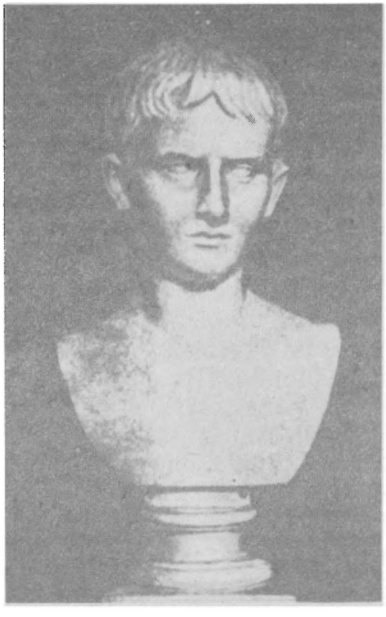

Октавіан Август у молодому віці. *Різьба*

Сенат, оновлений у такий спосіб, міг виконувати важливі завдання, які призначав йому монарх. Передусім він виконував адміністративну владу в провінціях, відданих йому в управу. Органами сенату були тут намісники, що мали назву проконсулів, без огляду на те, чи були перше консулами, чи преторами. По-старому вони призначалися на цей уряд тільки на один рік. У цісарських провінціях намісники звалися «легатами Августа у заступстві претора». У зв'язку з поділом провінцій поділено також державний скарб на дві окремі частини — цісарський «фіскус» та сенатський «ераріум». Доходами зі своїх провінцій сенат розпоряджався по своїй волі, призначаючи їх на адміністративні видатки, будову доріг, публічних будов, святинь та ін. Доходи сенату були далеко меншими, ніж доходи цісаря, й Август не раз підпомагав сенатові своїми фондами. Щоб підняти фінансовий стан держави, він провів реформу податків на зразок Єгипту, що здавна мав дуже добре зорганізовані скарбові справи. Римські громадяни не платили ніяких прямих податків — це був їхній привілей, що відрізняв їх від інших підданих Риму. Натомість Август завів посередні податки — від спадщини, продажу невільників, ліцитацій та ін. У провінціях проведено вперше грунтовий кадастр, тобто точний опис й оцінку земельної власності, і на його основі розділено податки. Збором всяких данин займалися тепер цісарські й сенатські урядовці — державці податків, публікани майже не виявляли діяльності. Август дбав про економічний розвиток провінцій і за всякі надужиття гостро карав.

Крім управи провінцій, сенат дістав також судівництво в карних справах. Щоб забезпечити йому повну незалежність, Август видав розпорядок, згідно з яким сенатори у своїх справах відповідали тільки перед сенатом. Сенатові передав цісар також законодавство, але сам трибунською владою міг стримати кожний правний акт, якщо вважав його за шкідливий.

Август залишив також давні права народних зборів. Вони далі збиралися, щоб ухвалювати закони й обирати урядовців. Але фактичне їхнє значення впало із зростом влади цісаря й сенату. Закони ухвалював найчастіше сам сенат, а до народних зборів ішли тільки деякі справи, коли цісареві залежало на тому, щоб якусь річ спопуляризувати серед юрби. При виборах урядовців цісар звичайно подавав своїх кандидатів, і народ своїм голосуванням їх затверджував. Зацікавлення публічними справами серед народної маси ставало щораз меншим, й Август не старався його підтримувати. Він уважав демократію за пережиток.

Август не провів ніяких основних соціальних реформ. Підпираючи аристократію, він не виступав проти зросту великої земельної власності, й латифундії далі збільшувалися коштом селянських грунтів. Свобідних селян ставало все менше, й почав творитися новий клас колонів — дрібних державців, що брали в управу землю великої власності за грошові чинші. Пізніше вони попали в повну залежність від панів. Цісар не знайшов також ніякої ради на зріст міського пролетаріату: з безплатного збіжжя користалося тепер до 300 000 людей. В одній тільки справі він виказав ініціативу, а саме обмежив свободу визволювати невільників. Серед римської аристократії виявлялися уже гуманітарні[1] тенденції, й пани у своїх тестаментах звільнювали заслужених невільників. Такі визволенці діставали повні громадянські права, й через те рівень римського громадянства понижувався. Цей процес Август намагався затримати.

Культура. Август уважав себе представником римського народу, свої завдання ставив дуже високо і змагав до того, щоб римську націю й культуру поставити на здорових основах. Шлях до обнови він бачив, як колись Катон, у тому, щоб римляни повернулися до давніх староримських звичаїв. Він виходив із наказів стоїчної філософії, сам вів дуже просте і скромне життя й жадав також від інших громадян, щоб вони його наслідували. Він видав нові закони проти надмірної розкоші вищих класів, гучних забав і розтратності. Намагав-

[1] Тобто гуманістичні.

ся привернути давнє родинне життя, що дуже підупало під руїнницькими впливами Греції і Сходу. У суворих едиктах виступав проти подружньої зради і розгнуздання, провів закон, що громадяни у віці 25 до 60 року життя мають обов'язково вступати в подружні зв'язки, карав бездітних, назначав нагороди для батьків численних родин.

Август старався оновити патріотичні традиції і в цих цілях виставив на ринку статуї визначних римлян із часів республіки, щоб молодь пам'ятала про їхні заслуги, наново творив клас патриціїв, уладжував перегляди лицарського стану, ігрища молоді та ін. Підпирав також римські традиції в письменстві, й завдяки йому Лівій почав писати римську історію, а Вергілій у своїй «Енеїді» оспівував початки Риму.

Август як найвищий жрець узяв у свою особливу опіку римську релігію, бо уважав її за одну з основ національного життя. Неохоче ставився до чужинецьких культів, що напливали до Риму з орієнтальних країн, і забороняв ставити святині новим богам. Зате з великою енергією оновлював давні римські вірування, відшукував давні священні місця, в самій Італії відбудував 80 зруйнованих святинь. Побільшив число жерців, оновив давні релігійні братства, повернув пошану до весталок, релігійні свята уладжував із незвичайною розкішшю. На першому місці протегував культ Марса — батька римського народу, та Венери — матері юліанського роду. З нових божеств особливу пошану здобула собі Рома — опікунка Риму; багато її святинь постало в провінції, де разом із Ромою почитали як божество самого Августа.

Як володар величезної держави, Август уважав за свій обов'язок розбудувати свою столицю — Рим. До того часу Рим мав усе ще характер старовинного провінційного міста й ніяк не дорівнював таким великим столицям елліністичного світу, як Александрія або Антиохія. Вже Цезар розпочав перетворювати Рим на велику світову столицю, а Август цю працю поставив на незвичайно широких основах. Передусім він упорядкував старовинний центр міста біля форуму, поширив публічні площі, побудував нові публічні будинки й святині та докінчив ті, що їх почав Юлій Цезар. На Палатині побудував свій дім, від якого пішла назва «палати». У новій святині Аполлона примістив велику публічну бібліотеку, оновив «великий цирк» і біля Капітолія побудував величавий театр, що містив до 20 000 глядачів. Місто поширив уздовж ріки Тібр до Марсового поля і там поставив жертовник богині Миру, прикрашений чудовими плоскорізьбами. Так само дбав про далекі передмістя, завів у них новий лад, розбудував їх і прикрасив. Для людної столиці незвичайну

Рома, богиня-опікунка Риму

вагу мали інші будови, що їх провів цісар: забезпечення Тібру від виливів ріки, каналізація міста й нові водопроводи. Август показався тут справді «батьком народу», забезпечуючи масам народу найконечніші гігієнічні умови.

Ініціативу цісаря наслідували його дорадники, приятелі та всі вельможі. Так, наприклад, славний полководець Марк Агриппа, пізніше зять цісаря, побудував перші великі лазні — т е р м и — на Марсовому полі. Окрім купалень, були там гімнастичні зали і спортові клуби, читальні й бібліотеки, викладові зали та ін. Тут багаті римляни проводили хвилини відпочинку. Агриппа заклав також основи під святиню всіх богів — Пантеон. Дорадником Августа у його великих урбаністичних і архітектурних проектах був Гай Цильній М е ц е н а с, ім'я якого ввійшло в усі мови як означення протекторів мистецтва («меценат»).

Війни Августа. Коли Октавіан повернувся з походу на Єгипет, то наказав зачинити святиню Януса — бога війни. Це був знак, що починається епоха миру. Він з природи не був войовничою людиною й уважав, що мир Римській державі потрібний, щоб її внутрішньо сконсолідувати. Великих воєнних походів він не починав, а військо висилав тільки туди, де треба було боронити безпеку граничних територій.

На Сході найбільшу небезпеку творила держава парфян, що обіймала країни Ірану. Хоч це був народ войовничий і хоробрий, проте не мав сильнішої внутрішньої організації і вже не повторював нападів на Сирію. Римляни мали там свої впливи і використовували часті зміни престолу в Ірані, щоб садовити там прихильних собі князів. Август, між іншим, міг похвалитися таким тріумфом, як те, що один із парфянських королів повернув римські воєнні відзнаки, що їх парфяни добули в боях із Крассом і Антонієм, та випустив на

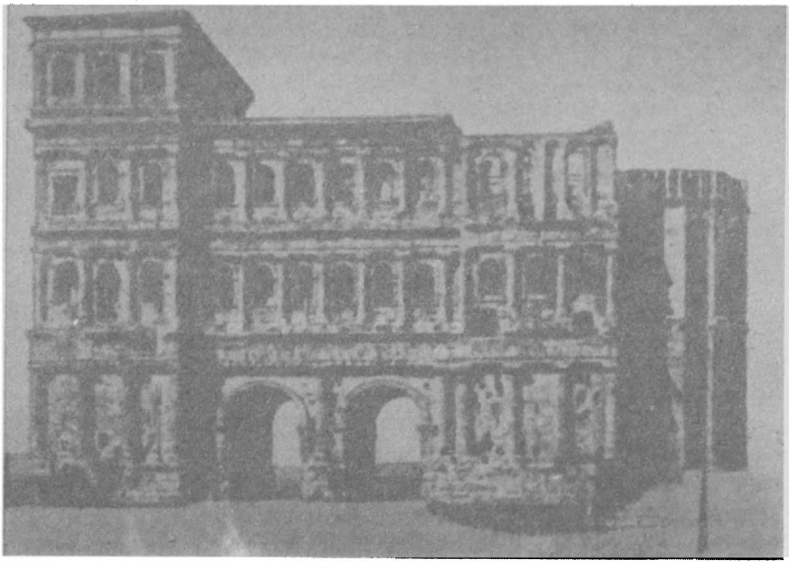

«Чорна брама» у Трірі в Німеччині з римських часів

волю римських бранців. Ще більші впливи Рим мав у Вірменії, де була партія, ворожа парфянам. Римляни використовували Вірменію як політичну базу, що загрожувала Парфянській державі. У Малій Азії й Сирії існували далі напівсамостійні держави, політикою яких вміло кермували римські агенти. Зверхність Риму визнала також Боспорська держава в Криму й на чорноморському побережжі. З Єгипту римляни уладили в 25 р. похід на т. зв. Щасливу Аравію в південно-східній частині Аравійського півострова, що про її скарби кружляли фантастичні відомості, але похід через пустелю був такий важкий, що військо примушене було завернути.

На заході, в Іспанії, все ще жили свобідні племена, що із захисних височин непокоїли побережні римські провінції. Кілька років тривала тут боротьба, поки врешті Марк Агриппа не заспокоїв країну. Іспанію поділили тоді на три провінції: бетичну, лузитанську і тераконську. Галлію Август узяв в особисту опіку, кілька разів об'їздив її і завів тут постійну адміністрацію. Існували тут чотири провінції: аквітанська, нарбонська, лугдунська і бельгійська. Вже тоді

почали творитися в Галлії міські осередки, як Лютеція або Парисії (Париж), Ремі (Ренс), Амбіані (Ам'єн) та ін.

Римська влада за Августа опанувала остаточно гори Альпи та Балканський півострів аж до Горішнього й Середнього Дунаю. Гірські племена боронили вперто свої садиби, і римляни здобули ці країни по довгій боротьбі. Невдовзі постали тут нові провінції: Реція, Вінделіція, Норік і Паннонія в Альпах та Мезія на північ від Македонії і Фракії. Дунай став тепер природною границею Римської держави від півночі, так само як Рейн творив східний кордон Галлії.

Але Галлію все непокоїли хоробрі германські племена. Щоб остаточно забезпечити провінції від їхніх наїздів, Август задумав завоювати Германію й перенести границю держави аж на ріку Ельбу. Це був єдиний воєнний похід, на який він рішився, бажаючи забезпечити західний світ від неспокійних сусідів. Війну розпочав у 12 р. до Хр. пасинок Августа — Друз і опанував північну частину Германії аж до ріки Мен. Але він несподівано помер, упавши з коня. Похід продовжував його брат Тиберій, пізніший цісар, та інші полководці. Римські війська дійшли до Ельби і чеських гір, де була сильна держава маркоманів. У завойованій країні римляни почали заводити свою адміністрацію і судівництво та стягати данини з підкорених племен. Але германські племена, що звикли до свободи, почали повставати. У 6 р. по Хр. вибухнуло повстання в Панноні, а трьома роками пізніше — в Північній Германії. На чолі повстанців став хоробрий князь херусків Арміній (деякі дослідники тлумачать це ім'я як німецьке Герман). Римський полководець Публій Квінтілій Варус необережно загнався в Тевтобурзький ліс і тут Арміній обступив його війська та в триденній битві, в 9 р. по Хр., знищив цілком три римські легіони. Ця катастрофа сильним відгомоном відбилася в Римі. Ніколи ще римляни не зазнавали таких втрат від варварів. Август, кажуть, кликав у розпуці: «Варусе, віддай мені мої легіони!» Ця невдача мала той наслідок, що Рим припинив експансію до Середньої Європи, вдовольняючись границею над Рейном.

26. ЗОЛОТИЙ ВІК ЦІСАРСТВА

Тиберій. Август призначив собі за наслідника пасинка Тиберія — сина улюбленої жінки Лівії Друзилли. Коли Август помер у 14 р. по Хр., Тиберій мав уже 55 років життя і всесторонній досвід за собою. У молоді літа він брав участь

Тріумфальний поворот Тиберія з Германії

у поході на парфян, пізніше кілька років воював у Германії. Вволяючи волю Августа, він розвівся з жінкою Віпсанією, яку дуже любив, і одружився з Августовою донькою Юлією. Це подружжя затруїло йому життя, він покинув цісарський двір і виїхав до Греції. У цьому добровільному засланні він перебував до 4 р. по Хр. Тоді Август закликав його до Риму, адоптував за сина і зробив його своїм співрегентом. Тиберій дістав уряд проконсула і трибуна, й це стало основою його влади. По смерті Августа сенат без ніякої опозиції прийняв до відома його дідичність на цісарство, а військо склало йому присягу вірності. Таким робом цісарство утвердилося в Римі на дальші часи.

У заграничній політиці Тиберій тримався мирової політики Августа. Спочатку пробував поширити границю Германії, і його братанич Германик, син Друза, улюбленець війська, добував собі там воєнні лаври. Але по перших невдачах цісар наказав війську повернутися до Галлії і здалека обсервував хаос, що настав у Германії, коли звідти уступила римська влада. У внутрішній боротьбі поліг тоді

Арміній (19 р. по Хр.), а талановитий володар маркоманів Маробод мусив утікати на римську територію. Також на сході, в Азії, утримувався давній мир. Ця миролюбність Тиберія робила деколи враження, що вичерпалися вже життєві сили Риму, які перше виявилися в могутній експансії.

Також у внутрішній політиці Тиберій не порушував системи, встановленої Августом. Права сенату шанував і навіть поширив його владу. «Не було ніякої справи — ні публічної, ні приватної, великої чи малої, щоб з нею не відносився до сенату: у справах податків і монополій, у справах будови, обнови будинків, навіть у справах набору й звільнювання вояків або де розмістити легіони й помічні відділи, кому продовжити командування або доручити похід, що та в якій формі відписати чужостороннім королям», — оповідає історик Светоній. Сенатові віддав також вибір преторів і нижчих урядовців, так що народні збори остаточно втратили своє значення. Сенат ставився до цісаря з незвичайною покірливістю й хотів навіть встановити божеський культ його особи, але Тиберій з огидою відкинув цей проект і не раз скаржився на рабську підданчість сенаторів, говорячи про них, що це «люди, створені для неволі».

Тиберій із природи був людиною суворою і неприступною, а гіркі життєві переживання ще збільшили його недовір'я до людей. З роками все більше росла в ньому мізантропія і підозрливість[1], так що врешті він почав уникати контакту навіть із найближчою родиною. З ненавистю ставився до своєї жінки Юлії й до її сина від першого подружжя — Агриппи, так що коли вони обоє нагло померли, цісаря обвинувачували в тому, що він їх усунув із світу. Так само закидали йому, що він позбувся братанича Германика, що мав широку популярність серед народу. Потім його ненависть звернулася проти пасербиці Агриппини (старшої) — доньки Юлії, а жінки Германика, й він вислав її на заслання. Два сини Агриппини, Нерон і Друз, яких уважали спочатку як наслідників цісаря, пізніше обидва марно загинули: один сам наклав на себе руки, другого замучили голодовою смертю. Агриппина не пережила трагічної смерті синів і покінчила життя самовбивством.

Злим, чорним духом, що опанував старого, хворого Тиберія, був префект прибічної цісарської гвардії преторіан Елій Сеан. Це була людина талановита й енергійна, але без усяких моральних основ і кар'єрист, що поставив собі за мету добути цісарську владу. За його порадою Тиберій винищив свою родину, а потім почав нищити всіх тих, хто чим-будь виз-

[1] Підозріливість.

начився і видавався небезпечним могутньому префектові. Щоб позбутися суперників, Сеан зорганізував небувалі до того часу процеси за образу маєстату. В римській республіці існував давній закон (з 103 р. до Хр.), що назначав кару смертю для тих, хто порушував маєстат римського народу. Сеан поширив це право на всіх тих, хто виступав проти цісаря, бо цісар був представником народу й держави. Обвинувачувати міг кожний, навіть невільник, а за донос [було] визначено високі нагороди. В Римі запанувала справжня пошесть донощицтва — т. зв. деляторства, наслідком чого маса невинних людей діставалася перед суд сенату, де здеморалізовані сенатори, стероризовані Сеаном, без розбору видавали засуди смерті.

У таких відносинах мізантропія Тиберія дійшла до останніх меж: він рішився покинути Рим й оселився на острові Капрі, недалеко від Неаполя, й там у величавій палаті вів відокремлене життя. Сеан довгий час тримав цісаря під своїм впливом, але врешті й він попав у неласку. Тиберій, імовірно, дізнався про амбітні плани префекта, несподівано відібрав у нього командування і віддав під суд сенату, який і засудив його на смерть у 31 р. Тиберій іще шість років прожив на самоті, зненавиджений усіма, і в 37 р. покінчив своє трагічне життя.

Калігула, Клавдій, Нерон. З родини Тиберія залишився між живими тільки син Германика — Гай, з прізвищем К а л і г у л а («черевичок» — від військових черевиків, що їх носив дитиною в таборі батька). Він проживав при дворі Тиберія на Капрі й зумів приєднати собі таке довір'я підозрливого цісаря, що той не посягав на його життя. Рим і вся Італія привітали молодого 25-літнього цісаря з надіями, що він поверне світлі традиції Августа. Калігула справді розпочав своє правління гуманними розпорядками, проголосив загальну амністію для тих, хто був засуджений за образу маєстату, прихильно ставився до сенату, а для народу уладив величаві ігрища. Але коли вмерла його улюблена сестра Друзилла, він захворів і у слабості почав виявляти ознаки божевілля. Почав уважати себе за найвизначнішого з героїв, уладив тріумфальний в'їзд, в якому виступав у масці Александра Великого, почав переодягатися за Геракла, врешті проголосив себе божеством і наказав віддавати собі божеську пошану. Прислужний сенат зрівняв його з Юпітером, надав йому імена «Найліпший» і «Найбільший», побудував святиню й установив окрему жрецьку колегію. Божевільний цісар вів життя серед бенкетів і оргій, рівночасно розвиваючи кривавий терор проти всіх тих, кого хотів позбутися. Але це «цезаричне божевілля» врешті стало нестерпним для стерори-

Цісарі юліансько-клавдійської династії: Тиберій, Калігула, Клавдій, Нерон

зованого громадянства: постала змова, і військовий трибун преторіан Кассій Хереа вбив тирана в 41 р.

Преторіани посадили на цісарському престолі стрия Калігули — Тиберія Клавдія (41—54 рр.). Це була людина без всякої інтелігенції, позбавлена волі й енергії, залежна від найближчого середовища. Він обирав собі дорадників з-поміж визволених невільників, і вони творили немов міністерство, що управляло державою. Найвизначнішими з цих визволенців були: Паллас, що вів цісарський скарб, Нарцис — особистий секретар цісаря, Полібій — дорадник у справах літератури і Калліст, що полагоджував прохання, скермовані до цісаря. Клавдій піддавався без протесту їхній владі, — «мав роль не цісаря, а слуги», як каже про нього історик Светоній. Немале значення мали також жінки цісаря, спочатку Валерія Мессаліна, що вславилася скандалічним життям, потім Агриппина молодша, сестра Калігули. Сенат втратив усякий вплив і сповняв покірно волю цісарського двору.

Але все ж Римська держава за цісарства Клавдія розвивалася успішно. Цісарський скарб, знищений Калігулою, прийшов знову до рівноваги; для Рима [було] побудовано новий величавий порт в Остії, а в самому місті розбудовано водопроводи. Цісарський уряд опікувався провінціями й завів у них справедливу й енергійну адміністрацію. Всюди поширювався римський міський устрій, і цілі громади діставали римське громадянство. Границі держави на заході і сході забезпечені були від нападів варварів. У 43 р. римські легіони опанували Британію, яку вже Цезар намагався прилучити до Римської держави, і дуже скоро поширилася тут романізація.

Клавдій помер, отруєний Агриппиною, що ввела на цісарський престол свого сина від першого подружжя (з Гнеєм Доміцієм Агенобарбом) — Нерона (52—68 рр.). Новий цісар мав тільки 16 років і був відомий зі своїх артистичних замилувань. Він добув досить значну освіту, а його вчителем був найвизначніший тоді вчений — Луцій Аней Сенека. Спочатку управу держави вела Агриппина за допомогою Сенеки і префекта гвардії Афранія Бурра. Але

невдовзі Нерон рішився сам узяти керму в свої руки й почав безоглядно усувати всіх тих, хто був йому недогідний. Так по черзі втратили життя його адоптований брат Британик — син Клавдія, потім — мати Агриппина, жінка Октавія, а Сенека сам покінчив самогубством у 65 р. Нерон одружився тоді з Попеєю Сабіною — розведеною жінкою свого приятеля Отона, що відзначалася красою, але й безоглядністю. Нерон ставав все більше кривавим тираном, а його «цезаричне божевілля» виявлялося в тому, що [він] почав виступати публічно як співак, їздець та атлет. «Він вірив у те, що у співі дорівнює Аполлонові, у перегонах[1] — Геліосові, думав також наслідувати діла Геракла. Оповідали, що вже був приготовлений лев, якого він мав убити палицею або задушити руками голий на очах глядачів на арені», — оповідає історик Светоній. Коли в 64 р. вибухнула в Римі велика пожежа, цісар не тільки не мав співчуття для міста, а у своїй палаті оспівував пожежу Трої. Через те поширилася чутка, мабуть, невиправдана, що він сам наказав підпалити Рим. Щоб відвернути від себе народну ненависть, Нерон скермував підозріння на християн, що тоді вже мали свою громаду в столиці. У першому переслідуванні, що тоді вибухнуло, були покарані смертю апостоли Петро й Павло, а багато ісповідників християнської віри спалені живцем як «Неронові смолоскипи». Пізніше Нерон відбудував місто за новим планом із широкими вулицями, садами й величавими палатами, а на найвиднішому місці поставив цісарський «золотий дім». У 67 р. цісар виїхав до Греції і на різних ігрищах виступав як співак, актор і візник та від здеморалізованої грецької юрби добув собі 18 000 почесних вінків. Державою він цілком не займався, і врешті його божевільні виступи спричинили змову. Щоб не дістатися в руки змовників, Нерон за допомогою вірного слуги відібрав собі життя в 68 р. На ньому покінчилася перша цісарська династія, що мала назву

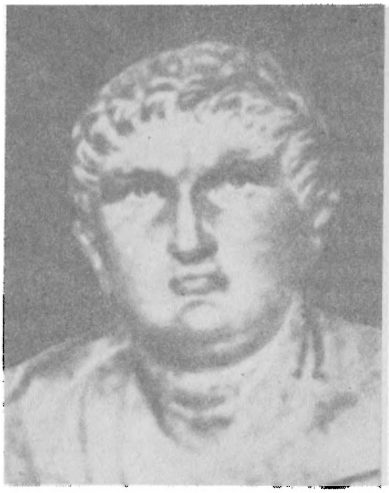

Цісар Нерон

[1] Кінних змаганнях.

Лук цісаря Тита в Римі, побудований Веспасіаном

юліансько-клавдійської (від 31 р. до Хр. до 68 р. по Хр.).

Веспасіан. Змова проти Нерона постала серед війська, й тепер воно намагалося взяти в свої руки призначення нового цісаря. І цісарські преторіани, і різні легіони виставляли своїх кандидатів. Спочатку цісарем став 70-літній намісник Іспанії Сервій Сульпіцій Гальба (68—69 рр.), але вже по році влади його вбили самі преторіани. Його наслідником став товариш оргій Нерона Марк Сальвій Отон (69 р.), але його не визнали легіони з Галлії, і він сам відібрав собі життя. В Германії військо проголосило цісарем Авла Вітелія (69 р.), що мав славу найбільшого обжери в Римі, але й він упав убитий у домашній боротьбі.

Серед цієї колотнечі наново порядок завів Тит Флавій Веспасіан (69—79 рр.) — полководець війська в Сирії. Він походив із плебейського роду й тільки власною працею та сумлінністю дійшов до цісарства. Це була людина, якої Рим тоді потребував: чоловік із досвідом, поміркований, обов'язковий. Він не відзначався блискучим талантом, але його просте життя, людяність і справедливість приєднували йому громадянство.

Веспасіан у внутрішній політиці нав'язував до традицій Августа. Передусім він повернув давню владу сенатові. Сам провів чистку сенату, виключив із нього негідні креатури попередніх цісарів, зате ввів нових людей, добираючи таких, що були відомі чесним життям. Зреорганізував також лицарський стан і оновив клас патриціїв. До цієї верхньої еліти він увів багато свіжих людей з Італії і з провінцій, так що римська аристократія відсвіжилася новою струєю. По найбільшій частині це були родини урядовців, що довгі роки перебували на державній службі, розуміли інтереси держави й уважали за свій обов'язок служити цісареві. З-поміж них Веспасіан призначав своїх намісників, префектів і прокураторів. Людям із провінцій щедро надавав громадянство.

Веспасіан зреорганізував також римську армію. У внутрішній ворохобні після смерті Нерона у війську поширилася анархія, амбітні старшини готувалися до політичного проводу, а рядовики допускалися всяких надуживань і самоволі. Цісар усунув із легіонів некарні елементи, завів сильну дисципліну і не дозволив війську втручатися в цивільні справи. Опанував навіть найбільш грізну силу — преторіан, зменшивши їхнє число до половини.

Найбільшою заслугою Веспасіана було впорядкування фінансів. Державний скарб внаслідок розтратності попередніх цісарів дійшов до повної руїни, так що не було грошей на найконечніші потреби. Веспасіан відзначався великою ощадністю, а люди навіть закидали йому скупість. Навіть війську не виплачував він на час[1] належні нагороди, а відтягав виплату на найдовший час. Він завів нові податки й данини й пильнував, щоб оподатковані виплачували їх точно. Умів він знаходити нові джерела доходів і не уважав за сором проводити гострі екзекуції. Від нього походить приповідка, що «гроші не смердять», тобто всякий доход для держави є корисний. Коли якесь місто у провінції заявляло, що побудує йому пам'ятник коштом великих грошей, він наказував призначену суму просто заплатити до державної каси.

Завдяки ощадності він мав багато грошей і міг відбудувати Рим, спалений під час останніх розрухів. Перш за все взявся до відбудови зруйнованого Капітолію, а щоб показати добрий приклад, сам на своїх плечах виніс першу пайку цегли з румовищ. Він оновив святиню капітолійського Юпітера, побудував святиню Миру, а найбільшою його будовою був амфітеатр, що пізніше дістав назву Колізей.

У заграничних відносинах він тримався традиційної мирної політики, але в потребі умів і боронити права Риму. В Галлії вибухнуло повстання під проводом Юлія Цивіліса, що змагав до повної незалежності цеї країни, але римські легіони знищили повстанців. У Палестині ще в 66 р. підняли повстання жиди. Сам Веспасіан, іще як полководець, виправлявся проти неспокійної провінції, а в 70 р. його син Тит остаточно переміг жидів, здобув Єрусалим і знищив стародавню святиню Єгови.

Десятилітнє володіння Веспасіана повернуло Римській державі давній спокій і порядок, і на основах, які він поклав, Рим залишався впродовж цілого століття.

Тит і Доміціан. Спадщину по Веспасіану перебрав його старший син Т и т (79—81 рр.). Вже перше, упродовж кількох

[1] Вчасно.

Цісар Веспасіан

Цісар Тит

років, він був співрегентом батька, з урядами консула, трибуна й цензора, так що докладно ознайомився з державними справами і пізніше міг продовжувати батьківську політику. Володіння Тита відзначалося незвичайною лагідністю, так що його називали «любов'ю і розкішшю людського роду». Історик Светоній оповідає про нього: «Спочатку думали, що він буде другим Нероном. Але пізніше ця думка замінилася на найбільші для нього похвали, бо в ньому не знаходили не тільки ніяких прогріхів, а самі тільки найбільші чесноти. Ніколи він нічого не забрав у нікого з громадян і не прийняв навіть дозволених дарів. Він тримався такої думки, що нікого з прохачів не треба відсилати від себе без надії. Коли ж приятелі звертали йому увагу, що [він] більше обіцяє, чим може дотримати, то він говорив, що ніхто не повинен відходити сумний від цісаря. Коли раз при бенкеті пригадав собі, що впродовж цілого дня нікому не зробив ніякого добродійства, то сказав ці пам'ятні і справедливо славлені слова: „Приятелі, я втратив день!"».

За володіння Тита Італія мала страшні катастрофи. Дня 24 серпня 79 р. вперше за людської пам'яті вибухнув вулкан Везувій, недалеко [від] Неаполя, і три великі міста — Геркуланум, Помпеї та Стабії — залив своєю лавою та засипав камінням і попелом. Завдяки цій катастрофі в руїнах осель, залитих лавою, цих міст заховалися для пізніших віків дорогоцінні пам'ятки старовини. Цісар відвідав сам нещасні місця і старався

допомогти населенню, що вирятувалося від смерті. У 80 р. тричі великі пожежі нищили Рим, в яких згоріли знову Капітолій, терми Агриппи, Пантеон й інші великі будови. До того ще долучилася епідемія, що також забрала багато жертв. Добрий цісар і тут давав допомогу своєму народові.

Цісар Доміциан

Після Тита цісарський уряд зайняв його молодший брат Доміциан (81—96 рр.). Це був чоловік талановитий і енергійний, але замкнений у собі й непривітний. Від самого початку він змагав до абсолютизму, у своїх едиктах уживав титул «пан і бог», не шанував прав сенату, а старався цю установу зробити залежною від себе. Всі державні справи вирішував у прибічній раді, до якої належали префекти цісарської гвардії й міста Рима та вісім вибраних сенаторів. Урядництво тримав дуже гостро й карав безоглядно за всякі надуживання. Він оновив суди за образу маєстату і не раз конфісковував майно засуджених. Дбав про розбудову Риму, відбудував будинки, знищені пожежами, заснував нові водопроводи й магазини на збіжжя. Старався добути собі прихильність мас і часто уладжував циркові вистави, перегони, морські бої, боротьби гладіаторів. На своєму дворі радо приймав учених і поетів, але пізніше з якоїсь маловажливої причини вигнав з Італії всіх філософів і математиків.

Доміциан повернувся до завойовницької політики Риму. Римське військо перейшло знову за Рейн і Горішній Дунай та опанувало простір аж по Майн і Некар. Тут невдовзі римляни побудували т. зв. лимес — оборонну систему, що складалася з валів, ровів, палісадів та сторожничих веж на всьому пограниччі. Ці укріплення служили оборонною лінією від нападів германів і не дозволяли їм прориватися

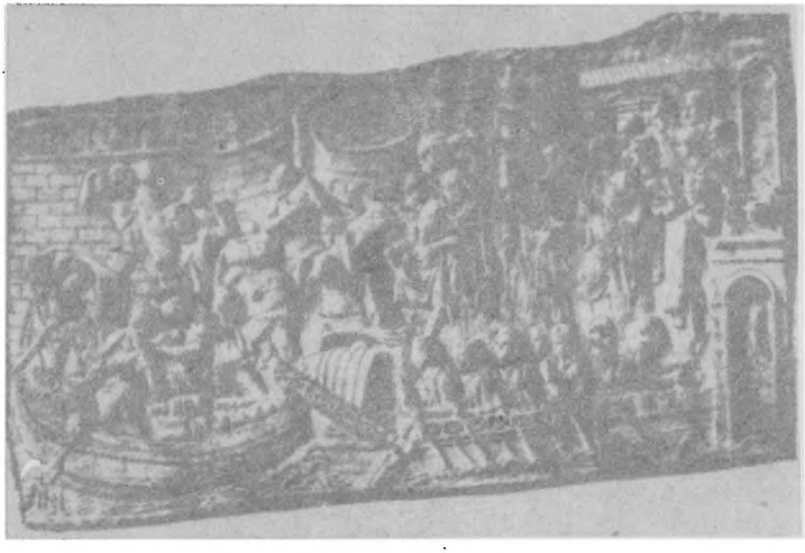

Римська торгівля в Дакії. *З колони Траяна*

в римські провінції. Римські легіони вели також боротьбу над Середнім і Долішнім Дунаєм. Тут на римські границі напирали германські маркомани, квади й язиги, а також войовничий народ даків, що замешкував Семигород. Але пізніше дакійський король Декебал визнав себе римським васалом і дістав від цісаря королівську діадему; він спровадив собі також різних ремісників, що мали завести культуру в його землі. У Британії римляни дійшли далеко на північ, аж до Шотландії.

Доміциан своїм автократизмом добув собі багато ворогів, що безнастанно робили проти нього змови. Врешті на чолі змови став префект гвардії, і преторіани вбили цісаря у його спальні в 96 р.

Нерва і Траян. Змовники віддали цісарську владу 60-літньому сенаторові Н е р в і (96—98 рр.). Він походив з новопатриціанського роду з Умбрії, за Веспасіана й Тита мав значні впливи, але Доміциан засудив його на заслання. Нерва відразу оперся на сенат і навіть склав присягу, що ніякого сенатора не поставить під суд. Але хоч римська аристократія його підпирала, проти нього бурилося військо, і він мусив шукати собі допомоги деінде. В 97 р. він покликав собі на співрегента намісника Германії Марка Ульпія Траяна, адоптував його за сина і в цей спосіб визначив на престолона-

слідника. Цей звичай наслідували пізніші цісарі — шляхом адоптації призначали собі наслідників, і цісарська влада від того часу переходила з рук до рук без ніяких заколотів і потрясінь. Нерва за допомогою Траяна опанував ситуацію й міг провести найважливіші реформи.

Цісар Траян

Головна його заслуга — це реформа фінансів. Доміциан своєю воєнною політикою зужив фонди, зібрані Веспасіаном, і Нерва мусив подбати про новий устрій скарбу. Коли інші цісарі збільшували податки, то він навпаки — рішився податки зменшити. Спеціальна комісія, яку він визначив для цього, провела основні ощадності, зменшуючи навіть видатки на ігрища й релігійний культ. Завдяки цьому й державний скарб вийшов із скрути, і можна було зменшити податки, що дотепер дуже обтяжували незаможне населення. Між іншим, тоді знесено було т. зв. вегикуляцію, тобто обов'язок доставляти підводи на шляхи, якими проїздили цісарські почоти.

Нерва розпочав також соціальні реформи. Щоб скріпити селянську верству, він закупив значні простори землі й почав уладжувати на них нові господарства. Для зубожілого населення провінціальних міст завів т. зв. аліментації, тобто фундації, оперті на землях великої власності, проценти з яких ішли на кошти виховання міської молоді.

По трирічній управі Нерви його місце без перешкоди зайняв Т р а я н (98—117 рр.). Це був перший цісар, що не походив з Італії. Він народився в Іспанії в родині давніх римських переселенців. Від того часу провінції все частіше давали Римові визначних людей. Своє життя він перебув на державній службі, відзначився як полководець і намісник провінції й добув собі ім'я незвичайно чесної людини. «Він

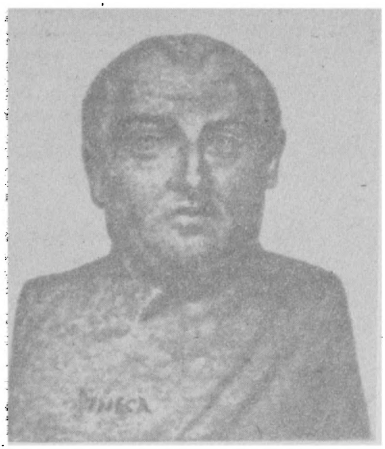

Філософ Сенека

був справедливий, лагідний, стриманий й вірний для приятелів. Так дуже вірив у свою правість, що до префекта пролетарської гвардії, якому за звичаєм подавав меч як ознаку влади, не раз говорив: «Віддаю тобі меч для моєї оборони, якщо буду добре чинити, — інакше поверни його проти мене!» — оповідає письменник Аврелій Віктор.

Коли вмер Нерва, Траян перебував над Рейном. Але не спішився до Рима, бо уважав за свій обов'язок наперед забезпечити границі держави. Сенатові запевнив повну владу і зніс суди за образу маєстату. Невдовзі почав приготування до походу на Дакію, бо як бистрий обсерватор догадувався, що з того боку на Рим найлегше можуть ударити варварські народи. В 101 р. він переправився по понтонному мосту через Дунай і ввійшов до Дакії. Спочатку римлянам не велося. Даки боронилися хоробро у своїх горах, а їхній король Декебал увійшов навіть до римської Мезії та знищив її. Але Траян кинув проти Декебала свої легіони і в Добруджі розбив дакійське військо. Тоді вдруге пішов на Семигород і обліг дакійську столицю Сармизегетузу. Декебал побачив, що далі протиставитися римлянам годі, піддався їм добровільно й визнав владу Риму. Але недовго жив у мирі, приєднав собі союзників серед північних племен і почав наново війну. Траян випередив його офензиву, в 105 р. увійшов до Дакії й у довгій війні, що тривала два роки, завоював усю країну. Декебал остаточно сам наклав на себе руку (106 р.).

Здобуті простори Траян зорганізував як нову римську провінцію. Великий кам'яний міст, побудований на Дунаї (біля теперішнього Турн-Северина), злучував Дакію з іншими провінціями. На місці дакійських осель постали римські міста. Столицею провінції була Ульпія Траяна (на місці Сармизегетузи). Побудовано в Дакії нові дороги, й туди почали напливати римські колоністи. Багато населення стягала звістка про дорогоцінні метали, що мали бути у семигородських горах. Завдяки тому Дакія скоро зорганізувалася й латинська мова дала початок румунському говорові. Від сходу мав боронити нову провінцію

вал, що дістав ім'я Траяна. Останки його залишилися в Добруджі дотепер.

Римські володіння поширилися також на сході. В 106 р. було завойовано Синайський півострів і тут постала провінція Скеляста Аравія. Вали, рови й форти укріплювали її від сторони пустелі. В 114 р. сам Траян виправився на Месопотамію, щоб забезпечити її від нападів парфян. Він опанував усю країну аж до гирла Євфрату і Тигру й зорганізував там нові провінції. Повертаючись з походу, заслаб і помер у Селіні в Кілікії.

Цісар Адріан

Траян залишив по собі величаві пам'ятки будівництва. У Римі побудував величавий форум, названий від його імені. Посередині форуму стояла висока колона, на якій були приміщені плоскорізьби, що зображували похід цісаря на даків. При форумі стояла величезна базиліка, прикрашена колонами з білого мармуру, дві бібліотеки — латинська і грецька — та інші будови. Траян побудував також нові терми, водопроводи, магазини на збіжжя і т. ін. Будівельний рух розвинувся також у провінціях, що жили в добробуті в часах довгого миру; в альпійських провінціях, в Галлії, Добруджі, Аравії, Африці — всюди постали людні міста, зі святинями, тріумфальними луками, театрами, колонадами. Руїни, що дотепер заховалися, свідчать про давнє буйне життя. Визнаючи великі заслуги Траянові, сенат надав йому виїмкове ім'я «Найліпший володар».

Адріан. Траян призначив своїм наступником Публія Адріана — свого кревняка, родом з Іспанії. Він був відомий як освічена людина і прихильник літератури. «Відзначався великою легкістю в промовах і укладенні віршів, а також великою зручністю у всякому мистецтві, так що сам як добрий митець висміював, легковажив і критикував інших артистів. З письменниками й філософами йшов навипередки, видаючи свої прозаїчні й поетичні твори. Але хоч легко критикував музик, трагіків, коміків, граматиків, риторів і бесідників, все-таки всіх визначніших відзначував почестями і дарунками. Тільки

все мучив їх своїми запитами». З особливим захопленням Адріан ставився до грецької культури й широко відкривав шлях до Риму еллінським впливам. Не був він таким завзятим римлянином, як Траян, до римських традицій і звичаїв ставився більш критично, але свої обов'язки володаря виконував із незвичайною сумлінністю.

Від Траяна відрізнявся також тим, що не був прихильником війни. Він повернувся до мирної політики Августа. Несподівано для всіх він наказав вивести римські легіони з Месопотамії й завів тривкий мир з парфянами. Це його рішення викликало велике невдоволення серед війська. Старшини готували навіть змову на життя цісаря, але змову відкрили і винуватців покарали. Адріан вдоволився тим, що забезпечив усюди границі від нападів сусідів: розбудував німецький «лимес», а в Британії побудував новий оборонний вал, названий його іменем. Але, де приходило до розрухів, там він умів енергійною рукою завести лад. Так, наприклад, суворо здушив жидівське повстання під проводом Бар-Кохби («Сина зорі») в 132—135 рр.

Адріан змагав до миру тому, щоб у спокої зайнятися внутрішніми реформами. Перші його розпорядки прихилили до нього простолюддя: він дарував усі податки, з якими від кільканадцятьох років дрібні землевласники залягали. В особливу опіку взяв він провінції, усунув останніх публіканів, а збирання данин доручив досвідченим урядовцям. Сам особисто об'їхав усі провінції, від Галлії й Іспанії аж до Малої Азії й Сирії, й зорганізував на нових основах адміністрацію, усуваючи всякі надуживання. Він бачив, що Італія недовго вже утримає своє верховне становище, що нові центри життя творяться на заході і на сході, і старався наблизити до себе всі народи Римської імперії та утворити з них одне громадянство. У свої подорожі він брав із собою знавців господарського життя, інженерів, правників і спільно з ними проводив свої організаційні плани. Всюди також будував нові міста, дороги, святині, театри, всюди защеплював римську чи римсько-грецьку культуру.

Супроти сенату Адріан заховав ту саму ввічливість, як і Траян, але в дійсності всю владу сам тримав у своїх руках. Не сенат мав головний голос у державі, а прибічна цісарська рада, до якої сам покликував, кого хотів. Щораз більше значення мав урядницький, залежний просто від цісаря стан. Адріан відділив цивільну службу від військової і творив нову бюрократію з членів давнього лицарського стану. На цю нову верству спиралася римська влада. Цісар цікавився також законодавством. З його доручення визначний правник

Сальвій Юліан списав давні судові розпорядки преторів і склав їх в один кодекс, що дістав ім'я «вічного едикту».

Адріан, як і його визначні попередники, залишив у Римі величаві пам'ятки архітектури: святиню опікунок держави Венери й Роми, величезну копулу на Пантеоні, гробницю цісарів на правому боці Тібру, що її пізніше перемінено на замок Св. Ангела. Велику славу добули собі цісарські палати в Тібурі (теперішнє Тіволі) під Римом. Містилися там бібліотеки, театри, стадіони, терми, а також чудові парки, розплановані так, що нагадували різні особливості великої Римської держави, наприклад, Академію Платона, Ликейон Аристотеля, долину Темпе у Фессалії, александрійські парки і т. п. Цісар-подорожник бажав мати в своїй садибі все те, що йому особливо в його подорожах подобалося.

Антонін Пій і Марк Аврелій. Наступник Траяна, Тит Аврелій Антонін (138—161 рр.), був відомий такою лагідною вдачею й добротою, що відразу дістав прізвище Пія, тобто Побожного. Він виступав із гаслом, що краще одного громадянина утримати при житті, ніж убити тисячу ворогів, і проводив консеквентну мирну політику. Тільки на границях деколи приходило до боротьби з неспокійними варварськими народами, а поза тим уся держава користувалася глибоким «римським миром», жила в спокої й добробуті. Сам цісар відзначався ощадним староримським способом життя, проживав у своїй сільській садибі, ніколи не виїздив поза Італію. Опікувався незаможним населенням, завів нові аліментаційні фундації, уладжував величаві ігрища для міської юрби, особливо при нагоді 900-ліття Риму в 147 р.

Довгий час співрегентом Пія був його адоптований син Марк Аврелій Антонін, і він зайняв по ньому престол (161—180 рр.). Він уславився як цісар-філософ. «Поважний був із дитинячих літ. Вже як юнак віддавався пристрасно філософії, у дванадцятому році життя прийняв одяг філософа, а разом із тим вів суворе життя, ходив в одному плащі і спав на землі, так що мати з трудом упросила його, щоб клався на ліжко, застелене шкірами. Мав таке велике замилування до філософії, що навіть коли вже був адоптований на наслідника цісаря, ще заходив до дому філософа Аполлонія... Своїх учителів так шанував, що їхні статуї із золота примістив у каплиці ларів (домашніх богів), а їхні могили відвідував, прикрашав квітами і складав на них жертви. Але любив також боротьбу на п'ястуки[1], піші перегони й лови на птахів,

[1] Кулаки.

Цісар Марк Аврелій. *Різьба*

чудово грався м'ячем і полював. Філософія відтягала його від цих занять, робила поважним і задумливим, але не відбирала в нього ввічливості, яку він показував і своїм приятелям, і навіть менш відомим людям. Він був чесний без суворості, скромний без скучності, поважний без понурості». У своєму філософічному творі «До себе про себе» він проповідував

стоїчну науку про самоопанування, стриманість і працю: «У кожній хвилині пам'ятай про те, що ти — римлянин і мужчина, і чини у твоїх ділах із повною й невдаваною гідністю, любов'ю, свободою і справедливістю, щоб ти запевнив собі незалежність від усіх інших думок. Добудеш собі її, якщо кожну працю будеш виконувати, немов останню в житті, щоб була свобідна від усякої легкодушності, нерозуму, облуди, самолюбства і невдоволення з долі...» Ця філософія дала йому силу духу, і хоч він був скоріш створений до контемпляційного життя, але в потребі умів виявити силу й рішучість володаря.

Марк Аврелій прибрав собі за співрегента Л у ц і я В е р а (161—169 рр.), й обидва вони спільно рядили державою. Зараз із початком їхнього володіння в різних границях Риму почалася війна. Наперед треба було відбити новий набіг парфян, що вдерлися до Сирії. Талановитий римський полководець Авідій Кассій, родом сирієць, погромив їх, опанував Месопотамію й загнався аж до Мідії. Парфяни мусили просити миру, і римська границя знову пересунулася поза Євфрат.

Невдовзі знову над Дунаєм почали ворушитися германські племена. Маркомани і квади вдерлися в альпійські краї й дійшли аж до границь Італії. Обидва цісарі виправилися на небезпечний фронт і в завзятих боях затримали наступ варварів. Під час цієї війни помер на границі Луцій Вер. Щоб забезпечити державу від дальших наїздів, Марк Аврелій вислав військо за Дунай, над ріку Мораву та в Західні Карпати, й опанував ці простори. Над Тисою розгорілася боротьба з язигами — племенем іранського походження — та койстобоками, що прийшли з-за Карпат.

Пізніше цісар виправлявся ще до Сирії, щоб там здушити бунт, що його підняв проти цісаря Авідій Кассій. Усі ті війни тривали сім років (169—176 рр.).

Марк Аврелій утримував добрі відносини із сенатом, але рівночасно скріплював цісарську владу. Він організував далі бюрократію і надав урядовцям нові ранги та титули. Італію поділив на чотири округи й настановив над ними т. зв. юридиків — урядовців, що там виконували судівництво. Таким робом устрій Італії наблизився до організації провінцій.

27. ЗАНЕПАД РИМСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Початки анархії. На володінні Марка Аврелія кінчається «золотий вік» цісарства, що дав Римові великий розквіт і добробут. По ньому починаються часи занепаду. Син Марка, Коммод (180—192 рр.), був жорстоким тираном і загинув від руки насланого атлета. Цісарська влада впала так низько, що преторіани за гроші продавали її кандидатам. Про такий торг оповідає історик Кассій Дієн: «Розпочався ганебний торг, немов на якійсь торговиці. І сам Рим, і всю владу виставлено на продаж. Продавали їх убивники цісаря, а купували Сульпіциан і Юліан, ліцитуючись взаємно, один в обозі, другий поза обозом. Додавали один понад другого, аж дійшли до суми 5000 динаріїв на вояка. Жовніри говорили Юліанові: „Сульпіциан дає стільки, скільки ти даєш?", — а Сульпіцианові: „Юліан стільки обіцяє, ти скільки докладеш?" І був би переміг Сульпіциан, бо був префектом міста і перший дав суму 5000, але Юліан зараз доклав 1500, кличучи гучним голосом і показуючи руками...» Але й Юліан по двох місяцях наклав головою. Різні легіони в провінції почали тоді самі призначати своїх цісарів, і в державі почалася внутрішня війна.

Врешті мир повернув кандидат паннонських легіонів Септимій Север (193—211 рр.). Він походив із Лептиса в Північній Африці і був більше фінікійцем, ніж римлянином. Жінка його, Юлія Домна, була донькою сирійського жерця. Септимій Север не мав ніяких сантиментів для староримських традицій, але розумів значення держави й умів її організувати. Він був з душі вояком і по-військовому вирішував усі питання. Своїх суперників одного за одним розгромив, неприхильних сенаторів покарав смертю та конфіскатою маєтку і тим добув собі повне визнання в усій державі. Свою владу він опирав на війську. Преторіанську гвардію, що дійшла до занадто великого значення, він переорганізував у такий спосіб, що на місце італіків втягнув до неї вибраних вояків з усіх легіонів. Між ними було чимало варварів, але саме на їхній послух цісар міг розраховувати. Щоб мати ще певнішу підтримку, він осадив у самому Римі один із легіонів, хоч давні права гостро це забороняли. У сенату відібрав останні права, навіть заряд Італії й судівництво у трибуналах. Всі справи вели тепер цісарські урядовці, а доходи йшли до цісарської скарбниці. На допомогу цісареві прийшли

Римські ювелірні вироби

знавці права, здебільшого чужинці, як славний Папініан, що уводили до Риму орієнтальну доктрину, згідно з якою цісар стояв понад правом, а його воля творила закон. Так у Римі почалася абсолютна монархія.

Септимій Север уславився також як полководець у походах на парфян. Він дійшов аж до Вавилона й утворив нову провінцію — Месопотамію. Його перемоги вшановано у Римі величавим тріумфальним луком. Цісар помер під час походу в Британії.

Спадщину залишив синові Маркові Аврелієві Антонінові, який дістав прозвище Каракалла (211—217 рр.) — від військового плаща з каптуром. Цей молодий розпусний чоловік продовжував політику Септимія Севера, розвиваючи далі військову монархію. Але при тому виявляв дивну жорстокість, убив навіть власного брата Септимія Гету, що з волі батька мав бути його співрегентом. Легковажив сенатом, а протегував тільки військові, при кожній нагоді розділяючи між вояками багаті дарунки. Державного скарбу не вистачало на таку щедрість, і він був примушений понижувати вартість грошей, що привело пізніше до руїни фінансів. Всіх підданих він уважав за рівних супроти цісаря і в 212 р. видав едикт, яким право громадянства поширив на всіх вільних мешканців держави. Рим прикрасив величавими термами, руїни яких дотепер дивують своїм широким планом. Загинув в Азії, забитий з намови префекта Марка Опелія Макрина.

Макрин старався захопити владу, але й його [було] вбито, а цісарем став Варій Авіт Басіан, під іменем Елагабала (218—222 рр.). Це був 14-літній юнак, жрець

Цісар Елагабал

бога Сонця у сирійському місті Емезі, а на престол дістався завдяки скарбам святині та протекції родини Каракалли. Новий цісар затримав далі уряд жерця й переніс до Риму сирійський культ Сонця, що мав тепер зайняти місце давньої римської релігії. Елагабал впав у релігійний шал і вважав себе за божество. «Запрягав до возу чотирьох великих собак і так їздив по цісарській палаті. Виступав публічно з чотирма величезними оленями, запряженими до возу. Запрягав також левів і називав себе Великою Матір'ю. Також і тигрів запрягав, називав себе Вакхом і носив ті самі одяги, що були на статуях богів. Денні справи сповняв уночі, нічні — вдень, уважав це проявом розкоші, так що ввечері вставав із ліжка і починав приймати поздоровлення, а ранком клався спати. Мав вози, оздоблені золотом і дорогоцінним камінням, а срібло, бронзу й слонову кість уважав за ніщо. Також запрягав до возу по чотири найкращі жінки й так їздив. Мав іще той звичай, що запрошував на бенкет по 8 лисих, 8 одноких, 8 кульгавих, 8 глухих, 8 чорних, 8 високих і 8 грубих, — щоб з них усіх насміхатися. Також роздавав гостям усе срібло, що було на бенкеті, і всі дорогоцінні чаші. Часто домагався, щоб йому видумували нові приписи на страви, і коли подобалася йому чиясь рада, то тому давав високу нагороду, а коли не подобалася, то казав йому це їсти, поки чогось кращого не видумає...» Елагабал не журивсь цілком державними справами, і врешті вояки його забили.

«Тридцять тиранів». Новим цісарем став тіточний брат[1] Елагабала — Марк Аврелій Север Александр (222—235 рр.). Він мав ледве 14 років життя, і в управі допомагали йому мати Юлія Мамеа та знаменитий юрист Доміцій Ульпіан. Вони зірвали з абсолютизмом і повернули значення сенату. [Було] заведено ощадність, поменшено число війська в Італії, обмежено платню преторіан. Але ці реформи викликали бунти серед війська, й вояки Ульпіана вбили. Молодий цісар відзначався обов'язковістю і сумлінністю, але мав заслабу руку, щоб опанувати анархію. До того ще почалися війни

[1] Тобто двоюрідний брат.

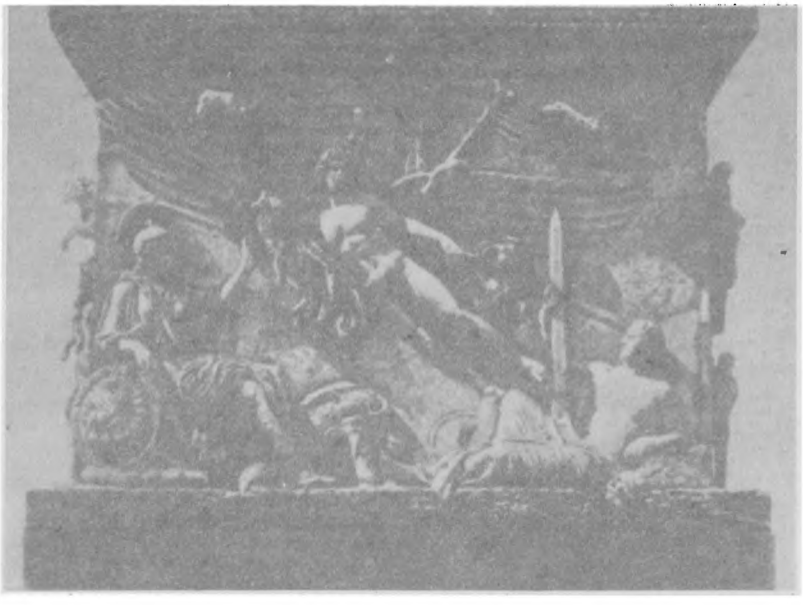

Апофеоз цісаря Антоніна Пія.
Плоскорізьба з колони Антоніна в Римі

на границях. Парфянська держава занепала, а на її місці постало Перське королівство під проводом нової династії Сасанідів (227 р.). У Персії під впливом жерців-магів розвинувся національний рух, віджила давня релігія Заратустри; перси почали переслідувати інші віросповідання й гостро поборювали елліністично-римську культуру. Новоперські володарі оновили давні імперіалістичні змагання й намагалися виперти римлян з Азії. Север Александр виправився до Малої Азії й там затримав перський наїзд у 232 р. Але рівночасно на півночі почали ворушитися германи, й цісар мусив їхати до Могунції організовувати оборону. Тут збунтоване військо вбило його разом із матір'ю.

Римська держава попадала в чимраз більшу анархію. Цісарі один за одним кінчали нагальною смертю, у військо прийшла дезорганізація, розвинулося розбишацтво, занепадав добробут. Цісарська влада ставала іграшкою в руках амбітних військових старшин. Цісарями по черзі були: Максиміан (235—238), фракієць, що не знав навіть добре латинської мови; три цісарі з іменем Гордіан (238—244); син арабсь-

кого шейха Філіпп Араб (244—249); іллірієць Декій, що жорстоко переслідував християн. Кращі відносини настали за цісаря Валеріана (253—260), що володів спільно з сином Галлієном (253—268); вони обидва пильно берегли границі від варварів, а в середині держави старалися утримати лад. Але у провінціях все приходило до розрухів, з'являлися все нові самозванці, так що ці часи названо епохою «тридцяти тиранів». Цісарі Клавдій (268—270) і Авреліан (270—275 рр.) боронили Італію від германського наїзду, але Дакія вже відпала від Риму.

Не мали більшого значення дальші цісарі, що володарювали по два-три роки: Тацит (275—276), Проб (276—282), Кар (282—283), Нумеріан (283—284), Карін (283—285 рр.). Вони майже всі покінчили нагальною смертю, вбиті військом.

Монархія Діоклетіана. По довгих роках анархії Римська держава дістала врешті нового сильного володаря в особі Гая Аврелія Валерія Діоклетіана (284—305 рр.). Він був сином визволеного невільника з Далмації, в молодому віці пішов до війська і відзначився таким талантом, що добував усе вищі ступені й урешті став префектом цісарської гвардії. Офіцери гвардії проголосили його цісарем.

Діоклетіан відразу взявся до реформи устрою держави. До того часу правно обов'язував лад, запроваджений Августом, тобто співуправа цісаря з сенатом, але впродовж трьох століть значення сенату підупадало, бо нові люди, що входили на місце аристократичної еліти, не показували ніякої самостійності й у всьому підлягали цісарям. Тому всі могутніші цісарі зовсім не рахувалися з сенатом і замість численної сенатської ради воліли бачити залежних від себе урядовців. Цісар ставав фактичним єдиновладцем. Діоклетіан рішився остаточно закріпити цісарську владу в Римі й надати їй форму абсолютного володарства. Історик Аврелій Віктор так про це пише: «Він перший почав одягатися у величаві пурпурні, шовкові, перетикані золотом одяги й носити взуття, прикрашене дорогим камінням. Він перший від часів Калігули й Домиціана наказав називати себе публічно паном і богом і при привітанні віддавати собі божеську пошану». На цісарському дворі заведено церемоніал на орієнтальний зразок, до цісаря доступ став дуже утруднений, а хто наближався до особи володаря, мусив ставати на коліна або й ударяти чолом до землі та цілувати край цісарського одягу. Давніше ці східні звичаї викликали в Римі нехіть й обурення,

тепер погляди змінилися, й ці зверхні форми пошани до володаря робили велике враження.

Щоб забезпечити державу від потрясінь при зміні престолу, Діоклетіан завів систему співуправи чотирьох володарів. Коли в Галлії в 286 р. військо проголосило цісарем його товариша Максиміана, Діоклетіан визнав йому цісарський титул Августа, що його й сам мав, та віддав йому в управу західні провінції. В 293 р. обидва Августи адоптували собі наслідників престолу — Галерія і Константія Хлора, і вони з титулом цезарів стали співрегентами цісарів. Усі три співрегенти походили з Іллірії, з низьких родів, але кожний із них відзначився як полководець або адміністратор. Ця верховна колегія чотирьох мала запевнити цісарству постійну тривкість, бо коли один з Августів помирав, на його місце мав вступити новий цезар.

Діоклетіан провів новий адміністративний поділ держави. Італію і всі інші краї поділив на малі провінції, так що разом їх число доходило до 90. На чолі провінції стояли намісники, що мали різні титули, як «консуларіс», «коректор», «презес», — відповідно до стану, з якого походив. Провінції злучувалися в більші округи — диєцезії під проводом «вікаріїв», що підлягали безпосередньо цісарям. Начальники всіх більших і менших округ мали свої уряди й бюра зі спеціальними урядовцями до різних справ. Таким чином постала суцільно зорганізована бюрократія, що своєю мережею охоплювала всю державу. Центральна управа була в руках цісарської ради, що звалася консисторією. Її члени кермували різними ресортами державних справ як цісарські міністри. Діоклетіан відділив цивільну владу від військової. Урядовцям [було] відібрано команду над військом, а військовими залогами кермували окремі військові старшини.

Діоклетіан намагався зорганізувати наново державні фінанси, що були цілком занепали в часи анархії. Він провів у всій державі новий кадастр грунтів, причому податковою одиницею був т. зв. «югум» — кусень грунту, що його міг обробити один чоловік. На населення накладено високі грунтові й поголовні податки, — такі тяжкі, що багато хліборобів знеохотилося до ріллі, кидало її та втікало поза границі держави, до країн варварів. Цісар старався також піднести римську монетарну систему й увів наново золоту й срібну монети, поруч із мідною. Але зубожіле населення почало ховати цінні монети, й реформа не оживила господарства. Почалася загальна дорожнеча, так що цісар був примушений проголошувати максимальні тарифи, але й вони не довели до бажаних наслідків.

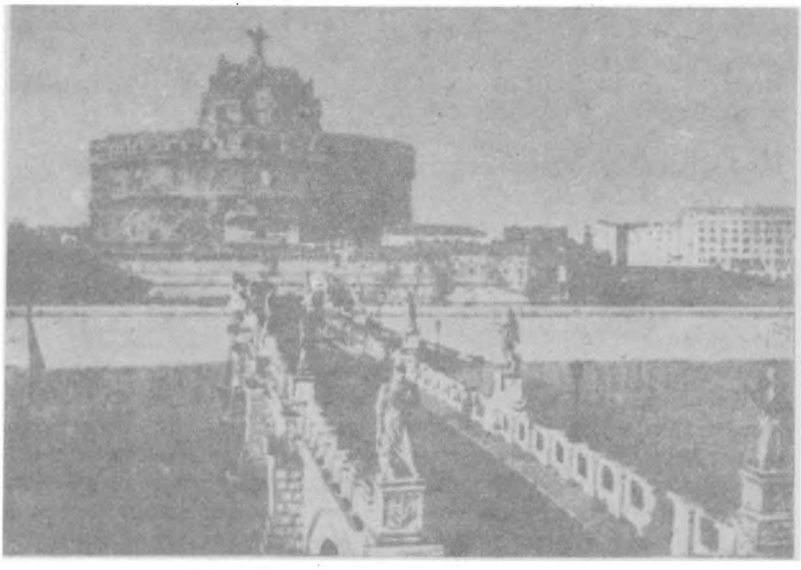

Гробниця цісаря Адріана, перебудована на замок Св. Ангела

Діоклетіан у своїх централістичних змаганнях намагався також завести одноцільність релігії. З особливим завзяттям він переслідував християнство, що тоді вже добуло собі широке поширення й обняло не тільки нижчі стани, але й аристократію.

На границях держави за Діоклетіана панував розмірно спокій[1]. Хоч час до часу повторювалися напади варварів, а також вибухали деколи внутрішні повстання, вони загального миру не порушували. Цісар вів одну більшу війну — з Персією в 293—297 рр., здобув назад Месопотамію й забезпечив спокій на границі, так що Рим міг нав'язати торговельні зносини з Іраном.

Константин Великий. У 305 р. Діоклетіан зрікся престолу й рівночасно з ним уступив його співрегент Максиміан. На їхнє місце Августами стали дотеперішні цезарі Г а л е р і й (305—311 рр.) і К о н с т а н т і й (305—306 рр.), а титул і владу цезарів дістали на заході Флавій Валерій Север, на сході — Галерій Валерій Максиміан Дая. Але вже в рік пізніше помер цісар Константій, і його смерть захитала систему влади, яку встановив Діоклетіан. Британські легіони на свою руку проголосили цісарем Константійового сина К о н с т а н т и н а (306—337 рр.) — 20-літнього юнака, що

[1] Тобто відносний спокій.

відзначався великим талантом і енергією. Ця узурпація дала гасло до загальної ворохобні. За прикладом Константина проголосив себе цісарем також Максентій, син Максиміана, а потім виступили ще інші претенденти. Даремно старий Діоклетіан на з'їзді в Карнунтумі старався погодити амбітних кандидатів на престол: Римська держава розпалася на п'ять ворожих округ. Остаточно спори вирішено в боротьбі. Константин спочатку перебував у Галлії, зайнятий обороною границі від германів. Коли ж довів там до миру, ударив наперед на Іспанію і прилучив її до своєї держави, потім рушив на Італію. Максентій, що резидував у Римі, боронив столицю і зі своєю армією вийшов назустріч Константинові. У бою коло Мульвійського моста над Тібром Константин розбив цілком війська свого суперника 28 жовтня 312 р. Християнська традиція оповідає, що перед боєм Константин побачив уві сні Христа, що вказав йому хрест зі словами: «Цим знаком переможеш». Цісар наказав на своїх воєнних знаках помістити Христову монограму, й це дало йому перемогу. На пам'ятку цеї боротьби сенат виставив Константинові тріумфальний лук і назвав його іменем базиліку, яку почав будувати Максентій.

Цісар Константин Великий

У Медіолані з початком 313 р. Константин з'їхався з одним із контркандидатів — Ліциніаном Ліцинієм (308—324 рр.) і визнав йому владу у східних провінціях. Обидва володарі видали спільно славний Медіоланський едикт 313 р., яким забезпечили християнам свободу віри. Це був поворотний пункт в історії Римської держави — поганство[1] втратило своє значення, а провід перебрало християнство.

Але згода з Ліцинієм не тривала довго. Константин

[1] Язичництво.

змагав до необмеженої влади і зі своєю армією рушив на схід. Війна тривала, з невеликими перемир'ями, цілих десять років, аж врешті Константин присилував свого суперника до абдикації[1] й покарав його смертю в 325 р.

Так остаточно Константин став самовладним володарем Римської держави. Своє верховне становище він старався закріпити відповідними титулами і церемоніалом. Двірські звичаї, що їх завів Діоклетіан, новий цісар побільшив іще новими формами. Відзнакою цісарської гідності стала золота діадема, прикрашена перлами, як у перських королів, а також скипетр і золоте яблуко. Титул, з яким зверталися піддані до володаря, був «наш пан». Цісаря не називали вже богом, бо цього не дозволяла християнська релігія, але вважали його Божим обранцем, що стоїть під особливою Божою опікою. Особу цісаря звеличував цісарський двір, до якого належали як найвищі державні урядовці, так і різні двірські функціонери, приділені до особистої служби цісареві.

Константин поруч із Римом утворив нову столицю в Константинополі. «Щоб звеличати свою перемогу над Ліцинієм, Константин давню Візантію назвав Константинополем і, як своє рідне місто, прикрасив його з незвичайною величчю, щоб воно дорівнювало Римові. З усіх сторін стягав до нього мешканців і видавав на них великі суми, чим вичерпав майже всі скарби й цісарські доходи. Установив тут навіть сенат другого рангу, а його члени діставали титул світлих». Цісар побудував тут різні публічні будинки й церкви та надав місту різні привілеї. Так, наприклад, незаможне населення діставало даром збіжжя. Нова столиця від початку прийняла християнський характер, а завдяки корисному розташуванню між Європою та Азією зросла у великий торговельний центр.

Константин не мав звичаю замикатися у своїм дворі, а енергійно вів керму держави. В організації держави він ішов слідами Діоклетіана, але в різних ділянках доповнив установи свого попередника. Центральну управу мала далі цісарська рада — т. зв. свята консисторія. До неї належали міністр цісарських маєтностей, міністр скарбу, начальник поліції і канцелярій, особистий секретар цісаря, начальники адміністрації й начальні[2] полководці. Константин докладніше означив обсяг діяння різних урядів і відділив їхні компетенції. Високі урядовці належали по-давньому до лицарського, або сенаторського, стану, але все більше об'єднувалися в одну

---

[1] Відречення від престолу, влади, посади тощо.
[2] Тут і далі у значенні «провідні», «головні».

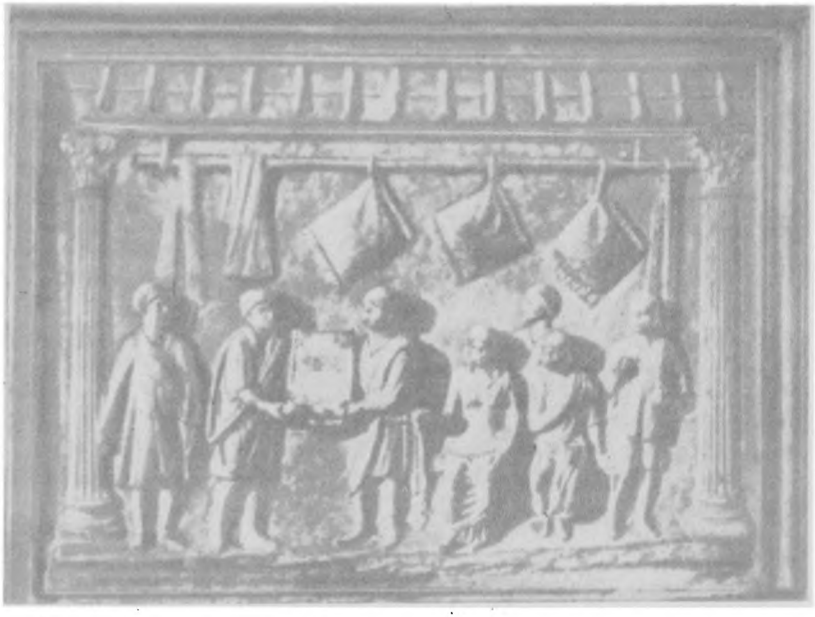

Римська крамниця із сукном

бюрократичну верству. Константин провів важливу реформу у війську, а саме відділив полки, що несли службу на границі, від інших легіонів. Від того часу пограничні відділи залишалися все на тому самому місці й не ходили в дальші походи. До пограничного війська цісар затягав також і варварів, що переходили границю, як германів, сарматів та ін. Це мало ту користь, що до римської армії напливали свіжі хоробрі елементи. Але пізніше надмірний наплив чужинців став грізним для єдності держави.

Константин займався також пильно релігійними справами своєї держави. Римської релігії він не покинув, бо вищі стани й військо цього йому не дозволяли. Він мав і далі гідність найвищого жерця й підпомагав старому культу з державних фондів. Але рівночасно приготовляв шлях до перемоги християнства й будував християнські церкви, причому допомагала йому особливо його мати Єлена, визнана святою. Велике значення мав перший собор, тобто з'їзд єпископів усієї держави, що відбувся в Нікеї, в Малій Азії, в 325 р., де вперше [було] проголошено основи церковної організації. Цісар як голова держави уважав за свій обов'язок допомагати церковній владі в боротьбі з єретичними науками Доната й Арія, але у своїх змаганнях ішов не раз так далеко, що

його опіка ставала для церкви невигідною. За свої заслуги перед християнством Константин дістав прізвище В е л и к о г о.

Константій II і Юліан Апостат. Константин зірвав з давньою системою адоптації, а владу по собі вирішив передати своїм синам. Його наслідником мав бути спочатку найстарший син Крісп, але потім із невияснених причин цісар покарав його смертю разом зі своєю другою жінкою Фаустою. Влада перейшла до трьох молодших синів цісаря, що мали подібні імена: Константин, К о н с т а н т і й і Констанс. Але між молодими цісарями прийшло до суперечок та війни, й нарешті лишився живим тільки К о н с т а н т і й II (337—361 рр.). Він був щирим прихильником християнства і в 354 р. наказав зачинити всі поганські святині. Але при тому він змагав до супрематії над церквою й цим викликав замішання в християнському світі.

Під кінець життя Константія легіони в Галлії проголосили цісарем його стрийового брата — Ю л і а н а (360—363 рр.). Це був останній прихильник поганства на цісарському престолі. Історик Амміан Марцеллін оповідає: «Від ранньої молодості Юліан нахилявся все більше до вшанування богів, а в міру, як доростав, ця прихильність ставала все більше пристрасною. Але через страх він ховав усе, що робив, у найбільшій таємниці. Тільки коли відпали причини, яких [він] боявся, й коли побачив, що надійшов час, що може діяти вільно, відкрив таємницю свого серця й у відкритих, рішучих розпорядках наказав відкрити святині і на шану богам складати жертовних звірят. Але щоб укріпити наслідок своїх постанов, він допустив до свого двору розсварених керманичів християн і закликав їх, щоб залишили суперечки та щоб кожний спокійно служив своїй релігії».

Юліан, якого християни назвали А п о с т а т о м (відступником), спочатку не виступав агресивно супроти християнства, а тільки намагався відновити давні грецько-римські вірування. Він виріс на студіях грецької філософії, був прихильником неоплатонізму й уявляв собі, що давній культ можна оновити на нових основах. Сам прийняв уряд найвищого жерця і старався перетворити поганську релігійну організацію на зразок християнської ієрархії: назначав у різних провінціях начальних жерців, ніби єпископів, яким мали підлягати жрецькі колегії різних святинь. Юліан почав висилати до начальних жерців послання, вказував їм шляхи чесного життя й нахиляв до харитативної праці. В одному листі писав так: «Накажи жерцям, щоб не ходили до театрів, не пили по шинках і не віддавалися ніяким штукам і ганебним заняттям. У кожному місті уладжуй гостинні доми, щоб чужі люди, не тільки з наших, але й з інших, якщо потребують

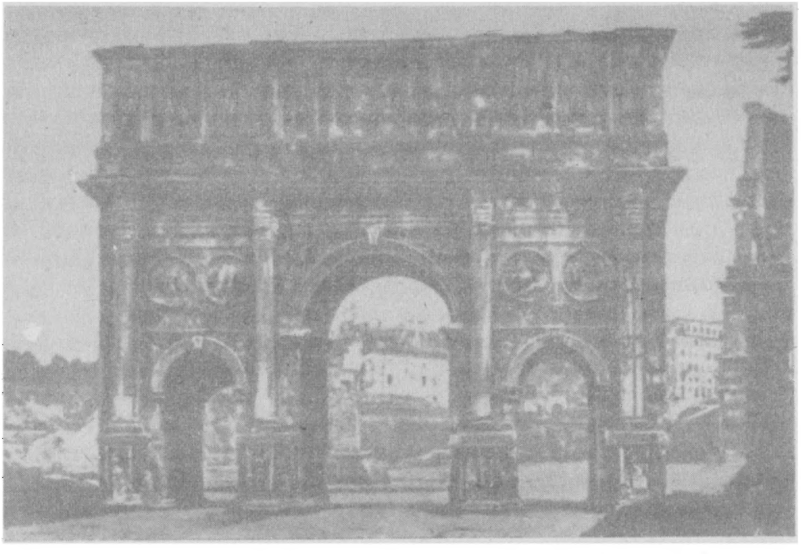

Лук Константина Великого в Римі

допомоги, могли користатися з нашої любові до ближнього. Бо це ганебна річ, що ніхто з жидів не просить милостині, а ці безбожні галілейці, окрім своїх людей, живлять і наших, бо наші цілком не мають від нас помочі. Навчай визнавців еллінської релігії, щоб причинялися до таких діл, — прихиляй їх до такої добродійності і вчи їх, що в нас так бувало від давніх часів...»

Але Юліан через недовгий час переконався, що його ідеї не приймаються в громадянстві, і давній культ уже безповоротно втратив свої творчі сили. Тоді цісар загострив своє становище до християн. Передусім він старався викликати боротьбу між самими християнами й тому в 361 р. відкликав із заслання різних єретиків, що їх був засудив Константій. Він мав надію, що незгідні між собою християнські секти самі себе винищать. У 362 р. він проголосив заборону християнським учителям учити в школах, чим хотів усунути впливи церкви зі школи. Кривавих переслідувань не уладжував, уважав їх противними культурі, але не карав тих, що робили напади на церкви і священиків.

Юліан недовго був при владі: в 363 р. виправився у похід на персів, необережно сам пішов у бій і добув тяжку рану, від якої й помер. Християнська традиція оповідала, що коли вдарив його ворожий спис, він побачив у цьому Божу кару і крикнув: «Ти переміг, Галілеянине!»

Алегоричне мальовило з християнських катакомб

Переселення народів. На Юліані вимерла династія Константина Великого. По короткому володінні Йовіана (362—364 рр.), що повернув права християнству, заснував нову династію цісар Валентиніан (364—375 рр.), що правив спільно з братом Валенсом (364—378 рр.). За його сина Грациана (375—383 рр.) найбільшою подією був початок переселення народів.

У половині IV ст. по Хр. в Європі з'явився монгольський народ гуни. Вони довгі часи проживали в сусідстві Китаю, й китайці не раз вели війни з племенем «хун-ну». З невідомих причин вони помандрували на захід й оселилися над Волгою. Історик Амміан Марцеллін подає повний страхіття опис їхнього побуду та звичаїв: «Вони дикі понад усяку міру. Коли народиться хлопець, перерізують йому глибоко лице мечем, щоб на цьому місці не виросло волосся. Вони невеликого зросту, але кремезні, з міцним тілом і грубою шиєю, а виглядають так страхітливо, що можна б їх узяти за двоногих звірів або незугарно оброблені дерев'яні фігури, що їх ставлять на поруччях мостів. Ведуть такий дикий спосіб життя, що до страв не вживають ані вогню, ані іншої заправи, але живляться корінням диких рослин і напівсирим звірячим м'ясом, а кладуть його на кінський хребет під сидження[1] і таким робом розігрівають та зм'якшують... У бій кидаються

[1] Сідло.

безладно із страшенним криком. Зручні, рухливі і швидкі, якщо зустрінуть опір, не раз розбігаються, а коли ворожа лава розіб'ється, завертають і розбивають її у страшній різні. Їхній спосіб боротьби полягає в тому, що здалека кидають стріли з майстерними кістяними вістрями, а зблизька воюють мечами, цілком не оглядаючись поза себе; коли ж ворог заслонюється від удару меча, накидають на нього петлю із шнура, знесилюють його і валять з коня або з ніг. Під час перемир'я вони віроломні, непостійні і зрадливі, ідуть за першим ліпшим обманом і з незвичайною пристрастю піддаються волі, що їх за собою тягне. Немов нерозумні звірі, вони не розрізняють, що добре, а що лихе, є брехливі й облудні, не в'яжуться ніякими приписами релігії ані навіть забобонами, а тільки палають безоглядною жадобою золота».

Добрий пастир. *Старохристиянська різьба*

У 375 р. гуни рушили з-над Волги далі на захід і вдарили на племена, що замешкували Східну й Середню Європу. Наступ дикої жорстокої орди викликав незвичайний переполох у всіх народів, і почалася масова втеча на захід. Це й був початок «великого переселення народів». Найсильніше заворушилися германи. Вже від трьох століть вони перли на захід, а затримували їх тільки добре укріплені римські границі. Тепер, коли сили Риму ослабли, важко було вже їх затримати. Гуни знищили велику державу о с т р о г о т і в над Дніпром та Дністром, а потім ударили на їхніх західних сусідів — в і з и г о т і в. Тоді візиготи почали просити цісаря Валенса,

Старохристиянський саркофаг

щоб дозволив їм переправитися через Дунай й осісти у Фракії. Валенс знав їх як хоробре й завзяте плем'я й задумав утворити з них пограничне військо. За його згодою 10 000 готів перейшли через Дунай на римську територію. Але свобідні германи не вміли піддатись гострій римській дисципліні й почали ворохобитися. Їм на допомогу наспіли інші германські ватаги й навіть частина гунів. Валенс намагався затримати наступ варварів, але його сили були невеликі, і в бою під Адріанополем у серпні 378 р. він поліг.

Грациан прибрав собі за співрегента визначного полководця Ф е о д о с і я (379—395 рр.). Він був родом з Іспанії, не добув вищої освіти, але відзначався бистрим розумом і великою енергією. Життя провадив просте, не любив вирізнятися цісарським одягом, для всіх був доступний і ласкавий, так що порівнювали його із Траяном. Тільки супроти людської нечесності впадав у нестримний гнів й тоді видавав суворі розпорядки, а пізніше каявся в тому.

Новий цісар заспокоїв готів і взявся за порядкування держави. Багато уваги присвячував церковним справам. Він гостро виступив проти аріанства й едиктом із 380 р. доручив усім підданим прийняти обов'язково рішення Нікейського собору. В 381 р. у Константинополі відбувся Другий Вселенський собор, що затвердив нікейські постанови й засудив аріанські виступи єпископа Македонія. Сам Феодосій виказував незвичайну пошану єпископам і своїм прикладом вказував, як його піддані повинні ставитись до церкви.

Перед смертю в 395 р. Феодосій поділив державу між двома синами — Аркадієм, що мав володіти на сході, і Гонорієм, якому дав західні провінції. Назверх держава затримала одноцільність, обидва цісарі спільно видавали закони і призначали урядовців, але в дійсності постали вже два окремі центри — Рим і Константинополь, і кожний із них ішов своїм окремим шляхом.

Навчання в римській школі

Занепад західного цісарства. У західній частині держави від імені малолітнього Г о н о р і я (395—423 рр.) правив начальний вождь — талановитий вандал Стиліх. Він прислужився державі тим, що затримав похід германів на Італію. В 401 р. він розбив ватаги візиготів під Вероною, в 405 р. погромив під Флоренцією велике германське військо, що мало числити 200 000 люду. Але через двірські інтриги Стиліха покарали смертю. В 410 р. візиготський король Алярих із новими ватагами увійшов у середину Італії і з д о б у в Р и м. Ця подія потрясла весь тодішній світ, бо від часу наїзду галлів (у 390 р. до Хр.) Рим ніколи не був у ворожих руках. Алярих пройшов уздовж усю Італію, але, на щастя для Риму, невдовзі помер. Щоб заспокоїти варварів, цісар був примушений віддати новому королеві візиготів Атаульфові за жінку свою сестру Плацидію, що її германи взяли були в полон. Королева дістала від свого чоловіка як шлюбний дар 12 золотих тарілок, виповнених дорогим камінням, заграбованим у Римі. Германських наїздників цісар влучив до свого війська й розділив між ними вільні землі. Таким робом германи стали хліборобами й тому, що знайшлися між густим римським населенням, скоро зроманізувалися.

За володіння Валентиніана III (424—455 рр.) на Галлію напав грізний король гунів — А т т и л а, якого звали «божим батогом». Як причину війни вказували те, що Аттила бажав добути за жінку сестру цісаря Валентиніана — Гонорію. Сама княжна, захоплена славою варварського царя, давала на це згоду, але цісарський двір не хотів на це погодитися. Тоді Аттила рушив на Галлію. До бою прийшло на К а т а л а у н с ь к и х п о л я х, в Шампані (коло Шалона над Марною). По одному боці стояв славний полководець Аецій із римськими військами та союзними візиготами й аланами, по другому — Аттила на чолі незліченних східних племен. Історік Йордан писав: «Увесь почет князів і начальників різних народів стояв

Оборонні мури міста Перусія

при ньому і всі чекали на накази Аттили, і як тільки він очима давав знак, кожний без найменшого спротиву, з великим страхом наближався, щоб виконати його розпорядок. Аттила, король королів, над усіма проводив, сам усім кермував. Заохочені його словами полки кинулися до бою. Вороги наблизилися, і почався великий, страшний бій, завзятий та впертий, якому рівного не знає ніяка давня історія. Якщо можна вірити переказові, то потік із низькими берегами, що перепливав через це поле, так став прибувати через кров, яка текла з ран вояків, що перемінився на бистру ріку, а коли ті, що через рани терпіли спрагу, черпали звідти воду, пили кров, що її пролили з ран...» Візиготи вдарили дуже сильно на гунів, так що переломили їхню лаву, й сам Аттила мало не поліг та мусив заховатися у своєму таборі. Це була остання велика перемога римської зброї.

Аттила уступив за Рейн і в 452 р. несподівано рушив на Італію, загрожуючи, що відвідає Рим. Йому назустріч, над ріку Мінцій, вийшов папа Лев I на чолі цісарського посольства. Це вперше папа виступав в обороні Італії. У війську гунів почалась якась епідемія, Аттила прийняв умови й завернув на

північ. У 453 р. він нагло помер, і його держава невдовзі занепала, так що Римська держава відітхнула свобідніше.

Але в 455 р. на Італію виправився з Африки король вандалів Гензерих. Варвари здобули Рим без перешкоди і грабували його два тижні так дико, що «вандалізм» увійшов у приповідку. Гензерих забирав не тільки золото, але все, що мало яку-будь цінність. «Не пощадив навіть міді, ані нічого іншого в цісарських палатах; пограбував святиню капітолійського Юпітера, а навіть забрав половину її даху, що був зроблений із грубо золоченої криці і мав величавий, подиву гідний вигляд». Забрав також у полон цісарську родину, а доньку Валентиніана, Євдокію, віддав за жінку своєму синові.

Серед такого лихоліття західноримська держава остаточно занепала. Германи творили вже більшу частину війська й поводилися в Італії, як у своїй землі. Не стало вже справжніх римлян, що хотіли б і вміли б боронити свою батьківщину. Кінець цісарства прийшов непомітно й неславно. Останнім цісарем був малолітній Ромул (475—476 рр.), якого звали Августулом — «цісаренком». Проти цісарської управи збунтувалося військо, а на його чолі став старшина цісарських списарів — О д о а к р, з племені герулів чи скірів. Він детронізував малого цісаря й сам проголосив себе королем Італії. Так остаточно покінчилася цісарська влада у Римі. Східноримська держава проіснувала ще тисячу років довше.

28. ГОСПОДАРСТВО Й КУЛЬТУРА РИМУ

Хліборобство. Найулюбленішим заняттям римлян старих часів було хліборобство. На широких низинах родилося буйне збіжжя, й італійський рільник жив у добробуті та багатстві. Історик Пліній оповідає, що прізвища найвизначніших римських родин виводили від родів збіжжя чи ярини, яку хто найкраще управляв: Фабіїв — від бобу, Лентулів — від сочевиці, Цицеронів — від гороху. У перші часи республіки найбільшою нагородою для заслужених громадян уважали такий кусень грунту, що його можна було зорати за один день. Типом римлянина давньої доби уважали диктатора Цинцинатта, що власними руками управляв свої чотири морги на Ватиканському горбі й що його просто від плугу народні збори покликали до найвищого державного уряду. Збіжжя так цінилося, що права 12 таблиць призначають кару смерті на того, хто відважився б випасти засіви або зрізати колосся.

Хліборобство в Італії стояло на високому рівні так довго, доки існували малі й середні господарства. Пізніше змінилися соціальні відносини, дрібне селянство підупало, а зросли великі магнатські латифундії. Це підірвало розвиток рільництва, бо великим власникам краще виплачувалася годівля худоби, й вони занедбали управу ріллі. До занепаду хліборобства в Італії немало причинився також привіз дешевого збіжжя з провінцій: італійські продуценти[1] не могли витримати конкуренції з цим імпортом і залишили працю на ріллі. Широкі простори Італії, на яких перше були управні поля, стали наново диким степом. Різні реформатори, починаючи від Гракхів, намагалися піднести селянство аграрними реформами, але поважніших успіхів не осягнули. Земля залишилася в руках великих землевласників, і хліборобство вже не піднялося із занепаду. «Латифундії знищили Італію», — писав Пліній Старший.

Теорію хліборобства першим подав цензор Катон Старший у книжці «Про управу ріллі». Пізніше про сільське господарство писав Марк Теренцій Варрон у творі «Про сільські справи», а Луцій Юній Колумелла, хлібороб з Іспанії, дав цілу енциклопедію агрономії. Римляни користувалися також чужостороннім досвідом, особливо цінилися карфагенські підручники з хліборобства. Здавна розвивалися в Римі городництво й садівництво, найбільше управа винограду й оливного дерева. Пізніше римські вельможі при своїх віллах розвели чудові сади й городи.

За цісарства хліборобство найвище стояло в Єгипті і Північній Африці, а велике значення мали також Сицилія, Сардинія, Іспанія, Галлія й чорноморські колонії. Окрім продукції збіжжя, дуже високо розвинулося виноградарство, особливо в Греції і в Галлії, так що Італія почала втрачати своє передове становище. Щоб рятувати італійських продуцентів, цісар Доміциан наказав всюди по провінціях знищити половину виноградників, але цей едикт не стримав природного розвитку цеї ділянки садівництва. Оливні дерева поширилися на всіх побережжях Середземного моря, від Іспанії до Малої Азії, а що плекання оливок було дешеве й давало великі користі, то навіть дрібні власники обертали свої ріллі на оливні сади.

В Італії до великого розвитку дійшла годівля худоби. Від найдавніших часів домашньої худоби було тут багато, так що навіть назву Італії виводили від «вітеллюс» — бичок. Коли ж почало занепадати хліборобство, то скотарство піднялося ще вище. Навіть старий Катон, великий прихильник хліборобства, уважав, що з худоби можна мати більші користі, як із

[1] Виробники.

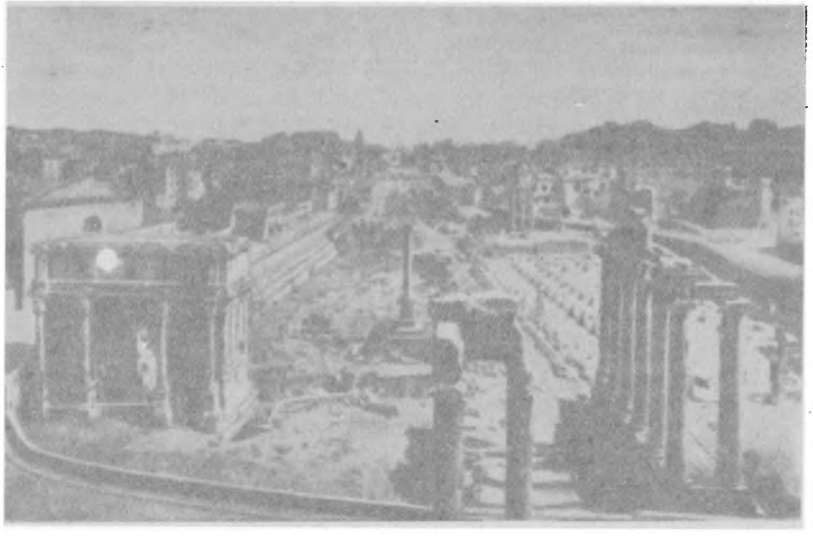

Руїни Форуму в Римі. *Теперішній вигляд*

ріллі. Оповідали про нього анекдот, що на запит якогось хлібороба про те, яка ділянка господарства найкорисніша, він відповів: «Добра годівля худоби». — «А далі що?» — «Далі слаба годівля худоби». — «А потім що?» — «Лиха годівля худоби». — «А потім що?» — «Потім хліборобство». В латифундіях тримали найбільше овець, бо вовна потрібна була для ткацького промислу. Але й на тому полі Італія пізніше занепала, а достави худоби перейшли до провінцій.

Промисловість і торгівля. Римський промисел почався вже в перші часи республіки, під впливом етрусків і греків. Досить високо стояли гончарські вироби й ткацтво, а також розвивалися металургійний і ювелірний промисли. Місто Пренесте було відоме з виробу бронзових пушок[1], т. зв. цист, що слугували для переховування біжутерії, пахощів та ін. Ці пушки бували прикрашені мистецькими узорами. У пізніші століття італійський промисел почав працювати на експорт. Багаті пани закладали свої ремісничі верстати[2], в яких працювали їхні невільники, й ці заводи масово продукували вироби, потрібні в щоденному житті. Особливо широко розвинувся ткацький промисел, що доставляв державі вовняні матерії, бо

[1] Тут — спеціальних маленьких шкатулочок, скриньок.
[2] Тут у розумінні «майстерні».

Італія мала доволі вовни із власних овець. В Етрурії й Кампанії виробляли залізне знаряддя і зброю, в інших околицях поширився керамічний промисел. Помпеянські знахідки, незвичайно багаті й різнорідні, вказують, до якого високого рівня дійшло римське промислове виробництво.

За цісарства поруч з Італією розвивалася промисловість також у провінціях. До вищого розвитку дійшли передусім ті країни, що мали свої метали, як Іспанія, Галлія й альпійські провінції. Господарське знаряддя і зброя, що вони доставляли, добули собі широку покупність. Галлія продукувала також добре полотно й вовняні матерії. Інші ділянки промисловості залишилися на Сході. Мала Азія, Сирія, Єгипет виробляли дорожчі матерії, бронзові вироби, скло, кераміку та всякі люксусові вироби, особливо ювелірні. Із зростом промислу і хліборобства у різних частинах держави розвинулася також велика торгівля, що обіймала всі середземноморські країни. Італія завдяки своєму осередньому положенню мала провідне місце в торговому русі. Головним центром європейської торгівлі був сам Рим, з якого йшли гостинці — Фламінійська й Кассійська дороги — на північ, до Галлії, альпійських країн та Іллірії, а водні шляхи — на всі сторони. У своїх провінціях римляни побудували величаві муровані гостинці, мости, заїзди й міста, так що купецька комунікація розвивалася вигідно в усіх напрямках. Від часів Августа всюди уладжено державні й приватні пошти, що дуже допомагали розвиткові торгівлі. Римські купці доходили не тільки до границь держави, на Рейні й Дунаї, але й переходили далеко поза них. Всюди в Середній Європі знаходяться багаті скарби римських монет, римські вироби та інші пам'ятки, що свідчать про те, який великий був тут торговий рух.

Рим був також осередком морської торгівлі. Його порт Остія розрісся у велике місто, й цісарі безнастанно розбудовували та поширювали портові уладження. Поруч із Римом важливе значення мали також порти Путеолі біля Неаполя і Брундисіум над Адріатичним морем. На сході держави найбільшими торговими осередками були Константинополь, Мілет, Антиохія, у Греції — Корінф, в Африці — Александрія та Карфаген, на заході — Новий Карфаген і Марсилія. Кожне з цих великих торговищ мало свої сухопутні й морські шляхи, що вели глибоко в сусідні країни. Римські кораблі відвідували Атлантичний океан, доїздили до Британії, що мала багаті руди цини, потрібні для металургійного промислу. З-над Балтійського моря, через германські землі, приходив бурштин. Чорноморські країни доставляли хутра, шкіри та збіжжя. З Ірану спроваджували диких звірів до циркових ігрищ. Через Єгипет ішов давній шлях до Ефіопії й Судану, де

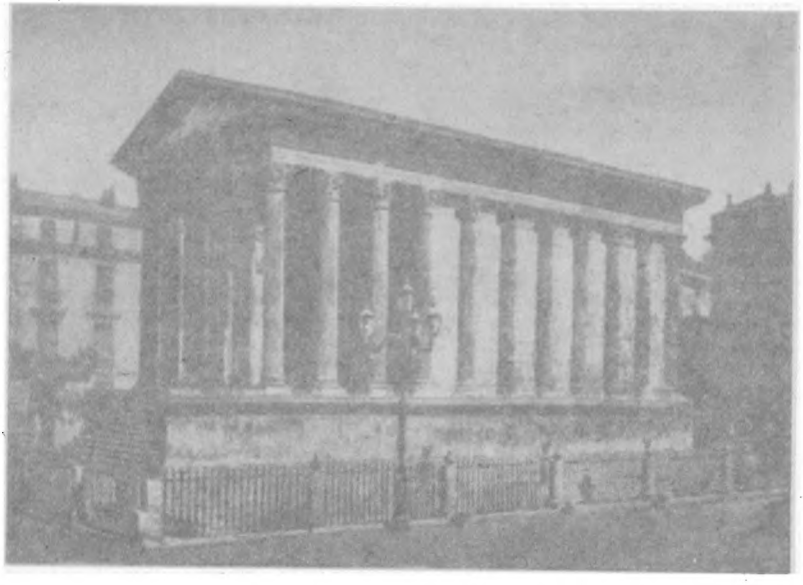

Римська святиня в Німі у Франції

можна було добути слонову кість, золото й дорогоцінне пахуче дерево. Червоним морем та Індійським океаном римські купці досягли до Індії та індійських островів і спроваджували звідти коріння, вироби із слонової кості, дороге каміння, пахощі. Тим самим шляхом, а також через Іран і Середню Азію, йшла торгівля з Китаєм, що вивозив свій шовк й інші матерії. Римська торгівля вперше в історії приймає характер справді всесвітній і лучить тісними зв'язками три континенти.

Релігія. У релігійній творчості римляни не відзначалися такою буйною уявою, як греки. В їхніх віруваннях пробивається тверезий і практичний розум людини, що не мала часу на широкі роздумування. Римляни добачали всюди прояви Божого єства, як у найближчій хатній обстанові, так і в природі. Хатніми дверима опікувався бог Янус, вогнищем — богиня Веста, коморою — боги Пенати. Опікуном вогню був Вулкан, отарами піклувався Фавн, засівами — Сатурн, Церера й багато інших богів. Християнський письменник Св. Августин у своїм творі «Про Боже царство» так пише про ці римські вірування: «Важко на одному місці вичислити всі імена богів і богинь, що їх давні римляни ледве могли у своїх книгах списати, кожній речі придаючи відповідне божество. Вони думали, що опіки над хліборобством не можна доручити одному богові, але ріллю

Амур і Психея, *помпеянське стінне мальовило*

віддавали під покров богині Русини, гірські хребти — богові Югатинові, горбки — Колатині, долини — Валонії. Не вистачало їм одної богині засівів Сегеції: засіяне збіжжя віддавали вони в опіку Сеї, коли зерно кільчилося — опікувалася ним Прозерпина, коли на стеблі творилися колінця — бог Нодот, коли стебло в'язалося в піхви — богиня Волютина, коли піхви відкривалися і виходив колос — Пателана, коли з колосся творився рівний лан — Гостиліна... Розквітлим збіжжям піклувалася Флора, коли зерно було ще в м'якім стані — Лактурн, коли достигало — Матута, коли час жнив наближався — Рунцина. Кожен у своїм домі має одного дверника, а вони примістили тут аж трьох богів: двері віддали під опіку Форкула, завіси — під опіку Кордеї, а поріг — під покров Лиментина!»

Найбільше значення мали боги Юпітер — бог неба й світла, Марс — бог весни, Квірин — бог війни, Янус — бог початку, Веста — опікунка домашнього вогнища, Мінерва — богиня ремесел. Пізніше римська релігія підпала під вплив грецької, так що давні італійські божества приймали вигляд еллінських богів. Так постали ідентичні божества: Юпітер — Зевс, Юнона — Гера, Марс — Арес, Мінерва — Афіна, Венера — Афродита, Діана — Артеміда, Церера — Деметра, Вулкан — Гефест, Меркурій — Гермес, Амур — Ерос, Нептун — Посейдон.

Римляни ставилися до своїх божеств з далеко більшою пошаною та побожністю, ніж греки. Не було в них жартівливих оповідань і веселих анекдотів про богів, — римлянин приступав до жертовника з повагою і довір'ям. Римський культ відзначався великою формалістикою. Хто хотів добути собі успіх, мусив знати, якому богові віддати себе в опіку та в який спосіб його молити. Богослужебні приписи були дуже докладні і дрібничкові, а коли хто занехаював якусь приписану формулу чи обряд, то вся жертва ставала неважливою. Не раз ту саму молитву повторювали кілька разів, щоб її виконати згідно з приписами.

Жертви від імені родини складав батько, від держави — урядовці за допомогою жерців. Жерців у Римі було дуже багато, й вони мали велике значення в громадянстві. Верховне місце мав найвищий жрець, т. зв. понтифекс максимус, якого обирали на трибунальних зборах. Він мав нагляд

Пантеон, святиня всіх богів у Римі

над усіма жерцями й виконував над ними дисциплінарну владу. На початку кожного місяця він складав жертву за щастя держави. Поруч із понтифексом велике значення мав король жертв («рекс сакрорум»). Ця назва вказує, що він перейняв релігійні обов'язки по давніх королях. Інші категорії жерців творили фламіни, луперки, рільні браття, салії, феціали. Відгадуванням майбутнього займалися авгури й гаруспіки. Авгури ворожили найбільше з лету птиць і з явищ на небі. Знаки, що показувалися з правого боку, уважалися за щасливі, а лівого — за несприятливі. Гаруспіки вияснювали значення блискавок і громів та ворожили з крові жертовних звірів. У великій пошані в Римі були сивіллінські книги, які мав купити останній король, Тарквіній Гордий, від ворожки Сивілли. Вони були писані грецькими гекзаметрами й містили в собі ворожби, що відносилися до подій у Римі. У важкі хвилини окремі жерці на заклик сенату шукали поради в цих священних книгах.

Будівництво. Найвизначнішим проявом мистецької діяльності римлян було будівництво. Тут виявилися найцінніші прикмети римського розуму: ясність думки та смисл монументальності. Початків свого будівництва римляни не створили самі, а опиралися в будівництві на те, що дали їм

етруски. Найважливішими здобутками етруської архітектури були **луки і склепіння**. Того способу будови не вживали ані єгиптяни, ані греки, та рідко він зустрічався і в будівництві Месопотамії. Тільки етруски це мистецтво вдосконалили, а римляни пішли їхніми слідами. Лук будували з каменю, витесаного в клини, а луки лучили у різні види склепінь. Цей спосіб будування найперше з'явився у великих ужиткових будовах, як водопроводи й канали (клоаки), а пізніше — у будові святинь, тріумфальних луків та ін. Від етрусків римляни перейняли також загальний план святині й деякі прикраси. У пізніші часи, від IV ст. до Хр., римська архітектура підпала під грецький вплив. Від греків римляни перейняли замилування до колонад і грецькі архітектурні стилі, особливо іонічний і корінфський. Але римські митці не наслідували своїх зразків рабськи, а різні елементи чужого мистецтва злучували в нові цілості. Так, наприклад, з'явилися комбіновані іонічно-корінфські колони, в яких капітель складалася з аканфового листя і приміщених над нею волют. У римських будовах зустрічаємо також напівколони, вмуровані у стіни, чотирикутні стовпи-філяри й пілястри, тобто філяри, приміщені в стінах. Стіни часто були прикрашені аркадами, цебто луками, опертими на колони або пілястри. Понад гзимсами стін ставили т. зв. аттики, тобто стінки, получені філярами й оздоблені плоскорізьбами. Римляни любувалися в багатій орнаментиці і всі вільні простори стін заповнювали прикрасами у вигляді листя, квітів та ін.

Римські святині були подібні до грецьких найбільше тим, що мали чотирикутний план і колонаду. Рідше бували округлі святині, як, наприклад, старовинна святиня Вести.

Найвеличавіша римська святиня — це **Пантеон**, що її побудував зять цісаря Августа — Марк Агриппа на честь усіх богів. Це кругла будівля, з проміром на 43 м і такої ж висоти, покрита копулою; до неї добудований передсінок, опертий на колони.

Урядові будинки, т. зв. **базиліки**, — це були просторі споруди, поділені рядами колон на 3—5 нав. Стеля плоска або у вигляді склепіння. У базиліках засідали суди, для суддів ставлено там підвищені трибуни. Для зборів і проходів[1] слугували відкриті галереї, так само, як у Греції. Спеціальністю Риму були **терми** — публічні лазні, що були також місцями сходин римського панства. Терми складалися з купальних басейнів із зимною[2] й теплою водою та просторих залів, де відбувалися гімнастичні вправи, музичні пописи,

---

[1] Тобто процесій.
[2] Тобто холодною.

відчити, дискусії й ін. У термах Каракалли найбільший зал мав 50 м завдовжки і 25 м завширшки. Терми Діоклетіана мали помістити 3200 осіб.

Великі розміри мали римські театри й цирки. Амфітеатр Флавіїв, названий так від засновників-цісарів Веспасіана й Тита, був 77 м завдовжки і 48 м завширшки. Він був прикрашений чотирма кондигнаціями аркад: у партері були колони у тосканському стилі (подібні до дорічних, але не жолобковані й оперті на підстави), на першому поверсі — іонічні, на другому — корінфські, на найвищому — пілястри з корінфськими капітелями. З цирків найбільший — «Максимус» — мав 640 м завдовжки.

Надгробний пам'ятник родини Юліїв у Сен-Ремі у Франції

В епоху цісарства постали нові пам'ятки, а саме колони та тріумфальні луки. До наших часів заховалися дві колони, а саме колона Траяна, висока на 43 м, на якій зображено сцени з боротьби з даками, й колона Марка Аврелія, зі сценами війн із германами. Тріумфальних луків було дуже багато, бо будували їх усі визначні цісарі. До наших днів збереглися три луки: Тита — з плоскорізьбами з війни з жидами. Семтимія Севера — з походу на парфян — і Константина Великого. Сцени, зображені на луках і колонах, дають незвичайно цінний матеріал до пізнання римського воєнного життя. Величавими будовами були також цісарські гробниці. Найкраще зберігся мавзолей Адріана, у середньовіччі замінений на замок Св. Ангела.

Пам'ятки римської архітектури знаходимо не тільки в Римі й Італії, але також по всіх провінціях, як далеко сягала римська влада — від Іспанії, Галлії та Британії до Африки й Азії.

Різьба й малярство. Римляни у різьбі були учнями греків і поза рівень учнів вийшли недалеко. Як тільки римська аристократія пізнала ближче Грецію, кинулася між нею мода збирати пам'ятки грецького мистецтва. У своїй жадобі здобу-

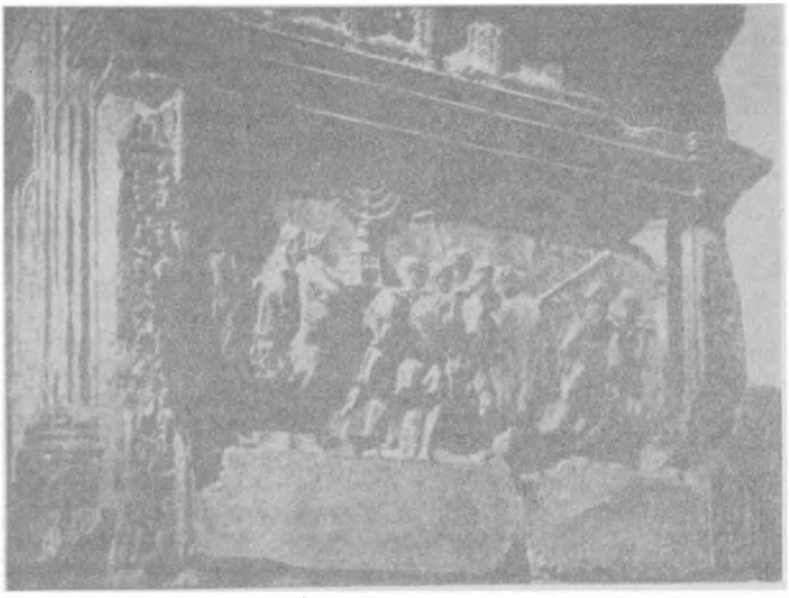

Тріумфальний похід після здобуття Єрусалима. Військо несе семираменний жидівський свічник. *Різьба з лука Тита в Римі*

ти якнайбільше і якнайкращі мистецькі твори римляни не вагалися допускати навіть звичайного розбою і грабунку.

На зразок греків римляни почали творити і свою скульптуру. Але в тому не показали великого таланту, так що жодне ім'я різьбаря не стало справді славне. Найбільший успіх мала портретна різьба. У Римі здавна був звичай переховувати воскові маски предків, а пізніше почали творити тривкі кам'яні погруддя. Таких різьб заховалося безліч — цісарів, полководців, визначних урядовців, всяких панів і їхніх жінок. У різьбі панували різні напрямки: архаїчний, що змагав до крайньої простоти, ідеалістичний, що постатям надавав ідеальні риси, та врешті реалістичний. На зразок еллінських юнацьких постатей зроблена статуя А н т і н о я — улюбленця Адріана, що під час побуту цісаря в Єгипті кинувся до Нілу, щоб цим жертовним актом продовжити цісарське життя. З реалістичних різьб за найціннішу уважають портрет цісаря-братовбивника Каракалли з жорстоким обличчям.

Високо розвинулася римська плоскорізьба на стінах святинь, гробових пам'ятниках і тріумфальних луках. Залишилося також багато пам'яток декоративної різьби на предметах

домашньої обстанови, металевому посуді та ін. Особливо цінні т. зв. геми, тобто шляхетні каміння з вирізаними на них прикрасами.

Римське малярство епохи цісарства знаємо з помпеянських фресок. Стіну ділили звичайно мальованими пілястрами на три частини і на вільних полях зображували краєвиди з полями, садами, квітниками, постаті богів, міфологічні сцени, образи з господарського життя, ловів, рибальства, весільні сцени, ігри, танки та ін. Такі мальовила у простих, але яскравих барвах незвичайно оживлювали кімнату.

На зразок Сходу в Римі прийнялася також мозаїка, в якій зображували портрети, міфологічні сцени й навіть великі історичні образи. Так, наприклад, образ боротьби Александра Великого з Дарієм походить з помпеянських мозаїк.

Письменство. Римляни в перші століття своєї історії не мали ніякого письменства. У пізнішій традиції за перші літературні твори уважали право 12 таблиць і релігійні гімни. Римська література почала розвиватися тільки під грецьким впливом. Батьком її мав бути Марк Лівій Андроник — визволений невільник, що в III ст. до Хр. переклав невмілим віршем «Одіссею». За його прикладом Гней Невій описав віршами Першу Пунічну війну, а Квінт Еній склав національну епопею, присвячену римській історії від часів Енея.

До вищого розвитку римське письменство доходить тільки при кінці республіки. Найвизначнішим представником прози був Марк Туллій Цицерон (106 — 43 рр. до Хр.). Він добув собі славу передусім як бесідник. Свої промови він виголошував на народних зборах, у сенаті і в судах, а потім публікував як літературні твори. Він склав таких промов понад 100, а половина їх заховалася до нових часів. Найголоснішими з цих промов були проти Катиліни і «філіппіки» проти Антонія. Він склав також теорію бесідництва, в якій перетворив і вдосконалив грецьку риторику. Велику популярність здобули також Цицеронові листи, яких залишилося коло 1000. Цицерон був майстром прози, латинську мову розвинув і довів до справді літературного рівня, створив ясний, мистецький стиль.

Рівночасно з прозою до чимраз вищого рівня доходила поезія. Сучасник Цицерона, Тит Лукрецій Кар (100—55 рр. до Хр.), написав гекзаметрами філософічну поему «Про природу речей». Гай Валерій Катулл (87—54 рр. до Хр.) створив любовну лірику.

Найславнішим національним поетом став Публій Вергілій Марон (70—19 рр. до Хр.), що в своїй знаменитій «Енеїді» зобразив початки Римської держави. Ця епопея складена на зразок «Іліади» й «Одіссеї», але поет зумів чужі

Цісар Тиберій із жінкою Лівією серед двора. *Різьба на камеї*

мотиви перетворити оригінальним способом і дав поему, навіяну римським духом. Це була улюблена лектура римлян і шкільний підручник для молоді, цінений як з огляду на зміст, так і з огляду на мову та стиль. Вергілій писав також ліричні поезії, а саме «Буколіки», або пастирські пісні, а також дав «Георгіки» — поетичний опис хліборобських занять.

Сучасником Вергілія був Квінт Г о р а ц і й Флакк (65—8 рр. до Хр.). Найбільшу славу добули йому «Пісні», в яких [він] оспівував спокійне життя, громадянські чесноти, приязнь, любов і погідну епікурейську філософію. Не менше значення мали його сатири, що в них змалював смішні типи

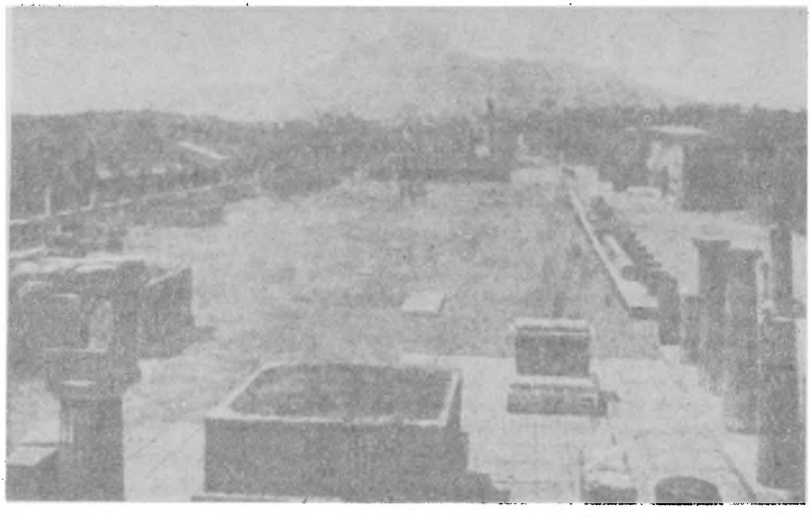

Форум у Помпеях

своїх сучасників із різних класів і кіл громадянства. Його гаслом було «насміхом поправляти звичаї».

Горацій і Вергілій жили під особливою протекцією цісаря Августа і його мистецького дорадника Мецената та в добробуті й вигоді могли писати великі твори.

Третій великий лірик того часу — це Публій О в і д і й Назон (43 р. до Хр. — 17 р. по Хр.). Він займався головним чином любовною лірикою у збірках: «Книга любові», «Мистецтво кохання», «Ліки на любов», «Листи» та ін. Міфологічні теми опрацював у «Метаморфозах» і поетичному календарі «Фасті». У 8 р. по Хр. цісар Август заслав Овідія за якусь, ближче невідому, провину до Томи над Чорним морем (недалеко [від] теперішньої Констанци), і там поет перебував до смерти. На засланні постали ліричні збірки: «Книги смутку» та «Листи з-над Чорного моря».

У золотому віці римської літератури, за цісарства, жило ще кілька визначних письменників: Альбій Т і б у л (54—19) і Сікст П р о п е р ц і й (49—15) — писали елегії; Марк Анней Л у к а н (39—65) — поему про війну Помпея з Цезарем «Фарсалія»; Децим Юній Ю в е н а л (67—147) — сатири; Марк Валерій М а р ц и а л (40—98 рр. по Хр.) — епіграми; невільник Ф е д р (І ст. по Хр.) — байки; Тит П е т р о н і й Арбітр (помер у 66 р. по Хр.) — сатири; А п у л е й (ІІ ст. по Хр.) — повість «Метаморфози».

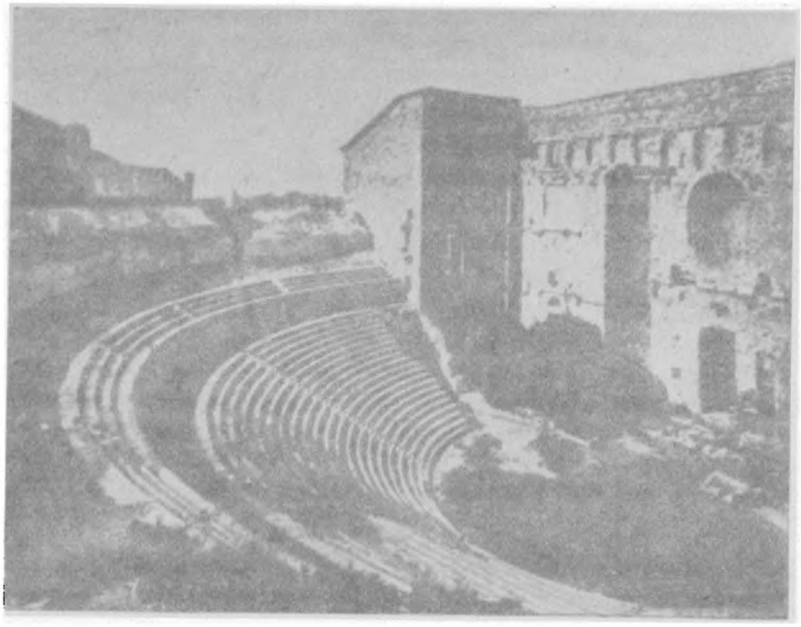

Римський театр в Оранжі у Франції

Драматичного письменства римляни не витворили. До театру вони ставилися з деякою погордою, як до ігрищ, невідповідних для вільних людей. За республіки добули собі розголос два автори комедій: Тит Макцій Плавт (254—148) та Публій Теренцій Афер (190—159 рр. до Хр.). Але пізніше вони не знайшли талановитих наслідувачів.

Історіографія. Найдавнішими римськими істориками були т. зв. анналісти, тобто літописці, що списували хронологічно головні події минулого (наприклад, Фабій Піктор). Першим визначнішим істориком був Марк Порцій Катон Цензорій (т. зв. Старший), що у книзі «Початки» подав історію Рима від заснування міста до 149 р. Пізніші анналісти уліпшували науковий метод і ставилися критичніше до давніх переказів.

Перші зразки класичного дієписання дав Гай Юлій Цезар у своїх «Записках про Галльську війну», в яких описав завоювання Галлії в 58—52 рр. Він увів до історіографії стиль ясний, простий, без надмірних прикрас, але саме через те гарний і цікавий. Воєнні події він описує стисло і докладно, як досвідчений жовнір і полководець,

а також дає яскраві описи звичаїв галльських племен. Другий славний твір Цезаря — це «Записки про домашню війну», тобто про боротьбу з Помпеєм в 49—48 рр.

Сучасник і прихильник Цезаря, Гай Саллустій Крісп (86—35 рр.), описав війну з Югуртою 111—105 рр. і змову Катиліни 63 р. Він брав собі за взір Фукідіда, давав добре обдумані характеристики дійових осіб, стиль уживав складний і штудерний, прикладав велику вагу до моральної оцінки осіб і подій. Меншим талантом відзначався Публій Корнелій Непо (100—30 рр.), що склав цілий ряд життєписів славних людей, як римлян, так і інших народів. Його легкий стиль зробив його популярним у школах. Першим дослідником римської старовини був Марк Теренцій Варрон (нар. у 116 р. до Хр.). Він написав коло 720 книг історичного змісту; з уваги на великі його знання звали його полігістором.

Скласти повну римську історію старався Тит Лівій (59 р. до Хр. — 17 р. по Хр.) у «Книгах від заснування Риму». Він не був критичним дослідником, користувався всякими джерелами без розбору, а головне змагання прикладав до того, щоб подати гарний, мистецький виклад. Як стиліст він займав одне з перших місць серед римських істориків і мав великий виховний вплив на громадянство, вказуючи йому зразки громадянських чеснот у минулому.

Найбільшим римським істориком був Публій Корнелій Тацит (55—120 рр. по Хр.). У своїх «Анналах» й «Історії» він дав історію цісарства від Тиберія до Доміціана. Тацит був незвичайним психологом і знавцем людської душі, умів увійти глибоко в розуміння мотивів, якими керувалися дійові особи, й дав першорядні характеристики найвизначніших цісарів. Так само у широких лініях умів зобразити устрій Римської імперії й історичні сили, що на неї впливали. Він старався писати «без пересердя і прихильності», але його симпатії були на боці республіки й аристократії.

Біографії цісарів подав також Гай Светоній Транквілл (II ст.) — секретар Адріана, але він більше цікавився двірськими скандальними історіями, ніж справжньою історією.

Науки і філософія. В інших ділянках науки римляни залишили небагато оригінальних творів — вони найбільше наслідували греків. Початки римської філології дав згадуваний уже Варрон у трактаті «Про римську мову». Елій Донат (IV ст. до Хр.) і Присциан (V ст.) склали основні граматики латинської мови. Про риторику кілька трактатів написав Цицерон, а пізніше Марк Фабій Квінтиліан (35—35 рр. по Хр.) склав великий підручник «Основи бесідництва».

Антіной, улюбленець цісаря Адріана, що жертвував за цісаря своє життя. *Різьба*

У природничих науках найбільшим авторитетом був Гай Плій, т. зв. Старший (23—79 рр. по Хр.), що написав енциклопедичний твір «Історія природи»; тут містилися зоологія, ботаніка, мінералогія, фізика, астрономія, медицина. Пліній досліджував перший вибух Везувія в 79 р. і загинув при тому від трійливих[1] газів. Філософ Сенека залишив твір «Природничі питання». Географічний опис старовинного світу подав Помпоній Мелла (І ст.) у книжці «Про географію».

На полі філософії римляни також виявляли небагато оригінальної творчості, а більше йшли за греками. На грецькій філософії опер свої погляди Цицерон — перший римський філософ. Він був прихильником стоїцизму й у своїх листах «Про обов'язки», «Про приязнь», «Про старість» та ін. проповідував поміркування й обов'язковість.

Стоїком був також Луцій Анней Сенека (4—65 рр. по Хр.), з іспанського роду, відомий як учитель цісаря Нерона. Він залишив багато трактатів, діалогів і листів, у яких обговорював головно етичні питання. Він проповідував рівність людей, згоду, лагідність, милосердя — ідеї, що наближували його науку до християнства, й тому перші християнські письменники охоче користувалися його аргументами. До стоїцької школи належав також цісар Марк Аврелій, про погляди якого вже згадано в іншому місці.

Стоїцька філософія мала великий вплив на римське життя. Прихильники давньої римської суворості й чесноти знаходили в ній споріднені погляди й радо користувалися ними при

[1] Тобто отруйних.

своїх реформаційних змаганнях. Але серед вищих класів було також немало прихильників епікуреїзму, кличі якого часто зустрічаємо в римських поетів. Ці епікурейці навіть науку трактували як джерело розваги та вжитку. Один із них висловив це характеристичними словами: «Досить уже створили ті, що були перед нами; нам час розглянутися в їхніх творах і шукати в них розкоші».

Римляни на полі духовної культури були все учнями греків. «Завойована Греція завоювала переможців, римлян», — такою приповідкою римські письменники схарактеризували ставлення Риму до Еллади. Не в ділянці філософії, науки чи мистецтва виявилася велич римлян, а на іншому полі — в організації держави. Рим опанував величезні простори на трьох континентах, завоював народи різного походження і культури й зумів об'єднати їх в одну могутню імперію. Римське право, римська адміністрація й суд, римське військо, римська господарська система — це були ті сили, що зв'язували Схід і Захід в нероздільну цілість. На цій основі розвивалася спільна грецько-римська культура, що згодом стала основою цивілізації нових народів.

29. СХІДНА ЄВРОПА У СТАРОДАВНІ ЧАСИ

Доісторичні часи. Східна Європа добула початку культурного розвитку у дуже ранні часи, — можливо, що навіть скоріше, ніж західноєвропейські країни, бо лежала ближче до стародавніх осередків культури в Азії. Значний культурний рівень виказує вже епоха палеоліту. Археологічні розшуки, що їх проведено в останні десятиліття, виказали, що вже тоді було у нас доволі густе населення над Дністром, як над Дніпром, і воно полишило по собі багато різнорідних пам'яток. Поруч із звичайними виробами з кременю та кістковим й роговим знаряддям знайдено також у деяких місцях артистично прикрашені предмети з мамутової кості, з гарним геометричним орнаментом, наприклад, у славнім Мізині на Чернігівщині та в Києві. Археологи обчислюють вік цих знахідок на 40—20 тисяч років перед Христом.

Дальший поступ культури виказує епоха неоліту. Від первісного ловецтва населення перейшло вже до скотарства та хліборобства й на своїх постійних оселях розвивало чимраз вищий побут. Серед різних неолітичних культур України особливу увагу звертає т. зв. трипільська

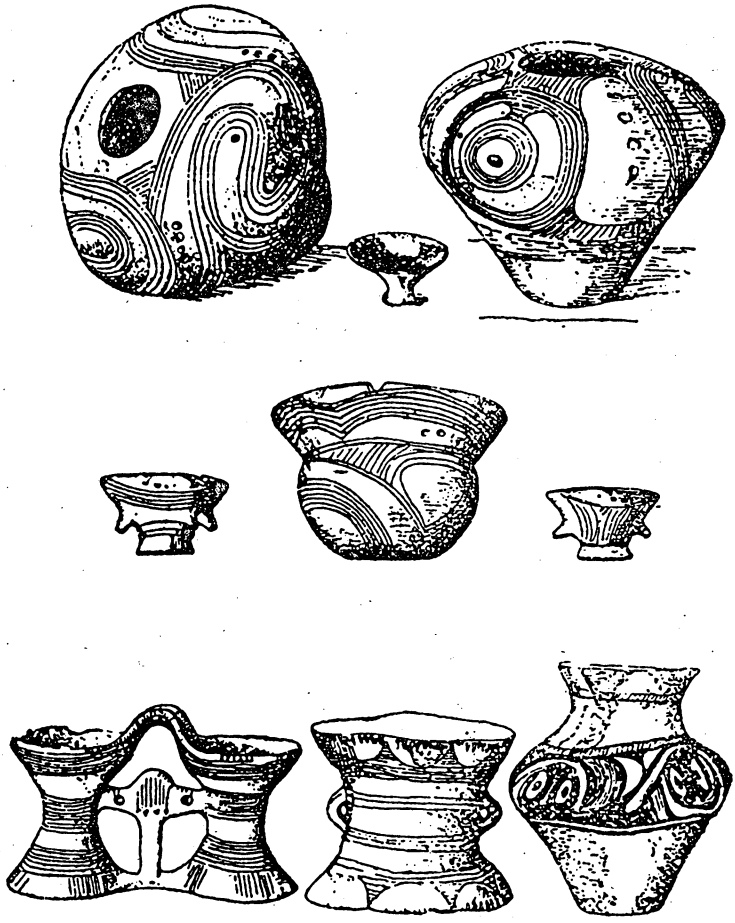

Трипільський посуд

к у л ь т у р а, названа так від перших знахідок у Трипіллі на Київщині. Вона відзначається артистично виробленим посудом у вигляді дзбанків, чаш, пугарів, ваз, двійняків та ін. Форми посудин дуже різнорідні й дивують великою помисловістю і мистецьким виконанням. Часто зустрічаються також глиняні фігурки людей. Усі вироби є орнаментовані, найбільше лінійними узорами, у вигляді ліній хвилястих

і спіральних, концентричних кіл та ін. Трипільська культура займала досить обмежений простір — від Поділля по Київщину, Чернігівщину й Херсонщину. У її виробах є багато подібного до славної егейської культури, що постала на грецьких островах. Давніші дослідники уявляли собі, що трипільська культура розвинулася під впливом зв'язків з Егейським морем. Але докладніші досліди виказали, що трипільська цивілізація значно випередила егейську, що існувала вже тоді, коли на егейських островах тільки починалося культурне життя. При теперішньому стані дослідів скоріше можна припускати, що впливи йшли з півночі на полудне. Коло 2000 р. до Хр. починається в Східній Європі бронзова доба.

Які народи витворили ці різнорідні культури — про це не знаємо нічого певного. У середніх краях Європи, почасти в області Дніпра, вчені шукають прабатьківщину індоєвропейських народів. Майже всі народи, що замешкують Європу, й частина племен Західної Азії аж по ріку Інд говорили колись одною спільною мовою й мешкали на одному просторі. Коли населення стало густішим, вони почали розходитися на різні сторони: італіки перейшли до Італії, греки — на Балканський півострів, іранці — в Іран, арії — до Індії. Пізніше почали також шукати собі нових садиб германи і слов'яни. На північ від індоєвропейців жили фіни, на схід, на пограниччі Азії — турецькі[1] й монгольські племена. Переселення народів мало місце в різні часи і йшло в різних напрямках. Особливо Східна Європа, що мала відкриту границю від Азії, була виставлена на безнастанні наїзди зі Сходу.

Перші докладніші звістки про чорноморські краї маємо з грецьких джерел. Найдавнішими мешканцями Південної України греки вважали кіммерійців. Про них зустрічаємо згадку вже в Гомеровій «Одіссеї»:

Там кіммерійці живуть, і їхнє місто, та й усе їхнє
царство,
Хмарами окутані вічно й туманом, бо яснеє сонце
Не поглядає на той край гарячим промінням ніколи.

Кіммерійці проживали, мабуть, на широкому просторі від Долішнього Дунаю аж по Дон. У різних місцях залишилися їхні назви. Так, наприклад, Кіммерійським Боспором називали тоді землі над Керченською протокою. Ім'я їхнє відоме було навіть ассирійцям і жидам у формі «гіміррі» і «гомер». Походження кіммерійців не вияснене. Деякі вчені вважають їх

[1] Тюркські.

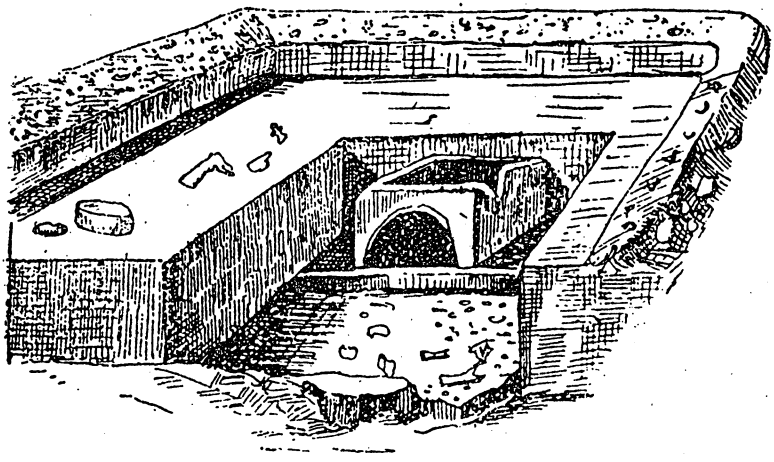

Землянка з часу трипільської культури

за фракійців і приписують їм поширення бронзової культури. Вони були войовничим племенем і запускались аж до Малої Азії та зводили там бої з хеттами. Але у VIII ст. до Хр. на них наперли скіфи, й вони мусили перейти з Чорноморщини до Азії, та там і пропали серед інших племен.

Скіфи. Скіфи належали до іранських племен. В який спосіб вони дісталися в Україну — чи прямо з прабатьківщини, чи поворотною колонізацією з Азії — це важко вияснити. Вони займали широкі простори від Дону по Дністер. Скіфи не творили одноцілого народу, а поділялися на багато племен. Можна думати, що під їхньою владою залишилися також останки кіммерійців та інші давніші народи. Докладні, хоч не раз і фантастичні, відомості про побут скіфів подав «батько грецької історії» Геродот. Над морем по правому боці Дніпра жили к а л л і п і д и — зеллінізований народ, що прийняв уже грецькі звичаї, далі за ними — а л а з о н и. Це були культурні народи, головним заняттям яких було хліборобство. «Вони тримаються скіфських звичаїв, але сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник, сочевицю і просо». За ними, далі на північ, жили с к і ф и-о р а ч і, що сіяли збіжжя не на свою потребу, а на продаж. Ще далі до півночі проживали н е в р и, «а поза неврами на північ, скільки знаємо, безлюдна пустеля». По лівому боці Дніпра жили також скіфи-хлібороби, й то на такому довгому просторі, що через їхню країну треба було

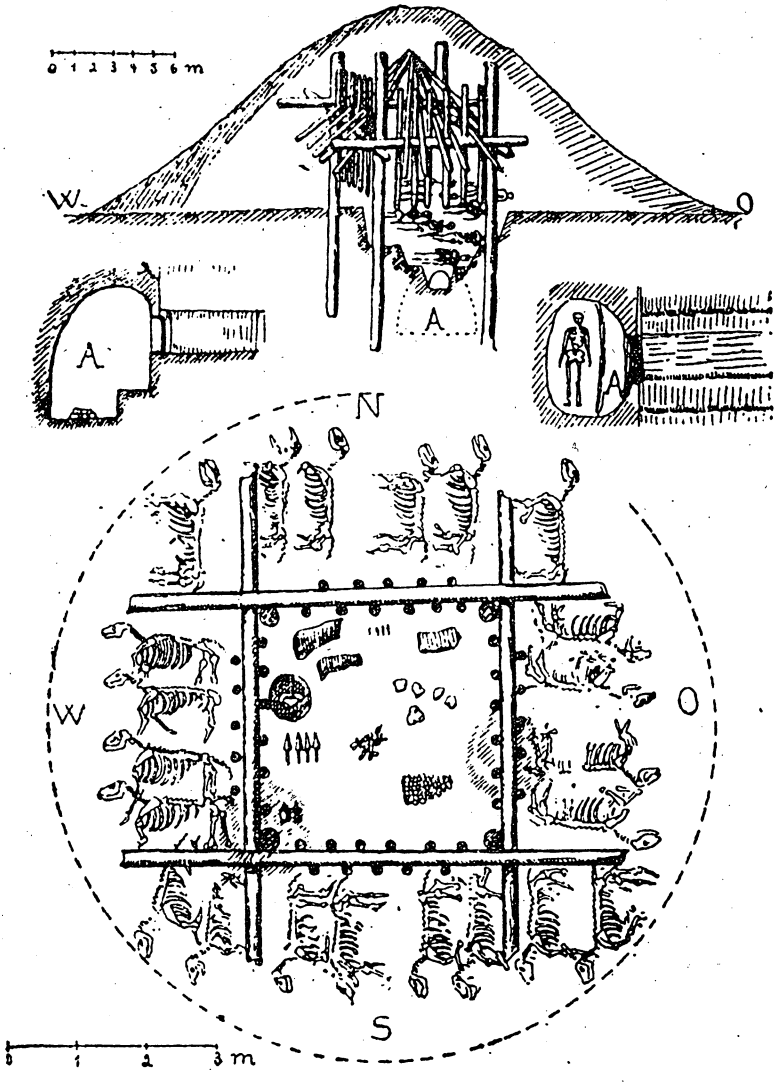

Скіфська могила у Костромській на Кубанщині

плисти Дніпром 11 днів. На схід від них була земля скіфів-кочовиків, між невідомими нам річками Пантикап і Геррос. Далі, аж по ріку Дон і Азовське море, був осередок

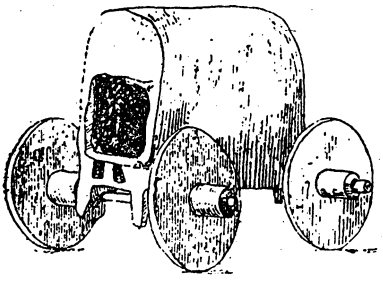

Скіфський віз. *Глиняна модель, знайдена в Керчі*

Скіфської держави. Тут проживали царські скіфи— «найхоробріші й найчисленніші, — вони вважають інших скіфів за своїх рабів». На схід за Доном були оселі савроматів (сарматів), що також зараховувалися до іранців. Північні країни Східної Європи замешкували різні напівказкові народи, про яких греки знали небагато, як андрофаги, тобто людоїди, меланхлени, або чорно вбрані, будини, що займали лісову країну, фіссагети та ірки, славні з ловецтва. Якого походження були ці різні народи, про це дуже важко сказати щось певне, бо навіть докладно не знаємо, в яких місцях різні племена жили. Тому різні дослідники неоднаково рисують етнографічну мапу тодішньої Східної Європи.

Кочові племена безнастанно переносилися з місця на місце. Вони жили на великих возах з чотирма або шістьома колесами, покритими повстяними будами. Такий віз тягли дві або три пари волів. У возах жінки займалися всякими домашніми справами, а чоловіки їхали верхи. За возами йшли стада худоби, овець і коней. Як випасали траву в одному місці, переселювалися на інше.

Кочовики відживлялися найбільше м'ясом і молоком. М'ясо варили в мідних казанах. «Коли ж не мають казана, то все м'ясо вкидають до шлунка забитої звірини, додають води і підпалюють під ним кості. Вони горять дуже добре, а в шлунок вміститься все м'ясо, обдерте з костей. Так віл чи якесь інше звіря зварить саме себе!»

Скіфи знали різних богів, а греки порівнювали їх до Зевса, Ареса, Посейдона й інших. У великій пошані була богиня домашнього вогнища Табіті, що опікувалася також царським родом. Присяга на царське вогнище мала найбільшу силу, а хто б її зломив, того карали смертю. Окремих святинь не було, а за найбільшу святість уважали воєнний меч, що його застромлювали у велику купу хворосту. «Стягають хворост на купу, що має біля трьох стадій [550 метрів] завдовжки й завширшки, а менше на висоту. Нагорі роблять чотирикутний майдан. Із трьох сторін боки стрімкі, а четвертий бік доступний. Щороку довозять до цієї купи по 150 возів хворосту, бо вона через дощі осідає. На тій купі застромлюють у кожній околиці старий залізний меч, і це є зображення

Скіфська ваза з малюнками з побуту кочовиків

Ареса. Цьому мечеві приносять рік-річно жертви з худоби і коней, і то в більшій кількості, ніж іншим богам. З воєнних бранців, узятих живцем, жертвують із кожної сотки одного».

«У скіфів багато ворожбитів. Вони ворожать із в'язанок вербового галуззя в такий спосіб. Наносять велику купу вербового галуззя, кладуть на землю й опісля розбирають. Кожну галузку кладуть окремо і з того ворожать. Потім із приговірками збирають галузки назад і зв'язують знову у в'язанки одна за другою... Ворожать також з липової кори. Розрізують кусень кори на три частини, вплітають її між пальці, а потім розплітають і при тім ворожать». Коли цар занедужував, ворожбити шукали винуватого в тій недузі, а саме того, хто неправдиво поклявся царським вогнищем. Але коли віщун сам у своїх пророкуваннях сказав неправду, його карали в жорстокий спосіб — палили живцем на кострі.

Воєнні звичаї цих кочовиків були також дуже суворі. «Коли скіф поконає першого ворога, то п'є трохи його крові. Голови побитих у бою несе до царя. Якщо принесе голову, то бере участь у здобичі, коли ж не принесе, то здобичі не дістає. З голови ворога здирає шкіру в такий спосіб: обрізує голову довкруги коло вух і витрясає її, а потім вишкрябує м'ясо воловим ребром і мне шкіру руками. Коли її зм'якшить,

уживає ту шкіру як хустину. Він прив'язує її до вуздечки того коня, що на ньому їздить, і пишається тим. Той, хто має найбільше таких хустин, уважається за найхоробрішого. Багато з них іще й одежу шиє собі із здертих шкірок, зшиваючи їх, як баранячі шкіри. Деякі здирають з побитих ворогів своїми нігтями шкіру з рук і роблять собі покривала до сагайдаків. А людська шкіра сильна й ясна, вона найбільша з усіх шкір. Деякі обдирають шкіру з цілих людей, напинають їх на дерев'яну ляльку й возять із собою на конях». Із черепів побитих ворогів скіфи виробляли чаші, визолочували їх і пили з них вино.

«Коли скіфи складають з ким союз, хто б то не був, то роблять так. До великої глиняної посудини вливають вина́ і змішують із кров'ю тих, що складають союз, ударивши шилом або дряпнувши трохи шкіру ножем. Потім занурюють у чашу меч, стріли, сокиру і спис. Коли це зроблять, відмовляють довшу молитву, а потім п'ють із того ті, що складають союз, і найповажніші з їхньої дружини». Ця церемонія зображена на деяких скіфських чашах.

Скіфи визнавали над собою деспотичну владу своїх царів. Здається, рівночасно було кілька царів, у різних племен. Цар мав право життя й смерті над своїми підданими і не раз карав їх жорстокими карами. Дуже святочно відбувалися похорони померлого царя. Тіло бальзамували у примітивний спосіб, наповнюючи середину товченим шафраном, галишом, кадилом й іншими пахощами, а шкіру зверху потягали воском. Мерця святочно обвозили возом по всіх племенах, що були під владою царя. Похорони відбувалися на території царських скіфів, у країні Геррос, десь коло Дніпрових порогів. Тут викопували чотирикутну яму й до неї клали тіло. «Після того, як поклали мерця в яму на підстилку, застромлюють у землю по обох боках тіла списи, прив'язують до їхніх вершків поперечні жердки й накривають їх очеретом. Побіч мерця кладуть до ями задушену одну з його жінок, чашника, кухаря, конюха, слугу, окличника[1], коней і первенців з усього іншого, а також золоті чаші, бо срібло й мідь не вживають. Коли це пороблять, сиплять навипередки високу могилу, щоб була якнайбільша». Коли минав рік від смерті царя, скіфи складали йому велику жертву: вбивали 50 слуг, садовили їхні тіла на вбитих коней, у всій зброї і прикрасах, підпирали колами і такий пам'ятник залишали у степу. Деякі з цих царських могил археологи відкрили і розслідили. Знайдено в них багато дорогоцінностей.

Похід Дарія на скіфів. Найважливіша відома нам подія в історії скіфів — це їхня боротьба з перським королем

[1] Глашатая.

Дарієм. Як причину походу Дарія на скіфів Геродот подає те, що король хотів помститися за скіфський напад на Іран. Але скоріш треба припускати, що перський похід у чорноморські країни стояв у зв'язку з грецькими планами Дарія забезпечити собі свободу рухів на Балканському півострові. Король мусив підкорити собі народи, що мешкали за Дунаєм.

Скіфський маг-чародій із в'язанкою прутття

Похід відбувся в 512 (або 513) р. до Хр. Дарій вирушив із Сузів і прибув над Босфор. Кораблем переїхав протоку і спинився по другому боці коло скелястих островів Кіанеїв, що, за переказом, плавали по морю. «Він сів у святині й дивився на Понт [Чорне море], а на нього варто було дивитися, бо воно найгарніше з усіх морів», — оповідає Геродот, що сам звидів ці околиці. Будівничий Мандрокл із Самоса побудував міст на Босфорі, по якому переправлялося військо. На пам'ятку свого побуту король виставив два стовпи з білого каменю і на них помістив написи ассирійським і грецьким письмом. Перська армія рушила у Фракію, а морем плив великий транспортний флот.

У Фракії Дарій зустрів опір з боку племені гетів-невмираків, що їх уважали найхоробрішим і найсправедливішим народом. Гети вірували, що по смерті не кінчається їхнє життя, а вони йдуть до свого бога Залмоксиса. Перси розбили гетів без труду і їхнє військо забрали з собою.

На Дунаї, два дні дороги від моря, побудовано знову міст, і туди військо перейшло у скіфську країну. Гордий король був такий певний перемоги, що по переході війська наказав зруйнувати міст, але один із греків, Кеос із Мітилени, розтлумачив йому, що це необережно, і Дарій рішився міст лишити. Залишив тут сторожу під проводом тирана Гістієя з Мілета і наказав їй чекати на себе 60 днів. Наказав зав'язати на рамені 60 вузлів і щодня один вузол ров'язувати.

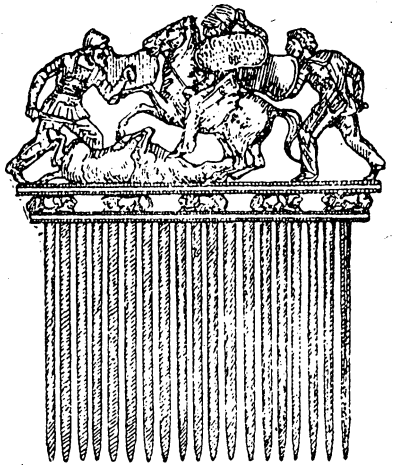

Скіфський гребінь із сценою бою

Коли скіфи дізналися про перський похід, [то] зміркували, що власними силами не зможуть дорівняти персам, і звернулися за допомогою до сусідніх племен. На воєнній раді гелони, будини й савромати обіцяли дати їм воєнну поміч, але інші народи заявили, що їх ця справа не торкається, бо скіфи самі зачепили перського короля. «Ми тих людей ніколи не кривдили і тепер не думаємо перші робити їм кривди. Хіба що він пішов би на нашу країну і почав би нас воювати, тоді й ми спробуємо відплатити їм за це. Але поки того не побачимо, будемо сидіти вдома, бо гадаємо, що перси йдуть не проти нас, а проти тих, що винні в тій образі». Так мали заявити представники агафірсів, неврів, меланхленів і таврів.

З огляду на це становище інших племен скіфи вирішили не зводити з персами головного бою, а обмежитися обороною й партизанськими виступами. Своє населення з пограничних околиць вони вислали в дальші країни. «Усі вози, що в них за звичаєм сиділи діти та жінки, й усю худобу, крім потрібної на поживу, — все це вислали з возами наперед і казали їхати все на північ». Військо своє і союзників скіфи поділили на два відділи, один під проводом Скопасіса, другий — Іданфірса й Таксакіса. Вони мали завдання перешкоджати персам у їхньому поході — передусім засипáти по дорозі всі криниці і джерела, що попри них переходитимуть, і навіть нищити траву.

Коли перські війська ввійшли в чорноморські степи, знайшлися тут у дуже важкому становищі, бо не могли добути засобів поживи, а скіфи все перед ними уступали і все нищили по дорозі. Перські війська йшли все вперед і не зустрічали ворога. Як далеко зайшла перська армія, напевно не можна сказати. Геродот оповідає, що Дарій дійшов аж до країни савроматів за Доном, перейшов її, знищив оборонне дерев'яне місто будинів і дійшов аж до пустині над рікою Оарос — Волгою. Там побудував вісім міст, у рівній віддалі одне від одного, по 60 стадій (10 км). Потім завернув на захід і викликав страшний переполох серед меланхленів, андрофагів і неврів, що у панічнім жаху втікали на північ.

Але ці звістки Геродота занадто фантастичні, щоб їх можна прийняти за правду. Важко допустити, щоб Дарій упродовж 60 днів — бо стільки тривав похід — пройшов величезні бездорожні простори від Дунаю до Волги, завоював різні племена й повернувся назад. Новочасні історики припускають, що похід Дарія обмежився до самої тільки Бессарабії. Король знеохотився безцільною погонею за кочовиками і по двох місяцях наказав відворот.

У IV ст. до Хр. місце скіфів зайняв другий іранський народ — сармати. Можливо, до них відносилися широко поширені перекази про державу амазонок — жінок, що самі правили собою. У I ст. по Хр. сармати розбилися на менші племена — аланів і роксоланів. Назву Роксоланії пізніші письменники вживали як рівнозначну з назвою Русі. Ці племена пізніше підпали під владу готів. Останки їх — це теперішні осетини на Кавказі.

Грецькі колонії. До українського побережжя Чорного моря здавна припливали чужосторонні гості з полудня, від Егейського й Середземного морів. Першими, що дійшли туди, були, мабуть, фінікіяни, що по всіх морях вели велику торгівлю, але про їхні подорожі до українського побережжя не знаємо нічого певного. Докладніші відомості про Південну Україну маємо тільки від VIII—VII ст. до Хр., коли тут почали осідати грецькі колоністи. Грекам не вистачала їхня гориста та вбога батьківщина, й вони старалися опанувати сусідні острови й моря та своїми колоніями обсадили також всі побережжя Чорного моря.

До найбільшого розвитку ця колонізація дійшла у VIII—VI ст. до Хр. У ранні часи перед у ній вів малоазійський Мілет: він мав заснувати понад 90 осель, а між ними було багато великих міст. У тих мілетських колоніях переважало іонійське населення. Пізніше ці міста стояли в тісних зв'язках з Афінами. Дорійці показали менше підприємливості на Чорному морі, й тільки Херсонес у Криму був їхньою оселею.

Перші поселенці — це були люди різного роду: сміливі моряки, підприємливі купці, політичні емігранти, не раз і звичайні авантюрники або пірати. Тільки пізніше напливало ремісниче і хліборобське населення. Грецькі колоністи зуміли використати природні багатства України, а саме добру землю й підхоже підсоння, розвели широке хліборобство, закладали сади й виноградники, плекали худобу, так що їхні оселі славилися добробутом і багатством. Але більше уваги звертали вони на торгівлю. Увійшли в добрі зносини з варварськими племенами, добували від них худобу та інші скотарські продукти, привчили їх до управи ріллі й купували від них

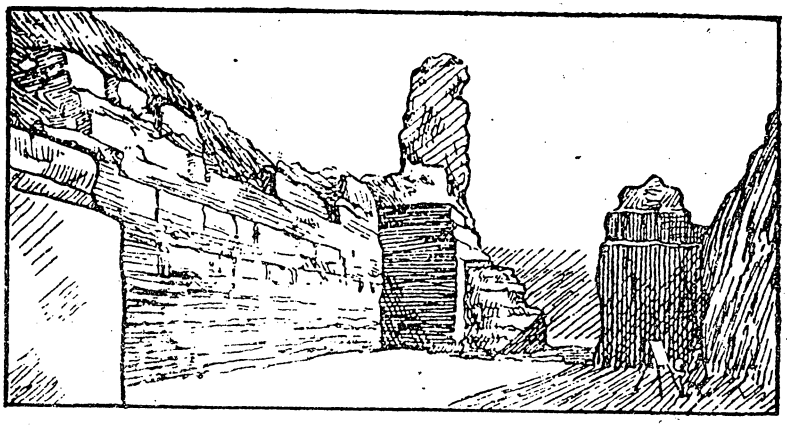

Мури Херсонеса

збіжжя. Так само займалися риболовством при гирлах великих рік, використовували солоні лимани й на велику скалю вели соління риби. Всі ті продукти великими транспортами висилали до Греції, Малої Азії, навіть до Єгипту. Дійшли до нас деякі цифри, що характеризують цю торгівлю. За часів Демосфена до афінського порту Пірея приходило з Чорноморщини понад 200 000 сотнарів[1] збіжжя, а деколи цей привіз збільшувався вп'ятеро. Окрім збіжжя, вивозили також сушену і в'ялену рибу, худобу, звірячі шкіри, мед, віск, сіль, лічничі ростини та ін. Велике значення мала також торгівля невільниками, що приходили з воєнних походів або з окремих «ловів», що ними займалися проворні підприємці. З Греції до чорноморських колоній довозили оливу, вино, посуд, дрібні предмети домашньої обстанови, одяг, зброю. Особливою популярністю славилися грецькі гончарські вироби. Вони йшли глибоко у варварські країни, і всюди зустрічаємо їх в археологічних розкопках. Але чорноморські колонії мали також свій гончарський промисел. Так, наприклад, афінянин Ксенофонт відкрив свою робітню в Пантикапеї, в Криму.

Найбільші грецькі колонії осіли при гирлах великих рік та в Криму. При Дніпровому лимані було місто Тіра, де теперішній Аккерман. На монетах міста зображували богиню хліборобства Деметру з колосками й Діоніса з виноградною лозою, — це вказує на хліборобський характер цеї оселі. Під містом були також великі пасовиська, а Дністер достачав

[1] Центнерів.

рибу. Над гирлом Бугу стояла Ольвія, тобто «щаслива», — найбільший чорноморський порт, що стягав до себе торгівлю з Дністра й Бугу. Сусіднє населення під впливом греків зеллінізувалося й займалося хліборобством, і то не так для себе, як на експорт. У Криму визначне місце займав Херсонес із двома портами. Він дійшов до великого значення у візантійські часи. Феодосія була великим збіжжевим торговищем і могла висилати до Афін коло мільйона сотнарів краму річно. Коло Керченської затоки був т. зв. Кіммерійський Босфор, до якого належали Пантикапей у Криму, Фанагорія на Кубанщині, Танаїс при гирлі Дону та інші менші міста. Тут на побережжях простягалися родючі поля, виноградники й пасовиська, а міста вели торгівлю збіжжям і рибою.

Культура чорноморських греків. Грецькі колоністи жили в тісних зв'язках зі своєю батьківщиною, й тому їхня культура в основі залишалася еллінською. Але в нових відносинах, серед чужих народів, в іншому підсонні, вони не могли триматися у всьому давніх звичаїв, і їхній побут поволі змінявся, деколи й підпадав під варварські впливи.

Чорноморські колонії від матірних міст відрізнялися передусім тим, що мали вигляд оборонних твердинь. Як тільки нові поселенці де-будь осідали, то передусім окопували свою оселю ровом і замикали її частоколом, щоб охоронитись перед несподіваним нападом місцевого населення. Пізніше вони будували кам'яні мури, і в міру того, як місто поширювалося, побільшували їх та розбудовували. Де вистачало сил міста, там багаті громадяни своїм коштом будували укріплення і башти. Наприклад, в Ольвії купець Клеомброт побудував своїми коштами одну вежу з брамою та частину муру. Останки давніх грецьких мурів заховалися дотепер в Ольвії й Херсонесі. З-поза тих фортифікацій мешканці могли б безпечно дивитися на свої поля й пасовиська, а коли наближалася небезпека, окремими сигналами скликали народ під захист мурів.

Змінився також спосіб будови домів у чорноморських містах. Грецькі відкриті доми не відповідали гострішому північному підсонню, і треба було подбати про засоби для огрівання мешкань. Але всюди заховалися грецькі колонади, а мешкання багатіїв були прикрашені так само пишно, як в Елладі. В Ольвії відкриті доми з перистилями з елліністичної епохи, в яких стіни прикрашені плоскорізьбами та мальовилами, а підлоги укладені мозаїками. В руїнах зустрічаються статуї грецької роботи й цінні образи. В Ольвії відкрито частину різьби із сигнатурою Праксителя та різьблені голови александрійської школи.

Грецька ваза з України

Грецькі переселенці [на] довгий час заховали еллінський одяг, хоч він не дуже відповідав суворій північній зимі. Тільки у II ст. до Хр. бачимо деякі переміни: з'являються теплі кожухи і штани, шиті на варварський спосіб. Зрештою, весь побут людей не відрізнявся від грецького. З археологічних знахідок знаємо, яка багата була обстанова деяких домів, скільки в них тримали золотих і срібних предметів, цінних бронзових виробів, мистецького посуду та всяких прикрас.

Чорноморські міста наслідували свою батьківщину також тим, що будували багато святинь для своїх богів-опікунів. Але їх культ не обмежувався божествами, що їх шанували всі греки. Чорноморці мали також своїх місцевих богів. В Ольвії окрему пошану віддавали Ахіллові Понтархові — володареві моря. Тим-то громадяни залюбки розчитувалися в Гомері, хоч це приходило їм нелегко, бо їхня грецька мова була попсована. У Херсонесі головною богинею була Парфенос (Дівиця). Її культ вийшов, мабуть, із почитання Іфігенії, сестри Агамемнона, що її в Криму принесли в жертву богам. На ольвійських монетах зустрічаємо також подобу бога Борисфена, що зображував ріку Дніпро. На голові він має два короткі роги, а лице й зачіска нагадують скіфський тип. Окрім святинь для богів, у чорноморських містах будували також публічні галереї для проходів і зібрань.

Колонії мали також свої гімнасії та стадіони, на яких відбувалися улюблені гімнастичні вправи і навіть святочні ігрища. В Ольвії заховалися списи переможців, що відзначались у киданні списа й диска, бігу й боротьбі навкулачки. Віднайдено навіть плоскорізьбу громадянина, що здобув нагороду як найкращий лучник.

Переселенці утримували також особисті зв'язки з головними центрами Еллади. Найживіші зв'язки були з Афінами, бо туди прямував головний експорт із Чорноморщини, а Афіни як головний осередок культури й мистецтва притягали до себе гостей із далеких сторін. Чорноморські колоністи брали участь у Панафінських ігрищах. Про це свідчать

Менелай і Єлена. *Сцена з грецької вази, віднайденої в Україні*

пам'яткові вази, що їх відкрито в усіх більших містах. Чорноморці відвідували також Дельфи, а деякі визначні громадяни Херсонеса добули собі навіть право, щоб пророчення в першу чергу відповідала на їхні запити.

Чорноморські колонії майже нічим не причинилися до зросту грецької культури. Це й зрозуміла річ — усе життя переселенців скупчувалося коло матеріальних справ та боротьби за існування, і на духовні інтереси не було часу. По більших містах були школи й населення вміло читати, доказом чого є написи, нашкрябані на посуді, що часто зустрічаються і походять від їхніх власників.

З чорноморських учених деяку славу добув собі філософ і ритор Б і о н з першої половини III ст. до Хр. Він був сином визволеного невільника, що торгував сіллю, сам, як невільник, дістався до служби якогось ритора, а той визволив його і записав йому своє майно. Завдяки тому Біон міг виїхати до Афін і там віддався філософії, а зачислявся до кініків. Він добув собі розголос тим, що його «діатриби»

наслідував Горацій. Із місцевих поетів знаємо ім'я одного тільки Сіріска, сина Гераклеїда, з Херсонеса. Він писав на міфологічні теми й оспівував історію свого міста. За свої твори він дістав від громадян золотий вінок.

Політичний устрій колоній. Чорноморські колонії були цілком незалежні від своїх матірних міст, а зв'язки їх із батьківщиною були тільки ідеального характеру. Також між собою вони не єдналися в союзи, а кожне місто старалося бути незалежною державою, таким самим містом-державою, як бувало у Греції. По всіх містах законодавча влада належала до народного зібрання, що обирало собі верховну владу. Виконавчу владу мали архонти, над військом стояли стратеги, деколи бували ще спеціальні комісії й урядовці. Спочатку всюди панував демократичний лад і владу справді мали «наймогутніша рада і найшановніший демос», як це читаємо в одному написі. Але пізніше до влади почали доходити багатії — купці, промисловці, великі землевласники, й остаточно вони всюди захопили провід у свої руки. В Ольвії до цієї аристократії належали навіть еллінізовані скіфи, що осіли в містах і тут увійшли до провідної верстви.

У колоніях залишився той самий звичай, що й у Греції, за яким молоді громадяни, входячи в публічне життя, складали присягу вірності державі. У Херсонесі відкрито такий текст присяги: «Присягаю на Зевса, Гею, Геліоса, Дівицю, на олімпійських богів і богинь, на всіх героїв, що охороняють місто, країну і замок херсонесців. Я бажаю служити добру і свободі міста і не зраджу нічого про Херсонес, Каркінітіду, Калос, Лимен й інші землі, що їх мають або матимуть херсонесці, нікому з еллінів ані з варварів, але бажаю їх утримати для народу херсонесців. Я не бажаю усувати демократії й не дозволю цього тому, хто хотів би її зрадити або усунути; не буду з тим ховатися, але донесу про це народній владі і буду ворогом для кожного, хто Херсонес зраджує... Я не дам і не візьму дарунка на шкоду міста і громадян, також не підійму несправедливого виступу проти ніякого громадянина... Не буду брати участі в ніякій змові, ні проти громади херсонесців, ні проти ніякого громадянина, що не виявився ворогом народу. Не буду продавати збіжжя на вивіз просто з краю й не буду його до іншого місця вивозити, тільки до Херсонеса. О Зевсе, Гея, Геліосе, Дівице і ви, олімпійські боги! Якщо я це виповню, нехай мені й моєму родові й родині добре ведеться, а якщо я цього не виконаю, нехай мені самому й моєму родові й родині зле поводиться, і нехай земля та море не приносять мені овочів і жінки не родять дітей!»

Інший устрій мали міста над Азовським морем, що

творили Боспорську державу. Осередком цеї держави був Пантикапей. Спочатку була аристократична республіка, але [в] 438 р. до Хр. архонт Спарток, здається, із фракійського роду, захопив у свої руки всю владу, а його наслідники, Спартокиди, панували вже як дідичні володарі. Вони приєднали до Боспорського союзу сусідні грецькі міста, як Німфей, Фанагорію, Феодосію, Танаїс, а також завоювали довколишні варварські племена сіндів, торетів, дандарів, плессів, досхів і ін. Цікаво, що боспорські володарі у зносинах із варварами титулувалися королями, а супроти греків уживали давній титул архонтів. Влада Спартокидів спиралася на аристократію, що складалася і з греків, і з представників визначних скіфсько-сарматських родів. З-поміж цих вельмож королі добирали собі намісників, полководців, вищих урядовців. Грецькі міста, належні до Боспорської держави, користувалися широкою автономією. Боспорські королі всю свою енергію вкладали в розвиток торгівлі, нав'язали приязні зв'язки з чорноморськими племенами, від яких брали збіжжя й інші продукти, та склали корисні умови з еллінськими державами, особливо з Афінами. Широкий розвиток торгівлі запевнив їм великий добробут і значення.

Грецька капітель із Керчі

Держава Митридата. У пізніші часи Боспорська держава почала ослабати під натиском північних орд. Боспорські королі були змушені платити чимраз більші данини скіфським князям, а навіть визнавати їхню зверхність. Останній із Спартокидів, Перисад V, не маючи змоги власними силами опертися варварам, у 107 р. до Хр. піддався під владу короля Понту — Митридата VI Євпатора. У такий спосіб чорноморські краї увійшли в систему елліністичних держав. Митридат, що мав у своїх руках малоазійське побережжя Чорного моря та Закавказзя, з незвичайною енергією почав творити велику чорноморську державу. Він дав військову допомогу боспорським містам, так що вони могли протиставитися варварам, і старався втягнути до союзу з собою дальші міста й народи від Дніпра по Дунай, і навіть за Дунаєм у Фракії. Здавалося, що чорноморські

Боспоранський лицар. *Різьба з Танаїса*

країни стануть основою могутньої держави. Але проти гордих планів Митридата став могутній Рим із Помпеєм у проводі. Король утратив свої малоазійські землі й мусив утікати в Крим. Чорноморські греки прийняли його з незвичайними почестями — уперше великий володар з'явився на північних окраїнах грецького світу. Митридат рішився ужити Крим як базу своїх агресивних планів проти Риму. Він почав творити нову армію з греків і сарматських наємників, увійшов у зв'язки з бастарнами й кельтами, вів переговори з опозиційними елементами у римських провінціях. Але плани короля не дійшли до успішного кінця. Боспоряни, на яких Митридат поклався як на головну силу, дуже скоро знеохотилися до його змагань. Вони жили самою торгівлею, а коли побачили, що через війну з Римом їхні транспорти пропадають по дорозі, коли й сам Митридат почав вимагати чимраз більших жертв і засобів у грошах, вони перестали йому допомагати і виступили проти нього. Чорноморські міста одне за другим відступали від короля, війська підняли

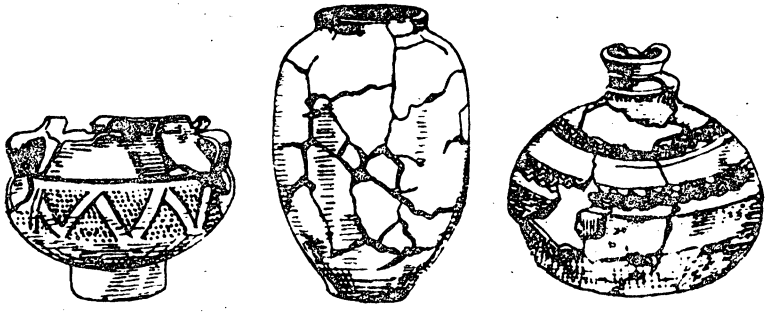

Посуд з України часів мандрівки народів

бунти, врешті повстав проти нього син, Фарнак. Митридат пробував іще сам промовляти до збунтованих військ, а коли це не допомогло, заховався на акрополі Пантикапея і тут зажив отрути, а потім наказав вірному кельтові пробити себе мечем (у 63 р. до Хр.). Один із давніх істориків, Велей Патеркул, подав таку характеристику короля: «Чоловік, якого без тривоги не можна ані обминути, ані згадати. У війні безнастанно діяльний, незвичайної хоробрості. Полководець великої міри, завзятий вояк, у ненависті до римлян — другий Ганнібал...»

Фарнак (63—47 рр. до Хр.) пробував спочатку утриматися при Боспорській державі під протекторатом Риму і добув собі титул «союзника і приятеля Римської держави». Проте, коли пізніше захотів добути собі Малу Азію, Цезар погромив його в битві під Зелею в 47 р. Він поліг у боротьбі із збунтованим полководцем Асандром.

Асандр сам перебрав владу і в цей спосіб Боспорська держава утримала свою незалежність. Римські цісарі пробували пізніше покласти руку на чорноморські країни, але добули тільки те, що боспорські володарі, від яких залежала торгівля з римськими провінціями, визнавали номінальну зверхність Риму. Боспорська держава протривала ще пару століть й упала тільки в половині IV ст. по Хр. у боротьбі з гунами.

ЗМІСТ

СТАРОДАВНІЙ СХІД

1. Початки культури....5
2. Початки і могутність Єгипту....18
3. Занепад Єгипту....33
4. Устрій і господарство Єгипту....48
5. Єгипетська культура....60
6. Месопотамія....85
7. Західна Азія та Іран....101
8. Індія та Східна Азія....119

ЕЛЛАДА

9. Початки грецької історії....134
10. Грецькі держави....148
11. Перські війни....164
12. Афінська держава....176
13. Пелопоннеська війна й занепад Греції....186
14. Македонська держава....203
15. Побут і мистецтво Греції....222
16. Література й наука....241

РИМ

17. Початки Римської держави....254
18. Завоювання Італії....274
19. Війна з Карфагеном....290
20. Завоювання Сходу....309
21. Аграрні реформи....320
22. Марій і Сулла....334
23. Занепад республіки....348
24. Юлій Цезар....363
25. Октавіан Август....378
26. Золотий вік цісарства....392
27. Занепад Римської держави....410
28. Господарство й культура Риму....427
29. Східна Європа у стародавні часи....443

Крип'якевич Іван Петрович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

У трьох книгах

Книга 1

Художнє оформлення *Є. І. Муштенка*
Художній редактор *О. Г. Григір*
Технічний редактор *Л. І. Швець*
Коректори *А. І. Бараз, А. В. Бородавко*

Здано на складання 4.05.95. Підп. до друку 11.10.95. Формат 84 × 108 1/32. Папір газетний. Ум. друк. арк. 24,36. Ум. фарбовідб. 24,57. Обл.-вид. арк. 28,11. Вид. № 3617. Зам. № 82.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10.

Свідоцтво про державну реєстрацію
№ 05591690 від 23.04.94.

Видавництво і друкарня «Таврида»
333700 Сімферополь, вул. Ген. Васильєва, 44.

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

Крип'якевич Іван
К 82 Всесвітня історія: У 3 кн. — К.: Либідь, 1995. — Кн. 1. — 464 с.: іл.
ISBN 5-325-00472-7 (кн. 1).

Ця праця академіка І. П. Крип'якевича — популярний виклад минулого людства від його початку до завершення першої світової війни і одночасно видатна пам'ятка української історичної думки 30-х років XX ст. Насиченість фактичним матеріалом дозволяє книжці бути цінним довідником.
У книзі 1 висвітлюється історія стародавніх народів від зародження людства й до часів Римської імперії включно.
Для студентів вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться всесвітньою історією.

К $\frac{0503010000-091}{224-95}$ Без оголошення ББК 63.3(0)